

התורה והארץ

בהוצאת מכון התורה והארץ
מכון תורני מדעי למחקר ישום
והסברת מצוות התלויות בארץ
נוה דקלים — חוף עזה
טל. 47344 — 051-47342

י"ל בסיוע איגוד המושבים של הפוהמ"ז — מחלקת הדת

עורך: הרב יואל פרידמן

חברי המערכת:

הרב יגאל קמינצקי

הרב שמעון בירן

הרב עזריאל אריאל

הרב משה הרשטיק

סדר צילום והדפסה:

דפוס "יד החמשה", כפר חב"ד

כל הזכויות שמורות ©

תוכן

הלכות ערלה

11	הראשון לציון הגר"מ אליהו שליט"א	פירות ערלה בשוק: רוב או קבוע סקירה: בעיות מעשיות של ערלה
23	הרב יחזקאל דאום	במערכת השווק
29	ר' יוסף בן שחר	פעולות הרבנות הראשית בנושא ערלה
33	אג' מרדכי שומרון	תהליך היווצרות הפרי
37	הרב יעקב אריאל	מהי חנטה
57	הרב דב מילר	הרכבת תמך – דינה לערלה
85	הרב יואל פרידמן	משמעות ההרכבה בערלה
103	הרב יואל פרידמן	מנין שנות ערלה בהרכבה ע"ג אילן סרק

ערלה ושביעית במצע מנותק

		בירור הלכה בדיון ערלה בצומח בעציץ שאינו נקוב
133	מרן הגר"ש ישראל שליט"א	ערלה במצע מנותק:
148	הרב עזריאל אריאל	תקציר המאמר של הגר"ש ישראל שליט"א
153	הרב יעקב אריאל	עציץ נקוב על קרקע מעוקרת
159	הרב יעקב אריאל	עציץ נקוב על יריעת פוליאתילן
169	הרב יעקב אריאל	הערות בעניני שביעית
		1. משתלה מנותקת בשביעית
		2. שתילה בעציץ בחממה בשביעית
		3. בירור בענין קדושת שביעית בבית
175	הרב יגאל קמינצקי	דיון ערלה בעציצים המונחים על הרצפה
185	דב אורלוב	סקירה מדעית בקשר שבין הצמח לאדמה
189	הרב עזריאל אריאל	בירור בהלכות ערלה למשתלות

תרומות ומעשרות

		הצעה להפרשת תרומות ומעשרות בנוסח פשוט
245	הרב שמעון בירן	

רשימת המשתתפים בקובץ

— הראשון לציון והרב הראשי לישראל — חבר מועצת הרבנות הראשית ראש ישיבת מרכז הרב — ראש ישיבת ימית, רב כפר מימון ונשיא מכון התורה והארץ — רב רמת מגשימים, רב "תנובה". — רב אזורי גוש קטיף ראש מכון התורה והארץ — מחלקת הכשרות — הרבנות הראשית לישראל — ר"מ ישיבת שבי חברון, לשעבר במכון התורה והארץ — מכון התורה והארץ — מכון התורה והארץ — רב כפר דרום, מכון התורה והארץ — מכון התורה והארץ — אגרונום במכון התורה והארץ — מומחה לדישון והשקיה — כפר מימון	הרב מרדכי אליהו הרב שאול ישראלי הרב יעקב אריאל הרב יחזקאל דאום הרב יגאל קמינצקי ר' יוסף בן שחר הרב דב מילר הרב יואל פרידמן הרב משה הרשטיק הרב שמעון בירן הרב עזריאל אריאל מרדכי שומרון דב אורלוב

מרן הראי"ה קוק זצ"ל

אמנם מחיות הן את רוחנו המצות התלויות בארץ, כמה שעולה בידינו לקיים מהן גם כעת, אם כי עדיין אין לנו שום דבר בשלמותו. אבל הגיעה השעה לתחיית התורה המכוונת לעומת תחיית הארץ; תלמודן של המצות התלויות בארץ החל להיות הולך ונחשב, לכל עם ד' המפנה פניו אל ארצו ברוח ד' אשר עליו, לחובה קדושה יתר על החובה הכללית המקפת את כל התורה כולה; וביותר החלה חובתו להגלות על יושבי אדמת הקודש.

תלמוד מביא לידי מעשה. שינון ההלכות בבירור והרחבה, עשות ספרים והרבות מחקר בהן, מביאים את ההכרה והאהבה אל המצות התלויות בארץ, אשר נשכחו שנות־מאות רבות מכללות האומה, ואור ד', שבכל אות ואות ובכל פרט ופרט מפרטיה של תורה, מופיע ומעורר את חשק שמירתן בכל פרטיהן, והכרת צדקן וכבודן הולכת ומתרבה לפי הגדלת תורתן והאדרתה.

(שבת הארץ, מתוך ההקדמה)

הקדמה

תורה וארץ קשורים זה בזה כשלהבת בגחלת. ארץ ישראל בלי תורה — אומר הפתגם העממי — כגוף בלי נשמה. ומאידך: אין תורה כתורת ארץ ישראל. ולדעת הרמב"ן, כל המצוות שבתורה עיקר חיובן בארץ ישראל. ומקרא מפורש צווח ואומר: מלכה ושריה בגויים — אין תורה.

הנתק הפיזי שבין הארץ לבין העם, בשנות הגלות הארוכות, גרם בראיה שטחית, להפרדה מלאכותית בין התורה לבין הארץ.

מי שלא חדר לעומק ולא ראה את הזרימה התת־קרקעית מהכא להתם ומהתם להכא יכול היה אולי להעלות על הדעת את האפשרות, שתיתכן, כביכול, תורה ללא ארץ וארץ ללא תורה. אולם במעמקי הנשמה ידעו גדולי הרוח שלנו, וחשו זאת בתחושה פנימית ודאית, שגם בחו"ל ינקה התורה מאוירתה של א"י ומכסופים וצפיה לגאולתה מחדש, ואף הארץ שאבה יניקת חיים מתמדת מהתורה, מלומדיה ומקיימיה, ומשכה אותם אליה בעבותות אהבה וגעגועים. השלהבת היתה כנוסה בתוך הגחלת עוממת ולוחשת כאחד.

עם ההתנערות מעפר של עם ישראל וארצו בדורות האחרונים, בהקיץ הקץ המגולה: "ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבא", התלקחה השלהבת שבגחלת והפכה לאש להבה, אור חדש האיר על ציון ותור חדש הגיע לתורת ארץ ישראל. ארץ ישראל חזרה לתפוס את מקומה הראוי כמרכז התורני הגדול והחשוב ביותר בעולם היהודי. לימוד התורה וקיומה פורחים מחדש במקומם הטבעי ולמרות המשבר הגדול שעבר על עם ישראל בעת האחרונה, עם ההתבוללות העצומה מכאן והחורבן בקהילות הקודש באירופה מכאן, ניכרת התאוששות, צמיחה וגידול מחדש, של תורת ארץ ישראל, בעצמה שהרבה דורות לא זכו לה.

עם זאת לא אוחה עדיין השסע, שגרמה הגלות, במילואו.

עדיין יש המפרידים בין האש לגחלת. יש מיושבי הארץ, מיישביה, מפתחיה ומגיניה, שהגלות טרם יצאה לגמרי מנפשם, ונרמה להם שניתן לקיים עם יהודי, ומדינה יהודית ולשבת בארץ ישראל ללא קשר הכרחי עם הנשמה — התורה.

המציאות טופחת על הפנים, שללא קשר ערכי, רוחני, תורני עם ארץ ישראל אין לנו יכולת להשתרש בה לעומק, אין לנו די מוטיבציה לבנותה, ליישבה ולהגן עליה.

מאידך, יש גם בין תופסי התורה מי שסבורים בטעות, שניתן לבנות חיים תורניים מנותקים מהזדהות עם הארץ ומצות ישובה וגאולתה. מבלי להכיר בכך בגלוי, אלו ואלו בודאי מודים, שרק איחוד התורה והארץ מאפשר קיום וצמיחה טבעית ובריאה.

ב"ה הולכת ומתפתחת התישבות חדשה בארץ ישראל, שרעיון אחד התורה והארץ הוא הדלק המזין את קיומה ושגשוגה. ועובדה היא, שבשנים האחרונות זוהי ההתישבות העיקרית בא"י. ובתוכה ומתוכה עולה גם קול התורה בכמות ובאיכות, קולה של תורת א"י, תורת ה' תמימה, שלמה, המאחדת בתוכה את כל הקצוות, והמתפרשת על תחומי יצירה רחבים, הממריצים את לומדיה לעסוק בבעיות חדשות ובנושאים מגוונים, להגדיל תורה ולהאדירה.

מכון "התורה והארץ", השוכן כבוד בגוש התישבות חלוצי חדש, ההולך ונבנה בחוף עזה, מבטא את הרעיון האמור. בשנות קיומו המעטות זכה כבר למעמד בכורה —

להיות זרועה של הרבנות הראשית לישראל בישום המצוות התלויות בארץ במציאות המתחדשת. המכון הדריך חקלאים וצרכנים בשמיטה האחרונה, וחבריו חקרו ומצאו פתרונות לבעיות הקשות שהתעוררו. עתה עוסק המכון במציאת פתרון לבעיות הערלה, ועוד ידו נטויה לפתרון בעיות נוספות במשק החקלאי. פרי ביכורים של עבודת המכון בתחום ההלכתי, בעיקר בנושאי העציצים והמשתלות בשביעית ובערלה, מוגש בזה לציבור.

ספר זה כמוהו כעציץ, יניקתו מן המחובר, מרצף הלכתי של תורה שבע"פ מסיני ועד היום, ונופו נוטה אל ההתישבות הצעירה, והנושאים המתחדשים בה מדי יום, ומשניהם גם יחד מתברכת נטיעה זו שחיי עולם נטע בתוכנו.

ה' הגואלנו מכל צרה וצוקה, הוא יחלצנו מהמיצר, שבו נתונה ההתישבות הצעירה ברחבי א"י, ובזכות התורה הנלמדת והמתקיימת בה נזכה כולנו לראות בשוב ה' ציון, בפרות עמו ובהליכתו קוממיות בארצו.

יום העצמאות המ"א למדינת ישראל.

הרב יעקב אריאל
מכון התורה והארץ

הקדמה

הגמרא במסכת שבת דורשת את הפסוק: "והיתה אמונת עתיך חוסן ישועות..."
אמונת זה סדר זרעים. מסביר הירושלמי: "לפי שמאמין בחי העולמים וזורע".
כשאדם זורע היום תוך תקווה שזרע זה יתפתח לפרי בעתיד ויחיהו, יש בזה בטוי
עמוק של אמונה. לאמונה זו מתלווה בא"י גם מעשה מצווה "יקבל עליו עול מלכות
שמים תחילה ואח"כ עול מצוות" והמצווה הנלווה לאמונה זו היא גוף עבודת הקרקע
וכדברי החת"ס סופר בסוכה פרק לולב הגזול שעצם עבודת הקרקע היא מצווה "משום
ישוב א"י ולהוציא פירותיה הקדושים".

עצם עבודת אדמת הקודש מחשיב החת"ס כמצות תפילין וכמצוות עשה אחרות.
בעבודת הקרקע בא"י תוך קיום המצוות התלויות בה מתגלה פן נוסף, עמוק, של גילוי
קדושה, של הזדככות והטהרות של אדמת א"י, וכדברי הגר"א המובאים ב"קול התור"
שסוד הקץ המגולה תלוי בבנין הארץ ובקיום המצוות התלויות בה.

מצוות אלו קשורות בשרשן לתמצית הווייתנו ולתכלית יעודינו וכדברי הגר"א ע"י
קיומן אנחנו מסלקים את רוח הטומאה שבאה מפני חטאינו לארץ ומטהרים אותה.
חברי מכון התורה והארץ שבחבל עזה משתדלים זה מספר שנים, לעסוק בבנין
הארץ, מחד, ובקידום קיום המצוות התלויות בארץ, מאידך.

מאז החל המכון בעבודתו הוא זכה לפעול בתחומים רבים ומגוונים תוך שתוף פעולה
עם הרבנות הראשית לישראל ועל כך תודתינו נתונה לה ולעומדים בראשה מרן הרב
הראשי הגר"א שפירא שליט"א, מרן הראשון לציון הגר"מ אליהו שליט"א וכן למרן גר"ש
ישראלי שליט"א שמסייעים בעצה ותושיה.

במסגרת הפעילות ההסברתית נתנו מאות שיעורים בבתי הספר, שהקיפו אלפי
תלמידים. נערכו ימי עיון לצבור הרחב בשתוף עם הרבנות הראשית לישראל בנושא
שמיטה וערלה. הופצו מערכי שיעורים של המכון בעיקר בנושא הערלה.

המכון הפיק והפיץ סרט וידאו ומערכת שקופיות בנושא ערלה – המופצים בכל
רחבי הארץ, משחק "אל השורשים" להפעלה קבוצתית, משחק מחשב ועוד.

מתגבש צוות שיפעל כמדרשה ניידת בבתי הספר בכל רחבי הארץ. נערכה תצוגה של
המכון במסגרת תערוכה במרכז הארץ וכו'.

במסגרת המחקר החקלאי מפעיל המכון חממות מחקר שבמרכזן ניסוי יחיד מסוגו
לגידול מגוון ונרחב של ירקות ע"ג מצעים מנותקים. תוצאות חיוביות של המחקר
תאפשרנה לחקלאים להתפרנס בכבוד בשנת השמיטה תוך שמירת השמיטה כהלכתה.
כמו-כן יסייע הדבר לצרכנים לשמור שמיטה מבלי להזדקק לפתרונות של שעת הדחק
(קניה מנכרים, היתר מכירה וכו'). את המחקר מלווים מיטב המומחים, ופרסומים
ראשונים אודותיו עשויים לראות אור בקרוב.

מחקר הלכתי רחב נערך ע"י המכון. המחקר כלל הוצאת שני מדריכים לחקלאי
ולצרכן בשנת השמיטה, חוברת בנושא ערלה הבאה לסייע בידי החקלאים להשמר
מאסור ערלה תוך יכולת להתפרנס בכבוד מגדול פירות. גולת הכותרת של המחקר
ההלכתי הינה ספר זה, הראשון בסדרת ספרים העתידיים לראות אור בע"ה אחת לשנה.

פעילות עניפה זו התאפשרה תודות לסיוע שהוגש לנו ע"י גורמים שונים ועל כך תודתינו נתונה להם. למשרד הדתות ובעיקר לשר הדתות מר זבולון המר, מנכ"ל המשרד מר זבולון אורלב, ולרב יעקב פרידמן. לרב יהושע נוימן – מפקח במשרד החינוך, למועצה הדתית ולמועצה האזורית חוף עזה.

הוצאת ספר זה נתאפשרה תודות לסיוע שהתקבל מאיגוד המושבים של הפועהמ"ז, ומהעומד בראש מחלקת הדת – מר עודד יפת.

ויהי רצון שפעילות המכון בכלל וספר זה בפרט יהיו תרומתנו הצנועה בקרוב גאותנו.

הרב יגאל קמינצקי
מכון התורה והארץ

ההוד וההדר והפאר המיוחד שיש במצות התלויות בארץ, כשהן מתקימות עכשיו בארץ-ישראל על ידינו, ע"י אותו החיל החלוץ ההולך ובונה את ארץ האבות ומכין אחרית ותקוה יותר חזקה ויותר בהירה לדור יבא, מתגלה הוא לנו מתוך עז חפצנו הפנימי המפעם בקרב נשמתנו, להעמיד את צביון אומתנו על ארץ אבותנו במלא תארה, בכל שרטוטיה וקויה המשלימים את תכונתה, המגלים ומבליטים שזאת היא אומתנו אנו בערכה הרם המקורי, בגויתה בנפשה ברוחה ונשמתה. לזאת אנחנו שואפים לחדש עלינו ימים קדמונים, כימי עולם וכשנים קדמוניות.

הראייה קוק זצ"ל אורות התחיה ה'

הראשון לציון הגאון הרב מרדכי אליהו שליט"א

פירות ערלה בשוק רוב או קבוע*

ראשי פרקים:

פתיחה.

- א. קבוע ונייד.
- ב. ונכבשינהו וניידי.
- ג. פירש לפנינו, דאורייתא או דרבנן.
- ד. קבוע: חידוש או סברה.
 1. פירש לפנינו.
 2. "וניכבשינהו וניידי".
 3. דין קבוע למפרע.
- ה. דין פירות השוק כשידוע שיש נטיעות ערלה.
 1. ערלת א"י וערלת חו"ל.
 2. מהו הספק שאסור בא"י.
 3. שיטת ה"רדב"ז: דין הפירות כדין פריש.
 4. שיטת השו"ע: דין הפירות כדין קבוע.
 5. ספק ה"חקרי לב"אם אולין בפירות ערלה בתר רוב.
 6. קבוע במחבר.
- ו. החנות בעיר — קבוע או נייד.
- ז. עניני ספקות וחובות בירור מקור הפירות.
 1. חובה לברר אף בס"ס.
 2. איסור ערלה בכל חלקי א"י.
 3. חומרת איסור ערלה.
 4. רשימות הרבנות הראשית.

* שיעורו של מרן הגר"מ אליהו שליט"א שוכתב על ידינו. אם נפלה איזו טעות יש לתלותה בעורך. כמו כן ההערות הינן של העורך.

פתיחה

כדי לעסוק בענין של פירות ערלה אנו חייבים לעיין בסוגיה של הכלל "כל הקבוע כמחצה על מחצה דמי". כלל זה מופיע בגמרא בכמה מקומות — במסכת כתובות (ט"ז ע"א), במסכת פסחים (ט' ע"ב), ובמסכת חולין (צ"ה ע"א). הראשונים נחלקו אם הכלל הזה הוא מדאורייתא או מדרבנן¹. אם זה דאורייתא, תקפו יהיה הן לקולא והן לחומרא².

א. קבוע ונייד

הדוגמא שמובאת בגמ' בחולין (ד"ה ע"א) היא של תשע חנויות מוכרות בשר כשר, וחנויות אחת מוכרת בשר נבלה. אדם קנה באחת החנויות והוא אינו יודע באיזו מהן. על כך נאמר: "ספקו אסור". מפרש רש"י:

"ספקו אסור — דנפקא לן מקראי³ בפרק בתרא דיומא ובפ"ק דכתובות כל קבוע כמחצה על מחצה דמי, וזה מן הקבוע לקח". מתבאר מתוך דברי רש"י, שהכלל של "כל הקבוע" וכו' הוא דאורייתא. מהי משמעות הפסיקה, ש"קבוע כמחצה על מחצה"? התורה אומרת שבמקרה של "קבוע", אל תתייחס לרוב, אלא השאר במצב של חצי חצי, כלומר — ספק⁴. בהמשך הגמ' נאמר: "ובנמצא הלך אחר הרוב". רש"י מפרש: "אבל נמצא דנייד הלך אחר הרוב דהשתא לאו קבוע הוא". לרש"י קשה, הרי ידוע לנו שרוב החנויות מוכרות בשר כשר, ואעפ"כ אמרנו קודם, שכל הקבוע כמחצה על מחצה דמי, והתעלמנו מהרוב. מדוע עכשיו שזה "נמצא" הלך אחר הרוב? תשובתו, שכיוון שהבשר נמצא בחוץ, פקע דין "קבוע", ונכנס לכלל מושג אחר שנקרא "נייד". כאן חזרנו לדין הרגיל, שהולכים אחר הרוב. לדעת התוס' (חולין שם ד"ה הכא נמי) קבוע יכול להיות בשני אופנים: א. כאשר אני לוקח את האיסור ממקום קביעותו. דוגמא לכך היא בשר מאטליו המוכר בשר טרף.

1. לרוב הראשונים "כל קבוע" הוא דאורייתא אך עי' רמב"ם פ"ד מהל' רוצח הל' א' ובר"ן על סנהדרין דף ע"ט ע"א ועי' תחומין ו' מאמר הרב נבון עמ' 389, 390.
2. עי' שיטה מקובצת כתובות דף ט"ז ע"א ד"ה: "וז"ל שיטה ישנה לא צריכא דאיכא תשעה ישראל וכו' אחד". ועי' ש"ך סי' ק"י ס"ק ט"ו.
3. דברים י"ט, י"א: "וארב לו וקם עליו".
4. עי' מאמר הרב נבון תחומין שם עמ' 387-8 ובהערה 9: שרעה זו שכל קבוע פירושו שאנו לא מתייחסים לרוב היא דעת כמה אחרונים — פלתי יו"ד סי' ק"י ס"ק ז', פמ"ג בשפ"ד סי' ק"י ס"ק י"ד ד"ה והחקירה הב' ע"ש בשאר המקורות. אך לעומת זאת יש הסוברים שפי' כל קבוע הוא שיש למיעוט כח כהרוב. ויש הסוברים שכל קבוע נובע מתוקף הרוב בדרך כלל כאשר המיעוט כמי שאינו אבל בקבוע שהמיעוט ניכר ועומד בפני עצמו ובעל חשיבות לא אמרינן אזיל בתר רובא.

ב. גם אם אין אני לוקח את האיסור ממקום הקביעות אך אני רואה שהאיסור נלקח ממקום הקביעות.

דוגמא לכך אנו מוצאים במסכת פסחים (ט' ע"ב): עכבר לקח משהו מתוך ערימות של חמץ וערימות של מצה, ואין אנו יודעים מהו לקח. הדין במקרה זה הוא כדין "קבוע" – "ספקו אסור".

התוס' שואלים מה ההבדל בין המקרה של העכבר למקרה של חתיכת בשר, שנמצאה ביד נכרי שנחשבת לפריש?

מתרצים התוס', שבמקרה הראשון ראינו שהעכבר לקח מאחת הערימות, אלא שאין אנו יודעים מה טיבה של הערימה. במקרה זה נולד הספק במקום הקביעות ונחשב לקבוע, במקרה השני הנכרי לא לקח את זה בפנינו ולכן נחשב פריש⁵.

בשולחן ערוך (יו"ד סימן ק"י, ס"ק ג') נפסקה הלכה: שכל הקבוע כמחצה על מחצה דמי, ובנמצא הלך אחר הרוב. הרמ"א מוסיף:

"הא דאמרינן כל דפריש מרובא פריש, היינו שלא פירש לפנינו, אבל אם פירש לפנינו או שרואה כשהעובד כוכבים לקחו הוי כאילו לקחו משם בידו".

לקמן נביא מחלוקת ראשונים אם דין זה של "פירש לפנינו" הוא דאורייתא או דרבנן.

ב. "ונכבשינהו וניידי"

המשנה במסכת זבחים (פ"ח מ"א) דנה בבהמות שהופרשו לקרבן, שנתערבו במספר מועט של בהמות שאסורות בהנאה. לכל הבהמות שבתערובת אין תקנה, ולכן דינם ש"ימותו כולם".

הגמ' שם (ע"ג ע"א) מציעה פתרון כדי שנוכל להקריב כמה מהבהמות. "ונמשוך ונקרב חד מינייהו" – ניגש לעדר, נוציא מתוכו בהמה אחת, נאמר שפרש מהרוב, ונקריבה. הגמרא דוחה מיד פתרון זה ואומרת שאי אפשר, שהרי כשאתה ניגש לעדר ומושך משם בהמה אחת זהו "קבוע" וכל הקבוע כמחצה על מחצה דמי. שוב מוצע בגמרא פתרון אחר: "ניכבשינהו וניידי ונימא כל דפריש – מרובא פריש" – לא אנחנו נמשוך את הבהמות מתוך העדר, אלא נזרוק עליהם אבן, או שנדחוף אותם כדי שילכו הצידה ויהיו ניידים ולא קבועים.

מסקנת הסוגיה היא, שאכן מדין תורה, לו היינו עושים פעולה של "נכבשינהו וניידי" היה נפקע דין קבוע, והיינו הולכים לפי הרוב. "אלא אמר רבא: משום קבוע" – יש כאן גזרה דרבנן לא לעשות כן, שמא יבוא לקחת ממש ממקום הקביעות, דבר שכמובן אסור, כי במקום ה"קבוע" – ספקו אסור.

התוספות בחולין (שם) מתקשים בהבנת הצעת הגמרא של "נכבשינהו". ברגע שאתה גורם לכך שהבהמות יהיו ניידות, אין הבדל בין מקרה זה למקרה שראית, שהגוי או העכבר לקחו ממקום הקביעות, גם לאחר ה"פזור" יחשב לקבוע! עונים התוס' וז"ל:

5. ע"ע תוס' פסחים דף ט' ע"ב ד"ה היינו ותוס' זבחים דף ע"ג ע"ב ד"ה וניכבשינהו.

"התם פריך שנעשה בענין זה שלא נראה בשעה שיפרוש" – כיון שלא ראיתי את פרישת האיסור מהתערובת אין זה קבוע.
 לדעת התוס' ההגדרה של "קבוע" היא – אם ראיתי שהחתיכה המסופקת פרשה ממקום הקביעות, הרי שנולד הספק במקום הקביעות ונחשב לקבוע דאורייתא.
 לזאת מוסיפה הגמ' שאף כאשר אני לא רואה אסור לעשות פעולה הגורמת לפרישת הספק ממקום הקביעות – גזרה שמא יקח מן הקבוע.

ג. פירש לפנינו דאורייתא או דרבנן

לדעת התוס' יש לנו שלש דרגות ב"קבוע":
 א. כאשר האיסור נמצא במקום הקביעות.
 ב. כאשר האיסור אינו במקום הקביעות אך ראינו את פרישתו משם.
 ג. כשלא ראינו שהאיסור נלקח ממקום הקביעות.
 בשתי הדרגות הראשונות – דינו כקבוע דאורייתא. לתוס' אין הבדל בין אם האיסור נמצא במקום הקביעות או שאנו ראינו אותו פורש משם.
 הדרגה השלישית – כאשר לא ראינו שהאיסור נלקח ממקום הקביעות.
 דינו כפריש והולכים אחר הרוב.
 לדין זה האחרון ישנו סייג! אם האיסור היה בתערובת או בעדר באופן שאינו ניכר, גזרו חכמים שמא יקח מן הקבוע.
 לעומת שיטה זו של התוס' סובר הר"ן ש"פירש לפנינו" אינו קבוע מדאורייתא אלא אסור רק מדרבנן. וז"ל הר"ן⁶:
 "ול"נ, שכל שלא בא לידו ממקום קביעותו, אע"פ שראה אותו פורש מן הקבוע, מדינא שרי. דמדאורייתא לא מיקרי קבוע אלא במקום קביעותו, אלא שחכמים גזרו בשראוהו פורש מן הקבוע – גזרה שמא יקח מן הקבוע."
 לדעתו זו הגזרה, שעליה דיבר רבא בזבחים האוסרת פעולת "ונכבישנהו" – מכיוון שאתה פיזרת אותם או ראית את הפיזור, ואם כן הרי פירש לפניך ואסור מדרבנן.
 תוספות לעומת זאת הסבירו, ש"פירש לפנינו" דאורייתא, ולכן נאלצו לומר שמדובר במסכת זבחים כשלא רואה שפורשים, וממילא הגזרה שמא יקח מן הקבוע היא במקרה של תערובת או בעדר כאשר האיסור אינו ניכר⁷.

6. ר"ן חולין דף ל"ג ע"ב מדפי הריף ד"ה ובנמצא.

7. הר"ן מביא שם את קושיית הראשונים מדוע בחנויות או בעכבר דינו כפריש ובזבחים יש גזרה שמא יקח מן הקבוע ולכן מביא שלשה תירוצים:

א. תירוצ' ר"ן: גזרה שמא יקח מן הקבוע הוא דוקא בתערובת כשאין האיסור ניכר ואפילו כאשר פירש מנפשיה.

ב. רב אחאי גאון: הגזרה היא כאשר אני מפזר את העדר אך בפירש מעצמו – מותר.

ג. דעת הר"ן: כאשר אני לוקח שלא במקום הקביעות אינו קבוע דאורייתא אלא אסור מדרבנן גזרה שמא יקח מן הקבוע ואפי' כשראינו את פרישתו. מאידך קבוע דאורייתא הוא רק בלקח ממקום הקביעות.

רוב הפוסקים סוברים כדעת ר"י בתוס' שאף כאשר האיסור פרש ממקום הקביעות אך ראינו את פרישתו נחשב עדיין לקבוע והוא אסור מדאורייתא⁸.

ד. קבוע: חידוש או סברה

ישנן מספר מחלוקות בראשונים ובאחרונים במקרי "קבוע" שונים, שהציר המרכזי בהם הוא בירור השאלה מהו "קבוע". אפשרות ראשונה, ש"קבוע" הוא חידוש ולכן אני מצמצם עד כמה שניתן את ההשלכות לדין קבוע. אפשרות נוספת, שאמנם קבוע נלמד מפסוק אך מצטרפת לכך גם סברה וממילא ניתן להרחיב ולכלול בדין זה גם את ההשלכות הנובעות מסברה זו.

1. פירש לפנינו

ניתן לתלות את מחלוקת הר"ן והתוס' בענין "פירש לפנינו", שהבאנו לעיל, בחקירה זו. אם זה חידוש, אז אין לך בו אלא חידושו. רק במקרה הדומה לזה של הגמ', שאדם נכנס לאחת מהחנויות והוציא משם חתיכת בשר – ספקו אסור, אך אם גוי הוציא מהחנות לפניך, הידיעה שלך אינה הופכת את הענין לקבוע. כך סובר הר"ן. לעומתו תוס' ושאר פוסקים סוברים שדין קבוע זה סברה. לפי הסברה אין להבדיל בין מקרה שאתה לקחת מן הקבוע לבין מקרה שראית שלקחו מן הקבוע ובשני המקרים התורה אסרה "קבוע".

2. "ונכבשהו וניירי"

נחלקו האחרונים מה הדין כאשר אדם עשה פעולת נייד לאחרים. אדם עשה פעולה הגורמת לחלק מן הבהמות לצאת מן העדר, שהוא מקום קביעותם. אמרנו לעיל, שגם הבהמות שפרשו מהעדר אסורות – שמא יקח מן הקבוע. השאלה הנשאלת היא, למי הבהמות אסורות? הן אסורות רק לאדם שגרם את פרישתם מהעדר או לכולם? גם במחלוקת זו אפשר לראות שנחלקו האחרונים עד כמה אנו מרחיבים את מושג הקבוע. הדבר תלוי בחקירה שהבאנו לעיל: אם קבוע זהו חידוש ואין לך בו אלא חידושו – הבהמות אסורות רק לו, ואם יש בכך גם סברה – הן אסורות לכולם.

3. דין קבוע למפרע

עד עכשיו דברנו על מצבים, שבהם ידוע שיש כאן ספק איסור. ידוע שיש חנות המוכרת טרפה, ולקחת מחנות, או מצאת בחוץ. אך מה קורה כאשר מי שלקח את הבשר לא היה לו שום ספק. הוא חשב שכל החנויות כשרות, ורק אח"כ התברר לו שיש שם חנות מוכרת טרפה. בענין זה נחלקו הראשונים.

ולענין קבוע שאינו ניכר אם הוא דאורייתא: עי' שדי חמד מערכת הכ"ף כלל צ"ז ודרכי תשובה ס"ק פ"ח.

8. פירש לפנינו אם הוא דאורייתא: עי' ש"ך סי' ק"י ס"ק כ"ב ועי' דרכי תשובה ס"ק ע"ג.

לדעת הר"ן⁹, אם נודע לו על הקביעות רק לאחר שהוציא מהחנות אין לזה דין קבוע. הר"ן לשיטתו – ש"קבוע" זה חידוש. אין לך בו אלא משעת חידושו ואילך, ולא למפרע. אם לא ידעת זה נקרא "נייד".
הרא"ה¹⁰ סובר, שהעובדה שאתה לא ידעת מהאיסור, אינו אומר שאין כאן קבוע. אנחנו כן ידענו, ועכשיו ספרנו לך – אין זה כי אם גילוי מילתא בלבד. גם במקרה זה נאמר: "כל קבוע כמחצה על מחצה דמי". זה מתאים לשיטה, ש"קבוע" זה סברה.

ה. דין פירות השוק כשידוע שיש נטיעות ערלה

1. ערלת א"י וערלת חו"ל

ישנה מחלוקת בין הפוסקים, ראשונים ואחרונים, אם ערלה בארץ ישראל בזה"ז נוהגת מדאורייתא או מדרבנן¹¹. מרן בשו"ע (י"ד רצ"ד ס"ק ח') פסק שזה מדאורייתא, וכך אנו גם נוקטים.

בגמ' קידושין (ל"ח ע"ב) נאמר:

"ספק ערלה בארץ – אסור. בסוריא – מותר. בחו"ל – יורד ולוקח ובלבד שלא יראנו לוקט".

נחלקו הראשונים באיזה ספק אנו אומרים, ש"בחו"ל יורד ולוקח".

לדעת רש"י¹² הספק עליו מדברת הגמ' בקידושין הוא כאשר חלק מהנטיעות אסורות וחלקן מותרות.

דעת הרמב"ם שהספק שמותר בחו"ל הוא אפי' כאשר כל הכרם כולו ערלה ובלבד שלא יראה את הגוי לוקט¹³.

וז"ל הרמב"ם (הל' מאכלות אסורות פ"י הל' י"א):

"ספק ערלה וכלאי הכרם בארץ ישראל – אסור... כיצד? היה כרם ערלה

וענבים נמכרות חוצה לו וכו'... שמא ממנו הוא זה שמא מאחר – בסוריה

מותר, ובחוצה לארץ אפילו ראה הענבים יוצאים מכרם ערלה וכו'... והוא

שלא יראה אותו בוצר מן הערלה וכו'..."

להלן נבאר שבמחלוקת זו נחלקו גם הרדב"ז ומרן השו"ע.

2. מהו הספק שאסור בא"י

הרדב"ז (בסי' תק"פ) נשאל ע"י אחד מחכמי צפת איך להתייחס לחשש איסור ערלה בפירות א"י, וכן כותב אותו חכם:

9. ר"ן חולין בדף ל"ג ע"ב מדפי הריף בד"ה ספקו אסור.

10. הרא"ה בבדק הבית מובא בתורת הבית להרשב"א בית רביעי שער שני ד"ה עוד נראה עמ' 85 בהוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם ועי' הרשב"א במשמרת הבית שם ד"ה אמר הכותב הוא חלום וכו'... ועי' ש"ך סי' ק"י ס"ק י"ד דרכי תשובה ס"ק מ"ז.

11. עי' להלן הערה 20 סעי' ב'.

12. רש"י שם בקידושין ד"ה יורד.

13. עי' פ"י במשנה של הרמב"ם ערלה פ"ג מ"ט, תשובות הרמב"ם סי' ק"ל, ובכסף משנה על הרמב"ם מאכלות אסורות פ"י הל' י"א.

"אני במבוכה גדולה על ענין ספק ערלה בא"י שהוא אסור כדתנן במתני', ורוב פירות הארץ הזאת הם בספק ובפרט הענבים והיוצא מהן וכו'..."
הרדב"ז בתשובתו מתיר לאכול מפירות הארץ ומונה שבע סיבות להיתר. ולכך הוא מקדים הקדמה מאלפת:

"כי רצו עבדיך את אבניה וכו' ש פירותיה, ויפה עושין חכמי א"י שלא נהגו חומרא כזו, וכן עשיתי אני כשישבתי בירושלים לא נמנעתי מלאכול את פירותיה, וכן ראיתי זקני הדור ההוא, זכר כולם לברכה, נוהגים, ולא היו נזהרים בזה עם רוב חסידותם ודקדוקם במצוות, ואפי' בהמתן של צדיקים וכו'... ואומר שנהגו פרישות זה קרוב אצלי שחטאו על נפשם ק"ו מנזיר, שלא ציער עצמו אלא מן היין לבד ומה יעשו ביין של מצוה".
לאחר הקדמה ארוכה זו מפרט הרדב"ז את סיבות ההיתר, אך בתחילה הוא קובע, שפרי של גוי אסור בערלה. הוא מוכיח דבריו מהירושלמי, מהסיפרי וממשנה תורה להרמב"ם.

בהקדמתו השלישית כותב הרדב"ז "דאחזוקי איסורא מספיקא לא מחזקינן".
הרדב"ז נוקט כשיטת הרמב"ם שהספק המותר בחו"ל הוא אפי' בכרם שכל הנטיעות ערלה. הוא מוכיח דבריו מהירושלמי: "איזהו ספק ערלה: כרם של ערלה וענבים נמכרים חוצה לו וכו'..."

הרדב"ז מחדש¹⁴ שהספק המותר בחו"ל הוא גם הספק האסור בא"י.
רק ספק ש"אתחזק איסורא" אסור אך אם בכרם רק חלק מהנטיעות ערלה – מותר. השו"ע לעומת זאת פוסק כדעת רש"י¹⁵. הספק שמותר בחו"ל הוא כשבכרם רק חלק מהנטיעות ערלה.

וז"ל השו"ע (סי' רצ"ד ס"ק ט'):

"ספק ערלה, בא"י – אסור, בחו"ל – מותר. כיצד? כרם שיש בו נטיעות של ערלה, וענבים נמכרים חוצה לו, בארץ ישראל – אסור. בסוריה – מותר, והוא שלא ידע שהובאו מאותו הכרם. בחו"ל – מותר אפי' יודע שהובאו מאותו הכרם רק שלא יראה שנבצרו מנטיעות של ערלה".
נמצינו למדים מדברי השו"ע, שהספק שנידון לאיסור בארץ ישראל הוא אף במקרה של כרם, שרק חלק מהנטיעות הינם ערלה.

14. רצ"ע מפני שההוכחות שמביא הרדב"ז עוסקות בהגדרת הספק המותר בחו"ל ולא בהגדרת הספק האסור בא"י ויתכן שגם לרמב"ם שבחו"ל מותר אף בכרם שכל נטיעותיו ערלה יהיה אסור בא"י אף בכרם שחלק מהנטיעות ערלה.

15. עי' בית מאיר על השו"ע סי' רצ"ד שתמה על השו"ע ס"ק י' האומר וז"ל: "כרם שהוא ספק ערלה בא"י אסור ובחו"ל מותר" דהיינו שמותר בכה"ג אפילו כשרואה אותו לוקט (וכדביאר הכ"מ על הרמב"ם שם וש"ך שם ס"ק כ"א).
ותמה עליו הבית מאיר דבשלמא לרמב"ם שהתיר בחו"ל אפילו בכרם כולו ערלה ובלבד שלא יראהו לוקט. כאשר הכרם בספק ערלה מתיר הוא אפילו רואהו.
אך לשו"ע שפסק כרש"י שהספק הוא מחמת תערובת נטיעות היתר ואיסור ובכה"ג אסור כשרואהו איך מתיר בספק שנים? והוא מוכיח מהתוס' יבמות ס"א ד"ה רישא שבכה"ג נחשב חזקת איסור. אך עי' בביאור הגר"א ס"ק ל"ד שכתב "והטעם דוקא שיש בו שורש שיש בו נטיעות של ערלה ודאי, אתחזק איסורא משא"כ כה"ג וכמ"ש באשם תלוי שאינו חייב אלא בחתיכה משתי חתיכות" עכ"ל ובכה"ג נחשב אתחזק איסורא אך בחתיכה אחת מסופקת אינו אתחזק איסורא וע"כ גם לרש"י מותר בספק שנים אע"פ שרואהו.

3. שיטת הרדב"ז: דין הפירות כדין פריש

הרדב"ז מביא טעם נוסף להתיר את פירות השוק וכך הוא כותב שם ב"הקדמה ז":
 "כל דפריש – מרובא פריש: למדנו מהקדמה זו, דכיון שאינו לוקח ממקום
 קביעותו, אע"ג דיש שם כרם ידוע של ערלה – מותר. והכי משמע
 מהירושלמי, שכתבתי למעלה, דלא נקרא ספק ערלה שאסור בארץ
 ישראל, היכא דאית ביה תרתי שהכרם כולו ערלה וענבים נמכרים חוצה לו
 וכו'..."

מדברי הרדב"ז האלו למדנו שאם אין אני לוקח את הפרי ממקום קביעותו, קרי: בשדה
 אצל המגדל, אין זה נחשב "קבוע", ואפילו שידוע לו שישנם מטעים שלמים שאסורים
 באיסור ערלה.

4. שיטת השו"ע: דין הפירות כדין קבוע

הב"י (בבדק הבית סי' רצ"ד) מתיר לאכול ענבים ולשתות יין בא"י אעפ"י שקיימים שם
 עצי ערלה משני טעמים:

- א. עצי האיסור הינם לכל היותר 1/200 מהאיסור.
 - ב. עצים צעירים אינם מניבים פרי בכמות ובאיכות הראויה ליין.
- וז"ל הב"י:

"אצל הדדים בא"י היאך יהיו מותרים לאכול בענבים ולשתות יין שהרי
 ספק ערלה בא"י – אסור וכו'... וי"ל דהא מילתא תליא בפלוגתא דר"י
 ורבנן בפ"ק דערלה ומייתי לה בפרק הניזקין: נטיעה של ערלה ושל כלאי
 כרם שנתערבה בנטיעות – הרי זה לא ילקוט, ואם לוקט – יעלו באחד
 ומאתיים, ובלבד שלא יתכוון ללקוט. ר' יוסי אומר: יתכוון ללקוט ויעלה
 באחד ומאתיים. והלכה כר' יוסי, משום דאמוראי מפרשי טעמיה, וכן פסק
 הרמב"ם (בפרק ט"ז מהל' מאכלות אסורות הל' כ"ה). ועל פי זה יש להתיר
 דמסתמא לנטיעה של ערלה יש מאתיים של היתר. ועוד יש להתיר מטעם
 אחר, משום דקודם שיעברו שני ערלה עושים פירות ואם עושים הם דקים,
 חלושים שאינם ראויים לעשות מהן יין וכו'..."

להלכה כתב מרן בשו"ע:

"ויש למצוא היתר גם לבני ארץ ישראל ביין של כרמי העובדי כוכבים
 משום דרובא דגפנים לאו ערלה נינהו ואפילו בכרמים שידוע ודאי שיש
 בהם ערלה יש להתירם, משום דקודם שיעברו עליהם שני ערלה אינם
 עושים פירות ואם עושים בהם דקים וקלושים שאינם ראויים לעשות מהן
 יין."

בסעיף זה בשו"ע למדנו, שאם יש כרם ובו נטע של ערלה אך לא ידוע שיש פרי של
 ערלה הנטיעה אינו הופך הכל לערלה מפני שבדרך כלל הנטיעות אינן מניבות בשלש
 השנים הראשונות ואפי' אם מניבות, הפירות דקים וקלושים ואינם ראויים לשיווק.
 השו"ע אינו מזכיר את התירוץ הראשון שנאמר בב"י! לפי התירוץ הראשון אפי' שיש
 פירות ערלה בכרם יש להתיר את פירות השוק מפני שאני מניח שלעולם לנטיעה של
 ערלה ישנם כנגדה מאתיים נטיעות היתר, וכדעת ר' יוסי במשנה. לפי תירוץ זה אני

מתיחס לנטיעות כפריש. בכרם ישנה תערובת של נטיעות ואין האיסור ניכר, ועל כן מן התורה הולכים אחר הרוב. מדרבנן צריך שיהיה יחס של אחד במאתיים כדי שהתערובת תהיה מותרת. כיוון מחשבה זה מתאים להתייחסות הרדב"ז לפירות השוק.

אך השו"ע לא הזכיר בהיתרו את הנימוק הזה! על כרחך שהסיבה היא, שהשו"ע מתיחס לפירות השוק כ"קבוע" וכל קבוע כמחצה על מחצה דמי. אין הרוב ואף לא אחד במאתיים קובע.

"קבוע" זה לא רק בחנות שהיא קבועה מצד מקומה, אלא מכיון שיש נטיעות, שאני יודע שיש להם פירות ערלה — הפירות אסורים מדין כל קבוע. ולא משנה אם קבוע זה הוא רק דרבנן.

המצב היום שונה מימי הבית יוסף. ידוע לנו שיש בארץ כרמים, שבחלקם יש עצי ערלה, וקיימים אף כאלה שכל הנטיעות הן ערלה. ברם, הענבים הצומחים בהם ראויים לאכילה ולעשיית יין, אי אפשר להכיר בינם לבין הענבים של עצים זקנים. הם אינם "דקים וקלושים" ולכן אי אפשר יותר לסמוך על סברת ההיתר של השו"ע.

5. ספק ה"חקרי לב" אם אזלינן בפירות ערלה בתר רוב

ה"חקרי לב" (יו"ד סי' ק"ד) מסופק אם יש דין פריש בערלה. בשאר איסורים אם התערב איסור בהיתר ביבש הדין נקבע עפ"י הרוב. גם כאשר הדבר המסופק נמצא שלא במקום הקביעות ונחשב פריש, נקבע דינו עפ"י הרוב, ואם הרוב היתר — הוא מותר. אך בערלה דין ביטול תערובת ביבש הוא אחד במאתיים, וא"כ אולי דינו יהיה שונה גם בנמצא, אך מאידך, יתכן שמציאות של תערובת חמורה יותר ולכן נקבע דינה עפ"י אחד במאתיים, וחתוכה מסופקת שפרשה — דינה עפ"י הרוב.

6. קבוע במחובר

ישנו דיון נוסף בהקשר לבעית הקבוע בפירות. ה"פרי חדש" דן איך אנו מתייחסים לאיסור מחובר שנתערב בהיתר. הוא אומר שיש קבוע אף במחובר, ומוכיח זאת מגמרא. "קבוע" אינו רק במקום שהאיסור יכול להיות באופן עקרוני גם נייד אלא אף כשהאיסור מחובר ואין היכי תימצי של נייד נחשב הוא לקבוע¹⁶.

ו. החנות בעיר — קבוע או נייד

עד עתה דיברנו על נטיעות ערלה. אך ידוע שיש כמויות גדולות של פירות ערלה בדוכני השוק. מחד, יתכן שדין הפירות כדין פריש. מבחינת הצרכן הספק מתעורר בדוכן הפירות בשוק ודינם שם כדין פריש. מאידך הספק באמת מתחיל מעת שלוקחים את

16. החקרי לב יו"ד סי' ק"ז סובר שאין קבוע במחובר. קבוע הוא דוקא כאשר האיסור ניכר והספק מתעורר במקום הקביעות כגון בתשע חנויות אך כאשר אין האיסור ניכר כגון בנטיעות אינו קבוע, ועי' סוף הערה 7. בהמשך דבריו החקרי לב מביא את הפרי החדש האוסר בספק אודות מחובר מטעם שהמחובר חשיב. הראשון לציון הגר"מ אליהו שליט"א סובר שחשיב הינו טעם נוסף לקבוע ועי' סוף הערה 4. ועי' תוספתא כפשוטה בביאור הארוך עמ' 427 ועי' בשדי חמד מערכת הכ"ף סוף כלל צ"ז.

הפרי במטע, בניגוד ל"נמצא" שהספק מתעורר בעת מציאת חתיכת הבשר בשוק. לפי זה חל על הפירות דין קבוע, טרם שהגיעו לשוק, ולאחר מכן לא משתנה דינו.

ז. ענייני ספקות וחובת בירור מקור הפירות

1. חובה לברר אף בס"ס

הרמ"א (סימן ק"י ס"ק ט') כותב שיש לסמוך על ספיק ספיקא, אפילו במקום שאפשר לברר את הספק. ולכאורה אם ננהג כן לגבי ענבים אין אנו צריכים לברר מנין באו הענבים, אם מכרם ערלה או לא, אלא נסמוך על ספקות. ברם הש"ך (שם ס"ק ס"ז) סובר שאם יש אפשרות לברר בלא הפסד – אין לסמוך על ספקות. וב"עריך השלחן" הספרדי כותב שיש כמה הוכחות מהש"ס שאם אפשר לברר – מבררין. וכך גם החכמת אדם והכרתי¹⁷.

אך האמת שהמקרה שבו כותב הרמ"א את דינו אינו דומה למקרה שלנו. הרמ"א עוסק במקרה, שבו יש ס"ס ולכן בכה"ג אין צריך לברר מפני שס"ס מותר. המקרה שלנו אינו ס"ס אלא ספק קבוע. "קבוע" הינו איסור דאורייתא. התורה פסקה שקבוע כמחצה על מחצה דמי ואסור. אי אפשר לעקוף את הקבוע ע"י ספקות¹⁸. כל הקבוע הוא כולו ספק ואעפ"י כן התורה אסרה את זה. ברור אם כן, שאם אפשר לברר את הספק יש לברר, כפי שיש לברר בספק אחד גם לדעת הרמ"א.

אם יש מקום מסוים בקצה הארץ שיש שם כרם עם ענבים ראויים לשווק, ולא ידקים וקלושים" אין שום סיבה לא לחשוש לו. תנובה מובילה את כל הפירות למקומות מרכזיים, ומשם מחלקים אותם לשווקים השונים. מקום הריכוז נקרא "קבוע".

במקום הריכוז יודעים מהו מקור הפירות שמגיעים אליהם וכפי שאמרנו לעיל אם אדם יודע את מקור הפירות – נחשבים הם "קבוע" גם לאחרים¹⁹. יש אפשרות לכל בעל חנות וצרכן לברר דרך שם את הספק של, אם פירות אלו ערלה או לא. גם אם אין סימון על הארגז המציין את מקור הפרי, בעל החנות בודאי יכול לברר מה טיבם של הפירות. אם קונים פירות בעיר, חובה על הקונה לברר את מקור הפירות. יתכן שלאחר הבירור יכול הוא לדעת בצורה ודאית אם הפירות אסורים או מותרים.

השאלה היא כאשר אין אפשרות לברר. אין מידע לא לצרכן, לא לירקן ולא לסיטונאי. הלוקח אם כן מסופק! המצב כרגע בחנות הוא מצב של "פריש", ואפילו אם נאמר שפריש לפנינו במזיד (נכבשינהו וניידי) הרי ששיטת הר"ן היא שזה רק איסור דרבנן, ואולי על סמך זה נוכל להקל.

מאידך הכלל של "קבוע" הוא מדאורייתא, ולשיטת התוספות: אם ראינו מהיכן לקחו את הפירות, הוי פריש לפנינו ואסור מדאורייתא.

17. עי' בשדי חמד מערכת הסמ"ך כלל כ"ט.

18. עי' רמ"א סי' ק"י ס"ק ד' וש"ך ס"ק כ"ז ועי' חקרי לב יו"ד סי' ק"ה ועי' פמ"ג בשפ"ד ס"ק י"ד ד"ה החקירה הא' שכיון שקבוע הוא חידוש לכן לא מתעיל ס"ס ועי' שערי יושר שער ד' פרק י"ב ועי' דרכי תשובה ס"ק פ"ד ובס"ק ל"ה.

19. עי' דרכי תשובה ס"ק צ"א שמביא באר היטב וכתתי האוסרים כאשר ישראל אחד יודע ועי' חו"ד שחולק אך בס' בית יצחק כתב שאסור בכה"ג דוקא כשאתחזק איסורא במקום הלוקח.

2. איסור ערלה בכל חלקי א"י

כאן המקום להעיר, שיש שרוצים לומר שמכיוון שהיום, ב"ה, א"י גדולה ורחבה, וכוללת גם שטחים שאינם מכיבוש עולי בבל, הרי שיש כאן תערובת של פירות א"י ופירות חו"ל, פירות ערלה ופירות לא ערלה. לפי"ז ניתן לכל הפרי תוצרת הארץ דין של ספק ערלה בחו"ל!

ואין הדברים נראים מכמה טעמים:

- א. העובדה שעזרא לא קידש חלקים אלו של א"י אינה הופכת אותם לספק חו"ל! יש קדושת א"י גם שם ורק לגבי הדינים התלויים בכיבוש, אנו מבחינים בין גבולות עולי בבל וגבולות עולי מצרים, אך ערלה אינה תלויה בכיבוש ולכן גם בשטחים שאינם מכיבוש עולי בבל יהיה הדין כבא"י.
- ב. ההלכה למשה מסיני, האוסרת ערלה בחו"ל, אינה דבר קל וממילא אינו היתר²⁰.

3. חומרת איסור ערלה

ישנן סיבות נוספות להחמיר בפירות השוק. איסור ערלה הוא דאורייתא והוא כולל אף איסור הנאה. על כן אין להתחכם ולסמוך על רוב ללא בדיקה נוספת. ואולי זו היתה כוונת ה"חקרי לב" שהבאנו לעיל, שרצה לומר שאין בערלה דין של "בנמצא הלך אחר הרוב". ובדומה למה שאמרו התוספות בענין חמץ בפסח, שהתורה החמירה מאוד ב"בל יראה ובל ימצא", ולכן חו"ל החמירו עוד יותר.

כך בערלה. התורה החמירה מאד לאסור אפילו בהנאה, על כן מוטלת עלינו החובה להחמיר על עצמנו בענינים אלו. האיסור של ערלה לא נובע ממעשי אדם, אלא נוצר מאליו. ערלה פירושה אטימות, טמטום. כשאנו נמנעים מאכילת פירות ערלה, אנו מפתחים את קדושת הנשמה שלנו. אכילת דברים כשרים מביאה את האדם לידי התעלות.

20. בגמ' קידושין דף ל"ח, ע"ב, נאמר שערלה בארץ ישראל מן התורה ובחו"ל הלכה למשה מסיני. נ"מ לענין ספקות — בחו"ל ספק מותר.

א. התוס' יבמות דף פ"א ע"א ד"ה מאי אומר שלמ"ד תרומה בזמ"ז דרבנן משום דקדושה ראשונה ושניה לא קדשה לעתיד לבוא גם כלאי הכרם יהיה דרבנן בא"י. המשנה למלך פ"י מהל' מא"ס הי"א מסתמך על דברי התוס' וסובר שגם ערלה בזמ"ז הלכה למשה מסיני כדין חו"ל. יש פוסקים שרצו להסתמך על דברי המשנה למלך ואף שלהלכה קי"ל שרק קדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא — קדשה לעתיד לבוא כל הפירות הבאים מאזורים של א"י השייכים לגבולות עולי מצרים (קדושה ראשונה) כגון: הערבה, הנגב המערבי ורמת הגולן ספיקם — מותר כדין חו"ל. פירות אלו מתערבים עם שאר פירות ארץ ישראל.

ב. רוב הפוסקים וכן הוא בשו"ע סי' רצ"ד ס"ק ח' נוקטים שערלה בזמ"ז דאורייתא בא"י ואף שבטלה קדושת הארץ מפני שערלה אינה תלויה בכיבוש כנאמר במשנה ערלה פ"א מ"ב ע"ת שבאו אבותינו ומצאו נטוע — פטור. נטעו אעפ"י שלא כבשו — חייב.

עיין מקורות לנושא זה בספר נטע הילולים של הגר"ח גרוסברג זצ"ל — עמ' כ"ג זרע גר ס"ק כ'. כאמור לא ניחא למרן הראשון לציון שליט"א לצרף דעה זו לספק מכמה סיבות:

א. גבולות עולי מצרים אינם כחו"ל מפני שערלה אינה תלויה בכיבוש כאמור לעיל.

ב. אפילו נאמר שהפירות משם נחשבים כפירות חו"ל עדיין אסורים הם משום הל"מ"מ ואמנם ספקם מותר אך זה קביעה הלכתית ולא שבאמת כל הפירות משם הם היתר כדי להצטרף לס"ס.

אמנם קורה לפעמים שמתעוררת בעיה ביום שישי אחה"צ. פירות שנקנו בשוק, ואין בידי המשפחה רשימה של ערלה. במקרה זה אפשר להקל ובלבד שלא ידוע מהו מקור הפרי. אך אם כתוב על הארגז מהו מקור הפרי אך אינו יודע מה טיבם של הפירות, אם ערלה אם לאו, אסור לאכול אותם ללא בירור נוסף.

4. רשימות הרבנות הראשית

הרבנות הראשית מפרסמת ברבים רשימות של מקומות וזנים בענין ערלה. היה לכאורה אפשר לומר, שעדיף לציבור בלי הרשימות. לא תהיה אפשרות לברר אם פרי מסוים הוא ערלה או לא, ונסתמך על ספקות. אולם, כפי שהראינו, חוסר האפשרות לברר לא פותר את בעית הקבוע. ואם מתאמצים אפשר לברר בסיטונאות! ולכן אדרבא, הרשימות מועילות לציבור. במקום שכל פירות א"י יהיו בספק ערלה, מחוסר ידיעה, הרי שע"פ הרשימות ניתן לפחות לדעת בוודאות על פירות אשר אינם ערלה. פירות אלו מופקעים מדין קבוע, בדיוק כמו אדם שקנה בשר באחת החנויות הכשרות לא נאמר לו שהבשר שקנה הוא ספק טרפה כתוצאה מקיומה של חנות טרפה בעיר. הספק מתעורר רק כאשר אינו יודע מאיזו חנות קנה. בתוך חנות כשרה אין ספקות. צריכים להגיע, כמובן, למצב שלא יהיו בכלל פירות ערלה בשוק, ובני ישראל לא יגיעו לידי ספקות ותערובות.

יהי רצון שכשם שעסקנו בהלכות ערלה, שבזה"ז הם לרוב הפוסקים דאורייתא, נעסוק בהלכות תרו"מ, שיהיו בזה"ז אליבא דכו"ע דאורייתא.

הרב יחזקאל דאום

סקירה: בעיות מעשיות של ערלה במערכת השיווק*

ראשי פרקים:

הקדמה.

א. בעיות ערלה בשיטות גידול שונות.

1. גידול אפרסקים בעציצים ניידים.

2. גיזום עצי אפרסק.

3. זנים חדשים.

ב. הדרך להתמודד בהמצאות פירות ערלה בשווקים.

ג. בעית פירות ערלה בתנובה, והצעה לפתרון.

ד. הדרך לפקוח.

1. פקוח על המטעים.

2. פקוח על המשתלות.

3. פקוח על רשתות השווק.

ה. שאלות ותשובות.

* סקירה זו נאמרה ביום העיון בהיכל שלמה בה' שבט תשמ"ט.

הקדמה

ברצוני לעסוק במסגרת זו בכמה בעיות מעשיות בענין איסור ערלה. ראשית אביא לפניכם מספר דוגמאות של שיטות גידול שונות הקיימות כעת בארץ. הן צריכות לעורר אותנו ליתר תשומת לב, הן כרבנים הנותנים הכשרים והן כצרכנים.

א. בעיות ערלה בשיטות גידול שונות

1. גידול אפרסקים בעציצים ניידים

בבקעת הירדן מגדלים אפרסקים בשיטה חדשנית, מענינת מאד, שיש לה השלכה ישירה לענין ערלה. נוטעים עצי אפרסק בחביות ניידות הנמצאות כל הקיץ במטע. בסוף הקיץ גוזמים את העצים, ומכניסים את החביות לבתי קירור. בבתי הקירור העצים מקבלים מנות קור במידה הרצויה ביותר לעץ. בסוף החורף העצים קבלו כבר את מנת הקור הדרושה להם, אלא שכדי לתת פרי זקוקים הם לחום. ידוע שהאקלים בבקעה חם יותר, ולכן בשלב זה מוציאים את החביות שוב למטע. שם העצים נהנים מתנאים קיציים. פעולה זו גורמת להבשלה מוקדמת של הפירות, כך שאפרסקי הבקעה מגיעים לשוק כחודשיים לפני העונה. החקלאים מקבלים עבור פירות אלו מחיר גבוה מאד. בשנה שעברה המחיר היה כשלושים ש"ח לקילו. מבחינה הלכתית אנו בבעיה. השתיל נמצא במטע בעציץ הנחשב מחובר לקרקע. בהכנסתו לבית הקירור, על רצפת בטון, מתנתק הוא מהקרקע. בהנחת העציץ אחר כך על הקרקע במטע נוטעים את השתיל מחדש. כך שהלכתית יש למנות לעץ זה שנות ערלה מנטיעה זו!

פעולה זו מתבצעת כל עונה, וא"כ יוצא שבצמח זה קיים דין ערלה לעולם. לדעתי הפתרון לבעיה זו יהיה בכך שהגידול במטע יבוצע ע"ג משטח מנתק, כך שלעולם עצים אלו לא יחשבו מחוברים לקרקע, ולכן יהיו פטורים מדין ערלה החל מן השנה הרביעית. העצה המעשית שיש להציע לחקלאים היא: לפרוש ניילון (ולדעת חלק מן הפוסקים שתי שכבות של ניילון) בכל שטח המטע. ישנן רעיונות נוספים, אך איני רוצה לעסוק בהם במסגרת זו.

2. גיזום עצי אפרסק

עבודת הקטיפה דורשת פועלים רבים. מפאת המחסור בידים עובדות, פותח זון של עצי אפרסק, המניב פרי תוך שנה. זון זה ניטע בצפיפות, וכאשר הפירות מגיעים להבשלה, עובר קומביין הגזום את כל המטע ממש עד הקרקע, ומפריד בין הפירות לענפים.

הרי לפנינו בעיה הלכתית כפולה. פירות המגיעים לשוק שנה לאחר נטיעת העץ, וגיזום הדורש מנין חדש של שנות ערלה. לבעיה זו אין פתרון בשלב זה. עלינו להיות עירניים לתופעה.

3. זנים חדשים

קיימת שאיפה לגדל בארץ עצי פרי שער כה לא גודלו כאן. למשל: אוכמניות, בלקברים (Blackberry) וכדו'. יש לתת את הדעת על כל עץ כזה, האם דינו כעץ החייב בערלה, או דינו כירק הפטור מערלה. לגבי פפאיה היה מי שרצה לומר בצורה וודאית שקיים בו דין ערלה. ומתברר שה"רב פעלים" כבר כתב על אותו עץ שדינו כירק, וכן פסקו הרבה פוסקים – רבה של ירושלים הגר"ב ז'ולטי זצ"ל ויבדל"א מרן הגר"מ אליהו. לעומת זאת ישנם זנים חדשים שעדיין לא הכריעו מה דינם, כגון אוכמניות – "בלקברים", וזנים שצורת הגידול שלהם דומה לצורת גידול הבננה. שאלות אלו עדיין זקוקות לליבון ולהכרעה.

ב. הדרך להתמודד בהמצאות פירות ערלה בשוק

במחסני תנובה קיים מצב, שבו תנובה דואגת לכך שפירות מסוימים יהיו שמורים לצבור מסויים. זאת משום שהציבור הזה דורש דווקא פירות אלו. לדעתי, זה הפתרון המעשי ביותר כדי להלחם בפירות ערלה בתחום המקומי. אם רבנים יעוררו את הציבור לדרישה לפירות ללא חשש ערלה, ובמקביל ידאגו לכך שבכל מקום תהיה לפחות חנות אחת המוכרת דווקא פירות הבאים ממקומות המופיעים ברשימת ההכשר של הרבנות הראשית, דבר זה יהווה מכשיר לחץ בין על המגדלים ובין על המשווקים. אני מכיר ישובים שתושביהם שומרי מצוות ולצערי אינם בודקים כלל האם הפירות המגיעים אליהם באים ממקומות המופיעים ברשימה. ישובים אלו סומכים על רוב, או על כל מיני היתרים אחרים. צריך לדעת שההסתמכות על רוב אינה מועילה בחלק מן הפירות. לכן מוטלת עלינו החובה להיות עירניים ולעורר את הציבור לקניית פירות הכשרים באכילה ללא שום בעיה. (ראה מאמרו של מרן הראשון לציון הגר"מ אליהו שליט"א: פירות השוק: רוב או קבוע).

ג. בעית פירות ערלה בתנובה, והצעה לפתרון

"תנובה" הוא ארגון של מגדלים. מכח זה הוא טוען שהוא חייב לקבל את תוצרתו של כל חקלאי. לכן, נכון להיום, בתנובה יש פירות ערלה. טענתי בפני נציגי תנובה: למרות שאתם ארגון של מגדלים, לא תקבלו אף פעם בשר ממגדלי חזיר, משום שבשר זה אינו כשר. ולכן, אינכם חייבים לקבל כל תוצרת! תשובתם היתה, שחומרת ערלה אינה כחומרת החזיר (בעיה של חוסר מודעות). הסברנו להם, שלא יתכן, שתנובה כגוף ממלכתי יקבלו פירות ערלה, אך לזה עוד חזון למועד. אציג לפניכם את ההצעה שלנו כיצד להתגבר בכל זאת על מציאות זאת. בתקופה האחרונה, סוכם עם מספר גורמים בתנובה, שלרשת ה"היפר-שוק" לא

יכנסו פירות ערלה. בתור שלב ראשון, הרי זה הישג משמעותי, משום המחיר הגבוה שמקבל החקלאי עבור תוצרתו המגיעה ל"היפר-שוק". יצא חוזר לחקלאים, המיידע אותם על כך. מגרל הרוצה שפירותיו יגיעו ל"היפר-שוק", יחויב לחתום שבפירותיו אין ערלה. בנוסף לכך יבוצע פיקוח מטעם הרבנות הראשית ומטעם מבקר תנובה. חקלאי שיתפס בחתימה כוזבת, עבר על נוהלי תנובה, ויתן על כך את הדין. להערכתנו, אם לא יהיו פירות ערלה ב"היפר-שוק", גם רשתות שווק אחרות יעשו מאמצים כדי להכנס למערכת ההכשר המגינה מפני פירות ערלה.

ד. הדרך לפקוח

הצלחת הרבנות הראשית במשימה זו תלויה ברבנים הנותנים את ההכשרים. יש לשים לב בנתינת ההכשר למספר דברים.

1. פקוח על המטעים

יש להקפיד שנתינת ההכשר תהיה רק לחקלאי שאין לו בכלל ערלה. חקלאי שרוב שטחו ללא ערלה, ורק עשרה עצים ערלה – לא יקבל הכשר עד שיוריד את פירות הערלה.

כאשר המטע כולו ערלה – קל לפקח. אך במטע, שיש עצים זקנים וצעירים, צריך למצוא את השיטה הטובה ביותר לסימון העצים לפי גילם.

עד עכשיו נהוגות שתי שיטות: קשירת חוט, או קשירת טבעת על העצים הצעירים. שיטות אלו אינן טובות ואינן אמינות. הטבעת נופלת ע"י חיות בר או כל מיני סיבות אחרות. סימון זה גם אינו בולט. חקלאי אינו יכול בשעת הקטיפה לזהות בקלות את העצים שיש בהם טבעת.

לכן נראה לי, שהשיטה הטובה ביותר היא להתיז צבע על העץ במקום בולט. לכל גיל – צבע שונה. בנתינת ההכשר, צריך הרב לדרוש סימון בולט של עצי הערלה.

2. פקוח על המשתלות

ישנן הנחיות ברורות של הרבנים הראשיים כיצד לגדל את השתילים במשתלה, כך ששנות הצמח במשתלה יצטרפו למנין שנות ערלה.

הנותן את ההנחיות צריך להכיר את ההנחיות היטב, ולהקפיד שאכן השתילים יוכנו במשתלה כראוי, הן מבחינת גודל השתיל, הן מבחינת גודל הנקב, והן מבחינת מיקום השתיל במשתלה.

לגבי העברת שתילים, יש הדורשים לעשות נקבים ברכב, ולהעביר רק מעל אדמה, אך בדיעבד אין זה מעכב.

3. פקוח על רשתות השווק

בקרתי פעם באיזו רשת סיוטנאית גדולה על מנת לבדוק את אישורי הכשרות.

אמרו לי: יש לנו את כל האישורים מן הרבנות המקומית. עיינתי באישורים, ושם היה כתוב שהכל כשר, כולל שמירת שבת וכל התחומים. שאלתי את המשגיח אם הם בודקים ערלה? ענה: את זה אין אנו יכולים לבדוק. אם כן, שאלתי בתמיהה: על מה אתם נותנים את תעודת הכשרות?! ...גם על שמירת שבת אין אישור כזה אמין – וכי מקפידים שהחקלאי לא קטף את הפירות בשבת? נמצינו למדים, שאחריות גדולה מוטלת על נותני ההכשרים לאמינות התעודות. תעודות הכשרות חייבות לכלול אישור אמין שהפירות אינם ערלה.

ה. שאלות ותשובות

ש. האם יש פיקוח מטעם הרבנות הראשית על המשתללות?
ת. ברבנות הראשית עובד יהודי שחלק מתפקידו לקדם את נושא המשתללות. כל משתלה הרוצה אישור, יכולה לקבל אישור מאדם זה, אם תנהג על פי הנחיותיו.

ש. האם יש פיקוח על המשאיות המביאות פירות, שאכן הפירות הובאו מהמקום המצוין על הארגונים?
ת. אין פיקוח על נהג המשאית. כל נהג בא עם תעודת משלוח, שבה כתוב מהיכן הפרי. אם אנו רואים משאית, שיש בה הרבה מדבקות שבכולן מצוין שם של ישוב מסוים המופיע ברשימה – אין לחשוש שהנהג החליף את כל הארגונים.

ש. מדוע אין בארץ סיטונאי אחד, שיש לו קופסאות חתומות "ללא חשש ערלה"?
ת. אנו מסכימים לטענה זו, ואנו עובדים בכיוון זה, כפי שהזכרנו קודם. בכל אופן, מטרתנו היא, שלא יהיו בתנובה גם פירות ערלה וגם פירות ללא חשש ערלה. צריך להמשיך ללחוץ ולהגיע למצב, שלא יהיה כלל ערלה בתנובה.

ש. מדוע מורידים את הערלה מהעצים בקטיף ולא בפריחה?
ת. אנו מעדיפים להוריד בפריחה, אך בקטיף אנו בודקים שוב, ותמיד מוצאים פירות על העצים.

ש. מדוע תנובה מקבלת פירות מזן שיש בו רוב ערלה?
ת. הדבר לא לרוחי, ולא בהסכמתי. תנובה קיימת הרבה שנים ואני הרב של תנובה חמישה חודשים. עומדות לפני שתי אפשרויות: לעזוב הכל או להתקדם צעד אחר צעד. אני בחרתי באפשרות השניה. אני מקווה, שכשאבוא בע"ה בעוד שנתיים לכנס זה, כבר לא יהיו בתנובה פירות ערלה.

ש. מדוע מותר למכור פירות ערלה לגוי לפני שבאו לעולם, הרי יש חשש שימכרו בסוף לישראל?
ת. השו"ע (יו"ד סי' רצ"ד ס"ק ט"ו) אומר: "מותר למכור לעכו"ם פירות שני ערלה לשלש שנים מאחר שלא באו לעולם".

על פי דברי שו"ע אלו היו חקלאים שמכרו את פירות הערלה לפני היותם פרי החייב בערלה. המכירה היתה לגויים, דרך בתי האריזה. היו כאלו שהתנגדו לסידור זה מחשש שהפירות האלו יגיעו בסוף ליהודי. צריך לדעת למה להתנגד.

הרב קוק (משפט כהן סי' ו') כותב:

"אמת הדבר, שאני חושש לתקלה שתוכל לצאת מזה, שימכרו הנכרים את ענבי הערלה גם לישראל. מכל מקום לא מלאני לבי לכתוב איסור נגד המבואר בשו"ע, על פי דעת הראב"ד, הרמב"ן, והרשב"א... ובעל כרחך צריכים לומר, שלא חששו לתקנה שלא ימכרנו לישראל, כי אם כשאיסור מוכן ביד ישראל, אבל כשמוכר לנכרי את הפירות קודם שבאו לעולם, שאין האיסור קיים, לא חששו, ומהיכן נקח יסוד להחמיר בזה? ...ובכ"ז שלא לפרסם איסור בדבר, שכל בן תורה יכול למצא עליו צד היתר".

ר' יוסף בן שחר*

פעולות הרבנות הראשית בנושא ערלה

ראשי פרקים:

- א. מטרה זמנית – פירות ללא חשש ערלה בשווקים.
- ב. הרבנים והציבור חייבים להיות ערניים.
- ג. דרכי הפיקוח.

* מחלקת הכשרות – הרבנות הראשית לישראל. שיחה זו נאמרה ביום העיון בהיכל שלמה בה' שבט תשמ"ט.

א. מטרה זמנית – פירות ללא חשש ערלה בשווקים

המטרה שהצבנו לעצמנו, היא להגיע למצב שבו לא יהיו פירות ערלה בא"י. זו מטרה אידיאלית, אנחנו יודעים שמטרה זו כמעט שאינה מעשית. לכן בשלב זה, אנחנו עובדים בכוון שיאפשר לכל המעוניין להשיג בנקל פירות ללא חשש ערלה, כדי שלא יזדקק להיתר של ביטול ברוב. (עי' לעיל מאמרו של הראשון לציון הגר"מ אליהו שליט"א: פירות השוק – רוב או קבוצה).

הסקטור החקלאי, מעוניין שהעצים יניבו פירות מוקדם ככל האפשר. זהו כמובן אינטרס מסחרי, הגורם לבעיות ערלה. עם כל זה, סך הכל אחוזי הערלה הם לא גדולים. הם נעים בין 2–3 אחוזים. רק במעט פירות אחוז הערלה גבוה יותר. חבל שבגלל אחוזים כאלה, תהיה בעיה. לכן נקודת המבט שלנו, היא לתת פתרון בהיקף ארצי.

יש תקדימים יפים בנתינת פתרונות מקומיים במסגרות מצומצמות. אבל אנחנו שואפים לפתרון כולל יותר שיאפשר לכל אחד בכל מקום בארץ להשיג בנקל פירות ללא חשש ערלה.

ב. הרבנים והציבור חייבים להיות ערניים

לצורך זה, התנאי הראשוני היא הדרישה של הציבור, והרצינות של הרבנים להתייחס לבעיה. יש רבנים שמלכתחילה מרימים ידיים ואומרים, אין באפשרותנו, איננו יכולים לדעת איך להשתלט, איננו יכולים לזהות – ואז אין טיפול בבעיה. מצד שני הציבור אומר: נסמוך על הרוב; אין מה לעשות. התוצאה הסופית היא, שבהרבה מקומות אין פירות ללא חשש ערלה בהישג יד.

אתן דוגמא. בעיר גדולה בארץ, שיש בה מאתיים איטליונים, מאה חמישים מתוכם לא ביקשו תעודת כשרות. לו היתה דרישה מצד הציבור לקניה באיטליון שיש בו הכשר – אז איטליון ללא תעודה היה נסגר, או שהיה נכנס למסגרת הכשרות.

כך גם לגבי פירות הערלה. סוחרים מעוניינים למכור, ואם הציבור לא יהיה מוכן לקנות פירות שיש בהם חשש ערלה, הסוחרים ידרשו מהמגדלים פירות ללא חשש ערלה. לו רק תהיה חנות אחת שתמכור פירות ללא חשש ערלה, ותהיה אליה נהירה, גם החנויות השכנות תהיינה מעוניינות בכך.

להערכתנו, קיימים היום די נתונים כדי להגיע להספקה ללא חשש ערלה, בכל מקום, כפי שאפרט בהמשך. זה קצת יומרני, אבל אני חושב שהנתונים הבסיסיים קיימים, ובסך הכל בהשקעות די קטנות אפשר להגיע לתוצאות טובות.

השרות שמחלקת הכשרות הארצית נותנת, הוא הפיקוח וריכוז הנתונים, אשר יכול לעמוד לשרותם של כל הרבנים והצרכנים.

ג. דרכי פיקוח

עלינו להסתכל ולפקח על שלשה תחומים: המשתללות, המטעים, ומערכת השווק.

1. המשתללות

למחלקת הכשרות ישנם כבר קשרים במשתללות, ובוצעו גם נסיונות מספר. ישנה נכונות מצד השתלנים לעבוד לפי הנחיות, בתנאי שתהיה דרישה מצד בעלי המטעים.

2. המטעים

יש לנו נתוני עזר. רישומים בסיסיים של מועצת הפירות, ותצלומי אוויר שעוזרים לזיהוי מטעם מועצת הפירות (העושה כן מצד האינטרסים שלה אך משתפת פעולה יפה איתנו). בנוסף לכך מבוצע פיקוח פיזי על ידי מר זליג גוטליב, היושב איתנו כאן. הוא מאמת את הנתונים, ועוקב אחרי נטיעות מילואים, וכל ההיבטים האחרים הנצרכים. כמו כן הוא מוודא גם במקומות שיש ערלה, הרוצים להכנס למסגרת הרשימות, שאכן הפרי מושמד – אם בשעת הפריחה, ואם לאחר גדילת הפרי, ע"י כך שמוודא שהפרי המונח על הרצפה מושמד. בשנה שעברה כמות גדולה של פירות הורדה לארץ, לעומת השמדת פריחה.

מנקודת המבט שלנו, אנו קוראים לרבנים להסתייע באנשי מקצוע, על מנת להכיר את סוגי העצים ואת גילם, את היקף השטח. לא כל השטחים נגלים לעיני הרב. לפעמים המגדלים מעלימים מעיניו חלקות של ערלה, ולפעמים אף מערבים פירות מחלקות שונות. ריכוז הנתונים ברבנות הראשית, עומד לרשות הרבנים ובהחלט יכול להועיל.

מדיניות מחלקת הכשרות משנה שעברה היא לא לפרט ברשימות הישובים המגדלים ללא חשש ערלה חצאי ישובים או מגדלים מסוימים בתוך ישוב. ישוב שלם שאין בו ערלה, בין בגלל שלא גדל בו כלל, ובין בגלל שהשמידו את הערלה – ישוב כזה זכאי להכנס לרשימה הארצית.

בימים אלו אנו עוסקים בארגון עונת הקיץ הבאה עלינו לטובה. מרכזים רשימות ומפרסמים לחקלאים. השבוע יצאו מכתבים לחקלאים במשקים השונים לתאם את בדיקות השטח וכו'.

3. מערכת השווק

למעשה אין פקוח במערכת השווק, למעט יוזמות מקומיות של רבנויות מסוימות. ברם, ניכרת עליה בתודעת הציבור. כמות השאלות והטלפונים שאנו מקבלים עולה בהדרגה. הם מגיעים גם מרבנויות וגם מאנשים פרטיים המעוניינים לצאת מהמיצר הזה בלי להכנס לספקות בעניני ערלה. להערכתנו יש מספיק נתונים לפיקוח. הרשימות מסודרות ברמה מספיקה שתאפשר פתיחת חנות או סיטונאות ללא חשש ערלה. היוזמה והעבודה בשטח זה אינם יכולים להיות בהיקף ארצי. הרבנויות המקומיות צריכות ליזום, תוך ניצול מאגר הנתונים הארצי, ולוודא שהפירות ללא חשש.

זה המקום לצאת בקריאה לאנשים היושבים כאן, הן מהצד המדעי, הן מהצד החקלאי, להאיץ במגדלים המעוניינים לספק סחורה ללא חשש ערלה – לסמן את הסחורה. גם אם זה דורש השקעה כספית, בסופו של דבר זה ישתלם. יש לנו הצעות מעשיות המונחות לפנינו. מדובר במגשיות עם מכסה לשימוש חד פעמי. עטיפה, פס הדבקה עם אישור, שנקרע מיד בפתיחה. לא אכפת לנו אם יהיה שמוש חוזר באריזה – האישור כבר איננו! מה שאין כן אם מדובר באישור המוצמד לאריזה עצמה. שם יש סכנה מוחשית של שמוש חוזר באריזה לנצול האישור המודבק עליו. נוכל לקשר את המעוניין להשתמש באריזות חדשות אלו, עם היצרנים. הראשון שיעשה כן ירוויח למשך שנה אחת. לא יותר. בשנה שאח"כ יהיו רבים שילכו בעקבותיו.

תקוותי שאכן כל ההכנות הטכניות שהכנו יגיעו לידי מימוש ונוכל בלב שקט לספק אוכל כשר לצרכנים.

מרדכי שומרון*

תהליך היווצרות הפרי

ראשי פרקים:

- א. פיקעי פריחה.
- ב. פרח פתוח.
- ג. האבקה.
- ד. נפילת עלי הכותרת.
- ה. הגדלת נפח השחלה.

* אגרונום במכון התורה והארץ. הרצאתו ניתנה ביום העיון ב"היכל שלמה" ברקע לשיעור של מרה"ר יעקב אריאל – "מהי חנטה".

כל הצמחים שברא רבונו של עולם הם צמחים הנותנים בד"כ פירות. יש פרי הראוי למאכל אדם ויש פרי אשר אינו ראוי למאכל אדם. יש פירות גדולים כאבטיח ודלעת ויש פירות קטנים, אשר אינם נראים במבט שטחי. הפרי נוצר מהפרח במשך מספר שלבים. נתאר לקמן את תהליך היווצרות הפרי מהצצת הפרח על העץ ועד המצב שהפרי בשל.

א. פקעי פריחה

הפרח סגור ועטוף בעלי גביע, לאחר זמן מה הפרח נפתח.

ב. פרח פתוח

הפרח נפתח ב-90 מעלות, וכעת אפשר להבחין בכל חלקי הפרח. הפרח מורכב ממספר חלקים: עוקץ, עלי גביע, עלי כותרת, אבקנים, עמוד עלי ושחלה.

1. עוקץ

החלק המחבר את הפרח לעץ.

2. עלי גביע

מספר עליים בודדים וקצרים, אשר בד"כ אינם מתפתחים הנמצאים בתחתית הפרח. צבעם ירוק או חום. תפקידם לעטוף את הפרח לפני פתיחתו ולהגן עליו.

3. עלי כותרת

כשאנו מדברים על פרח, אנו מתכוונים בד"כ לעלי הכותרת היפים והגדולים. לכל פרח מספר שונה של עלי כותרת. בפרחי האפרסק יש בין 5 ל-7 עלי כותרת. בפרחי נוי יש הרבה עלי כותרת.

תפקידם למשוך את החרקים לביצוע פעולת האבקה. הקב"ה טבע בפרחים תכונות המושכות את החרקים אליהם.

מחקרים חדשים מצאו עורקים צבעונים מודגשים בתוך עלי הכותרת המושכים חרקים מסוימים לפרחים מסוימים. זה תחום רחב אשר נעשו בו מחקרים רבים ואפס קצהו של המחקר מראה על התאמה מושלמת בין חרקים מסוימים לצמחים מסוימים.

4. אבקנים

האבקנים נמצאים בתוך הפרח. בראש האבקנים נוצרת אבקה זכרית. החרקים או הרוח מעבירים אבקה זו לצלקת הנמצאת בראש עמוד העלי.

5. עמוד העלי

עמוד העלי נמצא במרכז הפרח. בתחתיתו נמצאת השחלה אשר ממנה נוצר הפרי. בראש העלי נמצאת הצלקת. כדי שיוצר פרי, על האבקנים להגיע לצלקת זו, כנזכר למעלה.

ג. האבקה

כשהפרח פתוח הוא בעצם מזמין חרקים שונים שיבואו אליו ויבצעו בו את פעולת האבקה. כשחרק נכנס לתוך הצמח הוא מעביר ללא כוונה את האבקה הנמצאת על האבקנים לצלקת.

ד. נפילת עלי הכותרת

הדבר הראשון הקורה בצמח לאחר ההאבקה הוא נפילת עלי הכותרת. (עלי הגביע ועמוד העלי עדין מחוברים). גרגר האבקה נובט על הצלקת ומגיע אל השחלה. שם נעשית פעולת ההפריה אשר בסיומה נוצר הפרי. אמנם הפרי במצב זה קטן מאוד ואפילו מקרוסקופי, בכל אופן הוא פרי.

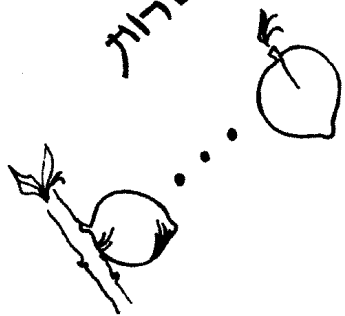
ה. הגדלת נפח השחלה

הגדלת נפח השחלה הוא תהליך התפתחות הפרי. בשלבים הראשונים אפשר לזהות עדיין את עמוד העלי ואת עלי הגביע אך בהמשך כשהפרי גדל יותר נושרים רוב חלקי הפרח. השמות המוכרים לנו מן ההלכה הם: חנטה, סמדר, בוסר ועונת המעשרות. אלו שלבים שונים בגידול נפח השחלה עד שהפרי מגיע לבשלות. יש להדגיש, אין מדובר כאן בתהליך פשוט, אלא בתהליכים רבים מאוד ומורכבים מאוד מבחינה פיסיקלית, מבחינה כימית ובודאי מבחינה הורמונלית עד אשר נוצר פרי הראוי למאכל.

שלבי התפתחות הפרי

עונת המעשרות

הפרי
הגדול

סמדר

הפרי

הגדול

הרב יעקב אריאל

מהי חנטה*

ראשי פרקים:

- א. הקדמה: הצגת הבעיה.
- ב. השיעור הקובע את חלות חיוב המעשרות ואת חלות דיני שביעית.
- ג. שיטת רש"י: הבחנה בין דגן תירוש ויצהר לשאר פירות.
 1. בדגן תירוש ויצהר שיעור הפרי המחייב קובע גם את השנה.
 2. בשאר פירות האילן החנטה קובעת את השנה.
- ד. שיטת התוס': החנטה קובעת את השנה ועונת המעשרות – את חלות חיוב המעשרות.
- ה. שיטת הרמב"ם: עונת המעשרות קובעת את השנה.
 1. "עונת המעשרות" ו"שליש" – מושגים זהים או קרובים.
- ו. באור שיטת הרמב"ם: יחסי הגומלין שבין "חנטה" ובין "עונת המעשרות".
 1. חנטה ועונת המעשרות – מושגים זהים.
 2. חנטה ועונת המעשרות – מושגים שונים.
 3. דעת ה"חזון איש".
- ז. השיעור הקובע את השנה בערלה.
 1. האם הסמדר נחשב פרי לענין ערלה?
 2. שיטת הרמב"ם בערלה.
 3. שיטת ה"עיניים למשפט".
- ח. מהי חנטה?
 1. החנטה שבתורה שבכתב ובתורה שבע"פ.
 2. דעת ר' אליהו גוטמאכר.
 3. האם אתרוג בשעת החנטה מגיע לגודל "זית"?
 4. שיטת הרב קוק זצ"ל.
- ט. צירוף ספיקות נוספים.
- י. סיכום.

* שיכתוב שיעור שנאמר ע"י הרב יעקב אריאל ביום העיון בהיכל שלמה בה' בשבט תשמ"ט.

א. הקדמה: הצגת הבעיה

הנושא הזה הוא אחד הנושאים המסובכים, שההלכה לא הוכרעה בו חרי־משמעית. במסגרת השיעור אני רוצה לשתף אתכם בהתלבטויות ובספקות, לקבוע מהם הגבולות של המצב הודאי ושל המצב המסופק, ולהשאיר מקרים וספקות רבים שאיני רואה בסמכותי להכריע בהם, אבל גם הדיון בהם – חשוב מאד.

השאלה המעשית התעוררה אצלי לפני כמה שנים במטע לימון, ממש בט"ו בשבט. כידוע, מטע לימונים נותן יבול מסחר כבר בשנה השלישית. אותו יהודי אשר נטע את המטע לא דילל את הפירות שהיו בשלב גידול ראשון לפני ט"ו בשבט, בשנה השלישית. על ידי הדילול היינו יכולים להבחין בין הפירות של השנה השלישית לבין הפירות של השנה הרביעית.

אותו יהודי לא עשה כן, ובא לשאול מה לעשות בלימונים: האם מותר להשאירם על העץ ולמוכרם, או שהוא חייב להוריד אותם?

המשמעות הכלכלית של השאלה היא אלפי שקלים.

כדי לענות על שאלה זו צריך הייתי לקבוע כמה דברים:

א. מהו השלב בגידול הפרי, הקובע את איסור "ערלה".

ב. להתאים את הקביעה ההלכתית העיונית ללימונים שבהם מדובר.

בעיה זו מעשית היא באופן מיוחד בלימון, מפני שמועד החנטה של פריו יכול להיות בתקופה הזו של חדר שבט. אמנם האתרוג מאד דומה בגידולו ללימון אך הבעיה אינה קיימת באתרוג, כי רגילים לשווקו לארבעת המינים רק בתקופת סוכות.

ב. השיעור הקובע את חלות חיוב המעשרות ואת חלות דיני שביעית

הגמ' במסכת ראש השנה (דף י"ב ע"ב) מחפשת בתורה מקור לחיוב התבואה והזיתים במעשרות מעת שהגיעו לשליש גידולם, וז"ל הגמ' שם:

"תנן התם¹: התלתן – משתצמח התבואה, והזיתים – משיביאו שליש. מאי "משתצמח"? משתצמח לזרעים.

התבואה והזיתים משיביאו שליש – מנה"מ? אמר רב אסי א"ר יוחנן ומטו בה משמיה דרבי יוסי הגלילי אמר קרא²: "מקץ שבע שנים במועד שנת השמיטה, בחג הסוכות".

שנת השמיטה מאי עבדתיה? בחג הסוכות שמינית היא!

אלא לומר לך, כל תבואה שהביאה שליש בשביעית לפני ראש השנה – אתה נוהג בו מנהג שביעית בשמינית."

1. מעשרות פ"א מ"ג.

2. דברים ל"א, י'.

מהי התבואה שעליה אנו מדברים? רש"י מפרש כאן, שהתבואה היא תבואת דגן ותבואת הכרם וז"ל:

"התבואה — דגן ותירוש קרויים תבואה דכתיב: "כתבואת גורן וכתבואת יקב".

והזיתים — יצהר וכו'..."

להלן נראה, שבכוונה נקט רש"י, שהתבואה כוללת גם תבואת הכרם. בפסוק נאמר: "מקץ שבע שנים במועד שנת השמיטה בחג הסוכות". הגמ' מבינה מהמילה "מקץ", שמדובר בסוף השמיטה, ולכן היא שואלת: בחג הסוכות — שמינית היא? חג הסוכות חל בתחילת השנה שלאחר השמיטה וא"כ מדוע תיקרא שנה זו שנת השמיטה. מכאן לומדת הגמרא, שתבואה שאני קוצר עד חג הסוכות של השנה השמינית עדיין חלים עליה דיני שביעית, משום שודאי שבסוף שנת השמיטה התבואה היתה לפחות בשליש גידולה.

נמצאנו למדים מפסוק זה, שהשיעור הקובע לתבואה לחלות דיני שביעית הוא שליש גידול, ואפי' שגמר גידולה וקצירתה היתה בשמינית. הקושי בהבנת גמרא זו הוא בניסיון להשוות את השיעור הקובע חלות דיני שביעית, לשיעור הקובע חלות החיוב במעשרות.

לכאורה הבדל גדול יש ביניהם! הפרשת תרו"מ קשורה לאכילת הפרי, ולכן השיעור הקובע חלות חיוב ההפרשה הוא שיהיה הפרי ראוי למאכל לכל הפחות בשעת הדחק — קרי, שליש גידול.

קדושת שביעית אינה דוקא לאכילת הפרי, ומה שקובע לכאורה הוא, האם הפרי התחיל לגדול בשנת השמיטה והוא משתייך לשנה זו, אם לאו.

אין הכרח לדמות דיני שביעית לדיני מעשרות. בדיני שביעית תקבע החנטה ויחשב הפרי כגדל בשנת השמיטה. בדיני מעשרות תקבע אפשרות אכילת הפרי בשעת הדחק.

ג. שיטת רש"י: הבחנה בין "דגן, תירוש ויצהר" לשאר פירות

1. ב"דגן, תירוש ויצהר" שיעור הפרי המחייב קובע גם את השנה

כאמור לעיל, הגמ' מחפשת בתורה מקור לדין המשנה במסכת מעשרות פרק ראשון.

במשנה ב' נאמר: "מאימתי הפירות חייבות במעשרות וכו'..."

ובמשנה ג' נאמר: "התלתן — משתצמח, התבואה והזיתים — משיביאו שליש וכו'..."

המשנה עוסקת בשיעור הקובע חלות החיוב במעשרות. אדם יורד לשדה ורוצה לאכול את הענבים או את הזיתים.

הוא שואל את עצמו, האם הוא חייב להפריש תרו"מ? האם הפירות ראויים כבר לאכילה בשעת הדחק, האם נחשבים הם פרי לחיוב מעשר? על שאלות אלו באה המשנה לתת תשובות! ישנה במשנה רשימה ארוכה של פירות, ובמקביל — סימנים

שעל ידם אפשר לזהות רמה של בשלות הפרי, כדי לדעת את השלב הראשון לחיוב המעשרות בפירות אלו.

רש"י לכאורה תמוה. בד"ה "משתצמח" כותב רש"י:

"אחר שנת צמיחתו הוא מתעשר, ולא אחר שנת לקיטתו".

ובד"ה "והזיתים": "יצהר – משיביאו שליש – מתעשרין אחר שנה

שהגיעו בו לשליש בישראל, אם שניה או שלישית".

רש"י מציין הן בתלתן והן בזיתים את השיעורים הקובעים את שנת המעשרות. מהו הגודל המינימאלי של הפרי, שבהגיעו לט"ו בשבט אני מחשיבו לפרי של השנה שעברה, ואז הפרי חייב במעשר שני אם זו שנה שניה. אם הפרי קטן מהשיעור הנ"ל הוא שייך לשנה השלישית ודינו – מעשר עני.

אך לא בשיעור הזה אנו עוסקים, לכאורה, בגמרא שלנו? אין אנו מדברים על השיעור הקובע את השנה, אלא על השיעור המינימאלי המחייב מעשרות. למשל בענבים: הבציר מתבצע בדרך כלל בקיץ. שאלת סוגייתנו היא, האם הענבים חייבים בתרו"מ בתחילת חודש תמוז, כשהם עדיין קטנים? אין לזה, לכאורה, שום קשר עם קביעת השנה בט"ו בשבט!

לפי רש"י אנו מוכרחים לומר, שהשיעור הקובע לאיזו שנה משתייך הפרי זהה לשיעור הקובע את חלות חיוב המעשרות.

יש בהשוואה זו הגיון רב! פרי שמגיע לשיעור מסוים מתחייב בתרו"מ. לא משנה העובדה, שאח"כ הפרי ממשיך לגדול ולהתפתח, ואפי' שעדיין נותר לו לגדול $\frac{2}{3}$ עד שיהיה פרי בשל.

מכיון שהפרי גדל $\frac{1}{3}$ גידול הוא התחייב במעשרות. הוא הדין לגבי הזמן הקובע את שנת המעשרות שלו. המשך גידולו לא ישנה את דינו. מכיון שהוא כבר התחייב במעשרות של שנה זו הוא ממשיך את החיוב הראשוני שלו גם בשנה הבאה. ה"פני יהושע"³ מוצא מקור לדברי רש"י בסוגייתנו. המקור של הגמ' לשיעור שקובע לחיוב המעשרות הוא מדיני שביעית. בדיני שביעית אין אנו עוסקים בשיעור המינימאלי הקובע לקדושת שביעית אלא בשיעור הקובע את השתייכות הפרי לשנה השביעית.

פרי שהגיע לשליש גידולו בשנת השמיטה, נתפס בקדושת שביעית, והוא פרי של השנה השביעית.

ההקבלה למעשרות היא, שפרי שהגיע לשליש גידולו, קובע לאיזו שנה הוא משתייך! אם לשנה שניה ואם לשנה שלישית.

שיעור זה הוא גם השיעור של חלות חיוב המעשרות, כנאמר במשנה, שלה חיפשה הגמ' מקור – "מאימתי חייבות הפירות במעשרות וכו'... התבואה והזיתים – משיביאו שליש".

נמצאנו למדים לפי רש"י, שהשיעור הקובע את החיוב במעשרות, הוא גם השיעור הקובע את שנת המעשרות.

3. "פני יהושע" ר"ה דף י"ב ע"ב.

2. בשאר פירות האילן החנטה קובעת את השנה

בד"ה "מנא הני מילי" רש"י מבחין בין תבואה, קרי: דגן, תירוש ויצהר, שהשיעור הקובע בו הוא שליש, לבין ירק ופירות האילן.
הגמ' (ר"ה דף י"ד ע"א) אומרת, שירק – בתר לקיטה, ופירות האילן – בתר חנטה. שיטת רש"י, שרק דגן, תירוש ויצהר חייבים בתרו"מ מדאורייתא (השיעור הקובע בהם הוא שליש).

לדעתו הדין היסודי, כפי שאמרנו לעיל, הוא שהשיעור הקובע את החיוב בתרו"מ הוא גם השיעור הקובע את השנה.

כיוון שהתבואה התחייבה, נקבע דינה למעשר – אם מעשר שני ואם מעשר עני. למרות שאחר כך היא גדלה ומתפתחת קמא קמא בטיל.

אך ירקות ופירות האילן, חיובם בתרו"מ הוא רק מדרבנן. לחכמים היו סברות שונות⁴, שבגללן הם הפרידו בירקות ופירות האילן בין השיעור הקובע את החיוב לבין השיעור הקובע את השנה.

רש"י מבאר, שבירקות השיעור הקובע את השנה הוא לקיטה, מפני שהם חד שנתיים והם גדלים ושואבים את מזונם ממי הגשמים, שיורדים בשנת הלקיטה. בפירות האילן – החנטה היא הקובעת, כי עיקר המזון של הפירות – מהמים שקלט העץ עד למועד החנטה.

סיכום שיטת רש"י

א. רש"י למד מהשקלא וטריא של הגמ', שיש זהות בדגן, תירוש ויצהר בין השיעור המחייב במעשרות לבין השיעור הקובע את השנה.
שיעור זה הוא שליש גידול.

ב. ירקות – בתר לקיטה, ופירות האילן – בתר חנטה לענין קביעת שנת המעשר.

ג. לדעת רש"י אין זהות בין המושג "חנטה", לבין המושג "הבאת שליש".
המושג "חנטה" קיים גם בפירות האילן, שבהם לא קובע שליש. מהי "חנטה" לדעת רש"י נבאר להלן.

ד. שיטת התוספות: החנטה קובעת את השנה, ועונת המעשרות – את חלות חיוב המעשרות

התוס' ד"ה "התבואה" (ר"ה דף י"ב ע"ב) חולקים על רש"י בשתי נקודות:

א. במילה "התבואה" אין כוללים את הענבים⁵ אלא רק את הדגן, והגמ' מתפרשת כפשוטה: התבואה והזיתים – דגן וזיתים.

4. יתכן שלרש"י לא היה נוח לחכמים שתקבע השנה בפירות האילן ובירקות עפ"י "עונת המעשרות", מכיון שזהו שיעור שאינו מוגדר. סברא זו מובאת בר"ש שביעית פ"ב מ"ז ולכן חולק על דעת הרמב"ם וסובר "שעונת המעשרות" קובעת את השנה בפירות האילן. דעת הר"ש שה"חנטה" היא הקובעת את השנה מפני שהיא שלב מוגדר בהתפתחות הפרי.

ב. לדעת התוס' יש זהות בין המושגים "עונת המעשרות" ו"שליש גידול" בכל הפירות, ולא דוקא בתבואה.

התוס' שואלים את השאלה שהזכרנו בראשית דברינו. וז"ל התוס':

"וא"ת: והיכי ילפינן הכא חיוב מעשר משביעית? והלא כל אילנות הולכין לשביעית בתר חנטה! וענבים נמי בכלל (החנטה) כדאמרין לקמן: "אמרי רבנן אילן בתר חנטה ירק בתר לקיטה תבואה וזיתים בתר שליש"?

ואפילו הכי לענין להתחייב במעשר – שיעור אחר המפורש בפ"ק דמעשרות?!"

לדעת התוס' ישנם שני מושגים שונים:

האחד – חנטה.

החנטה קובעת את השנה של הפרי: האם הפרי משתייך לשנה שניה, שלישית או שביעית, כשהמשמעות היא לענין מעשרות ושביעית.

המושג השני הוא "עונת המעשרות". שיעור זה קובע את תחילת חיוב המעשרות. ישנה בתחילת מסכת "מעשרות" רשימה ארוכה של עונת המעשרות בפירות השונים. הסברה לחלק בין שני המושגים האלה, כפי שאמרנו לעיל, נובעת מההבחנה בין קביעת השנה לבין חלות חיוב המעשרות.

בחיוב המעשרות ההגדרה היא: פרי שראוי למאכל בשעת הדחק. ברגע שפרי מגיע לשלב הזה נחשב הוא לפרי וממילא חייב במעשרות. לפני כן אין זה פרי אלא עץ וע"כ אינו חייב במעשרות.

לעומת זאת בקביעת השנה ההגדרה היא תחילת הפרי. ברגע שהפרי התחיל לגדול נקבע דינו. אם זו שנה שניה נקבע דינו רק למעשרות. אם זו שנת שמיטה נתפס הפרי בקדושת שביעית. כל מה שמתוסף אח"כ בגידול הפרי בטל לבראשיתיות הזו, אשר בה נקבעה השנה.

מתוך הבנה זו, שיש הבחנה בין שני המושגים, שואלים התוס': מדוע לומדת הגמ' את עונת המעשרות בתבואה וזיתים מקביעת השנה בשביעית. נקבע דין הפרי לשביעית בשיעור מוקדם הרבה יותר מאשר עונת המעשרות?!

תשובת התוס', שאעפ"י כן עונת המעשרות בתבואה וזיתים היא שליש. ואמנם בדרך כלל עונת המעשרות מאוחרת מהחנטה. אולם תבואה וזיתים הרי ראויים לשימוש כבר לפני הבאת שליש⁶, ואעפ"י כן רק כאשר הם מגיעים לשליש גידול נקבע דינם לשביעית. א"כ ק"ו לעונת המעשרות שהיא בדרך כלל מאוחרת יותר מהשיעור הקובע דין שביעית.

5. התוס' אינו כולל את הענבים בתבואה משתי סיבות.

א. שא"כ מדוע לא נכללו הזיתים במילה "תבואה" שהרי גם הענבים וגם הזיתים בכלל תבואת היקב.

ב. השיעור המפורש במשנה במעשרות לעונת המעשרות אינו שליש, אלא "משהבאישו".

סיכום שיטת התוספות

בשביעית קובעת בדרך כלל ה"חנטה", חוץ מתבואה וזיתים, שהקובע בהן הוא "שליש".

במעשרות קובעת עונת המעשרות, ובתבואה ובזיתים – שליש. (ויתכן שאין מרחק רב בין השיעורים אלא עונת המעשרות קרובה לשליש).
לדעת התוס' חנטה נקבעה מדאורייתא. לדעת רש"י נראה שהחנטה נקבעה ע"י חכמים.

ה. שיטת הרמב"ם: עונת המעשרות קובעת את השנה

עד עתה עסקנו בשתי שיטות: האחת שיטת התוספות, המבחינה בין המושג "חנטה", שקובע את שנת המעשר לאילנות, לבין עונת המעשרות, הקובעת את תחילת החיוב במעשרות בכל הפירות והירקות.

לדעת התוספות המושג "עונת המעשרות" זהה לשליש גידול, ובתבואה, שבה אין החנטה קובעת לקביעת שנת המעשר, שליש גידול קובע הן לקביעת השנה והן לתחילת חיוב המעשרות.

לדעת רש"י בדרך כלל באילנות ישנו שיעור הקובע את שנת המעשר והוא החנטה. מאידך ישנו שיעור הקובע את תחילת החיוב והוא עונת המעשרות.
בתירוש וביצהר, שחיוב המעשרות שלהם מן התורה – זהה שיעור קביעת שנת המעשר ושיעור תחילת החיוב. שיעור זה הוא שליש.

לדעת הרמב"ם קובעת עונת המעשרות בקביעת השנה ובחיוב המעשרות בין בגפן וזית ובין בשאר פירות האילן.

רע"א⁶ בתוספותיו על המשנה במעשרות (פ"א מ"ב) תמה בעיקר על שיטת הרמב"ם אך קשה לו גם על שיטת רש"י.

רע"א מבחין בין עונת המעשרות הקובעת את תחילת החיוב במעשר, לבין השיעור הקובע את השנה. עונת המעשרות – "היינו דמיקרי "אוכל" ומחוייבין במעשרות לכשיגמרו מלאכתן", לעומתה השיעור הקובע את השנה באילנות הוא החנטה כמבואר במס' ראש השנה (דף ט"ז ע"ב). מתוך הבחנה זו תמה רע"א על שיטת רש"י, שעונת המעשרות קובעת את שנת המעשר בגפן ובזית.

רע"א תמה בעיקר על שיטת הרמב"ם, שעונת המעשרות קובעת את שנת המעשר כמעט בכל האילנות כפי שנראה להלן. רע"א נשאר בצ"ע.

הרמב"ם (בפ"ד מהלכות שמיטה ויובל ה"ט) כותב:

"פירות שישית שנכנסו לשביעית : אם היו תבואה או קיטניות או פירות

האילן והגיעו לעונת המעשרות קודם ר"ה – הרי אלו מותרין וכו'... ואם

6. התוס' כותב, שזיתים חזו לפני הבאת שליש לשאוב וזהמת הקדרות ולרפואה וכדו', ועל כך כותב המשנה ראשונה: "והאיך מתחייב בשביל זה במעשר ועיקר חיוב מעשר בראוי לאכילה תלי".

7. תוס' רע"א פ"א מ"ב אות א'.

לא באו לעונת המעשרות אלא אחר ר"ה – הרי הן כפירות שביעית". בהלכה י"ג כותב הרמב"ם: "וכן פירות שביעית שיצאו למוצאי שביעית, בתבואה וקטניות ואילנות הולכין אחר עונת המעשרות". בשתי הלכות אלו משתמע מתוך דברי הרמב"ם, שהשיעור הקובע את השנה לענין דיני שביעית, וממילא אם הפרי קדוש בקדושת שביעית אם לאו – הוא עונת המעשרות.

פרי אשר הגיע לשיעור של עונת המעשרות בשנה השביעית הוא פרי של השנה השביעית ונתפסת בו קדושת שביעית. אם הפרי הגיע לעונת המעשרות עוד בשנה השישית או רק בשנה השמינית הוא אינו פרי של השנה השביעית, ואפי' היה רוב גידולו בשביעית.

בהלכה ט"ז: "בנות שוח – הואיל והן נגמרות לאחר שלש שנים אם באו לעונת המעשרות קודם ראש השנה של שמינית הרי הן נאכלות בשנה שניה מן השבוע בתורת שביעית".

"בנות שוח" הן מין ממיני התאנים וגם בהם מציין הרמב"ם שהשיעור הקובע את השתייכות הפרי לשנה השביעית הוא עונת המעשרות. אעפ"י שתהליך הבשלתן מאד איטי, אם הן יהיו בשלות בשנה השנייה לשמיטה הן יחשבו פרי השנה השביעית מפני שהגיעו לשיעור עונת המעשרות בשנה השביעית.

1. "עונת המעשרות" ו"שליש" – מושגים זהים או קרובים

הרמב"ם (שם בפ"ה הל' ט"ז) כותב:

"ומאימתי יהיה מותר לאכול פירות האילן בשדה – בשביעית?" מהו השלב הראשוני שמותר לאכול פרי בשנה השביעית? לפני שלב זה אין הוא אוכל דבר שדרכו לאכול! הרמב"ם נותן סימנים לשלב זה בתאנים ובזיתים וכו'... בסוף ההלכה כותב הרמב"ם:

"הכניס שליש – מותר להכניס לביתו, שהרי הגיעו לעונת המעשרות". נראה מדברי הרמב"ם ש"שליש" ו"עונת המעשרות" הינם מושגים זהים ולכן כותב הרמב"ם "הכניס שליש וכו'... שהרי הגיעו לעונת המעשרות". אמנם אפשר לפרש, ש"עונת המעשרות" הוא שלב מוקדם יותר מ"שליש" ולכן כשהכניס שליש בודאי כבר הגיע לעונת המעשרות. על כל פנים ברור, ש"שליש" ו"עונת המעשרות" הינם, לפחות, מושגים קרובים.

1. ביאור שיטת הרמב"ם: יחסי הגומלין שבין ה"חנטה" ובין "עונת המעשרות"

כאמור לעיל, רע"א נשאר בצ"ע על שיטת הרמב"ם, שעונת המעשרות קובעת את שנת המעשר, מפני שעונת המעשרות לחוד (והיא מתוארת במשנה בתחילת מעשרות) וחנטה לחוד, כמבואר בגמ' ר"ה, שבאילן אזלינן בטר חנטה.

מהם יחסי הגומלין שבין שני השיעורים שהזכרנו: "חנטה" ו"עונת המעשרות"? זאת השאלה שעומדת בפנינו, כשאנו באים לפרש את שיטת הרמב"ם. בשאלה זו ישנן שתי גישות יסודיות: האחת – ה"חנטה" ו"עונת המעשרות" אינם שני שיעורים שונים, אלא מושגים זהים.

הגישה השנייה, ש"חנטה" ו"עונת המעשרות" הם באמת שני מושגים שונים. בדרך כלל אף בפירות האילן קובעת עונת המעשרות את שנת המעשר, וכמובן את תחילת חיוב המעשרות. לעומתם ישנם פירות מסויימים, שה"חנטה" היא הקובעת את שנת המעשר.

1. "חנטה" ו"עונת המעשרות" – מושגים זהים

ר"א גוטמאכר, תלמידו של ר"ע איגר, בהערותיו על המשנה (פ"א ממעשרות), מסביר את הרמב"ם לפי הדרך הראשונה. "עונת המעשרות" וה"חנטה" לדעת הרמב"ם הם מושגים זהים⁸. כפי שהזכרנו בשם ה"פני יהושע", מתבאר מתוך הגמ' בראש השנה, שאנו לומדים את השיעור לתחילת חיוב המעשרות, מהשיעור הקובע את השתייכות הפרי לשנה השביעית, סימן ששני שיעורים אלו זהים. ומכאן ש"עונת המעשרות" ו"חנטה" זה היינו הק.

2. "חנטה" ו"עונת המעשרות" – מושגים שונים

בעל "משנה ראשונה"⁹ בפרשו את שיטת הרמב"ם מוסיף להקשות עליו מהגמ' בר"ה ז"ל:

"וגם אותה ברייתא דר"ה דתני בה: 'אילן, שחנטו פירותיו קודם ט"ו בשבט וכו'..." דמינה דייק רש"י דאילן אזלינן בתר חנטה כמש"ל, הרמב"ם העתיק אותה ברייתא בפ"א מהל' מע"ש דין ב' ובמקום "שחנטו" כתב: "שהגיעו לעונת המעשרות קודם ט"ו בשבט". וצריך טעם: מי הביאו לזה, ומהיכן הוציא דבר זה עד ששינה לשון הברייתא לדרך אחרת?"

ה"משנה הראשונה", כמו ה"פני יהושע" ור"א גוטמאכר, מציין את העובדה, שמתוך הגמ' ר"ה משתמע שיש זהות בין "חנטה" ל"עונת המעשרות", אלא שמכאן הולך הוא בדרך אחרת.

המושגים "חנטה" ו"עונת המעשרות" – שני מושגים שונים הם. לדעת הרמב"ם "עונת המעשרות" אכן קובעת גם את שנת המעשר וגם את תחילת החיוב, בדרך כלל, וכדי לזהות את השיעור המציין את עונת המעשרות של כל פרי – כתבה המשנה בתחילת מעשרות רשימה ארוכה של פירות ועונת המעשר שלהם. ישנם פירות, שהינם יוצאים מן הכלל. "עונת המעשרות" אינה קובעת בהם. כפי שהמשנה שם (מ"ד) אכן מציינת: "אתרוגים ושקדים המרים נאכלים בקטן". גם בחרובי

8. עי' מהר"י קורקוס על הרמב"ם הל' מע"ש פ"א הל' א"ג ד"ה עוד שם אמר רבא וכו'...

9. "משנה ראשונה" שביעית פ"ה מ"א ומעשרות פ"א מ"ד.

צלמונא לא ציינה המשנה עונת מעשר. בכל אלו השיעור הקובע בהם הוא ה"חנטה". וכ"כ הרמב"ם: (פ"ב מהל' מעשר הל' ד'):

"הפירות שהן ראויין לאכילה בקטנן, כגון הקישואים הרי הן חייבין במעשר בקטנן, שמתחילת יציאתן באו לעונת המעשרות"¹⁰.

המחלוקת בין האחרונים בהסברת שיטת הרמב"ם היא יותר סמנטית. לדעת כולם בדרך כלל עונת המעשרות קובעת אף את שנת המעשר, וישנם פירות שהשיעור בהם מוקדם יותר.

הדיון הוא האם "חנטה" ו"עונת המעשרות" הם היינו הך, אלא שבפירות אלו עונת המעשרות מוקדמת, או ששני מושגים אלו אכן שונים ובדרך כלל השיעור הקובע הוא "עונת המעשרות" ולפעמים "חנטה".

3. דעת ה"חזון איש"

החזו"א, בבואו לבאר את שיטת הרמב"ם, קובע בתחילה, שכנראה לדעת הרמב"ם כל השיעורים המוזכרים במשנה לעונת המעשרות של פירות האילן זהים לשיעור שליש הגידול. הלימוד הנלמד (בסוגיה בר"ה) לגבי תבואה תקף גם בשאר פירות האילן: בכולם השיעור הקובע הוא שליש.

השאלה הנשאלת א"כ היא: מדוע בגמ' נאמר, שבאילנות השיעור הקובע הוא "חנטה"?! לכך מביא החזו"א את שתי האפשרויות שהזכרנו לעיל, וז"ל החזו"א¹¹: "ולפ"ז הא דיליף מקרא שליש הוא בין בתבואה בין בשאר אילנות דהכל שיעור אחד.

א. אלא באילנות קרו להו "חנטה", ששיעורן מסומן אחר ה"חנטה" וכו'...

ב. ועוד דבאתרוגים ותפוחים הולכים אחר חנטה ממש.

בהמשך החזו"א דן מהו השיעור הקובע באתרוגים ותפוחים שלגביהם המשנה במעשרות אומרת: "אתרוגין ותפוחים חייבים בקטנן".

בין אם ננקוט כהסבר הראשון ובין אם ננקוט כהסבר האחרון, ברור ש"שליש" אינו קובע בפירות אלו, אם משום שעונת המעשרות בהם מוקדמת, ואם מפני שהשיעור הקובע בהם הוא חנטה ממש.

השאלה היא מעשית מאד בלימונים כפי שהזכרנו בתחילה.

לשיטת התוס' השיעור הקובע את השנה בלימון הוא ה"חנטה" כדין שאר פירות האילן. גם לשיטת רש"י ה"חנטה" קובעת למעט דגן, תירוש ויצהר, שחיובם במעשרות הוא דאורייתא.

10. בעל ה"משנה הראשונה" בכל מהלכו בהסברת שיטת הרמב"ם, אכן אומר שישנם שני שיעורים: האחד "עונת המעשרות", שהוא השיעור הקובע בדרך כלל, (והשני הוא "חנטה"), והוא קובע בפירות, שלא צויינה עונת המעשר שלהם. אך בסוף דבריו הוא מתלבט, כי יתכן שבפירות אלו, השיעור הקובע הוא אמנם בקטנן, אך בשלב זה הם ראויים לאכילה בשעת דחק, ובשעת "חנטה" בודאי אינם ראויים למאכל.

ואכן כך משמע מתוך דברי הרמב"ם פ"ב מהלכות מעשר הלכה ד': "הפירות שהן ראויין לאכילה בקטנן כגון הקישואין ה"ה חייבין במעשר בקטנן, שמתחילת יציאתן באו ל"עונת המעשרות".

11. חזו"א שביעית סי' ז' ס"ק י"ב ד"ה "אמנם".

אפילו לשיטת הרמב"ם, שבדרך כלל "עונת המעשרות" קובעת, יתכן שהלימון יהיה דומה מבחינה זו לאתרוג, ונברר להלן מהו השיעור הקובע בו.

ז. השיעור הקובע את השנה בערלה

עד עתה דברנו על השיעור הקובע את השנה ואת תחילת החיוב במעשרות ובשביעית. אך השאלה העומדת בפנינו היא: האם שיעורים אלו זהים לאלו הקובעים באיסור ערלה?

לדעת התוס' מסתבר שהשיעור הקובע את השנה בערלה הוא "חנטה", כפי שהוא קובע גם במעשרות ושביעית.

לרש"י השיעור הקובע בדרך כלל את השנה במעשרות הוא "חנטה", אך רש"י הבחין בין דגן, תירוש ויצהר לבין שאר אילנות שאין חיובם מן התורה. בדגן, תירוש ויצהר, שחיובם בתרו"מ מן התורה, רש"י השווה בין השיעור הקובע את השנה, לשיעור הקובע את חלות החיוב, וכפי שביארנו לעיל.

בשאר אילנות השיעור הקובע את השנה הוא החנטה אך שיעור זה אינו דאורייתא שהרי חיוב המעשרות שלהם הוא רק דרבנן.

יתכן, אם כן, לדעת רש"י שבערלה, שהוא איסור דאורייתא, השיעור אשר יקבע את חלות האיסור (קרי, סמדר או בוסר, וכפי שנבאר להלן) הוא אשר יקבע את השנה¹².

השו"ע פוסק, שהשיעור הקובע הוא חנטה וז"ל השו"ע¹³:

"כל הפירות שיחנטו בו קודם ט"ו בשבט יש להם גם כן דין ערלה, אעפ"י שנגמרים אח"כ והנחנטים בו מט"ו בשבט של שנה רביעית עד ט"ו בשבט של שנה חמישית נקראים רבעי, ואחר ט"ו בשבט של שנה חמישית הם חולין גמורים"¹⁴.

לדעת הרמב"ם במעשרות ובשביעית השיעור הקובע הוא "עונת המעשרות". מה יהיה לדעתו השיעור בערלה?

לשיטת הרמב"ם בודאי שונה דין ערלה ממעשרות ומשביעית.

במעשרות ובשביעית ראינו לדעת רש"י ותוס', שהשיעור הקובע את השנה הוא מוקדם, והשיעור הקובע את חלות האיסור הוא מאוחר יותר.

אבל לא יתכן מצב הפוך! לא יתכן לדעת הרמב"ם, שהשיעור הקובע את חלות האיסור יהיה בוסר או סמדר וזה אשר יקבע את השנה יהיה עונת המעשרות. פרי שהגיע

12. אך צ"ע מפני שלרש"י החנטה קובעת את השנה לשביעית. עיי' ר"ה דף ט"ז ע" וברש"י ד"ה מפני שעושים לשלש שנים. וע"כ צ"ל לכאורה, שהחלוקה של רש"י בין דגן תירוש ויצהר לשאר אילנות היא חלוקה פנימית לתרו"מ, ולפ"ז הלימוד (בגמ' ר"ה י"ב ע"ב) של השיעור הקובע את חלות החיוב בתרו"מ בדגן ותירוש ויצהר מקביעות השנה בשביעית אינו מובן. וצ"ע — הערת העורך.

13. שו"ע סי' רצ"ד ס"ק ד'.

14. חזו"א דיני ערלה ס"ק ד' שם פסק החזו"א שהשיעור הקובע לענין ערלה הוא "חנטה" וזאת על אף שלדינים אחרים, כגון "מעשרות" ו"שביעית" כתב הוא (בשביעית סי' ז' ס"ק י"ב): "ולענין הלכה כבר הכריע בשו"ע סי' של"א סעי' קכ"ה בהרמב"ם".

לשלב של בוסר או סמדר בשנה שלישית ונאסר – לא יותר אם הגיע לט"ו בשבט לפני עונת המעשרות¹⁴.

כדי לדעת מהו השיעור הקובע את השנה בערלה יש, אם כן, לברר מהו השיעור הקובע את חלות האיסור בערלה. לבירור זה ישנה השלכה לשיטת הרמב"ם ואולי אף לשיטת רש"י.

1. האם הסמדר נחשב פרי לענין ערלה

הגמ' בברכות (דף ל"ז ע"ב) אומרת:

"אמר רב נחמן הני מתחלי דערלה אסורים מפני שנחשבים שומר לפרי ואף שומר הפרי אסור בערלה".

ושואלת הגמ', באותן קליפות התמרים – התמרים עצמם קטנים ולא הגיעו לשלב האיסור, איך יתכן, אם כן, שהקליפות עצמן תאסרנה? תשובת הגמרא: רב נחמן סובר כר' יוסי, שסמדר – אסור מפני שהוא פרי, ועל כך חכמים חולקים.

שואל רב שימי מנהרדעא: חכמים אינם חולקים על ר' יוסי אלא בענבים ומודים לו בשאר אילנות, שהרי נאמר במשנה¹⁵ וז"ל:

"מאימתי אין קוצצין את האילנות בשביעית? ב"ש אומרים: כל האילנות – משויציאו. וב"ה אומרים: החרובים משישרשו, והגפנים משיגרעו, והזיתים משינצו ושאר כל האילנות משיוציאו".

רב אסי מגדיר מהו שיעור בוסר: "הוא בוסר, הוא גרוע, הוא פול הלבן". ממשנה זו משתמע, שהדעה המובאת בשם בית הלל היא דעת חכמים שסוברים, שרק בוסר הינו פרי, שהרי "גרוע" הגפנים זהה לשיעור בוסר.

מכאן מוכיח רב שימי מנהרדעא, שחכמים אינם חולקים על רבי יוסי אלא בענבים, ובהם, רק בוסר הוא פרי, אך הם מודים ששאר האילנות – משויציאו, דהיינו, לפני היותם בוסר, וכו' יוסי הסובר שסמדר אסור.

מהו "סמדר" שעליו מדברת הגמ'? כותב רש"י וז"ל:

"סמדר אסור: ענבים, כיון שנפל הפרי וכל גרגיר נראה לעצמו – קרוי

סמדר, וקאמר ר' יוסי: כיוון שבא לכלל סמדר קרוי פרי ואסור משום ערלה."

רואים מרש"י ש"סמדר" הוא ממש תחילת גידול הפרי בעת שהפרי יוצא לאחר החנטה.

מהו "בוסר"? מבארת הגמ': "בוסר – הוא גרוע הוא פול הלבן". "גרוע" הוא השלב, שבו מתחילים לראות את הגרעינים כשלוקחים גרגיר ענבים מול האור.

יש המפרשים ש"גרוע" הוא כאשר אפשר להוציא מהפרי מיץ.

הגמ' מציינת סימן נוסף לזיהוי הבוסר: פול הלבן. והגמ' מסבירה, שכאשר גרגיר הענב מגיע לגודל של פול הלבן הריהו בוסר.

מהו הפול הלבן? התשובה לכך אינה ברורה!

ישנם מינים שונים של פולים: הפול הלבן והפול המצרי. רש"י וברטנורא מתרגמים

14. עי' הערת הגרא"ד רחנטאל שליט"א כרם ציון הלכות פסוקות לערלה עמ' מ"א בגידולי ציון הערה ד'.
15. שביעית פ"ד מ"ו.

בכמה מקומות: פול – פסוליה, אך לא ברור שהפסוליה שעליה מדובר, היא הפסוליה המוכרת בימינו.

השעועית המקובלת היום היא חדשה בעולם, רק כ־400–500 שנה. ולכן קשה מאוד לזהות את שיעור הבוסר לפי גודל הפול הלבן. ואכן כתבו הפוסקים, שאיננו יודעים מהו שיעור פול הלבן.

אך זאת אפשר לומר, שבוסר הוא שלב מתקדם יחסית בגידול הפרי: כאשר רואים את הגרעינים מגרגירי הענב, או כשאפשר לסחוט מהם מיץ.

מאידך ברור שבוסר הינו שלב מוקדם מעונת המעשרות, קרי, השלב שבו הפרי מתחיל להיות ראוי למאכל בשעת הדחק, או שליש גידול לערך.

לפי הבבלי אנו פוסקים כחכמים, שהשלב הראשוני שבו אנו מחשיבים את הפרי לענין איסור ערלה, הוא בוסר. לפני כן אין כאן פרי והוא מותר אף בשלש השנים הראשונות. מיהו זהו רק בגפן אך ביתר האילנות מודים רבנן לר' יוסי שהשיעור הקובע הוא "סמדר"¹⁶.

2. שיטת הרמב"ם בערלה

הרמב"ם (בהל' מע"ש פ"ט ה"י) כותב:

"כיצד? הנוטע אילן מאכל בט"ו בשבט משנה עשירית ביוכל, הרי הוא בתוך שני ערלה עד ט"ו בשבט משנה י"ג. וכל מה שיוציא האילן בתוך זמן זה הרי הוא ערלה אעפ"י שנגמרו לאחר כמה ימים. ומט"ו בשבט משנה י"ג ביוכל עד ט"ו בשבט משנת י"ד הוא נטע רבעי וכל מה שיוציא בתוך זמן זה הרי הוא רבעי וצריך פדיון".

החזו"א¹⁷ מציין, שלעומת דברים אלו של הרמב"ם בהל' ערלה כותב הוא בהל' שמיטה ויובל וז"ל:

"פירות שישית שנכנסו לשביעית וכו'... או פירות האילן והגיעו לעונת המעשרות קודם ר"ה הרי אלו מותרין וכו'..."

בהלכות ערלה נקט הרמב"ם בלשון "וכל מה שיוציא", ובהל' שביעית וכן במעשרות נקט בלשון "עונת המעשרות". משמע שלא אותם שיעורים קובעים בערלה ובשביעית. למה התכוון הרמב"ם באומרו "וכל מה שיוציא"?

החזו"א (שם) מבאר, שכוונת הרמב"ם לבוסר. החזו"א מביא את הרמב"ם (בהל' שמיטה ויובל פ"ה הל' י"ח) וז"ל הרמב"ם:

"ומאימתי אין קוצצין האילן בשביעית: החרובין – משישלשלו והגפנים – משיגרעו והזיתים – משינצו ושאר כל האילנות – משיוציאו בוסר".

מכאן מסיק החזו"א ש"משיוציאו" האמור בהלכות ערלה פירושו "בוסר".

החזו"א בהמשך מסתפק בדברי הרמב"ם מפני שמהגמ' בברכות משתמע שחכמים מודים בשאר אילנות, שגם סמדר נחשב פרי, וא"כ היאך כתב הרמב"ם: "ושאר כל האילנות משיוציאו בוסר"?!

16. עי' מקורות בכר"צ הלכות ערלה עמ' ע"ג ועי' אורחות חיים הל' ערלה, ח' שושנים לדוד פ"ק דערלה, ס' לב מבין פ"ט ממע"ש ובס' פמ"א סי' ס"ג.

17. חזו"א שביעית ז' ס"ק כ', כ"ב.

3. שיטת ה"עינים למשפט"

הגמ' במסכת ברכות (דף ל"ו ע"ב) מביאה את דברי רב נחמן: "הני מתחלי דערלה אסירי הואיל ונעשו שומר לפרי". בתחילה הגמ' מעמידה את דברי רב נחמן כר' יוסי, שסובר שסמדר אסור בערלה. אך למסקנתה מחלוקת ר' יוסי וחכמים היא רק בסמדר הגפנים, הזיתים והחרובים, אך בשאר אילנות מודים חכמים שסמדר מותר. מו"ר הגר"י אריאלי זצ"ל (בספרו "עינים למשפט" ברכות ל"ו ע"ב) מקשה: מדוע לא הביא הרמב"ם את דברי רב נחמן להלכה? הרי מתאימים הם לשיטת חכמים! הוא משיב, שאמנם שיטת הבבלי היא שחכמים מודים לר' יוסי בשאר אילנות אך הירושלמי אינו סובר כן כפי שנבאר להלן.

המשנה (ערלה פ"א מ"ט) אומרת:

"ר' יוסי אומר: נוטעין יחור של ערלה וכו'... ואין מרכיבין בכפניות של ערלה".

ומפרש הר"ש: "שאין מרכיבין יחור שיש בו כפניות של ערלה — תמרים בעודן סמדר".

הירושלמי שם אומר: "אין מרכיבין בכפניות של ערלה — ר' יוסי. ומפרש שם הרש"ס: "ר' יוסי — דאמר לעיל סמדר אסור".

מדברי הירושלמי משמע, שחכמים חולקים על ר' יוסי גם בשאר אילנות, שאל"כ מדוע מדגיש הירושלמי שדברי המשנה האומרת "אין מרכיבין בכפניות של ערלה", הם הם דברי ר' יוסי?

הרמב"ם פסק, אם כן כירושלמי, שחכמים מתירים את הסמדר גם בשאר אילנות ולכן לא הביא את דברי רב נחמן להלכה שהרי "הני מתחלי דערלה" — תמרים בשיעור "סמדר" מותרים לדעת חכמים.

ה"עינים למשפט" מביא, שהרמב"ן, הר"ן, הריטב"א, הראב"ד, הר"ש והאו"ז סוברים כירושלמי. כמו כן הגר"א¹⁸ פירש שמשום כך השמיט השו"ע דין זה של "אין מרכיבין כפניות", משום שמשנה זו היא רק לדעת ר' יוסי והלכה כרבנן שכפניות מותרות משום ערלה, משמע, איפוא, שגם בתמרים, וה"ה ביתר האילנות — סמדר מותר.

אמנם הרמב"ם עצמו הביא להלכה משנה זו ש"אין מרכיבין כפניות" (הל' מע"ש פ"י הל' כ"א), אך הרדב"ז פירש את דבריו שכפניות אינן סמדר אלא לולבי תמרים בעודם רכים. ובתשובותיו¹⁹ כתב, שמכיון שלולבי התמרים ראויים לאכילה דינם כפרי האסור בערלה.

ולענ"ד יש לדקדק מלשון הרמב"ם שהסמדר מותר בכל האילנות. בפ"ט מהל' מע"ש הי"ג נאמר:

"העלין והלולבין ומי הגפנים והסמדר מותרים בערלה וברבעי".

הרמב"ם לא ציין שהמדובר הוא רק בגפן. אמנם ייתכן שהדבר משמע ממילא מכיון שהזכיר "מי — גפנים" ו"סמדר" שהם מושגים הקיימים רק בכרם אך בכל זאת מן הראוי היה שיפרש דבריו ולא יסתום. ולכן יש מקום לומר שלא הבחין בין כרם ליתר

18. ביאור הגר"א על השו"ע סי' רצ"ד ס"ק ל"ז.

19. תשו' הרדב"ז ח"א סי' מ"ד.

האילנות, אלא בכל המינים סמדר אינו נחשב לפרי לענין ערלה. ולפי"ז מה שכתב הרמב"ם שם בהלכה י': "וכל מה שיוציא האילן בתוך זמן זה הרי הוא ערלה אעפ"י שנגמרו לאחר כמה ימים" כוונתו להוצאת הפרי וכמו שכ' בהל' שמיטה משיוציאו בוסר.

ועי' רש"י (ברכות ל"ו ע"ב) שכתב "משיוציאו את הפרי". אך לעומת זאת (בפסחים נ"ה ע"ב) כתב "משיוציאו עליו". וכבר העיר על סתירה זו ר' עקיבא איגר בגליון הש"ס. ויתכן לישב סתירה זו, שרש"י בא לומר שהפרי האמור כאן הוא פרי גדול ולא פרי קטן, כגון סמדר, ולכן פירש בפסחים "משיוציאו עליו", שכשהעלים יוצאים הפרי כבר גדול יותר כי סדר הגידול הוא בדרך כלל שהפרחים והפרי קודמין לעלים.

סיכום

ישנה מחלוקת הבבלי והירושלמי מהו לדעת חכמים השיעור הקובע את חלות איסור ערלה.

לדעת הבבלי, ברוב האילנות, השיעור הקובע הוא סמדר, וכך נקטו כמה פוסקים. דעת הירושלמי, שלחכמים הסמדר מותר אף בכל האילנות, והשיעור הקובע את חלות האיסור הוא רק בוסר.

כך נראה מדעת הרמב"ם ועוד ראשונים וכך פסקו הרה"צ בתשובה והגר"א בביאורו (סי' רצ"ד ס"ק ל"ז).

ח. מהי חנטה

1. החנטה בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ

ישנן במפרשים הגדרות שונות – מהי "חנטה". המאירי בתחילת מסכת ראש השנה מביא שתי שיטות. "ויצץ ציץ" זהו שלב הלבוב הקודם לפריחה – לזאת תיקרא "חנטה". המאירי עצמו מאמץ את השיטה, שהחנטה מאוחרת יותר, קרי, תחילת היווצרות הפרי לאחר נפילת הפרח.

בשיטה זו הולך רש"י בכמה מקומות בתורה ובש"ס. בבראשית מ', י' נאמר:

"ובגפן שלשה שריגים והיא כפורחת עלתה ניצה הבשילו אשכולותיה ענבים".

מפרש רש"י: "ניצה – ואחר הפרח עלתה ניצה ונעשה סמדר ואח"כ הבשילו אשכולותיה ענבים".

רש"י מוכיח ש"נץ" הוא שלב מאוחר מהפריחה מהפס': "ובוסר גומל יהיה ניצה". מקור שני לכך: "ויוצא פרח והדר – ויצץ ציץ". בבמדבר י"ז, כ"ג נאמר:

"ויצא פרח ויצץ ציץ ויגמול שקדים", מפרש רש"י: "ציץ – היא חנטת הפרי כשהפרח נופל".

בשיר השירים ב', י"ג נאמר:

"התאנה חנטה פגיה והגפנים סמדר נתנו ריח".

מפרש רש"י: "והגפנים סמדר – כשנופל הפרח והענבים מובדלים זה מזה וניכרים כל ענבה לעצמה קרויה סמדר".

הגמ' במנחות. (דף ט"ז ע"ב) מביאה בריתא:

"מעשה באחד שזרע כרמו של חברו סמדר ובא מעשה לפני חכמים ואסרו

את הזרעים והתירו את הגפנים".

רש"י מפרש את המילה "סמדר": "כבר חנטו ענבים".

בגמ' במנחות (דף ס"ט ע"א):

"בעי רמי בר חמא: שתי הלחם הנצה שרייה או חנטה שרייה".

מפרש רש"י: "הנצה שריין – שהניצו קודם להם או חנטה שריין, חנטה הוי פירי יותר מהנצה".

לפירוש רש"י בפסוקים הנ"ל "נץ" הוא בעת שהפרח נובל וכאן מפרש שהחנטה היא שלב קצת מאוחר מהנץ.

2. ר"א גוטמאכר

דעת ר"א גוטמאכר, בפירושו למשנה (מעשרות פ"א) מאריך בהגדרת ה"חנטה". ה"חנטה" אינה כפי שחושבים בדרך כלל – הלבלוּב. טעות זו, אומר הרב גוטמאכר, נובעת מכך שבגלות אירופה העצים נמצאים לפעמים במצב זה של לבלוּב בתקופה של שבט, אך בא"י הפירות גדולים הרבה יותר ויכולים אפילו להגיע לשיעור המתואר במשנה בתחילת מעשרות.

הרב גוטמאכר מספר שהוא קיבל רימונים מא"י מתקופת כסלו והם היו בגודל של ביצת אווז. על כל פנים יוצא מדעת הרב גוטמאכר שה"חנטה" הינה שלב מתקדם יחסית ובודאי הרבה לאחר נבילת הפרח.

3. האם אתרוג בשעת החנטה מגיע לגודל זית

הגמ' בר"ה (דף ט"ז ע"ב) אומרת:

"כי אתא רבין אמר ר' יוחנן אתרוג בת שישית שנכנסה לשביעית אפילו

כזית ונעשית ככר חייבין עליה משום טבל".

ר' יוחנן מלמדנו, שאתרוג שגדל בשנה השישית עד לגודל של זית, והמשיך לגדול בשנה השביעית, מסווג כפרי השנה השישית, וחלים עליו חיובי הפרשת תרו"מ, והוא אסור משום טבל.

מהי משמעות שיעור הזית? כותב שם רש"י בד"ה "אפילו כזית" וז"ל: "אפילו לא גדלה בשישית אלא מעט ורובה גדלה בשביעית עד שנעשית ככר חייבת משום טבל דבחר חנטה אזלינן".

ואמנם אין הוכחה מדברי רש"י אך מסתבר, ששיעור "חנטה" הוא כזית, שאם לא כן מהו החידוש, שהגמ' משמיענו באומרה: "אפילו כזית ונעשית ככר"? אם שלב החנטה מוקדם יותר – היתה הגמ' צריכה לציין, שאפילו כשפרח האתרוג רק נבל, נחשב לפרי שישית ואסור משום טבל.

התוס' (שם דף י"ד ע"ב) בד"ה "ולשביעית" מתלבטים במשמעות שיעור "הזית" באתרוג. יתכן שאין משמעות הכרחית לשיעור "הזית", ויתכן שהוא מציין את שיעור ה"חנטה". וז"ל התוס' שם: א. "ומיהו כזית ודאי לאו דוקא דהא ר' יוחנן בתר חנטה אסור! ב. "ושמא לא חשיב חנטה באתרוג בפחות מכזית".

החזו"א²⁰ מביא את דברי התוס' הנ"ל ומציין שישנה סתירה בדברי הרמב"ם באשר לשיעור האתרוג בשישית.

הרמב"ם (פ"ד מהל' שמיטה הל' י"ב) כותב:

"והאתרוג אפילו הוא כפול קודם ר"ה ונעשה ככר בשביעית חייב

במעשרות כפירות שישית וכו'..."

לעומת דברי הרמב"ם האלו, כותב הרמב"ם (הל' מע"ש פ"א ה"ז):

"ואעפ"י שהולכין אחר לקיטתו, אתרוג בת שישית שנכנסה לשביעית

אפילו היתה כזית ונעשית ככר — חייבת במעשרות".

במקום אחד הרמב"ם מציין את הפול כשיעור הקובע לחישוב שנת הפרי, ובמקום

אחר — את הזית!

החזו"א במעשרות (שם) מבאר, שהרמב"ם כתב בכוונה פעם זית ופעם פול, כדי

ללמדנו ששיעור "זית" בגמרא אינו מחייב. השיעור העיקרי הוא, משיתעגל האתרוג,

וכפי שכותב הרמב"ם (פ"ב הל' מעשר ה"ה):

"איזוהי עונת המעשרות וכו'...התפוחים והאתרוגים משיתעגלו מפני שהן

ראויין לאכילה כשהם קטנים".

4. שיטת הרב קוק זצ"ל

הרב קוק זצ"ל כתב תשובה מפורסמת בנדון דידן²¹: הוא נשאל על מטע שקדים, אם

שייך הפרי לשנה השלישית ואסור בערלה, או שיש להחשיבו לפרי השנה הרביעית

— ומותר.

וכן כותב הרב זצ"ל:

"קיבלתי המכתב בצירוף הענפים, ובמקום הפסד גדול הננו פוסקים

שה"חנטה" היא יותר קרוב לפרי בהגמרו, ולא ציצים בעלמא. ע"כ אין

להפסיד את השקדים הללו שהשנה הרביעית שלהם היא שנתנו ע"י מה

שהוציאו הציצים הללו לפני ט"ו בשבט אם הם דבר חשוב וכו'..."

לקמן נבאר מה כוונת הרב זצ"ל באומרו: "שהחנטה היא יותר קרוב לפרי בהגמרו

וכו'..."

הרב טוקצ'ינסקי כותב מידי שנה בלוח א"י: "ואין יוצאין הפירות מערלה, אלא

כשחנטו אחרי ט"ו בשבט בשנה ד' לנטיעה ומרבעי אחרי ט"ו בשבט בשנה ה'".

ובהמשך הוא כותב הערה: "ואחרי שה"חנטה" לענין כל הנ"ל איננה ציצי הפרחים כי

אם "עונת המעשרות", א"כ למעשה צריך שאלת חכם מה זו "חנטה" לפני ט"ו ואחרי

ט"ו בשבט, כי חלוקה היא לפרטיה ולמינים שונים — הגרא"י קוק ז"ל".

לזאת העיר הרב חנוך זונדל גרוסברג זצ"ל, שהביטוי "עונת המעשרות" לערלה

20. חזו"א מעשרות סי' א' ס"ק ו' ד"ה "וכתב הרמב"ם" ושביעית סי' ז' ס"ק י"ב ד"ה והנה.

21. משפט כהן סי' ג'.

ולמעשרות בחדא מחתא אינו מדויק. כפי שביארנו לעיל, השיעור הקובע את השנה לערלה אף לשיטת הרמב"ם אינו עונת המעשרות. יתכן שהוא בוסר או סמדר וכן פסק החזו"א. הרב זצ"ל בתשובתו לא השתמש בביטוי עונת המעשרות אלא קבע שה"חנטה" איננה ציצים בעלמא אלא שלב מתקדם יותר.

הרב זצ"ל באומרו ש"החנטה" היא יותר קרוב לפרי בהגמרו, ודאי לא התכוון לשלב מתקדם, שהפרי ראוי לאכילה וקרוב להבשלה. נראה לי שכוונתו לגמר צורת הפרי. ראיה לכך שבתשובה הרב מציין, שהוא קיבל ענפים מהשקדיה שעליה הוא נשאל. התאריך המצויין בתשובה הוא ח"י בשבט תרס"ט.

בתקופה זו של השנה השקדיה נמצאת בשלב מוקדם לאחר ההתעוררות. לפעמים השקדיה פורחת ולפעמים הפרחים כבר נבלו, אבל בודאי שהפרי עדיין בתחילת התפתחותו, לכך כותב הרב זצ"ל, שלא נטעה לקבוע שה"חנטה" היא מיד בעת נבילת הפרחים, אלא במקום הפסד היבול יש להקל "שה"חנטה" היא יותר קרוב לפרי בהגמרו, רוצה לומר: קרוב לגמר צורת הפרי.

הרב זצ"ל בודאי ידע, שפרי שמגיע לשלב של בוסר, חל עליו איסור ערלה. לא יתכן א"כ שהתכוון לשלב מאוחר הקרוב להבשלת הפרי. מהו בוסר – אין לכך הגדרה מדויקת וע"כ אין להכנס לספקות חמורים. אך בוסר הוא לפחות לאחר שצורת הפרי כבר ניכרת ולכן לפני גמר צורת הפרי אפשר להקל.

מאידך ברור שהרב זצ"ל אומר ש"חנטה" אינה כהגדרה המדעית, קרי: השלב הראשוני ביותר של היווצרות הפרי.

יש להוסיף את דעתו של ר' אליהו גוטמאכר, כפי שהזכרנו לעיל, ש"חנטה" היא שלב מתקדם יותר מנבילת הפרח. אמנם מה שכתב באירופה, שהוא קיבל רימונים בתקופת כסלו והם היו בגודל של ביצת אווז ואם היו נשירים על העץ היו ממשיכים לגדול, אנו שזכינו לחיות בא"י הדבר נראה מוזר בעינינו, וצ"ע למה בדיוק התכוון הרב גוטמאכר, אבל על כל פנים לדעתו ה"חנטה" הינה שלב מתקדם יחסית בודאי עד גודל של ביצת אווז (הרימון מבלבל בתחילת האביב, פורח בתחילת הקיץ. והפרי בשל בתקופת תשרי).

סיכום

ישנן דעות שונות מהי חנטה. כפי שביארנו בהרחבה. לרוב הדעות, החנטה אינה השלב הראשוני של היווצרות הפרי, אלא כשניכרת כבר צורת הפרי. באתרוג ולימון יתכן שאפשר להקל אף כאשר הוא מגיע לגודל "כזית".

ט. צירוף ספקות נוספים

לרוב, ניתן לצרף ספקות נוספים ולפעמים הם יכולים להיות סניף להיתר בשאלה דומה לשאלה שהזכרנו בתחילת המאמר.

בדרך כלל כאשר השואל בא בשאלה, הוא לא החשיב את השנה במשתלה. ואמנם כאשר אני נותן הנחיות למשתלות או לחקלאי שקונה שתילים מהמשתלה, אני מתחשב בדעות המחמירות בהקשר לגודל הנקב, למשטח שעליו מונח העציץ וכדו',

אך בדיעבד יש לפעמים אפשרות לצרף שנת גידול זו במשתלה, לפחות כסניף להיתר. בנוסף לכך לפעמים האזור שבו המטע, שייך לגבולות עולי מצרים, ולדעת ה"משנה למלך", שערלה תלויה בכיבוש דין חלקי א"י אלו לענין ערלה כדין חו"ל וספקו לקולא. (ראה הערה 20 במאמרו של הראשון לציון הגר"מ אליהו שליט"א).

לפעמים ישנם שיקולים נוספים, ולכן יש לדון כל שאלה ושאלה לגופה, וכדברי הרב זצ"ל בסוף תשובתו: "אם יהיו בהשקדים מסופקים יטיב לשולחם ונברר בעזה"י מהי צורת החניטה עפ"י עומקא דדינא אעפ"י שקשה לבאר בכתב ענין מוחשי כזה".

י. סיכום

כפי שפתחנו, הנושא הזה מסובך גם במישור העיוני, קרי, הכרעת ההלכה במגוון הדעות הקיימים, ומסובך הוא כפליים במישור המעשי.

על אף זאת נראה, שאם הפרי הגיע לכל היותר לגודל של זית עד ט"ו בשבט, עדיין אפשר להסתפק אם להחשיב את הפרי כחנט בשנה רביעית.

ביותר מ"זית" קשה מאד להקל; בפרט שאיסור ערלה הוא דאורייתא, אך כפי שהזכרנו יש להכריע כל שאלה לגופה בצירוף צדדי קולא נוספים.

אך אם עדיין לא ניכרת צורת הפרי, אע"פ שהפרח נשר, אפשר לענ"ד להקל מהטעמים הבאים:

א. שיטת התוס' שהשיעור הקובע את השנה במעשרות בשביעית ובערלה הוא חנטה. דעת ר"א גוטמאכר ופוסקים נוספים ש"החנטה" אינה נבילת הפרח אלא שלב מתקדם קצת יותר.

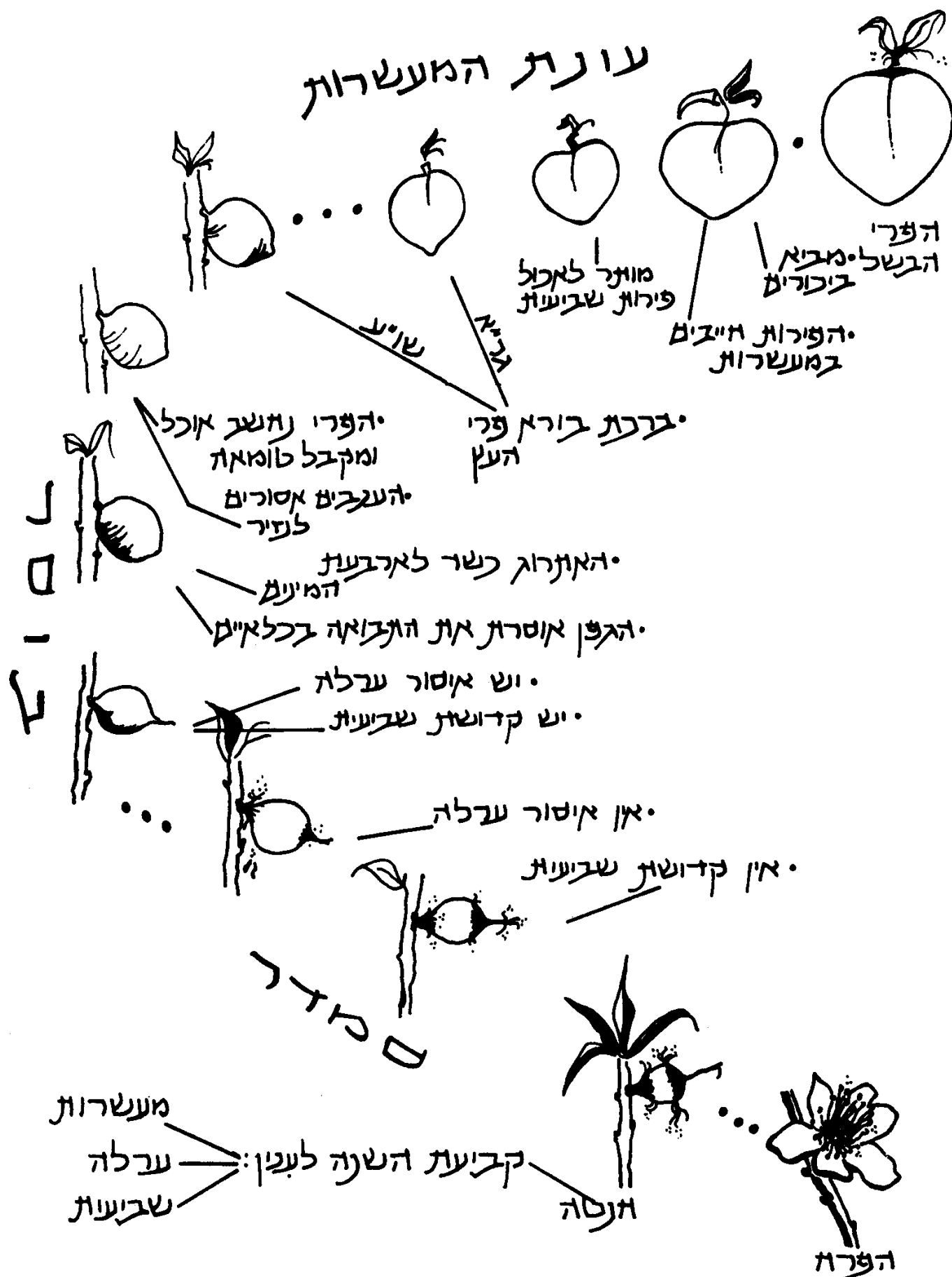
ב. דעת הרמב"ם שהשיעור הקובע את שנת המעשר הוא "עונת המעשרות". כך נפסקה הלכה בשו"ע. אמנם באיסור ערלה השיעור מוקדם יותר, קרי, "בוטר" או "סמדר", אבל בכל אופן מאוחר מה"חנטה".

ג. שיטת רש"י לא התבררה לנו דיה. יתכן שהיא כשיטת התוס', שהחנטה קובעת לענין ערלה, ויתכן שהיא כשיטת הרמב"ם, שהסמדר או הבוטר קובעים את השנה.

ד. החזו"א קבע שהשיעור לדעת הרמב"ם באתרוגים (וכן הוא בלימון כדלעיל) הוא משיתעגל והוא עכ"פ מתקדם יותר מנבילת הפרח.

ה. הרב קוק זצ"ל פסק ש"חנטה" לענין קביעת השנים בערלה, אינה נבילת הפרח, אלא קרוב לפרי בהגמרו, וכפי שהסברנו זאת לעיל.

ו. ה"עיניים למשפט" הוכיח שלדעת רוב הראשונים, ואולי גם הרמב"ם ביניהם, הלכה כרבנן גם ביתר האילנות, שסמדר אינו אסור עדיין מדין ערלה. ואפילו לר' יוסי שהרמב"ם פוסק כמותו, בסמדר ניכרת כבר צורת הפרי.

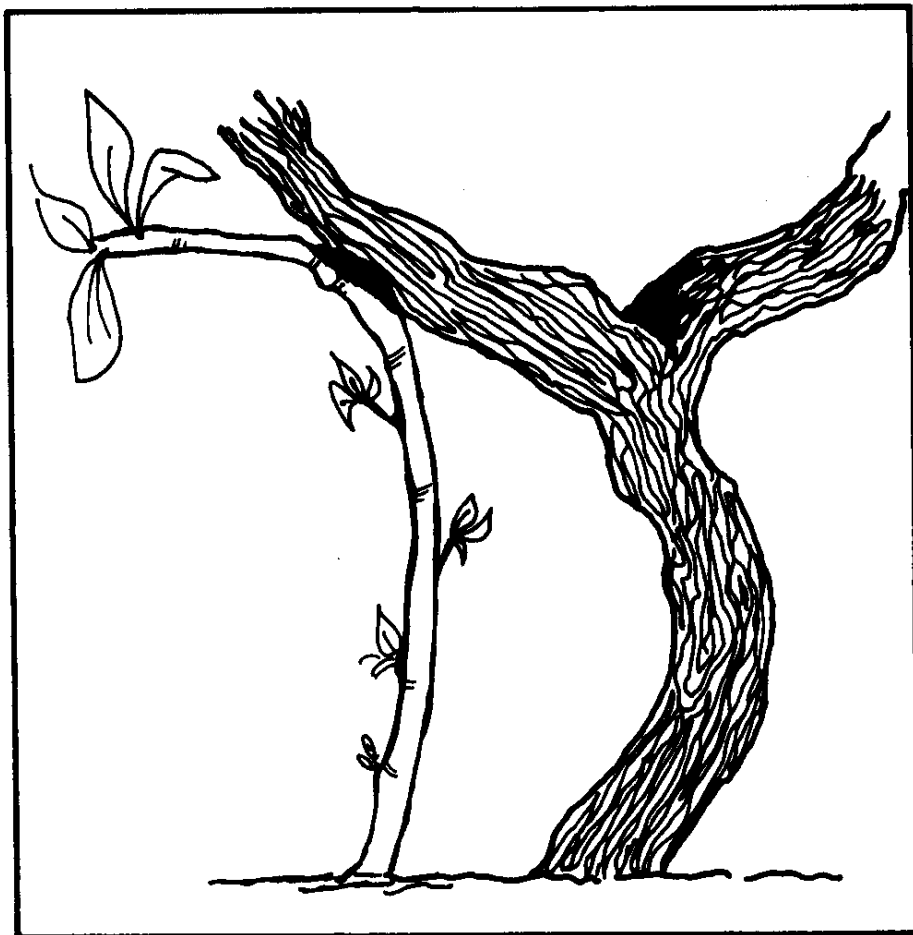

הרב דב מילר

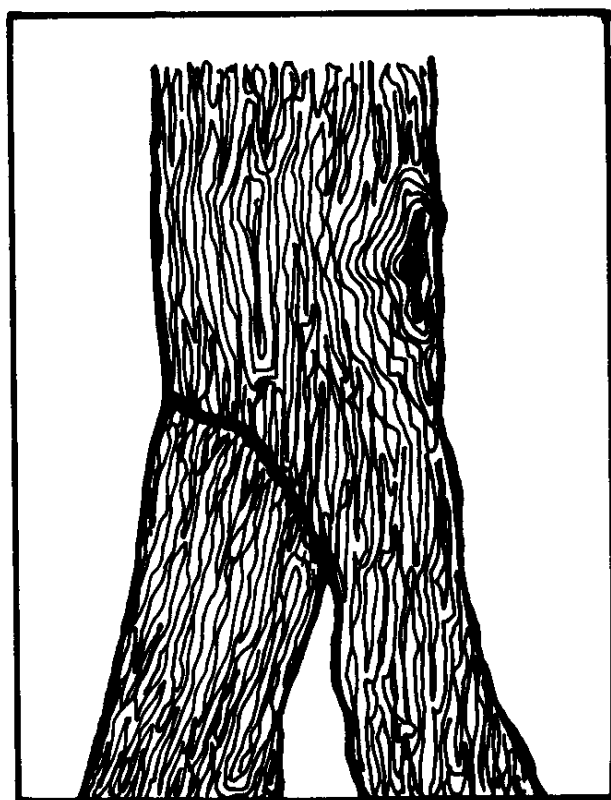
הרכבת תמך – דינה לערלה

ראשי פרקים:

- א. תיאור הבעיה.
- ב. הרכבת תמך – הרכבה עם הברכה.
 1. המשנה בערלה.
 2. הרכבת ראש.
 3. סיכום.
- ג. תמך בגוש.
 1. דינו כיחור או כאילן.
 2. הרכבת שני אילנות.
 3. סיכום: דין הרכבת תמך בגוש.
- ד. ניתוק או ניוון שרשיו המקוריים של האילן הנתמך.
 1. בתמך בלי גוש.
 2. בתמך עם גוש.
- ה. סיכום.

הרכבת - תמוך

הרכבת-תמוך אחרי
כמה שנים.

א. תיאור הבעיה

בהרכבת תמך¹ מרכיבים את הגזע של שתיל צעיר לגזע של עץ מבוגר יותר: הרכבה זו נעשית כדי לחזק או להחליף את מערכת השרשים של עצים חלשים שנשקפת להם סכנה של ניוון על ידי מחלות שונות, או שכבר ניזוקו, גזעם או מערכת שרשיהם, ממחלות או מזיקים שונים.

לצורך ההרכבה מתיזים את ראש השתיל החדש בגובה של כחמישים סנטימטרים מעל השרשים, חותכים חתך ארוך אלכסוני בקליפת גזע העץ המבוגר, הנתמך, חותכים חתך בצורת "T" הפוך, לתוך חתך זה מצמידים את מקום החתך של השתיל ומהדקים אותו במסמר וכדומה. באותו זמן שותלים את השתיל עד כמה שאפשר יותר קרוב לעץ הנתמך. בדרך כלל מומלץ לתת שני תמיכים ולעיתים אף יותר כדי שהעץ יקבל השפעה מאוזנת של התמך מכל צדדיו.

בשנים הראשונות השתיל ניזון ומתפתח בעיקר מכח האילן המבוגר, וזה משתי סיבות:

- א. בגלל מערכת השרשים המפותחת ומבוססת של המבוגר לעומת השתיל.
- ב. בגלל העובדה שמורידים את נוף השתיל, ומתוך כך, ההזנה המיוצרת על ידי מערכת העלים מתקבלת אך ורק מהאילן המבוגר.
- השתיל יכול להיות עם גוש אדמה, ויכול להיות בלי גוש אדמה.
- הרכבת התמך מורכבת משתי פעולות:
- א. הרכבת התמך אל האילן הנתמך.
- ב. שתילתו בארץ.
- צריך, אם כן, לברר שלש נקודות מרכזיות:
- א. דין הרכבה לענין ערלה.
- ב. באיזו מידה העובדה שגם שותלים את האילן התומך משפיעה על דינה.
- ג. אם יש הבדל בין תמך ששותלים אותו כאשר הוא נתון קודם בגוש אדמה לתמך ששותלים אותו גלוי שורש.

ב. הרכבת תמך – הרכבה עם הברכה

1. המשנה בערלה

תחילה נעיין במשנה במסכת ערלה² המדברת, לפחות לפי חלק מהמפרשים, במה שנראה כהרכבת תמך.

במשנה במסכת ערלה² נאמר:

"סיפוק הגפנים וסיפוק על גבי סיפוק אף על פי שהבריכן בארץ מותר".

1. תיאור זה הוא על פי דברים מתוך: The Citrus Industry, W. Reuther (Ed.) university of Cal; 1973, Fornig Press, עמ' 40-41; גידול עצי הדר, פרופסור אופנהיימר עמ' 99, ומתוך מכתב דברים שבעל פה מפרופסור א' גולדשמיט, הפקולטה לחקלאות רחובות.

2. פ"א מ"ה.

במשנה זו אנו למדים כלל בדיני הרכבה לענין ערלה. כאשר מרכיבים "ילדה" ע"ג "זקנה" מקבלת הילדה את דין הזקנה ונפטרת מדיני ערלה. ישנן שלש דעות באשר למידת התוקף של ביטול הילדה בזקנה, שלשתן מובאות בירושלמי שנזכיר להלן: (הסדר מהקל אל הכבד).

א. יחור שהיה פטור ואני מרכיבו ע"ג זקנה אינו מתחייב בערלה.
ב. יחור שאני מרכיבו ע"ג זקנה אך בד בבד מתבצעת גם הברכה ע"י קצחו השני של היחור.

ג. הרכבה של ענף מאילן צעיר שכבר התחייב בערלה ע"ג אילן זקן.

הר"ש מפרש בפירושו למשנה שפירוש המילה "סיפוק" הוא הרכבת יחור חתוך לגפן. "ואף על פי שהבריכן": ששתל את קצחו השני של היחור בארץ – "מותר": פטור מערלה. סיבת הפטור נובעת מהעובדה שהיחור הורכב על אילן מבוגר ולכן מקבל היחור את דין הזקנה. ולכאורה פטור זה של המשנה תמוה! היה מקום לחשוש שמא היחור הזה שהבריכו את קצחו השני באדמה, יוציא שרשים לפני שתתאחה ההרכבה! מדוע אם כן לא יתחייב בערלה?

הר"ש מביא מהירושלמי³ שלש דעות בטעם הדבר:

א. רבי חנינא בן גמליאל סובר שילדה שסיפקה לזקנה טהרה ילדה בזקנה. הר"ש מפרש שהאילן הצעיר החייב בערלה ניתר על ידי הרכבתו לאילן זקן אף על פי שהאילן הצעיר עצמו עדיין מחובר ומושרש לקרקע.

המשנה אם כן אומרת: "אעפ"י שהבריכן בארץ מותר": אפילו אם היחור השתרש תחילה באדמה, התאחות היחור לאילן הזקן הנגרמת מההרכבה פוטרת מערלה.
ב. רבי חנינא בריה דרבי הלל סובר שאין להסיק מסקנה מרחיקת לכת כזאת ממשנתנו מפני שאפשר להעמיד את המשנה כרבי יהודה, שסובר שההרכבה מתאחה לפני שהיחור מוציא שרשים בצד המוברך⁴.

ג. רבי יוסי בשם רבי יוחנן אומר: "שרשים אין בהם ממש". מפרש הר"ש, שע"י היחור נעשו שתי פעולות: א. הברכה. ב. הרכבה באילן זקן.

ההשפעה של ההרכבה על צמיחתו של היחור גדולה לאין ערוך מההשפעה של הברכה. לאור עובדה זו אנו קובעים שלענין ערלה יש לנו במקרה זה הרכבה ולא הברכה ונטיעה⁵. ר' יוסי בשם ר' יוחנן מבטא זאת באומרו "שרשים" (קרי השרשים שיוצאים מהענף בצד) "אין בהם ממש"⁶.

הרמב"ן בחידושו למסכת ראש השנה⁷ דן בסוגיא זו. גם הוא מפרש שמדובר במשנה בהרכבת יחור חתוך, שאח"כ הבריכו או שתלו את היחור המורכב בארץ.

3. מסכת ערלה, פ"א ה"ג. שמות אמוראים שהעתיקנו הם על פי רוב לפי הירושלמי לפנינו, אבל בר"ש ובמפרשים האחרים יש שינויים.

4. הר"ש אינו מציין איפה נמצאים דברי רבי יהודה אלה, ועיין מה שכתבתי בהמשך מהרמב"ן, ובהערה שם.

5. ח"ל הר"ש: "אין בגרופית זו ממש". באור זרוע הלכות ערלה סי' ש"ח מביא בדומה מאוד ללשון הר"ש חה לשון "דאין ממש בשרשים של גרופית זו שספקה".

6. להמשך ברור דעת הר"ש בזה עיין לקמן ג' תמך בגוש א2.

7. דף ט' ע"ב ד"ה עוד ראיתי שם. חידושי הרמב"ן בהוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ובדפוס הרגיל נדפס דף י' ע"א.

אך הרמב"ן חולק על הר"ש בנקודה אחת. לדעתו אין מי שסובר שבהרכבת שני אילנות נטועים ומושרשים ממש, נפטר הרוכב (הילדה) מדיני ערלה בגלל חיבורו לכנה הזקנה.

לעומת הר"ש, הסובר שלר' חנינא בן גמליאל דין ביטול ילדה בזקנה אמור אפי' כאשר הילדה כבר היתה חייבת בערלה, סובר הרמב"ן שלדעתו הוא אמור רק ברוכב, יחור, שהיה פטור מדיני ערלה, וכדברי רב הונא בשם רבי יוחנן בבבלי⁸.

הרמב"ן מפרש שרבי חנינא בריה דרבי הלל (הדעה השניה המובאת לעיל מהירושלמי) המעמיד את המשנה כרבי יהודה, מתכוון לדברי רבי יהודה במשנה בשביעית, ש"כל הרכבה שאינה קולטת לשלשה ימים שוב אינה קולטת"⁹. ומוסיף הרמב"ן, "והדבר ידוע שאינה מוציאה שרשים ממש בשלשה ימים" ולכן ברור שאיחוי ההרכבה יקדים את השרשת הקצה השני של הענף המוברך.

במקרה זה נוכל אם כן לומר: בטלה ילדה בזקנה, כיון שלא היה רגע שהתחייב הענף המוברך בערלה.

בהמשך הסוגיא בירושלמי מתלבט ר' זירא. יתכן שפטור המשנה בהרכבה והברכה יחד הוא רק לר' יהודה הסובר שזמן קליטה של הרכבה הוא שלושה ימים. אך יתכן שגם לחכמים הסוברים, שזמן קליטה של הרכבה הוא שבועיים או שלושים יום¹⁰ אין חוששים לקליטת השורשים מפני שעיקר כוחו של האילן בא מההרכבה¹¹. כך היא גם מסקנת הסוגיא, וגם לחכמים נאמר שבמקרה זה בטלה ילדה בזקנה.

בתאור הרכבת התמך לעיל אמרנו, שההרכבה של האילן התומך לאילן הנתמך מתבצעת בד בבד עם הנטיעה של האילן התומך.

לפי הר"ש והרמב"ן משנתנו מדברת על הרכבת יחור לאילן ובד בבד הברכת הקצה השני של היחור בקרקע. הרכבה זו דומה להרכבת תמך¹². אם הרכבת התמך לא מתבצעת לפי התיאור לעיל, אלא שקודם נטעים אילן צעיר ולאחר זמן מרכיבים אותו לאילן הנתמך, דינה יהיה כדין הרכבת תמך בגוש וכפי שנברר להלן. נמצינו למדים, מהמשנה שלדעת הר"ש והרמב"ן, בהרכבת תמך דין התומך כדין הנתמך, ואם האילן הנתמך הוא מבוגר מגיל שלש שנים פטור התומך מערלה. יסוד הדבר הוא שדין הרכבה זו כדין הרכבה רגילה, הרכבת ראש, והעובדה שגם "מבריכים" אינה משנה את הדין.

8. סוטה מ"ג ע"ב, נדרים ה"ז ע"ב, מנחות ס"ט ע"ב, וכך גם מפרש הר"ן את דברי רב הונא בשם רבי יוחנן בנדרים שם.

9. פ"ב מ"ו, ומובא בבבלי מסכת ראש השנה י' ע"ב.

10. שביעית שם, ראש השנה י' ע"א-ע"ב.

11. עפ"י הרמב"ן שם.

12. כך אמנם לפי פירושי הר"ש והרמב"ן במשנה אולם הרמב"ם מפרש את המשנה בהרכבת שני אילנות. לעומתם תוספות הרא"ש בראש השנה ע"ב ד"ה מרכיב, מפרש שספוק פירוש הברכה. וכן כתב הרא"ש בפסקיו סוף פרק א' של קידושין סי' ס"ב בשם הר"ש וכן כותב הרמב"ן בשם הר"ש בראש השנה שם ד"ה וראיתי לרבנן וכן משמע מתוספות בראש השנה ט' ע"ב ד"ה מרכיב. (אולם המהרש"א שם הגיה) וכן הוא בתוספות ישנים שם. מה שמקשה הרמב"ן על פירוש זה ממה שנאמר במשנה "אף על פי שהבריכן בארץ" עיין ברא"ש בקידושין שם שמפרש, ועיין פירוש המיוחס לר"ש משאנץ לתורת כהנים קדושים ז' פרשתא ג' (ויקרא י"ט כ"ג). ועיין פירוש הראב"ד לתורת כהנים שם, שמפרש בדומה לר"ש והרמב"ן, ועיין פירוש ר"ש סירליאו על הירושלמי, על משנה זו שמביא פירושי הר"ש והראב"ד.

להלכה אין הדבר פשוט, כי אם משנתנו היא כדעת רבי יהודה וכפירוש הרמב"ן שזמן קליטה הוא שלשה ימים, הרי נפסקה הלכה ברמב"ם¹³ ובשולחן ערוך¹⁴ כדעת הסוברים שזמן קליטה הוא ארבעה עשר יום¹⁵.

מתברר מדברי הר"ש והרמב"ן שלולא התוספת של הברכה בארץ, פשוט שהרכבה מצד עצמה פטורה מערלה כדין הכנה שעליה הורכבה. אך מי שמחייב בהרכבת ראש בערלה, בודאי יחייב בהרכבת תמך, ולהלן נראה שנחלקו בכך הראשונים והאחרונים אליבא דהרמב"ם.

2. הרכבת ראש

א. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם בפירושו למשנה בערלה¹⁶ מציין, שבענין הרכבה ישנם מקורות הנראים כסותרים.

במשנה נאמר שהרכבה (סיפוק) פטורה מערלה וכך גם בתורת כהנים¹⁷. לעומת זאת ישנה ברייתא במסכת ראש השנה¹⁸ שבה נאמר: "אחד הנוטע אחד המברך ואחד המרכיב ערב שביעית שלשים יום לפני ראש השנה עלתה לו שנה כו" מכאן שהמרכיב חייב בערלה. הרמב"ם מבאר שמדובר בשני סוגי הרכבה:

א. הרכבת ענף מאילן לחבירו כאשר הענף עדיין מחובר לאילן הראשון. במקרה זה פטור מערלה ובהרכבה זו עוסקת המשנה.

ב. חתך ענף והרכיבו הרי זה חייב בערלה. ועל כך מדברת הברייתא במסכת ראש השנה.

באותו אופן מחלק הרמב"ם בהלכה¹⁹ בין ההרכבות החייבות לבין ההרכבות הפטורות.

בביאור דעת הרמב"ם נחלקו ראשונים ואחרונים.

ה"כפתור ופרח"²⁰ והמאירי²¹ מבינים, שחילוק זה הוא חד משמעי וכל הרכבה של יחור חתוך חייב בערלה, ומונים לה שלש שנות ערלה משעת ההרכבה²², בין שהכנה

13. הלכות שמיטה ויובל פ"ג ה"א, הלכות מעשר שני ונטע רבעי פ"ט ה"ח.

14. יורה דעה סי' רצ"ד, וט"ז ס"ק ה'.

15. עיין מאירי יבמות פ"ג ע"א ד"ה כבר בארנו במקומו, שמביא בשם גאוני ספרד, שי"ד יום לקליטה נאמר רק בהרכבה אבל בנטיעה ובהברכה צריכים שלושים יום לקליטה. לפי דעה זו, גם לרבנו אפשר לומר מתאחה הוא קדם שישריש. ואולי לדעה זו זהו פירושו של שרשים אין בהם ממש כי הם צריכים יותר זמן לקליטה מאשר איחוי ההרכבה. אולם בסוף דבריו כותב המאירי "ודברים מחודשים הם".

16. פ"א מ"ה.

17. ויקרא י"ט כ"ג, פרשת קדושים ז' פרשתא ג'.

18. דף ט' ע"ב, מקורה בתוספתא ראש השנה פ"א ז', ותוספתא שביעית פ"ב ג', והיא מובאת בירושלמי מסכת ערלה פ"א ה"ב.

19. הלכות מעשר שני ונטע רבעי פ"י ה"ד.

20. פרק נ"ד.

21. ראש השנה דף ט' ע"ב ד"ה הברכה.

22. כך אמנם משמע מהברייתא, בראש השנה בה כתוב עלתה לו שנה, וכך מפורש בלשון הרמב"ם בהלכות מלכים פ"ז ה"ו, בענין חוזרים מעורכי המלחמה, לפי גירסה אחת "ואחד המרכיב זקנה

היא ילדה (תוך שנות ערלה) בין שהיא זקנה (שיצאה כבר מדין ערלה).
המהר"י קורקוס²³ ו**המהר"ם אלשיך**²⁴ סוברים, שההבחנה של הרמב"ם בין חתוך למחובר נאמרה רק לגבי כנה ילדה בלבד בשלש שנותיה הראשונות. לדעתם, ברוכב חתוך מודה הרמב"ם לעיקרון שהרוכב מקבל את דין הכנה. אם הכנה צעירה חייב בערלה ומונים להרכבה שנות ערלה משעת נטיעת הכנה. אבל אם הכנה זקנה, שיצאה כבר מכלל ערלה, ההרכבה פטורה מערלה כדין הכנה²⁵.

ב. שיטות שאר הראשונים

כפי שהתבאר, הר"ש והרמב"ן סוברים, שבהרכבת ראש – דין הרוכב כדין הכנה. אם הכנה היא ילדה הרוכב יתחייב בערלה. מנין שנות הערלה יהיה משעת נטיעת הכנה. אם הכנה היא זקנה הרוכב יהיה פטור כמותה.
 במקרה זה אין הבדל אם הרוכב נלקח מאילן זקן או מאילן צעיר, מפני שהוא נחתך ונפרד זה מכבר מאילן האם²⁶.
 דעתם של רוב הראשונים היא כך חוץ מהרמב"ם לפי דברי המאירי וה"כפתור ופרח". כך דעת התוספות²⁷ במסכת מנחות, המאירי²⁸, הריטב"א²⁹, הר"ן³⁰ והרשב"א³¹.
 הם מוכיחים מהסוגיא במסכת סוטה³², שכאשר מרכיבים יחור על ילדה מנין השנים של היחור, הרוכב, משעת נטיעת הכנה.

- בילדה שהיא חייבת בערלה כו', וכן גירסת הרדב"ז, שם (גירסת הדפוסים היא אחרת וכך גם גורס הכסף משנה ולפי אותה גירסה אין הוכחה). וכך לכאורה מוכח מהרמב"ם הלכות שמיטה ויובל פ"ג הי"א: "ואין מרכיבין... ערב שביעית אלא כדי שתקלט הנטיעה ותשהה אחר הקליטה ל' יום... מפני מראית עין שמא יאמר הרואה בשביעית נטעו". ועיין בצאת השנה עמ' כ"ט, הערה 3 והערה 5, שיש משום מראית העין, מפני שעל ידי חשבון הגיל נראה כאילו נטעו בשביעית (אך עיין הערות הרב איסר זלמן מלצר, לרמב"ן בראש השנה שם אות ב', והסיבה, מפני שהנטיעה רכה נראית בשביעית כאילו עכשו נטעה). קשה על שיטה זו מסוגיא בסוטה דף מ"ג ע"ב, רבי אבהו בשם רבי יוחנן... בטלה ילדה בזקנה, ומפשט הסוגיא משמע שמדובר ביחור חתוך. הגר"א בביאורו, יו"ד רצ"ד ס"ק מ"ח, מוכיח שלא כרמב"ם, מהירושלמי מסכת ערלה פ"א ה"ב, מחלוקת רבי יוחנן וריש לקיש בענין הרכבה על גבי אילן סרק, הדוגמא היחידה שהגמרא מוצאת לחיוב ערלה בהרכבה שמונים משעת הרכבה היא מרכיב על גבי אילן סרק, ואליבא דריש לקיש. ועיין שם בפני משה, ולפי פירושו אין קושיא. עי' רמב"ם הלכות מע"ש פ"י הל' ט"ז לכאורה סתירה לשיטת הכפתור ופרח והמאירי ברמב"ם ועיין לקמן ג' תמך בגוש 2 ד' שיטת הרמב"ם. ועיין מן הרב קוק במשפט כהן סי' כ"ד, שדן באריכות ומיישב שיטה זו. עיין מנחת שלמה סי' ע' עמ' ת"ד ד"ה ויש, שיטה אחרת בדעת הרמב"ם.
23. הלכות מעשר שני ונטע רבעי פ"י הי"ד.
24. שו"ת מהר"ם אלשיך סי' קי"א.
25. כך לכאורה מוכח מסוטה דף מ"ג ע"ב, מהירושלמי ערלה פ"א ה"ב מחלוקת רבי יוחנן וריש לקיש באילן סרק, וכן מהרמב"ם הלכות מעשר שני פ"י ה"ט. מדברי מן הרב במשפט כהן סי' כ"ד נראה שסובר ככפתור ופרח והמאירי. אולם בסוף אות י"א שם, כותב שאפשר שגם לרמב"ם מונים משעת נטיעה, ועיין לעיל הערה 22.
26. עיין רש"י סוטה מ"ג ע"ב ד"ה בטלה, ותוספות מנחות ס"ט ע"ב ד"ה באמר.
27. דף ס"ט ע"ב ד"ה דאמר.
28. ראש השנה דף ט' ע"ב ד"ה הברכה, ובסוטה דף מ"ג ע"ב ד"ה הרכבה והברכה.
29. ראש השנה דף ט' ע"ב ד"ה תנו רבנן.
30. ראש השנה דף ט' ע"ב בחידושים ד"ה אחד ועל הרי"ף ב' ע"א בדפי הרי"ף ד"ה ואיכא, ובגדרים דף נ"ז ע"ב ד"ה ילדה.
31. ראש השנה דף ט' ע"ב בהוצאת מוסד הרב קוק, ההוצאה הרגילה לוקה בחסר.
32. דף מ"ג ע"ב.

הגמרא מחפשת מקרה של הרכבה, שבשבילה יחזור אדם מעורכי המלחמה כדברי הפסוק: "מי שנטע כרם ולא חיללו ילך וישב לביתו".

הגמרא מעמידה אפשרות, שמדובר בהרכבת ילדה בילדה, ודוחה מפני שממילא האדם חוזר בגלל הכנה שהיא ילדה. מכאן מדייקים הראשונים, שאם היינו מונים משעת הרכבה או לפי גיל הרוכב אפשר היה להעמיד בהרכבת ילדה בילדה! ואף לאחר שכלו שנות ערלה של הכנה עדיין יחזור מעורכי המלחמה, בגלל מנין שנות ערלה של הרוכב. כיון שהגמרא לא העמידה כך, מוכח שהיא סוברת שבכל מקרה בין בהרכבה על גבי כנה זקנה ובין על גבי כנה צעירה הרוכב מקבל את דין הכנה³³.

לעומת הדעות האלו ישנה דעה הסוברת, שערלה אינה נוהגת בהרכבה. בבביתא במסכת סוטה³⁴ מובאת דעת רבי אליעזר בן יעקב, שדין חזרה מעורכי המלחמה נוהג רק בכרם ולא בשאר אילנות מאכל מפני שכתוב בפסוק "כרם", ולדעתו הכוונה היא לכרם דוקא כמשמעו.

רב אשי על פי זה מפרש את הברייתא הסוברת, שלא חוזרים מעורכי המלחמה, בשביל הרכבה. רב אשי אומר שבפסוק כתוב "ונטעתם" וגם פה יאמר רבי אליעזר בן יעקב "ונטעתם" – דוקא, אבל בהרכבה והברכה לא יחזור מעורכי המלחמה.

הרמב"ן³⁵ משווה בין חזר מעורכי המלחמה לבין ערלה. בשניהם סובר ר' אליעזר בן יעקב שהרכבה והברכה אינן נטיעה ולכן הרוכב פטור מערלה.

הרמב"ן פוסק כרבי אליעזר בן יעקב בחוץ לארץ על פי הכלל³⁶ בערלה: "כל המיקל בארץ הלכה כמותו בחוץ לארץ"³⁷.

דעת יחיד היא דעת המרדכי³⁸ שפוסק כרבי אליעזר בן יעקב אף בארץ מפני שמשנת רבי אליעזר בן יעקב קב ונקי³⁹.

33. לשוב סוגיא זו לשיטת הכפתור ופרח והמאירי אליבא דהרמב"ם עיין משפט כהן סי' כ"ד ובמיוחד אות ב'.

34. דף מ"ג ע"ב.

35. ראש השנה ט' ע"ב ד"ה אבל נ"ל.

36. ברכות ל"ו ע"א.

37. עיין "ישועות מלכו" הלכות מעשר שני ונטע רבעי פ"י ה"י ופ"ט ה"א, שזה מכח ספק ולכן אם יש צד חומרא בדעת רבי אליעזר בן יעקב, צריך להחמיר כמותו גם בארץ, ולכן הוא פוסק שצריך להפריש תרומות ומעשרות מרבעי הבא מהרכבה.

38. תחילת מס' ר"ה סי' תש"ד.

39. הריטב"א והר"ן בראש השנה שם מביאים את דעת הרמב"ן. הרא"ש בקידושין פ"א כותב כרמב"ן מסברה דנפשיה וכך פוסק השולחן ערוך יו"ד סי' רצ"ד י"ז. עיין "טורי אבן" ראש השנה דף ט' ע"ב ד"ה אחד הנוטע, שמקשה על שיטה זו ומסקנתו שרבי אליעזר בן יעקב מודה לרבנן בענין ערלה שגם המבריק ומרכיב חייבים. גם הריב"ש בתשובה מקשה על הרמב"ן אבל למסקנה כותב כבר הורה זקן, ועיין "קרבן נתנאל" אות ז' על הרא"ש הנ"ל ומלבי"ם ויקרא י"ט כ"ג. ועיין "כנסת הגדולה" בגליון השולחן ערוך סי' רצ"ד י"ז (נדפס בעמ' קי"ח ע"ב).

עיין קרן אורה סוטה שם ד"ה מכאן, "חזון איש" ערלה סי' י"ב ד', שרבי אליעזר בן יעקב פוטר בהרכבה דוקא במרכיב על הנוטע לסייג ולקורות אבל המרכיב על ילדה הנוטע למאכל מודה שחייב בערלה. עיין שו"ת "שאלת דוד" סי' י"א ג' שרבי אליעזר בן יעקב פוטר דוקא כשמרכיב ענף מחובר ואחר כך חותכו אבל בהרכבת יחור חתוך מודה שחייב בערלה. (עיין שם אות ה' שכותב אפשרויות אחרות). ב"משפט כהן" סי' כ"ד י"א ד"ה והנה משמע שרבי אליעזר בן יעקב פוטר מערלה בכל הרכבה ונראה שניתן לדייק כן מתשובת הריב"ש סי' רפ"ג בסופו ונראה שאפשר לדייק כן מהרמב"ן בעצמו.

3. סיכום

כאמור בפתיחה הרכבת תמך כוללת שתי פעולות:

א. הרכבת גוף השתיל החדש בגזע האילן הנתמך.

ב. שתילת השתיל הצעיר.

מצד ההרכבה כשלעצמה, דעת רוב הראשונים שבהרכבה על גבי כנה הנטועה לפירות מאכל, דין ההרכבה כשלעצמה כדין הכנה לענין ערלה.

יוצאת מן הכלל היא דעת הרמב"ם לפי המאירי והכפתור ופרח, המחייב בהרכבה למנות שנות ערלה מחדש משעת ההרכבה.

דעת המרדכי היא בקצה השני לקולא, הוא פוטר הרכבה מערלה אפילו אם הכנה ילדה כדעת רבי אליעזר בן יעקב.

להלכה בהרכבת ראש נראה שסומכים על דעת רוב הראשונים שדין הרוכב כדין הכנה.

כאמור בפתיחה הרכבת תמך כוללת שתי פעולות:

א. הרכבת גוף השתיל החדש בגזע האילן הנתמך.

ב. שתילת השתיל הצעיר.

הרכבת תמך דומה למקרה של המשנה בערלה לפי פירושם של הר"ש והרמב"ן. למדנו שם שאם מברכים או שותלים את היחור במקביל להרכבה הדין אינו משתנה. גם בכה"ג נאמר "בטלה ילדה בזקנה". נראה שכך יהיה גם דינה של הרכבת תמך. כמובן שאם האילן הנתמך עדיין בתוך שנות ערלה גם התמך יהיה חייב כמותו.

אם דין המשנה תלוי במחלוקת רבי יהודה ורבנן כפי שמבואר לאוקימתא אחת, ואם הכוונה למחלוקתם בענין קליטה, כפי שמבאר הרמב"ן, הרי ההלכה נפסקה שלא כרבי יהודה בענין קליטה. נצטרך א"כ לחשוב בהרכבת תמך שמא השריש התמך לפני שהתאחתה ההרכבה ויתחייב התמך בערלה. לפי רבי יוסי בשם רבי יוחנן, ששרשים אין בהם ממש, נראה שמסקנת הסוגיא, לפי הרמב"ן, היא שגם לדעת רבנן החולקים על רבי יהודה לא חוששים לשרשים ולכן גם לדעתם אין התמך חייב בערלה⁴⁰.

כל האמור הוא נכון לגבי יחור מורכב ושתול ונראה שהוא נכון גם לשתיל חשוף שרשים⁴¹ המשמש כהרכבת תמך.

אם נוטעים את האילן התומך ורק לאחר יותר מארבעה עשר יום מבצעים את ההרכבה, דין התומך יהיה כדין הרכבת תמך בגוש כפי שיתבאר להלן.

אמנם התומך עצמו אינו אמור להצמיח ענפים ופירות לכן לכאורה אין נפקא מינה

40. כפי שהתבאר לעיל סעיף ב'1 לפי הרמב"ן הגמרא ניסתה להוכיח שרבי יוסי למד משיטתו של רבי יוחנן ששרשים אין בהם ממש אבל זה רק לרבי יהודה ולא לרבנן, ולמסקנה ההוכחה נדחתה, לכן נראה בפשטות שרבי יוחנן אכן אמר כך גם לרבנן.

41. לדעת רבי יהודה לפי פירוש הרמב"ן נראה, שדין שתיל חשוף שרשים אינו כדין יחור, כיון שהוא תולה את הביטול בהקדמת האיחוי להשרשה ובשתיל כיון שיש כבר שרשים וצריך רק שיקלטו משמע שלרבי יהודה יש עדיפות לשרשים וחייב בערלה. אולם אם שרשים אין בהם ממש אף לרבנן, פירוש שאף על פי שיש כבר שרשים לפני איחוי ההרכבה כיון שעיקר חיותה מן הזקנה יש עדיפות לקליטת האיחוי על קליטת השרשים עד שלא חל חיוב ערלה ממש על ידי קליטת ארבעה עשר יום לפני ההרכבה.

למעשה לשאלה אם היא חייבת בערלה או לא. אך אם תיפסק היניקה משרשי הזקנה יהיה נפקא מינה וכפי שיתבאר בהמשך⁴².

ג. תמך בגוש

שתיל שבא בגוש אדמה שהשתיל יכול לחיות ממנו, כבר חל עליו חיוב ערלה, וחייב זה נמשך גם אחרי ששותלים אותו מחדש. והוא ממשיך למנות שנות ערלה משתילתו הראשונה כאילו לא נעקר ממקומו הראשון וכאילו לא נשתל מחדש⁴³. צריך לברר אם שתיל כזה לענינו דינו כדין יחור או שתיל חשוף שורשים ומתבטל לזקנה, או דינו כדין אילן נטוע. אם דינו כדין אילן נטוע צריכים לברר אם הרכבת שני אילנות זה לזה משנה את דינם או דין אחד מהם ביחס לדין ערלה.

1. דינו כיחור או כאילן

הרמב"ן⁴⁴ בסוף דבריו לפירוש הירושלמי הנ"ל כותב שדין בטלה ילדה בזקנה הוא דוקא בהרכבת יחור אבל אילן שהיה נטוע והתחייב בערלה אין הרכבתו ע"ג הזקנה פוטרתו מן האיסור. הוא מוכיח זאת מהמשנה⁴⁵, ש"אילן שנעקר והסלע עמו... אם יכול לחיות פטור (מערלה) אם לאו חייב".

הרמב"ן משווה בין הפטור של נטיעה בגוש לבין החיוב של הרכבת אילן (שכבר התחייב בערלה) ע"ג זקנה.

הרב איסר זלמן מלצר בהגהותיו לרמב"ן מסביר שהרמב"ן למד ממשנה זו כלל: הפטור או החיוב בערלה נובע מהנטיעה.

בנטיעה בגוש כיון שאין כאן נטיעה חדשה, לא משתנה דין האילן והוא ממשיך מכח הנטיעה הראשונה. כך בילדה הנטועה ומושרשת מעיקרה, אין בכח היניקה מהזקנה לבטל את דין הנטיעה הראשונה לפטור מערלה, מכיון שהילדה עדיין יכולה לחיות מכח הנטיעה הראשונה. כלומר אי אפשר להפקיע דין ערלה שכבר חל (בין לחיוב ובין לפטור) כל זמן שהנטיעה שגרמה לאותו דין עדיין קיימת.

בהרכבת תמך, כאשר השתיל התומך נמצא בגוש שיכול לחיות ממנו, הוא ממשיך למנות שנות ערלה מכח הנטיעה הראשונה ואין בכח ההרכבה לזקנה להפקיע ממנו דין ערלה אף על פי שבפועל עיקר חיותו כעת מהזקנה.

42. בפרק ד'. ניתוק או ניוון שרשיו המקוריים של האילן הנתמך.

43. עיין משנה מסכת ערלה פ"א מ"ג, ומסכת בבא מציעא ק' ע"ב במשנה שטף נהר וכו', וק"א ע"א בגמרא. ולענין שיעור יכול לחיות עיין תשובת רשב"א ח"ג סי' רכ"ה, ב"י יו"ד סי' רצ"ד ד"ה אילן שעקר, שו"ע שם ס"ק י"ט, פתחי תשובה ס' קי"ג, "משפט כהן" סי' ח' וסי' ט', "חזון איש" ערלה סי' ב' י"א, הר צבי בכרם ציון אוצר פרי הילולים סי' א' אות ב', ג', מנחת שלמה סי' ס"ט ונדפס גם בכרם ציון אוצר פרי הילולים פרק א' עמ' י', ועיין עוד הר צבי שם, ועי' ברקאי ג' עמ' 157 מאמר הרב שאול ישראלי בענין עציץ שאינו נקוב, וע' תחומין א' עמ' 153 מאמר הרב שלמה גורן.

44. ראש השנה שם סוף ד"ה עוד ראיתי שם.

45. ערלה פ"א מ"ג.

מתברר מדברי הרמב"ן, שבהרכבת שני אילנות מושרשים, כל אחד נשאר כדינו. בזה נחלקו ראשונים ואחרונים ונברר להלן את השיטות השונות. כמו כן תתברר עוד דעת הרמב"ן.

2. הרכבת שני אילנות

א. שיטת הר"ש

הר"ש⁴⁶, כפי שהזכרנו לעיל, מביא את הסוגיא בירושלמי⁴⁷, שבה רבי חנינא בן גמליאל אומר, שילדה שספקה לזקנה טהרה הילדה. הר"ש מפרש, שמדובר בהרכבת אילן צעיר נטוע לאילן מבוגר ודעת רבי חנינא בן גמליאל שהילדה ניתרת על ידי הרכבתה לזקנה. הגמרא מנסה לומר שניתן ללמוד דין זה מהמשנה בערלה המדברת על הרכבה והברכה יחד.

רבי חנינא בריה דרבי הלל דוחה ואומר שאין ללמוד זאת מהמשנה, והוא מעמיד את המשנה כרבי יהודה וכפי שהתבאר לעיל⁴⁸.

גם רבי יוסי בשם רבי יוחנן דוחה את הלימוד מהמשנה, ואומר ששרשים אין בהם ממש. הר"ש מפרש, שאפילו אם נאמר שאין הזקנה מתרת ילדה הנטועה ממש מקודם, כאן מותר אפילו השרישה לפני שהתאחה, "דאין ממש"⁴⁹ בגרופית זו שסיפק.

מסקנת הסוגיא לשיטת הר"ש

מהי מסקנת הסוגיא לפי הר"ש? האם רבי חנינא בריה דרבי הלל ורבי יוסי חולקים על רבי חנינא בן גמליאל, וסוברים שילדה נטועה אינה ניתרת, והיא עדיין חייבת בערלה, ומסקנת הסוגיא לכאורה כמותם?

אפשרות נוספת, שהם רק אומרים שאין ללמוד דין זה מהמשנה, אבל הם מסכימים לדין עצמו, ומסקנת הסוגיא כרבי חנינא בן גמליאל, שילדה נטועה בטלה בזקנה, והילדה ניתרת על ידי הרכבתה לזקנה.

ה"ישועות מלכו"⁵⁰ מבין שלמסקנה, הר"ש סובר, שגם באילן מחובר אומרים בטלה ילדה בזקנה. ונראה שהבין כך מפני שלדעתו רבי חנינא בריה דרבי הלל ורבי יוסי אינם חולקים על רבי חנינא בן גמליאל, לכן מסקנת הסוגיא היא כרבי חנינא בן גמליאל. גם ה"חזון איש"⁵¹ כותב שדברי רבי חנינא בריה דרבי הלל ורבי יוסי הם דחיה בעלמא, ואין חולק על הדין שבטלה ילדה בזקנה אפילו בילדה מחוברת בשרשיה לקרקע. לעומתם נראה שהגרצ"פ פראנק⁵² מבין, שמסקנת הסוגיא היא שבמחובר לא אומרים

46. ערלה פ"א מ"ה ד"ה אע"פ.

47. ערלה פ"א ה"ג.

48. פרק ב' 1.

49. לשון האור זרוע סי' שי"ח "דאין ממש בשרשים של גרופית זו שסיפקה".

50. הלכות מעשר שני ונטע רבעי פ"י ה"י.

51. ערלה סי' ב' ד'.

52. בשני מכתבים מובאים בחוברת נטעי הכרם, ערלה הוצאת מדרש בני ציון עמ' י"א-ט"ו, מפרי הארץ ג' של המכון לחקר החקלאות עפ"י התורה עמ' מ"מ"ב.

בטלה ילדה בזקנה, או שאין מסקנה ברורה בסוגיא ולכן צריך להחמיר ולומר, שהילדה המורכבת עדיין חייבת בערלה⁵³.

אם הרכבת תמך נחשבת כילדה בזקנה, ל"ישועות מלכו" והחזו"א אליבא דהר"ש תתבטל הילדה בזקנה, והאילן התומך יהיה פטור כדין האילן הנתמך. לדעת הגרצ"פ פראנק התמך יהיה חייב מספק. נ"מ תהיה במקרה של ניוון שורשים, אך נראה יותר שהרכבת תמך נחשבת כזקנה בילדה, וכפי שנברר להלן בשיטת הגר"א.

רבי חנינא בן גמליאל דיבר על הרכבת ילדה בזקנה כאשר מושכים ענף מהילדה ומרכיבים אותו בזקנה. ענף הילדה משמש כרוכב והזקנה ככנה. מה יהיה הדין לדעתו בהרכבת זקנה בילדה, כלומר, אם נמשוך ענף של זקנה ונרכיבו בילדה, כך שענף הזקנה ישמש כרוכב, והילדה ככנה?

מדיוק בלשון הר"ש ניתן לפתור שאלה זו. הוא מביא את דברי רבי חנינא בן גמליאל: ילדה שסבכה בזקנה טהרה את הילדה, ומפרש: "כגון שני אילנות הסמוכין חד ילדה וחד זקנה והבקייען והכניסן זה בזה ונתאחזו". מלשונו "הבקייען והכניסן זה בזה" משמע שאין הבדל מי הוא הרוכב ומי הוא הכנה. העובדה שהילדה יונקת גם מהזקנה, פוטרת אותה מערלה. כך כותב גם ה"טורי אבן"⁵⁴, שילדה שסבכה בזקנה בטלה משום שיש בה צד היתר והוא הדין זקנה בילדה, כיון שיש בה צד היתר⁵⁵.

סיכום שיטת הר"ש

אפשר לסכם את דעת הר"ש, שאם מסקנת הסוגיא היא כהבנת ה"ישועות מלכו" וה"חזון איש", שהילדה ניתרת כדעת רבי חנינא בן גמליאל, נאמר בהרכבת תמך: בטלה ילדה בזקנה, אפי' בהרכבת זקנה בילדה.

הרב פראנק חולק על החזו"א בשתי נקודות⁵⁶ (וכפי שיתבאר ביתר אריכות להלן).
א. לפי הרב פראנק יש ספק מהי מסקנת הסוגיה ומסתבר, שאין אנו נוקטים כר' חנינא בן גמליאל ולכן הילדה, קרי התמך, יהיה חייב בערלה.
ב. אפי' אם ננקוט כדעת ר' חנינא בן גמליאל, סובר הרב פראנק שרק הענף המורכב ניתר ולא כל הילדה, ולכן גם לדעת ר"ח בן גמליאל הילדה חייבת.

53. האור זרוע הלכות ערלה סי' שי"ח, מביא את הסוגיא הנ"ל בירושלמי ומפרשה כפי שמפרשה הר"ש. בסימן שי"ט הוא כותב "ולא משכחת שתהא הרכבה אסור כשלא נפסקה מאביה אלא ילדה בילדה שלא עברו עליה שלש שנים" (כך נ"ל שצ"ל ולא כנדפס שלשה רגלים). דבריו קשים שהרי שתייהן ילדות ופשיטא שחייבים בערלה! ומה מתחדש על ידי ההרכבה? נראה שכוונתו שאחת בת שנה ואחת בת שנתיים ובגלל ההרכבה גם הילדה בת שנתיים מונה שנות ערלה כילדה בת שנה. מלשון הר"ש משמע שהוא חולק על נקודה זו. הוא מביא את הבריתא בראש השנה: "אחד הנוטע ואחד המבריך ואחד המרכיב וכו', דמשמע דיש ערלה בהרכבה: ההיא כשנפסקה מאביה... וגבי הרכבה: לא משכחת אלא ילדה בילדה" משמע קצת שגם בהרכבה חייב רק כשנפסקה, ובילדה בילדה, אבל אם לא נפסקה הדין יהיה שכל אחד נשאר כדינו, או שהילדה תתבטל בילדה המבוגרת יותר, כאשר היא תסיים את שלש שנות הערלה שלה.

54. ראש השנה דף ט' ע"ב ד"ה אחד הנוטע.

55. עיין שם שהוא מסתפק אם נאמר כן גם בהרכבת יחור חתוך או מכין שנפסק היחור מאביו הרי הוא כילדה.

56. בסעיף ו' החזון איש והרב פראנק.

ב. הרמב"ן בראש השנה

כפי שהתבאר, הרמב"ן סובר⁵⁷, שבהרכבת שני אילנות לא אומרים טהרה ילדה בזקנה.

מתוך דבריו מתברר, שגם לא אומרים שהזקנה תתחייב כילדה, אלא דינו של כל אחד נשאר כפי שהיה לפני שהורכבו.

לדעת הרמב"ן זו גם דעת רבי חנינא בן גמליאל, ואין לדעתו אף אחד מבין התנאים או האמוראים שסובר שיש כח בהרכבה להפקיע חיוב ערלה שכבר חל. הוא מפרש את דברי רבי חנינא בן גמליאל כדברי רבי אבהו בשם רבי יוחנן המובאים בבבלי⁵⁸, "ילדה שסיבכה בזקנה בטלה ילדה בזקנה", שפירושו לדעת הרמב"ן, שבהרכבת יחור חתוך בכנה זקנה אף על פי שהיחור בא מאילן צעיר, דין היחור כדין הזקנה ופטור מערלה⁵⁹. יוצא אפוא, שלענין ערלה לדעת הרמב"ן אין דינו של אילן נטוע ומושרש משתנה על ידי הרכבתו לאילן אחר.

כן הוא גם בהרכבת תמך האילן הנתמך נשאר פטור מערלה אם יצא כבר מכלל ערלה, והתמך נשאר חייב בערלה, כפי שהיו לפני שהורכבו.

ג. התוספות במנחות

התוספות במסכת מנחות⁶⁰ מביאים את הסוגיא בירושלמי שהוזכרה. הם מפרשים את דברי רבי חנינא בן גמליאל והמשנה בערלה במקרה שנטע אילן בפני עצמו כדרך הנוטעים ונטעו ליד זקנה ואחר כך הרכיבו בזקנה. אם לפני קליטת השרשים בארץ נתאחו זה בזה בטלה ילדה בזקנה אבל אם קדמה קליטת שרשים של הילדה להתאחות ההרכבה נחלקו האמוראים בסוגיא.

לדעת רבי חנינא בריה דרבי הלל צריכים לחשוש, שמא השרישה הילדה לפני שנתאחה לזקנה, וחייבת בערלה, ורק רבי יהודה סובר, שמתאחה ההרכבה לפני שהילדה תשריש.

לעומת זאת רבי יוסי בשם רבי יוחנן סובר, ששרשים אין בהם ממש ואפילו אם הילדה השרישה לפני שנתאחה לזקנה, אומרים בטלה הילדה בזקנה.

הרמב"ן⁶¹, בסוף דבריו שהוזכרו לעיל, מביא שיטה דומה לזו של התוספות והוא מוסיף: "וכן מפרש"⁶² ילדה — אף על פי שהיא מחוברת בשרשין שלה וכדברי יוחנן". נראה שהרמב"ן מבין, שלפי שיטה זו מסקנת הסוגיא היא שגם בשני אילנות מחוברים מלכתחילה לקרקע אומרים בטלה ילדה בזקנה מפני, ששרשים אין בהם ממש, ואעפ"י שאין איחוי ההרכבה קודם להשרשת האילן. לפי התוס' במנחות מסקנת הסוגיא

57. ראש השנה שם ד"ה עוד ראיתי.

58. סוטה מ"ג ע"ב, נדרים נ"ז ע"ב, מנחות ס"ט ע"ב.

59. כך גם מפרש הר"ן בנדרים שם ד"ה ילדה וכן משמע מרש"י בסוטה שם ד"ה בטלה, וכך מפרשים תוספות במנחות ס"ט ע"ב ד"ה דאמר, בפירוש הראשון, ועיין בסעיף הבא.

60. דף ס"ט ע"ב ד"ה דאמר.

61. ראש השנה שם סוף ד"ה עוד ראיתי.

62. נ"ל (שכוונת הרמב"ן) לרש"י, מנחות ס"ט ע"ב ד"ה ילדה שמפרש נטיעה של ערלה, משמע נטוע כבר, ושלא כמו שכתב המגיה בהוצאת חידושי הרמב"ן של המכון התלמוד הישראלי השלם שלא נמצא ברש"י כמו שכתב הרמב"ן בשמו.

בהרכבת ילדה בזקנה, שבטלה הילדה אפי' בהרכבת שני אילנות, אלא שגם לדעה זו דין הילדה יהיה תלוי במחלוקת הרב פראנק וה"חזון איש". לדעת הרב פראנק רק הענף המורכב מותר, ולדעת ה"חזון איש" כל הילדה ניתרת⁶³.

סיכום שיטת התוס' בהרכבת תמך

התוספות מדברים על ילדה בזקנה ולא ברור מה דעתם בזקנה בילדה. יתכן שדעת התוס' כמו שכתבנו בדעת הר"ש, שדין זקנה בילדה כדין ילדה בזקנה אך יתכן שאין דינם שוה ובזקנה בילדה ישאר דינו של כל אחד כמו שהיה לפני ההרכבה⁶⁴. דין הרכבת תמך בפשטות כהרכבת זקנה בילדה⁶⁵, ולכן קשה לקבוע מה תהיה דעתם של התוספות במקרה זה.

ד. שיטת הרמב"ם

מדברי הרמב"ם בפירושו למשנה במסכת ערלה⁶⁶ נראה להוכיח, שהוא סובר שבענף המחובר למקורו בין בהרכבת ילדה בזקנה ובין בהרכבת זקנה בילדה, הענף המורכב פטור מערלה.

הרמב"ם מיישב את הסתירה בין המשנה, שבה נאמר שהרכבה פטורה מערלה לברייתא שמחייבת, כך:

המשנה שפוטרת מדברת על הרכבה הדדית של שני אילנות נטועים.

הברייתא שמחייבת מדברת על הרכבה שבה הרוכב הוא יחור חתוך⁶⁷.

כפי שהתבאר⁶⁸ נחלקו בביאור דעת הרמב"ם בענין הרכבת יחור חתוך. במקביל למחלוקת זו תתפרש דינה של הרכבת שני אילנות וכפי שנבאר להלן.

המהר"י קורקוס והמהר"ם אלשיך מסבירים, שהרמב"ם מחייב בערלה בהרכבת יחור חתוך רק כשמרכיב על כנה ילדה ומונה שנות ערלה מנטיעת הכנה, ועל כך מדברת הברייתא בראש השנה.

במקביל נפרש שהמשנה, שפוטרת אף היא, מדברת על זקנה בילדה, והיא פוטרת מפני שהזקנה, הרוכב, עדיין מחוברת למקורה.

כך גם מוכח מדברי רבי מאיר בסיפא של המשנה: "מקום שכחה יפה – מותר, ומקום שכחה רע אסור", והרמב"ם מפרש⁶⁹ שהכוונה היא לכח הרוכב, שאם כוחו יפה והוא לא התחזק בגלל ההרכבה – הוא פטור, אבל אם כוחו רע והוא מתחזק בגלל הרכבתו – חייב בערלה.

מהעובדה שחייב בערלה אם כוחו רע, מוכח שמדובר בכנה ילדה ומכחה מתחייב הרוכב בערלה. ולהיפך אם כח הרוכב יפה פטור מערלה כשהרוכב הוא זקנה, כי אין

63. עיין לקמן סעיף ו' החזון איש והרב פראנק.

64. עיין חזון איש ערלה סי' ב' ו' ד"ה אבל נראה שכך דעתו.

65. עיין לקמן סעיף ה' ביאור הגר"א.

66. פ"א מ"ה ד"ה ספוק.

67. עיין לעיל פרק ב' הרכבת תמך, הרכבה עם הברכה סעיף א2 שיטת הרמב"ם.

68. שם.

69. דברי הרמב"ם בהוצאה שבש"ס משובשים ועיין תרגומו של הרב קאפח.

השפעת הכנה ניכרת ברוכב הזקנה, ולכן נשאת פטורה מערלה. הרמב"ם סובר, שחכמים חולקים על רבי מאיר, ולדעתם בין שכח הזקנה יפה ובין שכחה רע היא נשאת פטורה מערלה.

בסיפא של המשנה כתוב: "סיפוק גפנים וסיפוק על גבי ספוק", והרמב"ם מפרש שמדובר בהרכבה הדדית של שני אילנות, כלומר של ענף מאחד לחבירו ועוד ענף מהשני לראשון.⁷⁰

לכן מכיון שהמקרה הראשון במשנה – "סיפוק גפנים" הוא בהרכבת זקנה בילדה, המקרה השני של המשנה "סיפוק על גבי ספוק", קרי הרכבה הדדית, הוא גם בהרכבת ילדה בזקנה ובשני המקרים פטור. בזקנה בילדה נשאת פטורה אך הילדה אינה ניתרת (כי אם הילדה ניתרת, אין טעם לומר סיפוק ע"ג סיפוק – מותר, כי כבר ניתר ע"י הסיפוק הראשון) ובילדה בזקנה – הילדה נפטרת.

נמצינו למדים לדעת המהר"י קורקוס והמהר"ם אלשיך, שבהרכבת ילדה בזקנה – הילדה פטורה, ובהרכבת זקנה בילדה – הזקנה נשאת פטורה, אך הילדה נשאת חייבת. וכך יהיה הדין גם בהרכבת תמך.

לפי ה"כפתור ופרח" והמאירי הרמב"ם מחייב בערלה בהרכבת יחור חתוך אפילו על כנה זקנה, לכן במקביל המשנה שפוטרת, מדברת על ענף מחובר שמרכיבים אותו לאילן מבוגר, שיצא מכלל ערלה. המאירי⁷¹ מפרש, שבמשנה מדובר במקרה של ילדה בזקנה, שהדין הוא בטלה הילדה בזקנה ופטורה. מסיפוק על גבי סיפוק שהוא הרכבה הדדית, כפי שהתבאר, נלמד שגם בהרכבת זקנה בילדה פטור. נמצינו למדים, שגם לדעת המאירי וה"כפתור ופרח", בהרכבת ילדה בזקנה אנו

70. זה לשונו: "וסיפוק על גבי סיפוק הוא שירכיב קצת ענף זה האילן בזה האילן האחר וקצת ענף זה האילן בזה האילן". ובתרגומו של הרב קאפח מפורש: "וסיפוק על גבי סיפוק: כגון שהרכיב קצה ענף אילן זה באילן אחר, וקצה ענף האילן השני בראשון". וכך מפורש במאירי בראש השנה דף ט' ע"ב ד"ה הברכה.

71. ראש השנה שם ד"ה הברכה. יש הכרח לומר, שהרמב"ם סובר, שהרכבת ילדה נטועה בזקנה נטועה בטלה ילדה בזקנה, – מדברי הרמב"ם בעצמו בהלכות מעשר שני ונטע רבעי פ"י ה"טז, וכפי שצויין לעיל הערה 22, שמפורש שהוא סובר שבילדה בזקנה בטלה ילדה בזקנה ופטורה, ולכפתור ופרח ולמאירי אי אפשר לפרש שמדובר ביחור חתוך מילדה, כי לדעתם בזה חייב בערלה ומשעת הרכבה, לכן צריכים לפרש, לשיטתם, בילדה מחוברת. אולם קשה, כי מסברא אם אומרים בטלה ילדה בזקנה אפילו בילדה מחוברת אף על פי שיונקת גם ממקום חיוב, קל וחומר שיש לומר כן ביחור חתוך שכל יניקתו מחיבורו לזקנה. עיין משפט כהן סי' כ"ד אות א', שמתרץ שכיון שהרכבה זו היא ממש נטיעה המחייבת בערלה, כל יניקת הנטיעה החדשה הזו נאסרת משום ערלה, כמו יניקתה של נטיעה רגילה מהארץ. פירוש זה של המאירי אמנם צריך עיון, כי הוא מעמיד את המשנה בילדה בזקנה ובסיפא של המשנה רבי מאיר אומר שכחה יפה מותר ומקום שכחה רע אסור, ואם כחה של הילדה יפה גם כן אסורה הילדה מכח עצמה ואם כחה רע אינה אסורה כלל אלא בטלה בזקנה ומותרת, ואם נפרש כחה יפה וכחה רע על האילן הכנה ניחא, אבל מפירוש הרמב"ם מפורש על הרוכב וכך משמע מדברי המאירי בעצמו. לכן היה נראה יותר שלרמב"ם מדובר בזקנה בזקנה, ובמקום שכח הרוכב רע והוא מתחזק על ידי ההרכבה הרי זה כאילו הרכיב יחור חתוך, לכן חייב בהרכבת ראש לדעת הרמב"ם, ולפי הירושלמי חכמים מודים בעקרון לרבי מאיר, וחולקים בסתם כשלא ידוע אם כוחו יפה או לא, והרמב"ם לא הזכיר זאת בגלל שאין הדבר מצוי שכח רוכב מחובר יהיה כל כך רע שיקבל עיקר כוחו מהכנה, וכמו שכתב המאירי, לכן בפשטות בהרכבת מחובר פטור והחידוש הוא בכך שהענף המורכב פטור לעומת הרכבת יחור חתוך שהענף המורכב תמיד חייב לכפתור ופרח ומאירי בדעת הרמב"ם.

פוטרים את הילדה, ובהרכבת זקנה בילדה – הזקנה נשארת פטורה. הילדה עצמה נשארת חייבת וכפי שנבאר שגם בילדה בזקנה רק הענף המורכב נותר ולא גוף הילדה. כך יהיה גם הדין בהרכבת תמך שהזקנה נשארת פטורה והתמך הילדה נשארת חייבת.

מכאן ניתן להוכיח שנוסף לכך, שהפטור בילדה בזקנה אינו לכל הילדה אלא רק לענף המורכב, כיון שלפי דעה זו המשנה מדברת תחילה על הרכבת ילדה בזקנה, ואחר כך על זקנה בילדה, שאף היא פטורה. אילו היה דין ילדה בזקנה, שכל הילדה נפטרת, אין שום צורך לומר שאם הרכיב אחר כך גם הזקנה בילדה, פטור, וכי מניין יתחייב? אולם אם רק הענף של הילדה, שהורכב בזקנה נפטור, יש מקום לטעות ולחשוב, שכמו שבילדה בזקנה הולכים אחר הכנה והרכב בטל בה, כך בזקנה בילדה נאמר כן והזקנה תתחייב. לכן השמיעה המשנה דין הרכבה הודית, ללמדנו שבזקנה בילדה הזקנה נשארת פטורה. גם מלשון הרמב"ם בעצמו בביאור לדברי רבי מאיר משמע שרק הענף נפטור ולא כל האילן וכך מוכח מלשון המאירי וזה לשון המאירי "וכשמסבך בד של אילן מחובר באחר בטל הברך".⁷²

סיכום שיטת הרמב"ם בהרכבת תמך

לכל השיטות בדעת הרמב"ם, בין בילדה בזקנה ובין בזקנה בילדה – פטור. בילדה בזקנה הענף של הילדה שהורכב נפטור מחיוב ערלה, ובזקנה בילדה הענף של הזקנה שהורכב לא מתחייב, אבל בכל מקרה גוף הילדה בעצמה נשארת חייבת בערלה ולא נפטרת בעקבות ההרכבה. לפיכך בהרכבת תמך, האילן הנתמך נשאר פטור והתמך חייב, כיון שבפשטות הרכבת תמך היא כזקנה בילדה.⁷³

בנוסף לכך ביארנו לעיל שלדעת הרמב"ם בהרכבה הודית, רק הענף המורכב פטור ולא כל הילדה, אך לכך יש משמעות כאשר הילדה משמשת כרוכב ולצורך כך מרכיבים ענף מהילדה. בהרכבת תמך, אין מרכיבים ענף, אלא מבצעים הרכב בגזע והילדה משמשת ככנה. הילדה אם כן נשארת חייבת בערלה, ולא נפטרת בעקבות ההרכבה.

ה. ביאור הגר"א לשולחן ערוך

האם הרכבת תמך נחשבת להרכבת ילדה בזקנה או להרכבת זקנה בילדה

הגר"א בביאורו לשולחן ערוך דוחה את שיטת הרמב"ם וכותב, שאין כל הברל בין הרכבת ענף חתוך להרכבת ענף מחובר. אם מרכיב ילדה בזקנה בטלה הילדה בזקנה ופטורה בין אם הענף שמרכיב הוא מחובר לילדה ובין שנחתך ממנה. כמו כן בהרכבת זקנה בילדה בטלה הזקנה בילדה, ובכל מקרה הזקנה חייבת.⁷⁴

72. זה שלא כחזון איש כפי שיתבאר לקמן.

73. עיין לקמן סעיף ה' ביאור הגר"א לשולחן ערוך. אם ההיתר בילדה בזקנה תלוי בכיוון העלים ויניקת הילדה מהזקנה עיין לקמן סעיף ו' החזון איש והרב פראנק.

74. עיין שו"ת שאלת דוד יו"ד סי' י"א אות ג' ד"ה ודעת הגר"א שמגיה בדברי הגר"א שכתב שאם הרכיב ילדה בזקנה בטלה הילדה אפילו נקצצה וכותב השאלת דוד שצריך לומר אפילו לא נקצצה. לע"ד נראה שאין צריך להגיה כי הגר"א כותב כן לעומת הרמב"ם שמחלק בין חתוך ולא חתוך וכמאירי והכפתור ופרח שבמחובר בטל יותר מאשר בחתוך ולכן כתב אפילו נקצץ, ועיין אנציקלופדיה תלמודית ערך הרכבה הערה 82.

חייבים לפי הגר"א להגדיר כלל על פיו נוכל לקבוע אם מדובר בהרכבת ילדה בזקנה או זקנה בילדה.
ה"שאלת דוד"⁷⁵ מביא שתי סברות בדעת הגר"א, ומתוך דבריו ניתן להבין מהו הכלל בענין זה.

סברא א' של ה"שאלת דוד"

בהרכבה "בטלה הנרכבה להמורכב ועיקר הוא האילן אשר נרכב בו ונחשבת כענף ממנו, אף שמחובר הוא מצד אחד לאילן הזקן שממנו נרכבה הרכבה זו על כל זה כיון שכוונתו לחברה להאילן שמרכיבין בו, נחשב כאילו הנהו ענף ממנו".
הוא מדבר על הנרכבה האמורה לשמש כענף והמורכבת, ובלשונו "הרוכב והכנה". בפשטות משמע שהקובע הוא, שהמשמש כענף ואמור לשאת פרי הוא הרוכב, והאמור לשמש כבסיס לאותו ענף ומקור יניקה, הוא הכנה.

דברינו אלו הם שלא כפי שכתב הרב אברהם הלל גולדברג שליט"א, שהרכבת תמך היא כילדה בזקנה אם לא במצב מתקדם של מחלה וכשכח התמך ניכר בזקנה, אז היא נחשבת כזקנה בילדה.

משמע מדבריו שמקום עיקר היניקה הוא לבד המגדיר אם מדובר בילדה בזקנה או זקנה בילדה. אם עיקר היניקה מהזקנה הרי זו הרכבת ילדה בזקנה, ואם עיקר היניקה מהילדה, ההרכבה היא זקנה בילדה⁷⁶.

אך כאמור מדברי ה"שאלת דוד", (שנראה להלן) לא משמע כן, אלא כמו שהגדרנו שהמיועדת לשמש כבסיס ומערכת שרשים היא הכנה, והמיועדת לשמש נוף ולשאת פרי היא הרוכב, ואם הכנה היא ילדה והרוכב זקנה, ההרכבה היא זקנה בילדה. ואם הכנה זקנה והרוכב ילדה, ההרכבה היא ילדה בזקנה.

על בסיס הגדרה זו, יש מקום לברר את מקום עיקר היניקה כתנאי לחיוב או לפטור, אבל לא כעצם המגדיר אם מדובר בילדה בזקנה או זקנה בילדה.

סברא ב' של ה"שאלת דוד"

ה"שאלת דוד" מוסיף עוד להסביר את דעת הגר"א, שבזקנה בילדה בטלה זקנה בילדה וז"ל:

"אפשר שכן הוא הטבע בנטעים, שעיקר היניקה כשמרכיבין ענף מאילן אחד בחבירו מושך היניקה מהאילן, שראשו נרכב בו (כלומר מהכנה).
אין לתלות בסברתו השניה של ה"שאלת דוד", שמציאות היניקה קובעת מי הכנה, וכיון שעיקר היניקה מהזקנה נחשבת היא כנה, אלא אף לסברא זו משמע שהכלל הקובע אם מדובר בילדה בזקנה או בזקנה בילדה הוא מי הכנה ומי הרוכב. אלא שלכך הוא מוסיף, שלדעת הגר"א תמיד הרוכב בטל בכנה מפני שהטבע הוא, שעיקר היניקה באה מהכנה לענף המורכב.

75. שם.

76. עיין ספר הארץ ומצוותיה לרב אברהם הלל גולדברג שליט"א עמ' קי"ט-ק"כ.

ה"חזון איש"⁷⁷, כפי שיתבאר⁷⁸, תולה את הפטור של ילדה בזקנה בכך, שיניקת הזקנה תהיה ניכרת בילדה. במקביל החיוב של הזקנה בילדה אליבא דהגר"א מותנה בכך שיניקת הילדה תהיה ניכרת בזקנה. היכר זה הוא בשינוי כיווני העלים של הילדה, בהרכבת ילדה בזקנה, ושל הזקנה, בהרכבת זקנה בילדה. גם לדעתו נראה שהפתרון לשאלה אם מדובר בילדה בזקנה או בזקנה בילדה הוא בקביעה מי הוא הכנה ומי הרוכב. לפי זה ישנו תנאי לפטור בילדה בזקנה, והוא שכח הזקנה יהיה יפה לעומת כח הילדה, ובזקנה בילדה נחייב אליבא דהגר"א בתנאי, שכח הילדה יהיה יפה מכח הזקנה.

שיטת הגר"א בהרכבת תמך

הרכבת תמך, כפי שהתבאר⁷⁹, אמורה לתמוך במערכת השרשים של האילן הנתמך ולעיתים אף להחליפה. יתר על כן התמך אינו אמור להוציא ענפים ופירות של עצמו, לפיכך דינו כדין כנה. דין האילן הנתמך כדין רוכב, כיון שהוא משמש לנוף וממנו יגדלו פירות, לכן לפי הכלל שביררנו הרכבת תמך תוגדר כהרכבת זקנה בילדה⁸⁰.

דינה של הרכבת תמך לפי הגר"א ישתנה לפי הסברות השונות שנאמרו בדעתו. לפי הסברה הראשונה של ה"שאלת דוד", כיון שהאילן הנתמך הוא כענף לתמך לכן האילן בטל לתמך והוא מתחייב בערלה כדין התמך. לעומת זאת לפי הסברה השנייה של ה"שאלת דוד", שיסוד החיוב של זקנה בילדה הוא מפני שעיקר היניקה היא מהילדה, בהרכבת תמך שעיקר היניקה של הילדה הוא מהזקנה⁸⁰, לפחות בשנים הראשונות, לא נאמר בטלה זקנה בילדה כדי לחייב את הזקנה בערלה. מאידך גם לא נאמר בטלה ילדה בזקנה לפטור את הילדה, כיון שזה נאמר דוקא בילדה בזקנה לפי הגר"א, והרכבת תמך, כאמור, מוגדרת כזקנה בילדה.

גם לפי הבנת ה"חזון איש" בגר"א לא נאמר בטלה זקנה בילדה לחייב את האילן הנתמך בערלה, כיון שהתנאי שכח הילדה יהיה יפה לעומת כח הזקנה אינו מתקיים. גם לדעתו לא נתיר את הילדה בגלל הרכבת הזקנה אליה, מפני שזה נאמר בילדה בזקנה ולא בזקנה בילדה.

סיכום שיטת הגר"א בהרכבת תמך

לפי הסברה הראשונה של ה"שאלת דוד" הרכבת תמך תחייב את האילן הנתמך בערלה, והוא ימנה שנות ערלה של התמך. לפי הסברה השנייה של ה"שאלת דוד" ולפי החזון איש האילן הנתמך לא יתחייב בערלה ואף התמך לא יפטור. בסעיף הבא נדון בשאלה אם כל האילן מתחייב או רק החלק שהורכב, קרי, על מקום ההרכבה.

77. ערלה סי' ב' ו'.

78. לקמן ו' החזון איש והרב פראנק.

79. לעיל פרק א' תיאור הבעיה.

80. עיין לעיל פרק א' תיאור הבעיה.

יש לציין שה"שאלת דוד" מעיר, שדעת הגר"א היא, שלא כדעת הראשונים, ואינו מוצא ראיה ברורה לדעתו.

1. החזון איש והרב פראנק

ה"חזון איש"⁸¹ פוסק שהדין: "ילדה שסיפקה לזקנה – מותר", נאמר אפילו כאשר הילדה היתה נטועה, והתחייבה בערלה לפני הרכבתה ע"ג הזקנה. הוא כותב שדין זה הוא לכל הדעות ואין חולק על כך.

הדעות בירושלמי⁸², שנראות כחולקות (רבי חנינא בריה דרבי הלל ורבי יוסי בשם רבי יוחנן) באו רק לדחות לימוד דין זה מהמשנה, אבל הדין עצמו לא נדחה.

מכח הסיפא של המשנה בערלה⁸³ ה"חזון איש" מסייג דין זה. נאמר במשנה: "רבי מאיר אומר מקום שכחה יפה מותר ומקום שכחה רע אסור". הירושלמי⁸⁴ מפרש, שתנא קמא אינו חולק על עיקרון זה ולכל הדעות ברור, שכאשר כח הזקנה יפה הילדה ניתרת כי היא חיה מכח הזקנה. ולהיפך, ברור שכאשר כח הזקנה רע, הילדה אסורה מפני שהיא עצמאית, ואינה חיה מכח הזקנה. הגמרא נותנת סימן לדעת מכח מי היא חיה. אם עלי הילדה אינם פונים כלפי הזקנה, סימן שהילדה יונקת מהזקנה, ואם הם פונים כלפי הזקנה, סימן שהיא אינה יונקת מהזקנה. משל לדבר, מי שאוכל משל חבירו מתבייש להסתכל בו.

הירושלמי שואל, לפי דברים אלו, במה נחלקו תנא קמא ורבי מאיר? ומתרץ, שנחלקו כאשר נשרו העלים, ולא ידוע מכח מי חיה הילדה. לדעת תנא קמא במקרה זה מותר ולפי רבי מאיר אסור. ולפי הסימן שנתנו האפשרות היחידה של סתם היא, כשנשרו העלים של הילדה ולכן אין סימן.

עד עתה דברנו על פטור הילדה מכח הביטול. בזקנה, הילדה טפלה לאילן הזקן וזה כאמור לדעת ה"חזון איש", מותר בכך, שכח הזקנה "יפה". ישנו פטור נוסף שמיוחד לדיני ערלה. הגמרא בירושלמי לומדת מהפסוק "כי תבואו ונטעתם", שאם גויים נטעו לפני שבאו ישראל לארץ, אין האילן חייב בערלה. מכאן מסיק ר' הונה בשם ר' אבא, ש"שורש פטור פוטר". כיון שהאילן יונק משורש שפטור מערלה (שהרי איסור ערלה חל רק מעת בוא עם ישראל לארץ) אין האילן חייב כלל בערלה.

החזו"א מבאר, שאנו פוטרים אילן מדין "שורש פטור" רק כאשר שורשי הפטור הם שורשיו, אבל אם שורשי הפטור הם שורשי אילן אחר, אין הראשון פטור ואפילו אם יונק מהאילן השני.

ה"חזון איש"⁸⁵ מבין בדעת הגר"א שהזקנה פטורה כאשר היא מורכבת ע"ג ילדה רק כאשר "כחה יפה" ויניקתה העצמית גדולה מיניקתה מהילדה, אבל אם יניקתה מהילדה גדולה מיניקתה העצמית, היא מתחייבת בערלה כמו הילדה.

81. ערלה סי' ב' ד'.

82. ערלה פ"א ה"ג.

83. פרק א' משנה ה'.

84. פ"א סוף ה"ג.

85. ערלה סי' ב' ו'.

החזו"א מקשה על הגר"א, שאין להשוות בין הרכבת ילדה ע"ג זקנה לבין הרכבת זקנה ע"ג ילדה. בהרכבת ילדה ע"ג זקנה הילדה פטורה מדין ביטול, והפטור מותנה בכך שכח הזקנה יפה. במקרה זה אין אנו יכולים לפטור את הילדה מדין "שורש פטור". שורשי הפטור אינם שורשי הילדה אלא שורשי הזקנה. אעפ"י כן פטורה הילדה מדין ביטול, ובתנאי שכח הזקנה יפה. בהרכבת זקנה בילדה הזקנה פטורה מדין "שורש פטור". שורשי הפטור הם שורשי הזקנה עצמה. אין אנו צריכים לדין הביטול, וממילא אין הפטור מותנה בכך שכח הזקנה יפה.

ה"חזון איש" פוסק להלכה שבהרכבת ילדה בזקנה, הילדה ניתנת בתנאי שכח הזקנה יפה לעומת כח הילדה, וזה ניכר על ידי כיוון העלים⁸⁶.

הוא פוסק עוד, שאף כאשר אנו מסופקים אם כח הזקנה יפה – אסור. לכאורה הדבר תמוה! כי לדעת תנא קמא שחולק על רבי מאיר בסתם אומרים, שכח הזקנה יפה כפי שמבואר בירושלמי שם.

לגבי הרכבת זקנה בילדה כשעלי הזקנה הפכו פניהם אל הזקנה (סימן שהזקנה יונקת מהילדה) החזו"א כותב, ש"הדבר צריך הכרע ואסור מספק"⁸⁷.

כאמור ה"חזון איש" כותב, שלא מצאנו מי שחולק על הדין, שילדה הנטועה שסיפקה לזקנה מותר. קביעה זו היא מאוד תמוהה שהרי דעת הרמב"ן מפורשת, שאין בכלל דעה בגמרא שבטלה ילדה בזקנה, כאשר הילדה נטועה ומושרשת מעיקרה.

הרב פראנק דוחה את שיטת ה"חזון איש" בענין כיוון העלים כהוכחה למקור עיקר היניקה. הוא כותב, שכיוון העלים הוא סימן רק כשהפכו מכמות שהיו לפני כן, ומוכיח שאז זה סימן ברור להפסקה גמורה של היניקה מאותו צד שהעלים נהפכו אליו, אבל כיוון העלים לבד אינו בהכרח סימן למקור של עיקר היניקה⁸⁸.

סיכום

לפי החזו"א מסקנת הסוגיא היא, שילדה בטלה בזקנה אפי' כאשר הילדה היתה נטועה.

בזקנה בילדה החזו"א חולק על הגר"א והזקנה פטורה. ילדה בטלה בזקנה בתנאי שעיקר יניקת הילדה באה מהזקנה, דהיינו, כשהעלים של הילדה לא פונים אל הזקנה.

86. דיני ערלה סעיף כ"ג. הוא פוסק שם שרק חלק זה של העץ שניכר על פי סימן העלים שהוא יונק מהזקנה נותר, אבל חלק אחר שעליו פונים אל הזקנה לא נותר. עיין מאירי ראש השנה דף ט' ע"ב ד"ה הברכה, שכותב גם הוא שדין ערלה בזקנה תלוי במה שהשפעת הזקנה תהיה ניכרת על ידי כיוון העלים, אולם הוא כותב שבסתם אומרים שכח הזקנה יפה. הרב קוק במשפט כהן סי' כ"ד א', כותב סברא דומה שענין ביטול ילדה בזקנה הוא ביטול יניקת הילדה ביניקת הזקנה משמע שיניקת הזקנה רבה. גם בדבריו משמע שבסתם מניחים שכח הזקנה יפה.

87. דיני ערלה סעיף כ"ז, והוא מתוך חשש לדעת הגר"א.

88. במכתבים המובאים בנטעי הכרם (ערלה) הוצאת מדרש בני ציון. הוא מוכיח זאת מהרשב"א (ראש השנה ט' ע"ב ד"ה הא דתניא) הריטב"א (שם ד"ה תנא רבנן) והר"ן (שם ד"ה ואיכא) שלומדים מדברי הירושלמי על הפיכת העלים שבהברכה כמו שאם נפסק מאביה מתחייבת בערלה משעת הפסקה כך אם העלים פנו מכיוון הילדה לכיוון הזקנה והו' סימן שפסקה היניקה מהזקנה וחייבת בערלה. כך לשון השולחן ערוך (סי' רצ"ד ט"ז) בענין הברכה ודוקא שחתכו מצד זה מעיקר האילן או שאינו יונק ממנו.

לדעת הגרצ"פ פראנק אם העלים פנו לפני ההרכבה לזקנה ולא התהפכו עדיין, אפשר לומר בטלה ילדה בזקנה.

האם כל הילדה בטלה בזקנה או רק הענף המורכב בה

ה"חזון איש" סובר, שילדה שניתרת על ידי הרכבתה לזקנה, ניתרת כולה⁸⁹. מדברי הרב פראנק⁹⁰ ב"כרם ציון" נראה שגם הוא סובר, שכל הילדה ניתרת, אולם מדבריו במכתבים שבחוברת "נטעי הכרם"^{90א}, ברור שלדעתו רק הענף המורכב ניתר ולא כל האילן.

הוא מביא לכך הוכחה מהמאירי⁹¹, שכותב: "כשמסבך בד של אילן מחובר באחר בטל הבד" הרי מפורש שרק הענף המורכב בטל.

הרב פראנק מודה, אמנם, שזו מחלוקת אמוראים בירושלמי⁹² ושיש דעה שסוברת, שכל הילדה ניתרת וזה מטעם שורש פטור פוטר, אבל לדעתו אין ההלכה כדעה זו, ולא אומרים שורש פטור פוטר בשני אילנות כדי להפקיע חיוב ערלה שכבר חל⁹³.

הרב פראנק כותב שגם הגר"א, שפוסק שתמיד הרוכב בטל בכנה גם ברוכב מחובר, סובר שרק הענף המורכב ניתר ולא כל הילדה.

קביעה זו לכאורה קשה, מכיון שהרב פראנק בעצמו מודה, שיש דעה בירושלמי שכל הילדה נפטרת, ומנין שהגר"א אינו פוסק כמותה.

תירוצו לקושי זה נמצא בביאור הגר"א⁹⁴ לירושלמי בסוגיא זו. הגר"א מגיה את הגירסה בדברי רבי יוסי אמר רבי יוחנן, במקום "שרשים אין בהם ממש" הוא גורס: "סיפוק אין מטהר השרשים", ומפרש: "אם נשרשו קודם לכן אין הסיפוק שאחר כך מטהר אותן". נראה שכוונתו לומר, שהסיפוק אינו מטהר "אותן", השרשים, אבל הענף המורכב אכן נטהר.

הגר"א אכן מודה, שרבי חנינא בן גמליאל מתיר את כל הילדה אבל רבי יוסי בשם רבי יוחנן חולק עליו, והרב פראנק מבין שמסקנת הסוגיא כרבי יוסי לכן השרשים ושאר האילן התלוי בשרשים, אינו ניתר אבל הענף המורכב ישירות על הזקנה אכן ניתר⁹⁵. מלשון ה"שאלת דוד" משמע, שגם הוא מבין בדעת הגר"א שההרכבה משנה רק את דינו של הענף המורכב ולא של כל האילן⁹⁶.

89. ערלה סי' ב' סק"ד סק"ה וסק"ו ובתנאי שכיוונם של כל העלים מוכיח שהאילן כולו יונק מהזקנה.

90. כרם ציון אוצר פרי הילולים, הר צבי סי' ה' עמ' ע' ד"ה ואסיים.

90א. חוברת נטעי הכרם ערלה בהוצאת מדרש בני ציון, ועי' לעיל הערה 52.

91. ראש השנה דף ט' ע"ב ד"ה הברכה.

92. ערלה פ"א ה"ז.

93. בענין שורש פטור פוטר עיין ירושלמי ערלה פ"א סוף ה"א ותחילת ה"ב, כרם ציון הר צבי שם עמ' ע"א ד"ה ומדי, מנחת שלמה סי' ס"ט ה'.

94. ערלה פ"א ה"ג ד"ה ה"ג ר' יוסי.

95. עיין בדברי הרב פראנק בסוף המכתב הראשון שחזר ומסתפק בדעת הגר"א.

96. שאלת דוד סי' י"א ג' ד"ה דעת הגר"א, וזה לשונו: "צ"ל בהרכבה בטלה הנרכבה למורכב ועיקר הוא האילן אשר נרכב בו ונחשב כענף ממנו אף שמחובר הוא מצד אחד לאילן הזקן שממנו נרכבה הרכבה זו". ההרכבה היא הענף והוא גם מחובר לאילן אבל רק "הנרכבה", הענף, בטלה ל"מורכב".

כפי שהתבאר לעיל⁹⁷ גם מדברי הרמב"ם נראה שרק הענף המורכב נותר ולא כל הילדה. גם ה"ישועות מלכו"⁹⁸, שהבין שלדעת הר"ש כל הילדה ניתרת סיכם: "וזה ודאי צריך עיון".

בענין הרכבת תמך, למעשה לא יהיה הבדל בין ה"חזון איש" והרב פראנק. הרכבת תמך מוגדרת כזקנה בילדה כפי שהתבאר⁹⁹, וכח הזקנה יפה לעומת כח הילדה. לכן שניהם יודו שהאילן הנתמך, דהיינו הזקנה, פטור מערלה והתמך, הילדה, חייב. אולם ביחס לשיטת הר"ש, שאינו מחלק בין ילדה בזקנה לזקנה בילדה, ובכל מקרה נקרא ילדה בזקנה ופטור, יש נפקא מינה ממחלוקת זו בענין הרכבת תמך: ל"חזון איש" התמך כולו פטור, ולרב פראנק אין ענף מורכב מהתמך, שנוכל לומר עליו שנפטור וגוף התמך אינו נפטור.

3. סיכום: דין הרכבת תמך בגוש

כשנוטעים את שתיל התמך עם גושו דינו כהרכבת אילן באילן וכהרכבת זקנה בילדה.

ביחס להרכבת תמך אפשר לחלק את השיטות השונות שהתבררו בפרקים הקודמים לשלש:

א. לא משתנה דינו של אף אחד מהאילנות, הזקנה נשארת פטורה מערלה והילדה נשארת חייבת¹⁰¹.

ב. הזקנה בטלה בילדה, ומתחייבת בערלה לפי מנין שנות ערלה של התמך-הילדה¹⁰².

ג. גם הרכבת תמך תיקרא ילדה שספקה בזקנה ובטלה כולה בזקנה, וניתרת¹⁰³.

למעשה רק לפי הסבר אחד בדעת הגר"א תתחייב הזקנה בהרכבת תמך בערלה. ה"שאלת דוד" תמה על שיטת הגר"א, וגם ה"חזון איש" הקשה עליו. לכן נראה, שאין צריך לחשוש, למעשה, לדעה זו ובהרכבת תמך הזקנה פטורה¹⁰⁴.

לענין הילדה כיון שלמעשה אין אנו מעונינים שהתמך יוציא ענפים ופירות משלו, לכאורה אין נפקא מינה בשאלת דינו של התמך אם בטל לזקנה או לא. אולם יכול להיות נפקא מינה אחרי זמן, במקרה של ניוון גמור של שרשי הזקנה או במקרה של חיתוך גזע הזקנה כך, שנופה יתנתק משרשי עצמה ויניק מהתמך בלבד.

97. סעיף 3, הרמב"ם ובהערה 17 שם.

98. סעיף א, הר"ש.

99. סעיף ה, ביאור הגר"א לשולחן ערוך.

100. הרמב"ם, הרמב"ם בין למהר"י קורקוס ומהר"ם אלשיך ובין לכפתור ופרח ומאירי בדעתו, הגר"א לפי הסברא השניה של השאלת דוד ולפי סברת החזון איש, הרב פראנק ודעת החזון איש בעצמו, וכך מכריע ה"ישועות מלכו" להלכה.

101. הגר"א לפי הסברא הראשונה של השאלת דוד.

102. הר"ש בפירוש דעת רבי חנינא בן גמליאל. ולדעת ה"ישועות מלכו" זו מסקנת הר"ש וה"טורי אבן". ומה שכתבנו שהילדה כולה ניתרת כך הבין ה"ישועות מלכו" בדעת הר"ש, וכך גם לפי דרכו של ה"חזון איש" בתנאי שיהיה ניכר שהילדה חיה מהזקנה דבר שהוא נכון בהרכבת תמך למרות שאין עליה להורות על כך. לפי הרב פראנק אין להחיר אלא הענף המורכב אבל בהרכבת תמך אין ענף כזה בילדה ולכן דינה למעשה לדעתו כדעה הראשונה שכתבנו.

ד. ניתוק או ניוון שרשיו המקוריים של האילן הנתמך

1. בתמך בלי גוש

אחרי שביררנו את השיטות השונות בדין הרכבת תמך בלי גוש ובגוש, אנו צריכים לברר, מה דינו של כל אחד, לפי השיטות השונות, במקרה של ניתוק או ניוון גמור של שרשיו המקוריים של האילן הנתמך. תחילה נברר, דין ניוון או ניתוק שרשי הזקנה המורכבת בתמך בלי גוש.

כפי שהתבאר, לדעת רוב הראשונים בהרכבת יחור חתוך, הרוכב מקבל את דין הכנה. בפשטות הסיבה היא, מפני שהרוכב מתבטל לכנה ונהיה כענף ממנה¹⁰⁵.

בהרכבת תמך אנו עושים שתי פעולות:

א. הרכבת גוף התמך (הילדה) בגזע האילן הנתמך (הזקנה).

ב. שתילת התמך (הילדה).

שתי הפעולות נעשות יחד (אם קודם נטעים את התמך ורק לאחר זמן מבצעים את ההרכבה, דינו כתמך עם גוש). כפי שהסברנו לעיל עפ"י הירושלמי, ההרכבה מתאחה לפני שהשתיל נקלט באדמה או שהשרשים הנקלטים אין בהם ממש לעומת איחוי ההרכבה¹⁰⁶.

ניתוק וניוון שרשי הזקנה דומה לנאמר במשנה במסכת ערלה¹⁰⁷: "אילן שנעקר ובו בריכה והוא חי ממנה חזרה הזקנה להיות כבריכה". הברכה היא שתילת ענף באדמה כשהוא עדיין מחובר לאילן בקצהו השני. פירוש המשנה הוא: אילן שהוכרך ממנו ענף והאילן נעקר לאחר מכן אם הוא מחובר להברכה דינו כדין ההברכה.

דין ההברכה מתפרש בהמשך המשנה "הבריכה שנה אחר שנה ונפסקה, מונה משעה שנפסקה". לפי רוב המפרשים פירושה של המשנה היא, שההברכה מתחייבת בערלה כשנפסק חיבורה לאילן המקורי וכאילו כעת נטעו אותה.

אם האילן המקורי נעקר, כיון שעל ידי כך ההברכה מתנתקת מיניקתה משרשי האילן, היא מתחייבת למנות שנות ערלה מאותו רגע. האילן מצידו הופך להיות כענף של הבריכה כיוון שהוא חי הוא חי משרשי הבריכה, ולכן הוא מתחייב בערלה מחדש מאותו רגע¹⁰⁸.

104. החזון איש בעצמו חושש למעשה לדעת הגר"א.

105. כך מסביר השאלת רוד סי' י"א ב', החזון איש ערלה סי' ט"ו וסי' י"ב ס' ד"ה וכתב הרמב"ן, הר צבי כרם ציון אוצר פרי הילולים עמ' פ"ו ד"ה אבל, ועמ' פ"ח ד"ה ולבי, וכן משמע מהרמב"ן בראש השנה שמוכיח שבמורכב על נטע לסייג ולקורות מונה משעת נטיעה ולא משעת הרכבה, מהעובדה, שגם באילן עצמו הנטוע לסייג ולקורות אם היה נמלך עליו לאכילה, היה מונה משעת נטיעה ולא משעת המלכה.

106. על פי הירושלמי ערלה פ"א ה"ג.

107. פ"א מ"ה.

108. כך מפרשים מפרשי המשנה: הרמב"ם, הר"ש, הריב"ם, והברטנורה, וכן בתוספות במסכת קידושין דף ל"ו ע"ב ד"ה כל, וברמב"ן ראש השנה ט' ע"ב (בהוצאה רגילה י') ד"ה ופ' מברין, ובריטב"א ראש השנה שם ד"ה תנו רבנן אחד, ובר"ן ראש השנה שם ד"ה ואיכא, רשב"א ראש השנה שם ד"ה הא דתניא (הוצאת מוסד הרב קוק), וברא"ש בקידושין סוף סי' ס"ב בפירוש השני ובהלכות קטנות לרא"ש הלכות ערלה סוף סי' ס'. וכן פסקו הרמב"ם בפרק י', מהלכות מעשר שני ונטע רבעי הל' ט"ו, והשולחן ערוך סי' רצ"ד ט"ז ועוד. לעומת אלו: הגר"א בשנות אליהו על משנה זו, ובביאורו לירושלמי ערלה פ"א ה"ג, במשנה גורס מונה לה משעה שנברכה ומפרש משעת בריכה הראשונה.

ברומה לכך בהרכבת תמך בלי גוש, במצב שנותק האילן הנתמך משרשיו, או שהתנוון, דינו יהיה להתחייב בערלה, ולמנות שנות ערלה מחדש משעת הניתוק¹⁰⁹.

ע' הר צבי בכרם ציון אוצר פרי הילולים עמ' פ"ד ד"ה ומדי, מה שכתב על דברי הגר"א, וחזון איש ערלה סי' ב' ה' מה שהקשה, ומנחת שלמה עמ' ש"פ ד"ה אמנם. ועי' ספר האשכול (מהדורת אלבק ח"ב עמ' 20 ד"ה והאי) מביא תחילה דעת רוב הראשונים כנ"ל, אחר כך יש מי שאומר דוקא אם חתך תוך ארבע שנים להברכה מונה משעת פסיקה, אבל אחר ארבע שנים אין נהג בהברכה ערלה כלל, ואחר כך עוד מי שאומר שאפילו לא חתך חייב בערלה ומונה משעת הברכה. דעה אחרונה זו מאוד קשה כי במשנה מפורש שחייב רק אם נפסק. נראה שדעתו כפירוש ראשון ברא"ש קידושין פ"א סוף סי' ס"ב שמתרץ הסתירה בין המשנה בערלה שהברכה פטורה מערלה והביריתא בראש השנה ט' ע"ב שהברכה חייבת בערלה, שהמשנה היא כרבי אליעזר בן יעקב הסובר שאין חיוב ערלה בהרכבה ובהברכה. (ע' לעיל פרק ב' 2 הרכבת ראש ב שיטות שאר הראשונים, בסופו). והביריתא כרבנן. אולם במשנה מפורש שבחתך חייב בערלה לכן מוכח שרבי אליעזר בן יעקב פטור דוקא בלא חתך אבל אם חתך מודה וכמו שכותב הרא"ש שם לכן חייבים לומר שחכמים שחולקים מחייבים אף בלא חתך. הדעה האחרונה באשכול מפרש כך ופוסק כחכמים לכן אינו מביא את המשנה שהיא כרבי אליעזר בן יעקב. (מה שכתבנו הוא שלא כפי שמוכח באנציקלופדיה תלמודית ערך הברכה עמ' קמ"ח שמה שכתב הרא"ש שרבי אליעזר בן יעקב מודה בנחתך היינו לפני השרשה ומוכח לכאורה שזה אינו וכמו שכתבנו).

לעומת כל אלה: דעת ה"אור זרוע" שמברך פטור אפילו חתך ורק אם חתך לפני שהשריש – חייב. וכנראה שמפרש גם במשנה שמה שחייב אם פסק היינו כשלא השריש עדיין. וזה לכאורה דחוק מאוד! כיוון שנאמר במשנה: "הברך שנה אחר שנה" ובתוך שנה ודאי מספיק להשריש. הוא מוכיח דין זה מדין אילן שנעקר והסלע עמו אם יכול לחיות ממנו – פטור (ערלה פ"א מ"ג) והוא הדין כאן שהרי חי משורש זה שהיה בו גם לפני כן. ועיין חזון איש ערלה סי' ב' ב' ד"ה ואין, ופירוש המשנה ראשונה על המשניות שמתרץ קרשיא מעין זו: למה כשנעקר אילן ובו בריכה לא הוי כנשאר שורש כמחט של מיתון שפטור, כמבואר במשנה ד', ומתוך שהדין כן רק כשנשאר אותו שורש במקום של השורש המקורי, אבל כשהוא במקום אחר כמו בהברכה, הוי כנטיעה חדשה. כל האמור נכון בארץ ישראל אבל בחוץ לארץ הרבה פוסקים כותבים שהלכה כרבי אליעזר בן יעקב שדין ערלה אינו נהג בהברכה וכן פוסק השולחן ערוך יו"ד סי' רצ"ד י"ז (עיין לעיל פרק ב' 2 הרכבת ראש סוף סעיף ב'), דעת המרדכי היא דעת יחיד שהלכה בכל מקום כרבי אליעזר בן יעקב. ¹⁰⁹ מסקנה זו נכונה אם דין המשנה הוא או מפני שמתאחה היא לפני שתשריש, או מפני ששרשים אין בהם ממש וכפי שהתבאר לעיל. אולם דעת הרמב"ן (עיין לעיל פרק ב' המשנה בערלה ר"ז סכום) שהסברא שמתאחה היא לפני שתשריש אינה להלכה. גם הסברא ששרשים אין בהם ממש אינה ברורה לפי פירושו ואפשר שגם זו רק לרבי יהודה ולא להלכה אולם מדברי הרמב"ן משמע שלמסקנה רבי יוחנן אמר כן גם לחכמים.

גם לפי הר"ש כפי שהבינו הישועות מלכו" ולפי ה"חזון איש" יש מקום להסתפק בענינו. האם הסברות שמתאחה לפני שתשריש ושרשים אין בהם ממש נאמרו כדחיה בעלמא כדי לא ללמוד דינו של רבי חנינא בן גמליאל מהמשנה, אבל מאחר שהלכה כמותו סברות אלו נופלות, או שבכל זאת דין המשנה באמת הוא בגלל סברות אלו ואינן נדחות מההלכה אף על פי שהלכה כרבי חנינא בן גמליאל?

אם סברות אלו בכל זאת אמת, גם למסקנה דין הרכבת תמך בלי גוש כדין הברכה וכמו שכתבנו. אבל אם סברות אלו נדחות למסקנה, וגם כשהרכיב ושתל כאחד פטור מערלה בגלל דינו של רבי חנינא בן גמליאל כמו בשני אילנות נטועים, הרי שדינה שהרכבת תמך בלי גוש יהיה כהרכבת שני אילנות וכהרכבת תמך עם גוש. מאידך גיסא יש מקום לומר שגם אם סברות אלו נאמרו לגמרי כדחיה בעלמא ואינן להלכה, שבכל זאת דין הרכבת תמך שנותק כדין הברכה. הגמרא שואלת על המשנה "יחש לומר שמא השרישה הילדה עד שלא תתאחה בזקנה" כלומר גם לולא סברות הדחיה הדבר הוא בגדר ספק, שצריך לחשוש לו, לחומרא שמא השרישה. בענין נידון הגמרא החומרא היא לחשוש שהנטיעה מושרשת כבר וחייבת בערלה אם לא נקבל דברי רבי חנינא בן גמליאל. בענינו החומרא היא הפוכה, אם נחשוש שההרכבה מתאחה תחילה, על ידי הניתוק תתחייב בערלה משעת ניתוק, אבל אם היחור משריש תחילה אפשר שדינה יותר קל בשניתק אחר כך כפי שיתבאר בסעיף הבא.

2. בתמך עם גוש

סיכמנו בסוף הפרק הקודם¹¹⁰, שישנן שלוש דעות בשאלה מה דינה של הרכבת תמך עם גוש. לכן אנו צריכים לברר מה דינה של הרכבת תמך אחרי ניתוק או ניוון שרשי הזקנה לפי כל אחת מהדעות.

א. לא משתנה דינו של אף אחד מהאילנות. הזקנה פטורה והילדה נשארת חייבת¹¹¹. כאשר הזקנה מפסיקה לינוק משרשי עצמה, דינה כאילו באותו רגע הורכבה בהרכבת ראש לתמך, ולפי רוב הדעות¹¹² דינה כדין התמך. אם התמך עדיין בתוך שנות ערלה, גם הזקנה חייבת ומניין שנות ערלה שלה כמנין שנות ערלה של התמך, שהוא משעת שתילת התמך בגוש (בתנאי שנשתל בגוש עפ"י הוראות הרבנות הראשית).

אם כבר עברו שלש שנים משתילת התמך בגוש, והוא יצא מכלל ערלה, גם הזקנה פטורה מערלה. לפי ה"כפתור ופרח" והמאירי בדעת הרמב"ם הזקנה מתחייבת בערלה, ומונה שנות ערלה משעת ההרכבה¹¹³ ובענינו, מהרגע שכבר אינה יונקת משרשי עצמה ויונקת רק משרשי התמך, אפילו אם התמך עצמו כבר יצא מכלל ערלה.

ב. דעת הגר"א לפי הסברה הראשונה של ה"שאלת דוד". לפיו כבר משעת הרכבת התמך התבטלה הזקנה בילדה, והתחייבה בערלה לפי מניין שנות ערלה של התמך בילדה. לפי דעה זו אין משמעות לעובדה, שכעת נותק הקשר עם שרשי הזקנה¹¹⁴.

ג. אין הבדל בין ילדה בזקנה וזקנה בילדה¹¹⁵. שניהם נקראים ילדה שספקה לזקנה שבטלה ילדה בזקנה, ולדעת ה"חזון איש" כל הילדה ניתרת¹¹⁶.

בזה יש מקום לדון, האם כיון שבטלה הילדה היא נהיתה כענף של הזקנה ודינה כעת כהברכה של הזקנה, או לא.

אם דינה כהברכה, כאשר היא מתנתקת ממקורה היא מתחייבת בערלה ומונה שנות ערלה משעת ניתוק, וכפי שהתבאר לעיל בענין תמך בלי גוש¹¹⁷. כך דעת ה"חזון איש"¹¹⁸ בדין ילדה בזקנה. כיון שלדעה זו אין הבדל בין ילדה בזקנה לזקנה בילדה, כך יהיה הדין לדעתו לפי שיטה זו גם בהרכבת תמך.

110. פרק ג' תמך בגוש 3 סיכום.

111. הרמב"ם, הרמב"ם בין למהר"י קורקוס ומהר"ם אלשיך ובין למאירי וכפתור ופרח בדעתו, הגר"א לפי הסברה השניה של השאלת דוד, ולפי סברת החזון איש, הרב פראנק, וה"חזון איש" בעצמו וכך מכריע ה"שועות מלכו" להלכה.

112. זה כמעט לכל הדעות חוץ מהכפתור ופרח והמאירי בדעת הרמב"ם, כמו שהתבאר לעיל פרק ב2 הרכבת ראש.

113. היה מקום לחלק ולומר שאין זה כדין הרכבה רגילה, כיון שאין מעשה נטיעה כמו המעשה של הרכבה בהרכבת ראש. אולם מדין הברכה מוכח כמו שכתבנו, שחייב בערלה משעת פסיקה מהאם, למרות שאין מעשה נטיעה אחר באותו שעה חוץ מהתנתקות מהאם.

114. לפי הרב פראנק שרק הענף המורכב מתחייב אם השרשים מתנוונים או הזקנה נחתכה מתחת למקום ההרכבה, מתחדש חיוב ערלה גם לחלק של האילן שמתחת למקום ההרכבה. מה שאין כן לפני כן רק מה שמעל למקום ההרכבה התחייבה.

115. הרי"ש בפירוש דעת רבי חנינא בן גמליאל ולדעת הישועות מלכו זו מסקנת הר"ש, הטורי אבן.

116. וכך גם מבין הישועות מלכו בדעת הר"ש.

117. בפרק זה בסעיף הקודם 1 בתמך בלי גוש.

118. ערלה ב' ה' ד"ה ונראה וספר לחקר ביאורי הגר"א של רב קלמן כהנא עמ' ז' מאמר סיפוק בערלה ושרש פטור מכי"ק של החזון איש.

הרב פראנק¹¹⁹ חולק על ה"חזון איש". דעתו, שגם למי שסובר שכל הילדה ניתרת, הסיבה אינה משום ביטול, והילדה איננה הופכת להיות כענף של הזקנה. לדעתו הסיבה היא מפני ש"שרש פטור פטור"¹²⁰, "שרש פטור" אינו מפקיע מהילדה שם של אילן עצמאי, ואיננו הופך את הילדה להיות כענף של הזקנה. לכן כשהילדה ניתקת משרשי הזקנה מתבטל סיבת הפטור שהיא היניקה משרשי הזקנה, וחוזר החיוב למקומו. הניתוק אינו כעין מעשה נטיעה חדש המחדש מנין שנות ערלה מאותו רגע. לדעת הרב פראנק הילדה ממשיכה למנות שנות ערלה לפי זמן נטיעתה הראשונה, אם כבר עברו שלש שנים מאז, היא פטורה מערלה. אם לא עברו שלש שנים עדיין היא חייבת בערלה עד שתשלים שלש שנים מעת נטיעתה המקורית. בהרכבת תמך שנותקה הזקנה או התנוונו שרשיה, הילדה חוזרת לחיובה, ודין הזקנה כאילו הורכבה על הילדה בעת הניתוק מהשורשים, ודינה כדין התמך וכפי שהתבאר בדעה הראשונה.

להלכה ה"ישועות מלכו"¹²¹ מכריע כדעת הרמב"ן, שהרכבה בין שני אילנות נטועים ומושרשים אינה משנה דינו של אף אחד מהם ואפילו בחוץ לארץ¹²², ושלא כדעת הר"ש שבטלה ילדה בזקנה. לפחות בענין הרכבת תמך מודים לדעה זו עוד הרבה ראשונים ואחרונים כפי שהתבאר. יתר על כן לדעת הרב פראנק גם הר"ש מודה, שכאשר נחתכה הילדה מחיבורה לזקנה, חוזר דינה לכמות שהיה לפני ההרכבה, והילדה אינה צריכה לחזור ולמנות שנות ערלה מחדש משעת ההפסקה. נראה אם כן להלכה שבהרכבת תמך בגוש אם נפסקה היניקה משרשי האילן הנתמך, בין על ידי ניוון השרשים ובין על ידי שנחתך גזעו, לא מתחדש חיוב ערלה משעת הפסקה, אלא מונים שנות ערלה משעת שתילת התמך בגוש.

ה. סיכום

למעשה בהרכבת תמך מפני שהתמך אמור לשמש ככנה, ולא כדי להוציא פירות בעצמו, אין נפקא מינה לענין ערלה כל זמן שנוף האילן הנתמך עדיין יונק גם משרשי עצמו¹²³.

119. כרם ציון אוצר פרי הילולים, הר צבי עמ' ע' ד"ה ואסיים, ונטעי הכרם שני מכתבים עמ' י"א - ט"ו, מפרי הארץ ג' של המכון לחקר החקלאות על פי התורה עמ' מ' - מ"ב, ועיין חזון איש ערלה ב' ו' ד"ה אבל, שדן גם הוא מצד שורש פטור אבל בדבריו בספר לחקר ביאורי הגר"א עמ' ו' כותב בפירושו שאינו משום שורש פטור אלא שנחשב כענף של הזקנה.

120. בענין שורש פטור פטור עיין ירושלמי ערלה פ"א סוף ה"א ותחילת ה"ב, כרם ציון אוצר פרי הילולים הר צבי עמ' ע"א ד"ה ומדי, מנחת שלמה סי' ס"ט ה'.

121. ישועות מלכו הלכות מעשר שני ונטע רבעי פ"י ה"י.

122. מתוך דבריו שם מתברר שמה שהוא פוסק כרמב"ן הוא באופן מוחלט ולא מצד שהוא חושש ומחמיר כדעתו כי אם היה ספק הוא היה מקל בחוץ לארץ וכפי שכתבנו לעיל הערה 73 לדעתו לפי רבי אליעזר בן יעקב.

123. מלבד דעת הגר"א לפי סברא אחת של השאלת דוד. השאלת דוד תמה על הגר"א וגם החזון איש הקשה עליו. החזון איש אמנם חשש לדעת הגר"א לפי סברתו בדעת הגר"א אולם בהרכת תמך לא שייך לחשוש לדעת הגר"א גם לפי סברת החזון איש.

הבעיה מתעוררת כאשר נפסקת היניקה של שרשי האילן הנתמך. אם התמך ניטע בלי גוש נראה, שהאילן מתחייב בערלה ומנין שנות הערלה מתחיל מחדש מאותה שעה שבה נפסקה היניקה משרשי האילן הנתמך. לעומת זאת בתמך שנטעו עם גוש, מונים שנות ערלה לפי גילו של התמך. אם התמך, לפי מנין שנותיו משעת שתילתו בגוש, יצא כבר מכלל ערלה, גם כעת אין חיוב ערלה. אם התמך לא יצא עדיין מכלל ערלה משעת שתילתו בגוש, דין האילן הנתמך, שנפסקה יניקת עצמו – להתחייב בערלה, אולם מונים לו שנות ערלה לפי מנין שנות ערלה של התמך, משעת שתילתו בגוש.

בעיית ערלה עלולה להיות חמורה בהרכבת תמך בלי גוש, מפני שאילן מפותח ומניב עלול פתאום להאסר משום ערלה מחדש לשלש שנים. בעיה זו הרבה יותר מצומצמת אם התמך הוא בגוש. לכן מן הראוי למצוא דרך להשתמש לצורך הרכבות תמך בשתילים בגוש העומדים בקריטריונים של הרכבות הראשית, שעל פיהם ניתן להמשיך ולמנות שנות ערלה משעת שתילת השתיל בגוש. ובעניננו, על ידי כך תחשב ההרכבה כהרכבת אילן באילן, וכך תצומצם בעית ערלה בשלב מאוחר אם תפסק היניקה משרשי הנתמך.

האמונה בכלל אינה מאירה כ"א בכנסת ישראל הבריא, השלמה בחסנה, בממלכתה, במקדשה, בארצה, בכל קניניה הרוחניים והחמריים. המצות כולן הן תמיד קשורות במגמתן ובתוכן הפנימי שלהן דוקא לאותו המצב העליון, ואז הן מתראות בכל הדרן. לפי מדת ירידת הפלאים של כנסת ישראל, אין אנו יכולים לדרוש מהאמונה ומהמצות את כל אורן, כ"א את אותו חלק הניצוץ של האורה, הנשאר בקרבה גם בזמן הירידה היותר שפלה. והנקודה הזאת היא מקבלת זיו של עטרת אור מהעבר הנהדר והעתיד המזהיר מרחוק.

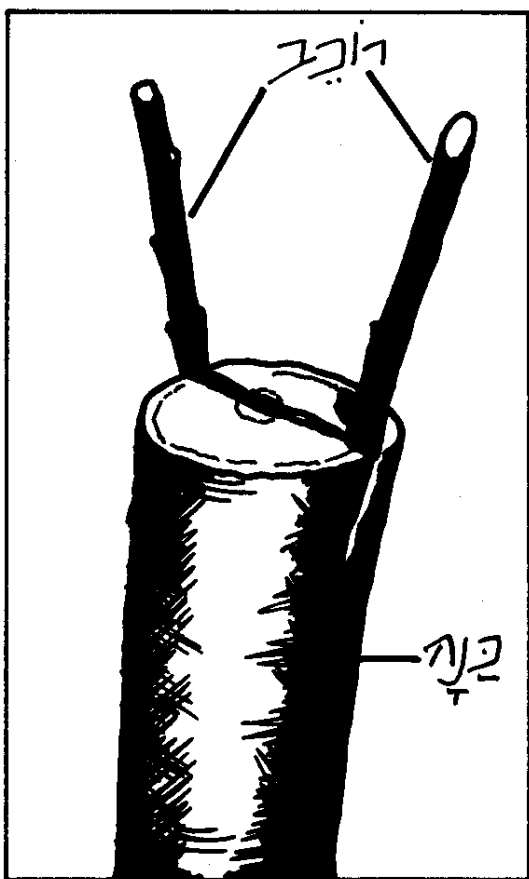
במצות המקדש, וכל התלוי בהן, ובכל המצות התלויות בארץ בכלל, ניכר שינוי הצביון של תכונת האורה הרבה מאד, והן אינן במילואן גם לפי תכונת ההלכה כ"א כשהאומה עומדת במצבה היותר מלא. אבל אפילו במצות המעשיות כולן, וגם בהמצות שבין אדם לחבירו, וכל מעלות המדות, הנקשרות בכל דרכי הדת, בכולן האור המלא שורה רק במעמד המלא של האומה, ולפי ירידתה כך האור מתמעט.

הראייה קוק זצ"ל, אורות ישראל ז', ו'

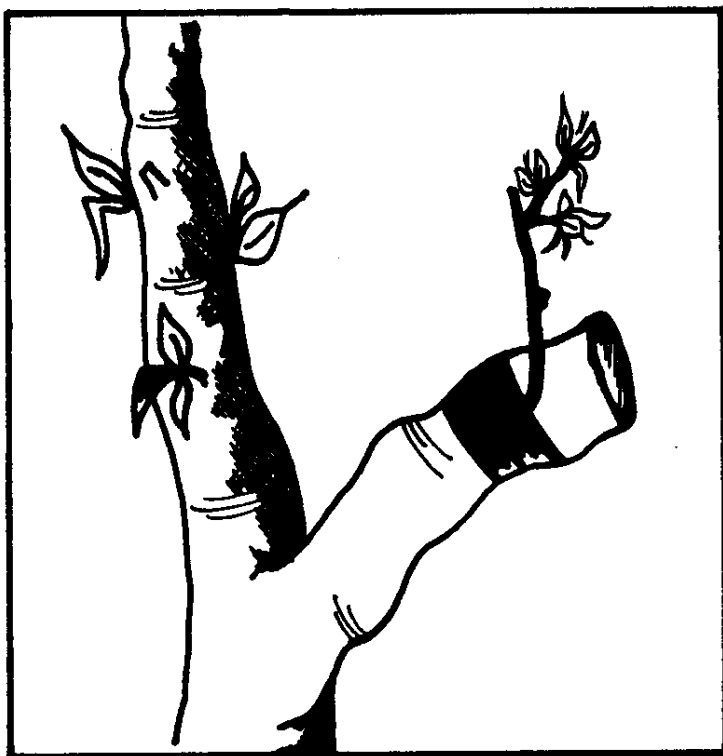
משמעות ההרכבה בערלה

ראשי פרקים:

- א. האם ההרכבה מחייבת בערלה.
 1. איסור נטיעה והרכבה בערב שביעית.
 2. ישוב הסתירה בין המשנה בשביעית לבין ה"תורת כהנים".
- ב. ה"שאגת אריה": ביטול ילדה בזקנה כביטול איסור בהיתר.
 - ג. שיטת ה"חזון איש".
 1. ביטול הילדה בזקנה: הרכב נחשב כענף הכנה.
 2. קושיות החזו"א על הרמב"ן וישובן.
 - ד. שיטת הרמב"ן.
 1. ההרכבה חייבת מ"זנטעתם".
 2. הגדרת ביטול הילדה בזקנה לשיטת הרמב"ן.
 3. הקושי בדברי הרמב"ן.
 4. הגדרת הרמב"ן ב"זנטעתם".
 5. סיכום שיטת הרמב"ן בהבנת ביטול הילדה בזקנה.
 - ה. שיטת הריטב"א והמאירי.
 - ו. שיטת הרמב"ם בהרכבה.
 1. דעת המאירי וה"כפתור ופרח".
 2. דעת המהר"י קורקוס והמהר"ם אלשיך.
- ז. משמעות ההרכבה בערלה – סיכום.

הרכבת-ראש

הרכבת-צד

א. האם הרכבה מחייבת בערלה

1. איסור נטיעה והרכבה בערב שביעית

כאשר אנו מתחילים לעסוק בסוגיית ההרכבה לענין ערלה אנו מוצאים סבך של מקורות חלוקים שיש לישבם.

נאמר במשנה במסכת שביעית (פ"ב מ"ו):

"אין נוטעין, ואין מבריכין, ואין מרכיבין ערב שביעית פחות משלושים יום לפני ר"ה. ואם נטע או הברך או הרכיב — יעקור."

הראשונים נחלקו מדוע אסור לטעת, להברך ולהרכיב בערב שביעית: בעלי התוספות¹ הסבירו, שדין זה מבוסס על איסור עבודת האדמה בתוספת שביעית. הירושלמי בערלה², באחד מן התירוצים, מבאר שאסור לנטוע או להרכיב בתוך שלושים יום שלפני ראש השנה מפני שקליטתו של העץ היא בתוך השביעית. בירושלמי בתרומות³ מבואר, שהאיסור נובע ממנין שנות הערלה. פירוש הדבר, שהנטע בתוך שלושים יום שלפני ראש השנה אין זמן זה נחשב שנה, ועל כן מנין השנים יתחיל רק משנת השמיטה, ולכן עלולים האנשים לחשוד בו שנטע את האילן בשביעית.

הירושלמי בערלה² מביא לכך ראייה מן התוספתא בשביעית⁴ שם נאמר: "אחד הנוטע ואחד המברך ואחד המרכיב ערב שביעית שלושים יום לפני ראש השנה — עלתה לו שנה, ומותר לקיימן בשביעית. פחות משלושים יום לפני ראש השנה — לא עלתה לו שנה, ואסור לקיימן בשביעית. ופירות נטיעה זו אסורים עד ט"ו בשבט, אם לערלה — ערלה, ואם לרבעי — רבעי".

סופה של התוספתא מחדש לנו דין בהלכות ערלה — "ופירות נטיעה זו אסורים עד ט"ו בשבט". אם נטע יותר משלושים יום לפני ראש השנה, זמן זה נחשב לו שנה, והפירות יהיו אסורים עד ט"ו בשבט בשנה הרביעית. נמצאנו למדים מהתוספתא, שהמרכיב חייב בערלה שלש שנים והפירות אסורים עד ט"ו בשבט⁵. ומכאן שאסור לטעת בערב שביעית בגלל מנין שנות הערלה.

2. יישוב הסתירה בין המשנה בשביעית לבין ה"תורת כהנים"

מאימתי מונים שנות ערלה בהרכבה? מפשטות דברי התוספתא משתמע שיש למנות משעת ההרכבה, ולכן יש חשיבות למועד ביצוע ההרכבה, אם היה פחות משלושים יום לפני ראש השנה או יותר. אבל להלן נראה שנחלקו בכך הראשונים.

1. ע"י ר"ש שביעית פ"ב מ"ו, תוס' ר"ה דף י' ע"ב ד"ה שלשים.
2. ירושלמי ערלה פ"א ה"ב, שם מובאת מחלוקת ר"י ור"ל בהרכבה ע"ג אילן סרק.
3. ירושלמי תרומות סוף פ"א.
4. תוספתא שביעית פ"ב ה"ג; תוספתא כפשוטה עמ' 169 שורה 7.
5. ע"י תוספתא כפשוטה עמ' 499 ובהערה 12, שאמנם מהמילים "עלתה לו שנה" אין לדייק שהתוספתא עוסקת בערלה, שהרי במס' שמחות ספ"ז נאמר ביטוי זה לגבי בצלים ופול המצרי. אך מאיסור הפירות עד ט"ו בשבט פשיטא שלענין ערלה איירי.

לעומת דברי המשנה, המחייבת הרכבה בערלה, נאמר ב"תורת כהנים"⁶:
 "ונטעתם – פרט למרכיב ולמברך. מכאן אמרו: סיפוק גפנים על סיפוק
 אעפ"י שהבריכה בארץ – מותר".
 ומכאן, שהמרכיב פטור מן הערלה.
 סתירה דומה מופיעה בגמרא במסכת סוטה (דף מ"ג ע"ב), העוסקת בחוזרים מעורכי
 המלחמה. זאת עפ"י הפסוק: "מי האיש אשר נטע כרם ולא חיללו – ילך וישוב לביתו..."
 (דברים כ"ו). ונאמר שם בגמרא:
 "ת"ר: "אשר נטע" ... אין לי אלא כרם. מנין לרבות חמישה אילני מאכל,
 ואפילו משאר מינין? ת"ל: "אשר נטע" ... ר' אליעזר בן יעקב אומר: "כרם"
 – כמשמעו. "לא חילל", "ולא חיללו" – פרט למברך ולמרכיב".
 מן הבריתא משתמע, שדוקא הנוטע חוזר מעורכי המלחמה, אבל המרכיב אינו חוזר.
 לעומת זאת, במשנה שם (דף מ"ג ע"א) נאמר: "אחד הנוטע ואחד המברך ואחד המרכיב
 וכו'..." וא"כ המרכיב אינו חוזר.

ליישוב סתירה זו נאמרו בגמרא שלושה תירוצים:
 א. הבריתא מדברת על הרכבת איסור ולכן אינו חוזר, והמשנה מדברת בהרכבת
 היתר, על גבי אילן הנטוע לסייג שעליו נאמר במשנה (ערלה פ"א מ"א): "הנוטע לסייג
 ולקורות – פטור מן הערלה".
 ב. המשנה מדברת על הרכבת אילן בירק. במקרה זה חיוב הערלה מתחיל מהרכבת
 האילן, שהרי הירק פטור מערלה. הרכבה זו מותרת לדעת רשב"ג, המובאת בתוספתא
 בכלאים.
 ג. דברי הבריתא הם דעת ר' אליעזר בן יעקב שסובר שחוזרים מעורכי המלחמה
 דוקא אלו שנטעו כרם, כן, חל דין זה דוקא בנוטע ולא במרכיב. ועל כך חולקים חכמים
 במשנה, וסוברים ש"נטיעה" ו"כרם" שנאמרו בפסוק – לאו דוקא.
 חלק מהראשונים משתמשים בגמ' בסוטה כבסיס ליישוב הסתירה שבין המשנה שבה
 הרכבה חייבת לבין התו"כ שבה הרכבה פטורה.

א. תירוצו רש"י⁷: התו"כ, הפוטר את ההרכבה מערלה, עוסקת בהרכבת ילדה בזקנה.
 לעומתה, המשנה בשביעית, עוסקת בהרכבת יחור שחתכו מזקנה, ע"ג אילן זקן. ברגע
 שחתכו את היחור נחשב הוא כילדה, ולמדנו מהמשנה שאף פירות הרוכב אסורים,
 מפני שהרכבתו זוהי נטיעתו.
 ב. תירוצו הרמב"ן⁸: המשנה בשביעית שמחייבת עוסקת בהרכבה ע"ג אילן הנטוע
 לסייג. עד עכשיו האילן הנטוע לסייג היה פטור מערלה ובהרכבה התחדש חיוב בערלה.
 הרמב"ן מעמיד כך את המשנה על אף שלדעתו מונים לרוכב מנטיעת הכנה. התו"כ
 מדברת על הרכבות ילדה בילדה או ילדה בזקנה. בהרכבות אלו לא התחדש חיוב
 בערלה.

6. תורת כהנים פרשת קדושים פ"ג.

7. סוטה מ"ג ע"ב ד"ה בטלה לגבי זקנה. מובא ברמב"ן ר"ה דף י' ע"א בסוד"ה הא דאקשינן.

8. חידושי הרמב"ן ר"ה דף י' ע"א.

ג. תירוץ הריטב"א והמאירי⁹: המשנה בשביעית עוסקת בהרכבה ע"ג אילן הנטוע לסייג או ע"ג אילן סרק. לדעתם מונים מעת ההרכבה. בתו"כ מדובר על שאר ההרכבות, שהמנין שלהן מתחיל מנטיעת הכנה או שהן פטורות.
ד. תירוץ הרמב"ם¹⁰: הרכבה של יחור חתוך ע"ג אילן נחשבת כנטיעה ולכן חייב. הרכבת ענף של אילן לאילן אחר אינה כנטיעה חדשה ולכן פטור. להלן נבאר את השיטות השונות שהזכרנו.

בתירוצה הראשון, מעמידה הגמרא שם את דברי המשנה האומרת שהמרכיב חוזר מעורכי המלחמה, בהרכבת היתר. ושואלת הגמרא: "האי הרכבת היתר, היכי דמי? אילימא ילדה (ייחור מאילן צעיר) בילדה (כנה צעירה), — תיפוק ליה משום ילדה ראשונה! ועונה הגמרא: אלא ילדה בזקנה (כנה מבוגרת) ועל כך שואלת הגמרא מדברי ר' אבהו: ילדה שסיבכה (שהורכבה) בזקנה — בטלה ילדה בזקנה² (ואין בה דין ערלה). ומסיקה הגמרא שמדובר בהרכבה של ילדה ע"ג אילן הנטוע לסייג ולקורות. במציאות זו, הכנה היתה פטורה מערלה ובהרכבה התחדש חיוב ערלה מצד הרוכב. משום כך חוזר מהמלחמה.

הגמרא שואלת: מה ההבדל בין הרכבה של ילדה בזקנה, שהילדה פטורה מערלה לבין הרכבה ע"ג אילן הנטוע לסייג ולקורות, החייבת בערלה שהרי בשניהם פטורה היתה הכנה מערלה, וא"כ מדוע הדין שונה? ומשיבה הגמרא: בהרכבה בכנה זקנה אין אפשרות לגרום לחיוב הכנה, בערלה, אך באילן הנטוע לסייג, "אי מימליך עלה, בת מיהדר היא..." פירוש הדבר: ניתן לשנות את יעודו של האילן, ובכך לחייבו בערלה.

ב. ה"שאגת אריה": ביטול ילדה בזקנה כביטול איסור בהיתר

ה"שאגת אריה"¹¹ מאריך בביאור סוגיתנו, ובדבריו שזורה שיטה עקרונית בהבנת הביטול של הילדה בזקנה. להלן נביא דוגמאות מדבריו בהן רואים הבנה זו.
1. הרמב"ן העמיד את התוספתא בשביעית בהרכבה ע"ג סייג, אלא שדברי התוספתא מוקשים לפי העמדה זו. לדעת הרמב"ן, שעוד תתבאר להלן, בהרכבה זו מונים משעת נטיעת הכנה. וא"כ, מה בכך שההרכבה בוצעה בתוך שלשים יום הסמוכים לראש השנה¹²? השאגת אריה אינו מקבל העמדה זו מפני דוחקה. משתמע מהתוספתא שחייב בערלה משעת הרכבה וע"כ מעמיד בהרכבה ע"ג כנה של אשירה.

ה"שאגת אריה" מבין, שהביטול שבו אנו עוסקים הוא מדין ביטול איסור בהיתר. ולכן, ילדה שהורכבה ע"ג זקנה, נפטרת בכך מן הערלה מפני שהכנה היא היתר. אבל במרכיב

9. חידושי הריטב"א ר"ה דף ט' ע"ב ד"ה תנו רבנן.

10. רמב"ם בפיה"מ ערלה פ"א מ"ה.

11. שאגת אריה בשו"ת החדשות סי' י"ד וטורי אבן על הסוגיא בר"ה דף ט' ע"ב.

12. בדברי הרמב"ן צ"ע, שבתחילה הרמב"ן מאריך לבאר שהוא מדין מונים, ואז לכאורה אין צורך גם ב-15 יום, שהרי מונים משעת נטיעת הכנה, והיא ניטעה קודם השלושים יום שלפני ר"ה. אך לאחר מכן הרמב"ן אוסר, מצד שהרכבה אסורה כנטיעה בתוספת שביעית או שהרכבה חמורה מאברויי אילנא.

על כנה של אשירה, הכנה איננה היתר, ואין היא יכולה לבטל את האיסור שברוכב, אעפ"י שאיסורה אינו איסור ערלה אלא איסור עבודה זרה.

2. במקום נוסף באה לידי ביטוי הבנתו של בעל "שאגת אריה" את הביטול. ב"טורי אבן" על הסוגיא במסכת ראש השנה (דף י' ע"א) הוא דוחה את הבנת הרמב"ן שדין חזרה מעורכי המלחמה תלוי בדין ערלה, ולפיכך ראב"י, שהבין את דין "מי שנטע" כנטיעה דוקא, פוטר את המרכיב מערלה.

השאגת אריה אומר, שלפי דברי הרמב"ן צריך לומר בדעת ראב"י, שרוכב של היתר יוכל לבטל את הכנה החייבת בערלה. (הרוכב מותר, מפני שהרכבה אינה בכלל נטיעה לראב"י). ההסבר לכך הוא, שאין סיבה להבדיל בין ביטול האיסור של הרוכב בעודו ילדה בכנה הזקנה שהיא היתר, לבין ביטול הכנה בעודה ילדה ברוכב שהוא היתר. אך לא מסתבר שהכנה תוכל להתבטל ברוכב, ולכן השאגת אריה דוחה את הרמב"ן וסובר שראב"י קובע ש"נטע" דוקא משמע, רק בחזר מעורכי המלחמה, בגלל מיעוט מיוחד, שנאמר "ולא חיללו". אבל המרכיב חייב בערלה.

3. הגמרא בסוטה מבדילה בין ילדה שסיבכה בזקנה, שהילדה בטלה, לבין הרכבה ע"ג אילן הנטוע לסייג, שבה אפשר להמלך ולחייב את הכנה בערלה כשמשנה דעתו ורצה אותה לאכילת פירותיה.

השאגת אריה מבין, שהביטול של הילדה בזקנה הוא כביטול של איסור בהיתר, ולכן הוא מסביר את תשובת הגמרא, שבמרכיב ע"ג אילן הנטוע לסייג, מכיון שבאופן עקרוני הוא יכול לחייב את הכנה בערלה, אין היתרה היתר מוחלט¹³ וממילא אין האיסור בטל בה.

הקושי העיקרי בדברי השאג"א הוא הבנתו העקרונית את המושג "בטלה ילדה בזקנה". לא נראה לומר שאנו דנים בביטול של איסור של (הילדה) בהיתר (הזקנה שכבר פג איסורה). לביטול איסור בהיתר, ישנם כללים מאד מוגדרים: כמות האיסור לעומת כמות ההיתר וכדו'. לא שמענו בסוגייתנו שיש צורך לבדוק, אם תואמת מציאות ההרכבה הנדונה לכללי הביטול של איסור בהיתר המופיעים בשו"ע¹⁴.

מסתבר על כן לומר, שאם הרכיבו ילדה ע"ג כנה של אשירה נאמר בטלה ילדה בזקנה אעפ"י שהכנה הינה איסור. כי מה שייכות איסור אשירה לנידונו?

ג. שיטת ה"חזון איש"

1. ביטול הילדה בזקנה: הרוכב נחשב כענף הכנה

"החזון איש"¹⁵ מבין, שהביטול הינו ביטול מציאותי. מבחינה טבעית, לאחר פעולת

13. סברה דומה מצאנו בדברי הר"ן בהבנת דבר שיש לו מתירין. הביטול של האיסור בהיתר לדעת חכמים דר' יהודה נובע מהניגודיות של האיסור וההיתר. בדבר שיש לו מתירין האיסור אינו מוחלט וע"כ אין הוא בטל בהיתר.

14. עי' כעין סברה זו בעץ הדר עמ' קמ"ב (בהוצאת הרב זולדן).

הרב זצ"ל דוחה שם סברת הבית אפרים שיניקת היחור בטלה ביניקת השורש.

15. חזו"א ערלה ב' ס"ק ט"ז וסי' י"ב ס"ק ד'. ועי' עוד חזו"א כלאיים ב', ט"ז ושביעית כ"ב, ה'.

ההרכבה מתאחה הרוכב בכנה באופן שכמעט אי אפשר להכיר כלל שברצעה ההרכבה. מכיון שכך, יש להחשיב את ענפי הרוכב כשאר ענפי האילן. הרוכב נהפך להיות חלק בלתי נפרד מהעץ שהיה נטוע קודם והוא מקבל את דין הכנה. מכיון שהכנה נפטרה זה מכבר מדין ערלה, פטורים מערלה ענפי הרוכב בדיוק כפי שהיו נפטרים שאר הענפים שהיו גדלים מהכנה לאחר שלוש שנות קיומה.

טענת השאג"א כלפי הרמב"ן אינה שייכת לפי סברא זו, הרואה את הרוכב כענף של הכנה. אמנם לראב"י הרכבה פטורה מדין ערלה, אבל לא נפטור עקב כך את הכנה האסורה ברוכב המותר, מפני שאין אנו עוסקים כאן בביטול של איסורים בהיתר. השאג"א רואה את הכנה והרוכב כשתי מציאויות נפרדות ולכן, אם הרכיב רוכב המיועד למאכל ע"ג כנה הנטועה לסייג ועברו שלוש שנים מעת נטיעת הכנה ולא נמלך, וחשב עליה לאכילה – נפטר הרוכב מדין רבעי, מפני ששינוי יעוד האילן אינו מועיל בשנה הרביעית. ע"כ הוא בטל בכנה כדין ילדה בזקנה באין בכה"ג סברת "אימלוכי". החזו"א, לעומתו, רואה את הרוכב כחלק מן הכנה. הרכבה של רוכב למאכל ע"ג כנה לסייג דומה, למי שנטע אילן שחציו לסייג וחציו למאכל שבכה"ג יתחייב ברבעי גם אם לא נמלך על החצי הנטוע לסייג.

דעת החזו"א, כאשר הגמרא מבדילה בין ילדה שסיבכה בזקנה לבין המרכיב ע"ג הנטוע לסייג ואומרת שבנטוע לסייג, אי מימליך עלה – חייב, אין כוונתה לומר שהסיבה שהרוכב חייב היא בגלל שיכול להמליך ולשנות דעתו ביחס ליעוד הכנה. ההבדל בין שני המקרים נעוץ בהבנת הביטול של ילדה בזקנה. כאשר אני מרכיב את היחור ע"ג כנה, הרוכב הופך להיות חלק מן העץ. מנין שנות הערלה לרוכב מתחיל מהנטיעה, בדיוק כמו כל ענף אחר שגדל באילן ומקבל את חיותו מן השורש משום שהמנין של העץ נקבע עפ"י השורש, מהנטיעה.

העובדה שבסייג אפשר להמליך, היא סימן לכך שהפטור של סייג הינו פטור מסוג אחר לגמרי. אין כאן פטור גמור, אלא כל זמן שכוונתו לסייג האילן פטור מערלה. יתר על כן לפעמים רק חצי האילן פטור אם מתכוון לסייג בחציו. על כן הגמ' אומרת שאם מרכיב ע"ג נטוע לסייג אין הרוכב נפטר מערלה מחמת פטור הכנה אלא אם כן גם היא ההרכבה לשם סייג.

מהמאמר "ילדה שסיבכה בזקנה – בטלה ילדה בזקינה" למדנו, שהרוכב הוא כענף העץ. לא למדנו מכאן, ביטול דיני של גורם איסור בגורם היתר¹⁶ כהסברו של ה"שאגת אריה".

16. החזו"א ערלה ב' ס"ק ט"ז כותב, "התם אי מימליך עלה וכו'... לאו באפשרות מימליך תליא דהא השתא מיהא לא מימליך אלא ר"ל בענין זמן ערלה מתיחס כל הרכבות לנטיעה ראשונה", וכו'... וצ"ע בדעת החזו"א האם כוונתו שהביטול הוא רק לגבי מנין שנות ערלה שהרי מצאנו בירושלמי ביטולים שונים של הרוכב בכנה כגון: רוכב בכנה של הקדש שלגבה הגמרא אומרת כעין דבריה בסייג שאי בעי יכול לפדות מן ההקדש אבל באופן עקרוני בטל הרוכב בכנה שפטורה מצד היותה שייכת להקדש.

2. קושיות החזו"א על הרמב"ן ויישובן

החזו"א מרחיק לכת בהבנה זו של ביטול ילדה בזקנה עד כדי כך, שטוען שאין צורך כלל בפסוק כדי לחייב את הרוכב בערלה¹⁷.

החזו"א תמה על הרמב"ן וטוען כלפיו, שלא שמענו שראב"י חוצה את העץ לשנים ופותר את הפירות הגדלים על הענפים המורכבים.

הרמב"ן הסתמך על דעת ראב"י כדי להקל בהרכבה בחו"ל. אך החזו"א דוחה את דבריו ומסיק לפי זה שבחו"ל אין מקום להקל אלא בהברכה, אבל בהרכבה גם ראב"י מודה שחייב. וכלשונו, "אבל על הרכבה א"צ טעם, דהא בטלה בזקנה".

הוא רוצה להוכיח זאת מכח קושיית הגמרא בסוטה המבררת את המקרה של חוזר מעורכי המלחמה בהרכבה. "אי ילדה בילדה תיפוק ליה משום ילדה קמיתא". אם נכונים דברי הרמב"ן, שלראב"י הרוכב פטור מערלה, יכלה הגמרא לתרץ בפשטות, שהמדובר במקרה בו גדמו את הכנה וכל הפירות גדלים מהרוכב, ולכן ההרכבה מחייבת בערלה וחוזר מעורכי המלחמה ולאפוקי מטעמו של ראב"י.

החזו"א רוצה על כן לומר, שבהרכבה גם לראב"י חייב, ופטור רק במקרה של הרכבה ע"ג אילן הנטוע לסייג¹⁸ בכה"ג אמרי' "פרט למרכיב", מפני שאנו דנים רק על הרוכב. אבל בהרכבה רגילה, הרוכב הוא כענף של הכנה וע"כ פשיטא שחייב.

כאמור לעיל, החזו"א סובר שראב"י מודה שהרוכב חייב בערלה, פרט לרוכב ע"ג כנה הנטועה לסייג. אשר על כן החזו"א אומר, שהראשונים שפטרו את המברך והמרכיב בחו"ל, בהסתמכם על דעת ראב"י (שכן כל המיקל בארץ הלכה כמותו בחוץ לארץ). התכוונו רק להברכה.

דבריו אלו של החזו"א מוקשים משלושה טעמים, לענ"ד:

א. המעיין בדברי הראשונים שמזכירים את הקולא שבחו"ל, מדברים גם על הרכבה ברמב"ן ובשו"ת הריב"ש מתברר, שלת"ק הרכבה נכללת ב"ונטעתם", והתו"כ ממעטת הרכבה שאינה גמורה. לעומת זאת, לדעת ראב"י, הרכבה אינה בכלל "ונטעתם" ולכן כל הרכבה פטורה.

ב. הגמרא בסוטה משיבה בתירוצה הראשון, שהמרכיב ע"ג אילן הנטוע לסייג הוא החוזר מעורכי המלחמה. בתירוצה האחרון משיבה הגמרא, שרק לת"ק המרכיב חוזר מעורכי המלחמה ולאפוקי מדעת ראב"י. על כן לא מסתבר לומר, שהמדובר דוקא בהרכבה ע"ג אילן הנטוע לסייג כמו בתירוצו הראשון¹⁹.

17. חזו"א ערלה סי' י"ב, ס"ק ד' ד"ה וכתב הרמב"ן.

18. הרב פראנק בחרם ציון – הר צבי עמ' פ"ט, מסכים עם החזו"א בנקודה זו ופשיטא לו שלראב"י המרכיב ע"ג עץ מאכל חייב מפני שהרוכב כענף העץ. ראב"י פותר דוקא בהרכיב ע"ג נטוע לסייג משום שככה"ג חייב משעת ההרכבה וכדי לחייב צריך חידוש של התורה ואין שהרי הרכבה אינה כנטיעה לדעתו.

אך הקושי בדברי הרב פראנק שהרמב"ן שהוא מקור הדברים סובר שבהרכבה ע"ג סייג חייב משעת נטיעה ולא משעת ההרכבה.

19. הגמ' שם מביאה שלושה תירוצים כדי ליישב את הסתירה שבין המשנה שמרכיב חוזר מעורכי המלחמה לתוספתא שאינו חוזר.

החזו"א כמובן יפרש שהעמדה של הרכבה ע"ג סייג מוסבת לדברי המשנה שחוזר מעורכי המלחמה בהרכבת היתר ואין מכאן הכרח שכאשר הגמ' מדברת על התוספתא ומחפשת היכי תימצא של הרכבה שאינו חוזר – שאין מדובר בהרכבה ע"ג סייג. אך יש בפירוש זה דוחק.

ג. ההבחנה בין הרכבה רגילה להרכבה ע"ג אילן נטוע לסייג אינה מובנת לשיטתו של החזו"א עצמו. אדרבא, לדעתו גם בהרכבה ע"ג הנטוע לסייג הרוכב הוא ענף של העץ ואין בו ביטול, דוקא משום שקיימת מציאות של חציו לסייג וחציו למאכל. מהו, אם כן, ההבדל היסודי בין הרכבה רגילה ע"ג אילן מאכל, שלדעת ראב"י אין צורך בחידוש התורה כדי לחייב, לבין הרכבה ע"ג סייג שבה פטור, לדעתו, בגלל שהרכבה אינה בכלל נטיעה?

ד. שיטת הרמב"ן

1. הרכבה חייבת מ"ונטעתם"

כאמור לעיל, לא נראים דברי החזו"א, הסובר שאין צריך פסוק לראב"י לחייב הרכבה בערלה. יתר על כן משתמע מדברי החזו"א שהוא רוצה לפרש שלראב"י פטור בהרכבה רק כשהכנה היא סייג, אליבא דהרמב"ן והר"ן.²⁰ אך לענ"ד לא כך משתמע מהרמב"ן²⁰ (ודבריו מבוארים ומפורטים בדברי הריב"ש בתשובותיו סי' רפ"ג).

הרמב"ן מסביר שמחלוקת ת"ק וראב"י היא בהבנת המילה "נטיעה". לדעת ראב"י במשמעות המילה נטיעה – נטיעה דוקא, וע"כ הרכבה והברכה פטורות מערלה. לעומת זאת, ת"ק סובר, שהרכבה בכלל נטיעה. בתורה נאמר "ונטעתם כל עץ מאכל". לדעת ת"ק, "ונטעתם" כולל גם הרכבה והברכה. אין בתורה ריבוי מיוחד שממנו אנו למדים שהרכבה חייבת, אבל חז"ל פירשו את המושג – נטיעה, ובמילה נטיעה כלולה הרכבה. הרמב"ן רוצה להקל בהרכבה בחו"ל על סמך דברי ר' אליעזר בן יעקב ובסוף הפיסקא שלפני כן הוא כותב:

"ומכלל הדברים, ודאי שערלה נוהגת בהרכבה של ילדה בילדה ולא של ילדה בזקנה כלל". ומיד לאחר מכן כותב הרמב"ן: "אבל נראה לי שעכשיו בחוצה לארץ אין ערלה נוהגת בהרכבה והברכה כלל". קשה אם כן לומר, שהוא מדבר רק על הברכה, כאשר בפיסקא שלפני כן הוא מתייחס רק להרכבה של ילדה בילדה בהשוואה להרכבת ילדה בזקנה!

2. הגדרת ביטול הילדה בזקנה לשיטת הרמב"ן

הרמב"ן מציין כמה פעמים בפירושו לגמרא בראש השנה, שהרכבה חייבת כדין אילן "העולה מאליו".

נאמר בתו"כ⁶: "ונטעתם – פרט לעולה מאליו". בירושלמי²¹ הקשו על פטור זה מדברי המשנה, "עלו מאליהן חייבין בערלה", ויישבו

20. רמב"ן בסוף הסוגיא ד"ה אבל נ"ל שעכשיו בחו"ל וכו'...

21. ירושלמי ערלה פ"א ה"א.

שם, שהעולה מאליו ברשות הרבים פטור וכן ברשות היחיד במקום חורשין, דהיינו במקום שאין כדאיות כלכלית בטיפול בעצים.

נמצאנו למדים מהירושלמי, לדעת הרמב"ן, שבאופן עקרוני, העולה מאליו חייב בערלה מן התורה²². כדי להתחייב בערלה אין צורך במעשה נטיעה של אדם, ואף אם העץ גדל מעצמו, חייב.

הפטור של רשות הרבים או מקום חורשין הוא, כנראה, פטור הדומה לפטור של עץ שיעדו אותו לסייג ולקורות, כי במקומות אלו אין אדם המעוניין בעץ לפירותיו²³, ולכן אין להגדירו כ"עץ מאכל". בכל אופן, ברור שאין בו חסרון מהותי המונע את חיוב הערלה. ומכאן, שלחיוב בערלה אין צורך במעשה נטיעה, שאם לא כן, העולה מאליו היה פטור אף ברשות היחיד.

באותה סוגיא בר"ה, מביא הרמב"ן את המחלוקת בין ר' יוחנן לר"ל בדין הרכבה ע"ג אילן סרק: ר' יוחנן סובר שמונים שנות ערלה משעת נטיעת הסרק ור"ל משעת ההרכבה. למסקנה פסק הרמב"ן כר"ל אך במחשבה ראשונית חשב שהלכה כר' יוחנן ח"ל הרמב"ן שם:

"אבל מכל מקום, לדעת ר' יוחנן הרי מעלין, שאין ערלה נוהגת בהרכבה לעולם למנות לה משעת הרכבה, אלא משעת נטיעת הראשון. וזה אמת הוא לפי גמרא שלנו, דלעולם הרכבה בטלה בעיקר אילן. אלא בכל מקום מרכיב ילדה בילדה הדברים אמורים, ושתייהם נמנין למנין אחד, ומשום דהו לה כעולין קאמרי דנהגא בהו ערלה, כדפרישית".

הרמב"ן אומר שבכל הרכבה הרוכב מתבטל בכנה, הן כאשר הכנה ילדה החייבת בערלה, והן כאשר היא נטועה לסייג או לסרק. ולכן, מנין השנים של הרוכב יחשב עפ"י הכנה.

נמצאנו למדים מדברי הרמב"ן, שההרכבה אינה מעשה המחייב את הרוכב בערלה כנטיעה, אלא שע"י ההרכבה נחשב הרוכב חלק מהעץ הנטוע. לכן הרמב"ן מדגיש שהרכבה חייבת כדין העולה מאליו "ומשום דהו לה כעולין קאמרי דנהגא בהו ערלה". ביטול הילדה בזקנה אינו שונה, בעיקרון, מביטול ילדה בילדה. וכדברי הרמב"ן: "דלעולם הרכבה בטלה בעיקר האילן". מנין השנים בהרכבות השונות הוא תוצאה של ההגדרה הזאת.

22. כך משתמע מדברי הרמב"ן אשר מחייב בהרכבה כדין העולה מאליו אך עיין המאורות על ר"ה דף י" ע"ב שם, מוכיח מהספרא שפטר רק עלה מאליו לרבים שלעומתו ליחיד חייב. חיוב זה לדעת המאורות אינו חיוב תורה, "ואפשר דהוא מדרבנן ואע"ג דלא קרינן ביה ונטעתם כיון דעלה ליחיד דאתי למיטעי", לדעתו ונטעתם מציין מעשה המחייב כדין ערלה ועל כן ללא מעשה זה אינו חייב דבר תורה.

23. עי' רמב"ן שביאר מה הם "פירות העולים במחשבה", וכתב לכך שלושה פירושים :

א. פירות גרועים שפטורים מן המעשר.

ב. עצים שמסתמא נוטעים אותם לסייג.

ג. אילנות העולים מאליהם.

ומשמע שם, שהוא משווה בין פטור הסייג לפטור עולה מאליו.

ועי' בתוס' הרא"ש סוטה מ"ג ע"ב ד"ה ילדה שסבכה שלרש"י יחור נחשב ילדה ועל כך אומר והא דלא נקט סתם יחור שסבכו בזקנה בטל משום דלא הוה ידענא לענין מה בטל וכו' אבל השתא דנקט ילדה מוכחא מילתא דלענין ערלה נאמר.

ביטוי נוסף לכיוון מחשבה זה, נמצא בביאור הרמב"ן לסוגיא נוספת בירושלמי²⁴ המבררת באיזה מקרה אומרים "בטלה הילדה בזקנה"? לדעת הרמב"ן, הירושלמי עוסק במקרה בו מרכיבים יחור ע"ג אילן מבוגר, ממשיכים את הענף ומבצעים בו גם הברכה.

הירושלמי שם מתלבט אם הילדה פטורה דוקא כשאיחוי ההרכבה קודם להשרשת ההרכבה, או שבכל מקרה אומרים "שרשים אין בהם ממש", כי עיקר כוחה של הילדה נובע מהזקנה. וז"ל הרמב"ן שם:

"אבל גבי זקנה לעולם היא פוטרת, שעיקר חיותה מן הזקנה".

פטור הרוכב נובע מכך שעיקר חיותו מהכנה הזקנה. עובדה זו הופכו לחלק מהזקנה וממילא הוא פטור מן הערלה.

הגמרא בסוטה מבדילה בין ילדה שסיבכה בזקנה לבין הרכבה ע"ג אילן הנטוע לסייג, ואומרת:

"התם (ילדה בזקנה) אי מימליך עלה — לאו בת מיהדר היא. הכא (בהרכבה ע"ג

סייג) אי מימליך עלה — בת מיהדר היא וכו'..."

הרמב"ן כותב על כך, שבהרכבה ע"ג סייג חייב משעת נטיעת הכנה:

"דהא אפי' מחשב על הראשונה (הכנה, כאשר היא נטועה לסייג), אינו מונה לה

משעת מחשבה אלא משעת נטיעה, והכי תני לה מפורש בתוספתא: "נטעו

לעצים וחשב עליו לאכילה, מאימתי מונה לו? משעת נטיעתו". הלכך, לאו

בת מיהדר היא למנות לה משעת הרכבה. דאלת"ה, לוקמה ילדה בילדה

של שתי שנים שתחזור ליה ההרכבה לאחר שיצאו שני חזרה של ראשונה.

אלא כולן למנין ראשון הן נמנין וכו'..."

יש שתמהו על דברי הרמב"ן, מה ראה הרמב"ן להוכיח את שיטתו שבהרכבה ע"ג

סייג חייב משעת נטיעת הכנה מהתוספתא העוסקת בסתם נטיעה לסייג? בנטיעה לסייג,

אם נמלך למאכל מונה משעת הנטיעה, אבל בהרכבה ע"ג נטוע לסייג, יתכן שההרכבה

נחשבת כנטיעה וע"כ יתחייב בשעת ההרכבה.

לאמיתו של דבר, הרמב"ן מוכיח את שיטתו משני כיוונים:

א. בתוספתא למדנו, שהנמלך בנטיעת סייג מונה משעת נטיעתו. הילכך בהרכבה ע"ג

סייג, לאו בת מיהדר היא למנות משעת ההרכבה.

העובדה שבנטיעה לסייג יש אפשרות להמלך, סימן הוא שאין כאן פטור גמור מדין

ערלה. מנין השנים נמשך והפטור הוא לזמן שכוונתו להשתמש באילן שלא למאכל.

ברגע שנמלך ממשיך את המנין כרגיל לכן גם בהרכיב ע"ג סייג יכול להמשיך את המנין

עפ"י הכנה.

ב. שמא תאמר, כפי שהקשינו, שההרכבה נחשבת כנטיעה ותגרום מנין חדש של

שנות הערלה. לכך אומר הרמב"ן — "דאלת"ה לוקמה ילדה בילדה וכו'..."

דין הרכבה רגילה של ילדה בילדה מוכיח שההרכבה אינה נחשבת כמעשה נטיעה

היכול לגרום למנין חדש של שנות הערלה, שא"כ, מדוע לא מונים בכל הרכבה כזו

משעת ההרכבה? ראיה לכך ניתן להביא מהגמרא בסוטה. הגמרא שם מנסה למצוא

ציור שהחזרה מעורכי המלחמה תגרם ע"י ההרכבה ואומרת:

"אילימא ילדה בילדה – תיפוק ליה דבעי מיהדר משום ילדה ראשונה". ואילו הרוכב היה חייב בערלה משעת ההרכבה, נעמיד את המשנה בהרכיב ע"ג כנה בת שנתיים או שלוש ואז יחזור מעורכי המלחמה בגלל הרוכב לאחר שנגמר מנין שנות ערלה של הכנה. לכך אומר הרמב"ן: "אלא כולן למנין ראשון הן נמנין".

לסיכום:

הרמב"ן, מצד אחד, מוכיח שהרכבה אינה מעשה נטיעה הגורם למנין חדש. ע"י ההרכבה, הרוכב ממשיך את המנין של הכנה כפי שאנו רואים בדין ילדה בילדה. מאידך, אילן הנטוע לסייג אינו מופקע מדין ערלה, אלא ממשיך את מנינו, אעפ"י שבאופן זמני הוא פטור. ולכן, כשנמלך, מונה משעת נטיעתו. לדעת הרמב"ן, המרכיב ע"ג אילן הנטוע לסייג דומה לאילן שחציו מיועד למאכל וחציו לסייג: הרוכב דומה לחצי הנטוע למאכל, והכנה – לחצי הנטוע לסייג.

3. הקושי בדברי הרמב"ן

מחד, ביארנו בדעת הרמב"ן שההרכבה חייבת בערלה מפני שהתורה אינה מקפידה על כך שתהיה נטיעה דוקא כדי שהאילן יהיה חייב בערלה. גם הרכבה נחשבת כנטיעה לעניננו.

מאידך, כל מהלך הרמב"ן בנוי על כך שהרכבה אינה יכולה להיחשב נטיעה הגורמת לחיוב ערלה. על ידי ההרכבה מתאחה הרוכב בכנה ולכן הוא מקבל את דין הכנה. שנות נטיעת הרוכב נקבעות עפ"י נטיעת הכנה.

לכאורה, סתירה מיניה וביה יש כאן!!!

אם אכן הרכבה נחשבת כנטיעה, מדוע לא ימנו לרוכב משעת הרכבה כפי שמונים בנטיעה? ואם אינה כנטיעה, מה משמעות החידוש שההרכבה בכלל "ונטעתם" דקרא?

4. הגדרת הרמב"ן ב"ונטעתם"

צריך לומר בביאור מחלוקת ראב"י ות"ק, שלראב"י – "שנטע" דוקא משמע, הנטיעה מציינת את המעשה המחייב בערלה וגורם לחזרה מעורכי המלחמה. לפי דעתו, כל הרכבה פטורה מן הערלה, מפני שאין כאן מעשה המחייב בערלה. לת"ק, "נטיעה" אינה מציינת מעשה המחייב, ובערלה אין צריך במעשה מיוחד של אדם כדי שיחול דין ערלה.

לדעת הרמב"ן למדנו, ש"ונטעתם" מבטא כל מציאות של יצירה חדשה של צמח הגדל באופן עצמאי. אין זה משנה אם יצירת הצמח נגרמה ע"י מעשה אנושי של נטיעה¹⁴ או שגדל מאליו. גם בהרכבה והברכה נוצרה מציאות חדשה של גדילת צמח. מובן, לפי הגדרה זו של הרמב"ן, שהרכבת ענף עץ נטוע או הברכה, ענף ללא ניתוק מן האם אינה יצירת צמח עצמאי, וע"כ אין זה בכלל "נטיעה".

5. סיכום שיטת הרמב"ן בהבנת ביטול הילדה בזקנה

א. מקור החיוב של ההרכבה בערלה נלמד מהפסוק. לדעת ת"ק "ונטעתם" אינו נטיעה בלבד אלא אף הרכבה נכללת בו.

ב. ההגדרה של "ונטעתם" רחבה יותר מהמובן הפשוט של המילה. "ונטעתם" אינו מבטא את מעשה הנטיעה, אלא, בעיקר, את התוצאה הנגרמת ממנה. כל צמיחה חדשה במידה זו או אחרת של עצמאות נכלל ב"ונטעתם".

ג. הביטול של הילדה בזקנה אינו ביטול איסור בהיתר. הוא גם אינו ביטול מציאותי לגמרי. לא נראה לענ"ד לומר שכיון שמבחינה בוטאנית הרוכב נהיית חלק מהכנה אזי הרוכב מקבל את כל דיניה עד כדי כך שאין צריך כלל בפסוק כדי לחייב בערלה. לדעת הרמב"ן אחרי שלמדנו את החיוב היסודי של הרכבה בערלה מגיעים אנו להגדרת הביטול. וביטול זה הוא דין מיוחד לערלה.

אני מונה את שנות הרוכב עפ"י הכנה מפני שבאמת יש לפני אילן אחר שהגיל שלו הוא גיל הכנה. אך לא נאמר בגלל התאחדות הרוכב לכנה שכל הדינים החלים על הכנה חלים באופן אוטומטי על הרוכב.

ויתכן שגם זאת נלמד מהפסוק "כי תבואו אל הארץ וכו' ונטעתם וכו' שלש שנים..." "ונטעתם" הרי אינו כפשוטו, ולכן יתכן שבא להורות גם על ראשית המנין, והמנין נקבע עפ"י הנטיעה.

ה. שיטת הריטב"א והמאירי

דעת הריטב"א והמאירי דומה בכל מהלך הבנת הסוגיא, אף שנחלקו ביניהם בפרט מסויים, כפי שיתבאר להלן.

מהתוספתא בשביעית, המובאת בגמרא במסכת ראש השנה, אנו לומדים:
 "אחד הנוטע והמרכיב שלוש שנים יום לפני ראש השנה – עלתה לו שנה,
 ומותר לקיימן בשביעית וכו'... פירות נטיעה זו אסורין עד חמשה עשר
 בשבט, אם ערלה – ערלה ואם רבעי – רבעי".

מתוספתא זו אנו למדים, שהמרכיב והמברך מתחייב בערלה כדין נוטע. ואם הרכיב שלוש שנים יום לפני ראש השנה עלתה לו שנה ערלה ולכן מותר לקיימן בשביעית. מפשטות דברי התוספתא עולה שההרכבה גורמת את האיסור וממנה מונים שנות ערלה לרוכב. הבנה זו כמובן עולה בקנה אחד עם דעת ת"ק דראב"י בסוטה, הסובר שהרכבה והברכה הן בכלל נטיעה.

הריטב"א כותב שם²⁵ בחידושו:

"נראה, דערלה נוהגת בהרכבה ובהברכה. וקמ"ל בהברכה, דאעפ"י שאינה נטיעה לכתחילה ממש כדכתיב גבי ערלה, אפ"ה כנטיעה חשבינן לה. והרכבה אשמעינן נמי, דסד"א שאין נוטע אלא הנוטע בארץ אבל לא זה שנוטע באילן – קמ"ל".

לדעת הריטב"א, הנטיעה או ההרכבה גורמים את חיוב הערלה ועל כן מהם ימנו גם את השנים²⁶.

25. ריטב"א ר"ה דף ט' ע"ב ד"ה – תנו רבנן.

26. יתכן שאין צורך במעשה אדם המחייב ולכן העולה מאליו חייב אבל הנטיעה היא הגורמת את החיוב.

לעומת תוספתא זו למדנו בתו"כ⁶ פטור ערלה בהרכבה: "ונטעתם פרט למברך ולמרכיב". פטור זה מערלה הוא במקרה של הרכבה של ילדה בזקינה או של ילדה בילדה. במקרים אלו הרוכב בטל לכנה, וע"כ מנין השנים יהיה עפ"י מנין הכנה.

כאשר הרוכב גורם את חיוב הערלה, כגון בהרכבה ע"ג סייג או סרק, בהם אין הרוכב בטל לכנה, דין הרכבה כדין נטיעה והמנין יחשב עפ"י הרוכב.

הגמרא בסוטה שואלת, מה ההבדל בין הרכבת ילדה בזקנה, שהילדה פטורה, לבין הרכבת ילדה ע"ג ילדה הנטועה לסייג? על כך היא משיבה, שסייג היא בת מיהדר לעומת זקנה שאינה בת מיהדר.

לדעת הרמב"ן ביארנו, שהרוכב אכן מקבל את דין הכנה אך היות וגם בכנה יש אפשרות של אימלוכי וקיימת מציאות של חציו לסייג וחציו למאכל, לכן הרוכב חייב מפני שהוא למאכל.

לדעת הריטב"א והמאירי, העובדה שבסייג הכנה היא "בת מיהדר" אינה גורמת חיוב ערלה, אלא רק מציינת שלא קיים דין ביטול מפני שהפטור אינו החלטי. מכיון שכך חוזר הדין היסודי, שהרכבה כנטיעה וממילא מתחייב הרוכב משעת ההרכבה.

המאירי מוסיף סברא נוספת שאינה מופיעה בריטב"א: "והרכבתו אינה בטלה אצלו אחר שאין היא עצמה בת ערלה עד שנאמר שההרכבה בטלה אצלו אעפ"י שמכח זה שהרכיבו בו הוא חי, וכו'..."

אין בכנה הנטועה לסייג דין ביטול מפני שאין היא עצמה בת ערלה. סייג אינו דומה לזקנה. הזקנה היתה חייבת בערלה ונפטרה. לעומתה, בסייג, לא התחיל דין ערלה. ההבדל בין שיטת הריטב"א לבין שיטת המאירי בא לידי ביטוי בהרכבת ילדה ע"ג זקנה הנטועה לסייג. לדעת הריטב"א זקנה אינה בת מיהדר ולכן בטלה ילדה בזקנה, אך לדעת המאירי שנזקק לסברא שסייג אינה בת ערלה גם אם הכנה הנטועה לסייג היא זקנה, יתחייב הרוכב משעת ההרכבה.

ו. שיטת הרמב"ם בהרכבה

נאמר במשנה (ערלה פ"א מ"ה): "סיפוק גפנים וסיפוק על גבי סיפוק אעפ"י שהבריכה בארץ – מותר".

ובפירוש המשנה אומר הרמב"ם (לפי הוצאת הרב קאפח):

כגון שהרכיב קצה ענף אילן זה באילן אחר, וקצה ענף האילן השני, בראשון, הרי זה פטור מן הערלה בכל אלו. ואמרו בספרא "ונטעתם – פרט למברך ולמרכיב ולעולה מאליו".

מכאן אמרו "סיפוק הגפנים וסיפוק ע"ג סיפוק אע"פ שהבריכה בארץ מותר". וזו ההכרעה וההרכבה האמורים בספרא שאינן חייבין בערלה, הן האמורים במשנה זו. כגון שהברך את האילן ועיקרו קיים בארץ ולא נעקר, או שמשך ענף מאילן זה והרכיב קצהו באילן אחר ועיקרו מחובר לאילן הראשון.

אבל אם כרת ענף והרכיבו באילן אחר או טמנו בארץ, הרי זה חייב בערלה וזוהי ההרכבה וההרכבה האמורים במסכת סוטה, באמרים: "אחד הנוטע ואחד המבריך ואחד המרכיב", וזכור כללים אלו שלא תסתפק בהן ותחשוב שהן סותרין זה את זה. ששם אמרו, "נוטע ומבריך ומרכיב חייב בערלה", ובספרא מפורש שמבריך ומרכיב אינו חייב בערלה והם שני מיני הרכבה ושני מיני הרכבה, כמו שביארתי לך".

מתוך דברי הרמב"ם אלו משתמע שהציר המרכזי שעל פיו אנו מחלקים בין ההרכבה המחייבת לזו הפטורה הוא חיתוך הרוכב מאמו. אם הרוכב עדין קשור לאמו ואני מרכיבו ע"ג הכנה — אין זו הרכבה המחייבת, מפני שאין כאן יצירה של ישות עצמית חדשה. אין זו הרכבה אמיתית ואין כאן דמיון לפעולת הנטיעה המחייבת בערלה. **אם הרוכב הוא יחור שאינו קשור לאמו זוהי ההרכבה הדומה לנטיעה וע"כ חייב בערלה**²⁷. בדברי הרמב"ם לא נתבארו שתי נקודות:

א. בהרכבה שחייבת בערלה, ממתי מונים את שנות הערלה של הרוכב?

ב. באיזה מקרה נאמר את הכלל: "ילדה שסבכה בזקנה בטלה"?

בהלכות מעשר שני ונטע רבעי, פ"י הלכה י"א, הרמב"ם עוסק בהעברת שתיל ממקום למקום. יש לשים לב לכך שהרמב"ם מציין שמונה לו משעת נטיעתו השניה, ואלו דבריו: "...או שעקר את כל האילן ממקומו ונטעו במקום אחר — הרי זה חייב בערלה, ומונה משעת נטיעתו".

שם בהלכה י"ג הרמב"ם עוסק בדיון קוצץ אילן. אם קציצה זו נמוכה עד הארץ — חייב, ומונה משעת הקציצה.

בשתי הלכות אלו הרמב"ם כותב ממתי מונים את שנות הערלה.

לעומת זאת, בהלכה י"ד אומר הרמב"ם:

"אחד הנוטע ואחד המבריך ואחד המרכיב — חייב".

הרמב"ם אינו מציין איך מונים את השנים אלא כותב בסתמא "חייב". סתם ולא פירש!

בהמשך אותה הלכה כותב הרמב"ם:

"בד"א (שהמבריך והמרכיב חייב) וכו'...? בשחתך בד אחד מן האילן והבריכו

בארץ או הרכיבו באילן אחר. אבל אם מתח בד אחד מן האילן הזקן והבריך

בארץ או הרכיבו באילן אחר ועיקר הבד מעורה באילן הזקן הרי זה פטור".

בהלכה זו, כמו בפירוש המשנה, הרמב"ם מבחין בין מרכיב יחור חתוך — שחייב,

לבין מרכיב ענף מחובר של אילן אחד באילן אחר — שפטור.

לעומת זאת, בהלכה ט"ז כותב הרמב"ם:

"ילדה שסיבכה בזקנה ואין פירות בילדה, אפי' הוסיפו מאתים, הרי אלו

27. לדעת הרמב"ם רבי מאיר סובר שאם הרוכב אמנם היה קשור לאמו אך הוא היה חלש וע"י ההרכבה התחזק מכח יניקתו מהכנה חייב בערלה. יתכן והמחלוקת בין ר"מ לת"ק היא שלר"מ הדבר הקובע הוא היניקה ובד"כ כאשר הרוכב קשור לאמו לא מתהווה שינוי משמעותי בגלל ההרכבה ולכן פטור אך אם מתחזק מההרכבה חייב. לדעת ת"ק כאשר הרוכב קשור לאמו לעולם אין זו הרכבה אמיתית ואין כאן הנטיעה המחייבת בערלה.

הפירות של ילדה אסורין שאין גידולי היתר מעלין את העיקר האסור".
השאלה היא, באיזו הרכבה מדובר כאן: בהרכבה בה רוכב הוא יחור חתוך או בהרכבה בה הרוכב מחובר לאילן האם?

1. דעת המאירי וה"כפתור ופרח"

המאירי²⁸ והכפתור ופרח²⁹ מסבירים בדעת הרמב"ם, שיש להבחין בין הרכבה של יחור שחייב בכל מקרה לבין הרכבה של אילן באילן זקן שבה אנו אומרים בטלה ילדה בזקנה. ואלו דברי המאירי:

אלא שלדעת גדולי המחברים נראה שכל שתולש בד ומרכיבו באחר אינו בטל וחייב בערלה אבל כשמסבך בד של אילן מחובר באחר בטל הבד אם הוא ילד באחר אם הוא זקן וכו'..."

לפי המאירי בדעת הרמב"ם אין ביטול בהרכבת יחור. הרכבה כזו נחשבת כנטיעה ולכן מסתבר שחייב משעת ההרכבה.

לפי שיטה זו ברמב"ם מתבארים דבריו בהלכות שמיטה ויובל³⁰. הרמב"ם שם לא ציין שמדובר בהרכבת אילן מאכל ע"ג סייג או סרק אלא כתב בסתמא:

"אף שבזממה"ז אין נוטעין ואין מברכין ואין מרכיבין שלשים יום לפני ר"ה ועוד ארבעה עשר יום לקליטה, שמא יאמר הרואה בשביעית נטעו".

לדעת הרמב"ם, הרכבה רגילה היא הרכבת יחור אשר חייבת בערלה ומנינה משעת ההרכבה, ולכן יש לבצע את ההרכבה ארבעים וארבעה יום לפני ראש השנה כדי שתיחשב בשנה השישית, שאם לא כן יאמר הרואה שבשביעית נטעו. וכך ביאר הרמב"ם הלכה זו בפירושו למשנה בשביעית³¹.

גם בהלכות מלכים³², לגבי חוזר מעורכי המלחמה, כתב הרמב"ם:
"...אחד הנוטע ואחד המברך ואחד המרכיב הברכה והרכבה שהיא חייבת בערלה וכו'..."

הרמב"ם לא ציין כמבואר בגמרא שמדובר בהרכבת אילן מאכל ע"ג סייג אלא בהברכה והרכבה שהיא חייבת בערלה.

למה התכוון הרמב"ם כשאמר: "הברכה והרכבה שהיא חייבת בערלה"?
כמובן, מדובר בהרכבה והברכה בהן נחתך הענף מעץ האם כפי שהתבאר בהלכות ערלה ובפירוש המשנה.

הקשיים שעומדים בעיקר שיטה זו הם המקורות השונים: הסוגיא בסוטה, וסוגיית הירושלמי בערלה, בהן לא מצאנו חילוק זה של הרמב"ם לגבי הרכבה אלא לגבי הברכה בלבד. יתר על כן, בסוגיות הנ"ל הגמרא מחפשת מקרה של הרכבה שמתחייבים על ידה בערלה משעת הרכבה, ואין, ואילו לשיטת הרמב"ם אפשר לומר בפשטות שמדובר בהרכבת יחור.

28. מאירי ר"ה דף י' ע"א.

29. כפתור ופרח פרק נ"ד.

30. רמב"ם שמיטה ויובל פ"ג הי"א.

31. פי' הרמב"ם על המשנה שביעית פ"ב מ"ו.

32. ר"מ הל' מלכים פ"ז ה"ז.

2. דעת המהר"י קורקוס והמהר"מ אלשיך

המהר"י קורקוס³³ והמהר"ם אלשיך³⁴ מפרשים, שאין כוונת הרמב"ם להחמיר ולחייב בערלה בכל הרכבה בה הרוכב מנותק מן האם, אלא לפטור בכל הרכבה בה הרוכב קשור לאמו ואפי' ילדה בילדה.

בהרכבה בה הרוכב מנותק מן האם, יש להבחין בין אם הכנה ילדה וחייבת בערלה ואז יהא דין הרוכב כדין הכנה במנין השנים ואם הכנה זקנה פטור אף הרוכב³⁵. לפי שיטה זו אין הבדל בין שיטת הרמב"ם לשיטת שאר הראשונים ומסתדרים יפה עם הסוגיות השונות, אלא שדברי הרמב"ם קשים לביאור.

ז. משמעות ההרכבה בערלה – סיכום

1. לדעת ה"שאגת אריה", דין ביטול ילדה בזקנה הוא מדין ביטול איסור בהיתר.
 2. לדעת ה"חזון איש", ע"י ההרכבה הרוכב הופך להיות כענף הכנה, ולכן הוא מקבל את כל דיניה. לדעתו, אין צורך בפסוק כדי לחייב את הרוכב בערלה.
 3. לדעת הרמב"ן, למדנו מהמילה ונטעתם, שהרוכב חייב בערלה.
 4. לדעת המאירי והריטב"א, ההרכבה היא כנטיעה. ולכן, הרוכב חייב בערלה ומונים לו משעת ההרכבה (לדוגמא, בהרכבה ע"ג אילן סייג או סרק).
 - לדעתם, בהרכבת ילדה בילדה הרוכב בטל בכנה, ומונים לו את שנות הערלה מנטיעת הכנה. ובהרכבת ילדה בזקנה, הילדה בטלה בזקנה ופטורה מן הערלה.
 5. דעת הרמב"ם:
- א. לפי המאירי והכו"פ, דעת הרמב"ם דומה לשיטת המאירי והריטב"א, פרט לדין הרכבת ילדה בזקנה, שאם הרוכב הוא יחור שנחתך מאימו אין הוא בטל בכנה ומונים לו את שנות הערלה משעת ההרכבה.
- ב. לפי המהר"י קורקוס והמהר"ם אלשיך דעת הרמב"ם היא כשיטת הרמב"ן.

33. מהר"י קורקוס על הרמב"ם פ"י מהל' מע"ש.

34. מהר"ם אלשיך סי' ק"י.

35. המהר"ם אלשיך שם עוסק בדין אתרוג המורכב ודוחה דברי החכם המתיר מפני שנתבטלה יניקת הלימון בתוך האתרוג וכאילו כולו אתרוג, אלא אדרבה שנינו ילדה שסבכה בזקנה בטלה ילדה בזקנה ולכן כאן דומה הפרי החדש ללימון.

לשיטתו ברמב"ם דין זה של הביטול נכון גם אם הרוכב נותק מאמו.

לפי דברי המהר"ם אלשיך והמהרי"ק, אי אפשר לבאר את דברי הרמב"ם בהל' שמיטה ויובל "שמא יאמר הרואה בשביעית נטעו", עפ"י דברי הגמ' גיטין נ"ד ע"א וירושלמי תרומות פ"ב סוף ה"א ושבת פ"ג ה"א, שכוונתו לדין מונים לשנות ערלה עפ"י מה שנתבאר לעיל, שהרי לעולם בהרכבה מונים עפ"י נטיעת הכנה. ואיזו חשיבות יש לזמן ההרכבה? ובשלמא בהסבר הגמרא, אפשר לדחוק דבריה, אבל בפסקי הרמב"ם צע"ג. ואכן המהרי"ק בהלכות כשמו"י מתקשה מאד, לשיטתו, במקור דברי הרמב"ם. והוא מבאר שם, שהרואה את הנטיעה הקטנה יטעה לחשבה לנטיעת שביעית, ולא מפני שהשביעית נחשבת שנה ראשונה למנין ערלה.

מלאי חיים הם לנו הזכרונות האצורים בזכר שאנו עושים, ע"פ המסורת וע"פ תקן סופרים, ע"פ קבלת אבות מקדם או ע"פ שריד מעיקר חיוב דין תורה, לפי התפצלות ההכרות המתפרדות בשיטות המעשיות של חכמת ההלכה לכל המצות התלויות בארץ. **מצומקים נראים לנו עתה הדברים, צורה דלה יש להם מבחוץ, אבל חיים וענין רב הם מלאים בפנים.** אנו מערימים על שמירת השמיטה במכירה לנכרי את הקרקעות, מקיימים את נתינת המעשרות לכהן וללוי ע"י תקן שאין בו הפסד גדול לנותן, ולא ריוח גדול למקבל, מברכים ומפרישים, ופודין את המעשר השני הראוי להאכל בקדושה בעיר המרכזית הקדושה והחיה, המקום אשר בחר ד', לב האומה לכל זרמי חייה, "משלמים פרים שפתינו", שפך שיח תחת סדרים חיים, במשטר חי וקים, המלא הוד ויפעה, שירה חמרה עז וחדוה. **אבל אלא הגרגרים הזעירים כח-צמיחה גדול גנוז בהם.**

הראי"ה קוק זצ"ל אורות התחיה ה'

הרב יואל פרידמן

מנין שנות ערלה בהרכבה ע"ג אילן סרק

ראשי פרקים:

- א. הצגת הבעיה.
- ב. סוגיית הירושלמי בערלה.
- ג. שיטת הרמב"ן.
 1. גירסת הרמב"ן בתוספתא בערלה.
 2. שיטת הרמב"ן: הרכבה ע"ג אילן סרק מחייבת בערלה משעת ההרכבה.
- ד. שיטת הריטב"א והמאירי.
- ה. שיטת הר"ן.
- ו. שיטת הרמב"ם.
- ז. שיטת הגר"א והחזו"א.
- ח. המסקנה להלכה בהרכבה ע"ג אילן סרק.
- ט. הרכבת "עין" ע"ג חושחש.
 1. "שורש פטור פוטר"
 2. השוואת ההרכבה לנטיעה
- י. הגדרת אילן מאכל (בניגוד לאילן סרק)
 1. פירות שראויים לאכילה.
 2. פירות שנאכלים ע"י הדחק.
 3. מה נחשב ראוי למאכל.
- יא. כנה — אילן בעל פריחה זיכרית.
 1. הגדרת אילן מאכל עפ"י הזן או עפ"י המין.
- יב. החלפת זן ע"י שינטוע.
- יג. סיכום.

א. הצגת הבעיה

בחזר של הרבנים הראשיים שליט"א מתאריך ב' אייר תשמ"ה, פורסמו הוראות למשתלות לצורך מניעת בעיות ערלה.
 הוראות אלו עוסקות בשלושה תחומים:
 א. גודל הנקב של העציץ.
 ב. תאריך השתילה.
 ג. צורת העברת השתילים.

ישנם נושאים נוספים שמצריכים בירור הלכתי. לאור בירורים אלו יש לבדוק את המציאות במשתלות כדי להתמודד עם הבעיות השונות.
 הנושאים שבעיקר צריכים בירור הם:
 א. המצעים עליהם מונחים השתילים בהיותם במשתלה. בנושא זה ערכו הרב עזריאל אריאל והרב משה הרשטיק בירור מקיף, שנדפס בספר זה.
 ב. מנין שנות ערלה בהרכבות השונות.
 ההשלכה של הנושא הזה היא לשאלה אם מנין השנים לערלה מתחיל מהנטיעה של השתיל או מעת ההרכבה.
 כידוע, בימינו, כמעט כל אילנות המאכל מורכבים, ובדרך כלל ההרכבות מתבצעות במשתלה.

אפשר לחלק את הבירורים שיש לעשות בהרכבות לשנים:
 א. הרכבה על שתיל בגובה של פחות מטפח. בדרך כלל מתבצעות ההרכבות כשלשה חדשים עד חצי שנה מעת נטיעת הכנה. השתילים עדיין זעירים ולכן קורה שההרכבות מתבצעות בגובה נמוך.

ב. הרכבה ע"ג כנה שאינה ראויה למאכל. כדי להגיע לפרי איכותי נעשים נסיונות רבים של מיון וברירת זנים הן לכנה והן לרוכב. הקריטריונים שעל פיהן בוחרים את הזן של הכנה כמובן אינו זהה לאלו שעל פיהן בוחרים את הרוכב. בעוד שלרוכב אנו צריכים בעיקר את הזן שיתן את הפרי האיכותי ביותר, לגבי הכנה אין לכך חשיבות בד"כ. מה שחשוב לברירת הכנה הוא, בדרך כלל, ההתאמה לסוג הקרקע, טיב המים והאקלים, עמידות למחלות ומזיקים וכן התאמה לזן של הרוכב שאותו אנו רוצים.

במקרים רבים הכנות נותנות פרי שאינו ראוי למאכל ולפעמים אין עליהן פרי כלל. במסגרת מאמר זה, ברצוננו לברר שלש נקודות עיקריות:

א. מנין שנות הערלה בהרכבה ע"ג אילן סרק.

ב. הגדרת "אילן מאכל" (בניגוד לאילן סרק).

ג. דין החלפת זן ע"י שינטוע.

ב. סוגיית הירושלמי בערלה

נאמר בירושלמי (ערלה פ"א ה"ב):

"תני: גוי שהרכיב אילן מאכל ע"ג אילן סרק, אעפ"י שאין ישראל רשאי לעשות כן — חייב בערלה. מאימתי הוא מונה לו? משעת נטיעתו. ריש לקיש אומר: ובלבד דברים שהן באים במחשבה, כגון חרובי צלמונא וחרובי גידודא. אבל ערבה, כנוטע בארץ. ור' יוחנן אמר: ואפי' ערבה."

הגמרא מקשה על ר' יוחנן מהמשנה בשביעית (פ"ב מ"ו):
"אין נוטעין וכו' ואין מרכיבין ערב שביעית פחות משלושים יום לפני ר"ה. ואם נטע וכו'... או הרכיב יעקור."

הגמ' מבינה שאסור לנטוע ולהרכיב סמוך לשביעית בגלל שלמנין שנות הערלה יראה כאילו העץ ניטע בשמיטה. פירוש הדבר: אם אדם יטע או ירכיב בתוך שלושים יום הסמוכים לשנת השמיטה, השנה הראשונה לערלה תהיה השנה השביעית, ויאמרו שהוא נטע או הרכיב בשביעית.

לפי ר"ל אפשר לפרש, שהמשנה עוסקת בהרכבה ע"ג אילן סרק, ולכן מונים מעת ההרכבה. אבל לר' יוחנן, הסובר שמונים מעת נטיעת הכנה, מדוע יאסר להרכיב בתוך השלושים יום שלפני השביעית?

לישוב קושיא זו מנסה הגמ' לומר שטעם האיסור של נטיעה והרכבה בערב שביעית אינו נובע ממנין שנות הערלה, אלא מפני "שהן מתאחזין בשביעית". הגמ' דוחה תירוץ זה עפ"י סיום התוספתא בשביעית שמקבילה למשנתנו. בתוספתא (שביעית פ"ב ה"ג) נאמר:

"הנוטע והמברך והמרכיב שלשים יום לפני ר"ה, עלתה לו שנה, ומותר לקיימן בשביעית. פחות מכן, לא עלתה לו שנה, ואסור לקיימו בשביעית. פירות נטיעה זו אסורין עד חמשה עשר בשבט. אם ערלה, ערלה אם רבעי, רבעי."

מהמילים "פירות נטיעה זו אסורין עד ט"ו בשבט" משתמע אם כן שיסוד הדין הוא מנין שנות ערלה.

מסקנת הגמ' בדעת ר' יוחנן היא: "לית כאן מרכיב" ופירוש הדבר שר' יוחנן אינו גורס במשנה את המילים "אין מרכיבין".

בדעת ר"ל הגמ' מסיקה: "אמר ר' אבא מרי: אפילו כר"ל לית כאן מרכיב — לשעבר הא בתחילה לא". להלן נבאר את דברי ר' אבא מרי.

דברי ר' יוחנן צריכים בירור והבנה! איך יתכן למנות בהרכבה ע"ג אילן סרק משעת נטיעת הסרק? הרי לא מנו לו שנות ערלה, והוא כלל לא שייך למנין זה?!

להבנת הענין יש לבאר שני דברים:

א. הרכבה גורמת לאחדות הרכב עם הכנה מבחינה בוטאנית וכל הדינים של הרכב הם פונקציה של השתייכות הרכב לכנה.

ב. איסור ערלה הוא איסור אשר חל על הפירות במשך שלוש השנים הראשונות של האילן, והוא אינו איסור שחל על האילן. אם יש פירות באילן בשנותיו הראשונות פירות אלו אסורים בערלה. לכן לא אכפת לנו שהכנה היא סרק ואין בה איסור ערלה.

לדעת ר' יוחנן העובדה שהאילן הכנה הוא סרק אינה מפריעה למנין הטבעי של שנות האילן, וברגע שהרכבנו, ונתאחדו הרכב והכנה, נמצא שגדלים פירות על אילן כמנין שנות הכנה.

לדעת ר"ל הכנה היא אילן סרק, שאינו שייך לדין ערלה, וע"כ לא שייך למנות על פיה שנות ערלה. כדי לבאר את דבריו, יש להדגיש שתי נקודות:

א. ר"ל חולק על ר' יוחנן בהבנת איסור הערלה, דהיינו שהאיסור הוא על האילן, ורק ממילא על הפירות. לפי זה אין לדבר על מנין שנות הערלה באילן שאינו אילן מאכל וכשמרכיבים על גביו מתחילים למנות משעת ההרכבה.

ב. כפי שהסברנו במאמרנו "משמעות ההרכבה בערלה", ישנו חידוש מיוחד בהלכות ערלה, שע"י ההרכבה אני ממשיך אצל הרכב את הנטיעה הראשונית של הכנה ולכן אפשר למנות ברכב את מנין הכנה. כמובן, כשאינן בכנה דין ערלה לא שייך למנות לרכב את מנין הכנה.

ולכאורה כך נראה מדברי הירושלמי. לדעת ר"ל מונים לרכב משעת הרכבה מפני "שהוא כנוטע בארץ", דהיינו, שההרכבה בכנה כזאת, נחשבת לנטיעה בארץ ואינה המשך הנטיעה הראשונה.

ג. שיטת הרמב"ן

1. גירסת הרמב"ן בתוספתא בערלה

הרמב"ן פורש את כל הסוגיא הירושלמית, המובאת לעיל בענין מחלוקת ר' יוחנן וריש לקיש, אלא שבתחילת דבריו היתה גירסת התוספתא¹ המונחת בפניו:

"גוי שהרכיב אילן מאכל על אילן סרק אעפ"י שישראל רשאי לעשות כן – חייב בערלה. מאימתי מונה לה? משעת נטיעתה."

מפאת גירסה זו לא הובנו דברי ר' בא (ר' אבא מרי בגירסת הירושלמי) בסוף הסוגיא האומר "אפי' לריש לקיש לית כאן מרכיב לשעבר הא לכתחילה לא". וכי מדוע אסור להרכיב לכתחילה ע"ג אילן סרק? הרי נאמר בתוספתא: "אעפ"י שישראל רשאי לעשות כן וכו'..."¹.

אשר על כן כתב הרמב"ן: "ואין פירוש דברי ר' בא ברורין לי".

הרמב"ן פסק בתחילה כר' יוחנן לפי הכלל הנקוט בידינו – מח' ר' יוחנן ור"ל – הלכה כר' יוחנן. וז"ל הרמב"ן:

"אבל מ"מ לדעת ר' יוחנן הרי מעלין, שאין ערלה נוהגת בהרכבה לעולם למנות לה משעת הרכבה אלא משעת נטיעה דראשון וזה אמת לפי גמרא שלנו וכו'..."

לאחר מכן מצא הרמב"ן גירסה שונה של התוספתא, ובה נאמר "אעפ"י שאין ישראל רשאי לעשות כן", דהיינו שיש איסור כלאיים בהרכבה ע"ג אילן סרק².

1. תוספתא ערלה פ"א ה"ה.

2. ועיין בתוספתא כפשוטא עמ' 894 שהביא את פי' של המהר"א פולדא והגר"א בביאורו על השו"ע סי' רצ"ד ס"ק מ"ח שמסקנת הירושלמי שגם לר"ל לא גורסים המרכיב מפני שאסור להרכיב אילן מאכל

הגרא"ז מלצר בהערותיו לרמב"ן, מבאר את ההבדל בין ההבנה הראשונה של הרמב"ן למסקנתו. בהו"א, כשגירסת התוספתא שהיתה לרמב"ן, היתה "אעפ"י שישראל רשאי לעשות כן", כתב הרמב"ן: "ואין דברי ר' בא ברורין ל". אך לפי הגירסה האחרונה: "אעפ"י שאין ישראל רשאי לעשות כן" והרכבה ע"ג סרק היא הרכבת איסור גם לר"ל אי אפשר לגרוס "ואין מרכיבין" במשנה בשביעית³.

2. שיטת הרמב"ן: הרכבה ע"ג אילן סרק מחייבת בערלה משעת ההרכבה

הגמ' (ר"ה י' ע"ב) מביאה את המשנה בשביעית:
 "אין נוטעין ואין מבריכין ואין מרכיבין ערב שביעית פחות מל' יום לפני ר"ה ואם נטע והבריך והרכיב – יעקור".
 ישנן שלש דעות בקשר לזמן הקליטה של אילן:
 א. צריך שלשים יום לקליטה.
 ב. ר"י – כל הרכבה שאינה קולטת בשלשה ימים, שוב אינה קולטת.
 ג. ר' אסי ור' שמעון – שתי שבתות.
 לפי זה אמר ר' נחמן:

"לדברי האומר שלשים – צריך שלשים ושלשים. לדברי האומר ג' – צריך שלשה ושלשים. לדברי האומר שתי שבתות – צריך שתי שבתות ושלשים".
 בסוגיה זו בבבלי רואים, שהגמ' גורסת – "המרכיב" במשנה. הרמב"ן מסיק מכך, שההלכה בהרכבה ע"ג אילן סרק היא כדעת ר"ל, שמונים משעת ההרכבה. כנראה שקושיית הירושלמי ש"המרכיב" נאמר בלשון הוה, לא היתה קשה לבבלי, עד כדי כך שנשנה את הגירסה⁴.

ע"ג סרק מדין כלאיים, וכתב על פירוש זה שהוא דחוק מפני שהיא תוספתא מפורשת במס' כלאיים פ"א תפוח ע"ג חיזור (תפוח מדברי), ומכאן שהרכבה ע"ג אילן סרק היא הרכבה אסורה וא"כ איך יתכן שההו"א של הרמב"ן היתה שהרכבה זו מותרת ולכן מפרש את הירושלמי שהמרכיב משמע לכתחילה קרי שמותר לקיים מכאן ולהבא את הפירות אם הרכיב ע"ג סרק, אך קיי"ל שאסור לקיים ולכן לית כאן מרכיב. והמקיים היא מחלוקת ראשונים עי' מקורות תוספתא כפשוטה עמ' 598 שו"ת¹⁰.

אך מה שהביא לכך הוכחה מהתוספתא בענין תפוח וחיזור תלוי במח' הלב"ש והמשכנ"י, עי' להלן הערה 43, אך הוא צודק שבערבה לכו"ע עץ סרק גמור והוה כלאיים. ועי' בהערות הרב שמואל דוד על מאמר הרב גולדברג תחומין ה' עמ' 143 הערה 1 שהביא את דברי הרא"ש הלכות כלאיים סי' ב' "והא דאסירא הרכבה: היכי דמי בעץ מאכל, אבל באילן סרק שרי והכי תני בירושלמי מיניין שאין מרכיבים עץ סרק על עץ מאכל או עץ מאכל על עץ מאכל", ורצה ללמוד מהם שהרא"ש אוסר דוקא עץ סרק ע"ג עץ מאכל ולא עץ מאכל ע"ג עץ סרק ולע"ד אין זה מסתבר אלא הרא"ש אוסר גם הרכבה של מאכל על סרק ורק הוכיח מהירושלמי שאין כלאיים בסרק ע"ג סרק ועי' בר"ש כלאיים פ"א מ"ז שהוא מקור דברי הרא"ש שמוכיח כן מהירושלמי ומבאר את הסברא שבעץ סרק כולו כחד מינא ועי' ברא"ש על משנה זו שמקבל דברים אלו של הר"ש ועי' בתוס' הרא"ש זרעים על משנה זו, שמצטט דברי הר"ש ובפרט שהטור פסק מפורש בסי רצ"ה שמאכל על סרק אסור ולא יתכן שהטור יחלוק על אביו אף בלי להודיע דעתו.

משנה שביעית פ"ב מ"ו.

עי' מהרא"פ: לא גרסי' בברייתא זו הרכבה אמנם במאירי ר"ה ט' ע"ב, "אשגר לישן הוא" ובתוספתא כפשוטה עמ' 498 שאין כוונת הירושלמי להגיה את הגירסה אלא שעיקר החידוש של התוספתא במרכיב מוסב על דין שביעית ולא על ערלה.

וז"ל הרמב"ן:

"ולפי זה, י"ל דכיון דלא מיתקום בירושלמי — "מרכיב" אלא לדבר ריש לקיש, ובגמ' דילן תנן: "מרכיב" אלמא כריש לקיש דירושלמי ס"ל, דמונין להרכבת אילן מאכל ע"ג אילן סרק משעת הרכבה וכו'..."
אשר על כן נראה שהמסקנה להלכה לפי הרמב"ן היא, שיש למנות בהרכבה ע"ג אילן סרק משעת ההרכבה כיון שהבבלי נוקט כר"ל.

ד. שיטת הריטב"א והמאירי

הריטב"א⁵ והמאירי⁶, כמו שאר הראשונים, מתיחסים לסתירה שבין התוספתא בשביעית לבין התורה כהנים⁷.

בתוספתא בשביעית למדנו שאסור להרכיב שלשים יום לפני השביעית. ומשתמע מדברי התוספתא, שמוניט בערלה משעת ההרכבה.
מאידך בת"כ נאמר: "ונטעתם — פרט למברך ולמרכיב" ומכאן שהרכבה אינה מחייבת בערלה.

ומתריצים הריטב"א והמאירי, שבאופן עקרוני הרכבה נחשבת כנטיעה ולכן חייב משעת ההרכבה. (עי' במאמרו "משמעות ההרכבה בערלה" — שיטת הריטב"א והמאירי). אך בהרכבת ילדה בילדה או ילדה בזקנה יש דין "ביטול", ולכן מניין השנים הוא עפ"י נטיעת הכנה. ומאידך, כאשר אין דין ביטול, וההרכבה גורמת את חיוב הערלה, כגון במרכיב ע"ג אילן הנטוע לסייג, שעד עכשיו היה פטור מערלה, חוזר הדין היסודי, שהרכבה כנטיעה, וחייב משעת ההרכבה.

המאירי מוסיף סברה נוספת שבגללה מחייבים בהרכבה ע"ג סייג משעת ההרכבה ואומר:

"והרכבתו אינה בטלה אצלו, אחר שאין היא עצמה בת ערלה, עד שנאמר, שההרכבה בטלה אצלו, אעפ"י שמכח זה שהרכיבוהו בו, הוא חי וכו'..."
לדעתו הרכבה ע"ג אילן הנטוע לסייג נחשבת כ"אינה בת ערלה", ולכן מונים להמשעת ההרכבה.

הקושי בדבריו הוא, כמובן, מדוע הוסיף סברא בהרכבה ע"ג סייג שאינה מופיעה בגמ' בסוטה. הגמ' שם (דף מ"ג ע"ב) מבדילה בין מרכיב ילדה ע"ג זקנה, שפטור מערלה, לבין מרכיב ע"ג אילן הנטוע לסייג, שחייב. במרכיב ע"ג אילן הנטוע לסייג אפשר להמלך וליעד את האילן למאכל, ובכך להתחייב בערלה. ולכן המרכיב על גביו חייב. לעומת זאת זקנה אינה "בת אמלוכי" ולכן המרכיב על גבה בטלה.

5. ריטב"א ר"ה דף ט' ע"ב ד"ה תנו רבנן.

6. מאירי ר"ה דף ט' ע"ב וסוטה דף מ"ג ע"ב.

7. תורת כהנים פ' קדושים פ"ג.

המסקנה להלכה לדעת המאירי והריטב"א

הריטב"א נוקט שאפילו בסייג חייב משעת הרכבה וכ"ש המרכיב ע"ג סרק. המאירי אמנם אינו פוסק נחרצות, שחייב משעת הרכבה, כאשר הרכיב ע"ג סייג, מפני שיטת הירושלמי שמשמע ממנה, שרק בהרכבה ע"ג אילן סרק חייב משעת ההרכבה מאידך נראה ברור שכך פוסק בהרכבה ע"ג סרק.

ה. שיטת הר"ן

המעין בדברי הר"ן⁸ יראה שמהלכו כמהלך המאירי⁹. הר"ן בתחילת דבריו מתקשה ככל הראשונים בסתירה שבין דברי הגמרא בראש השנה¹⁰ שבה אנו רואים שהרכבה חייבת לבין דברי התו"כ⁷, "ונטעתם, פרט למברך ולמרכיב".

הוא מחלק בין ההרכבה שעליה מדובר בגמרא, לבין ההרכבה שעליה מדובר בתו"כ. לדעתו הרכבה, שבה בטל הענף הרוכב בכנה – אינה כנטיעה, ולגבה מוסבים דברי התו"כ: "ונטעתם פרט למרכיב". ולכך שתי דוגמאות:

א. הרכבת ילדה בזקנה – הילדה פטורה.

ב. הרכבת ילדה בילדה שאמנם הרוכב חייב, אבל אין חיובו עצמי אלא מכח היותו כענף הכנה, "ואפילו ילדה בילדה נמי לכי מטי שלש לילדה ראשונה, שניה נמי שריא וכו'..."

לעומת זאת, דברי הגמרא בראש השנה עוסקים בהרכבה הנחשבת כנטיעה לכל דבר, וזאת בהרכבה ע"ג אילן מאכל שניטע לסייג או בהרכבה ע"ג אילן סרק. וז"ל הר"ן:

"והא דהכא בשנטעה לראשונה לסייג ולקורות לפי שאין בראשונה משום ערלה כלל ומש"ה אין זו בטלה לגבה ומשכחת לה נמי בשהרכיב בתוך אילן סרק וכו'..."

משמעות הדברים היא ששיטת הר"ן כשיטת המאירי, ובהרכבה ע"ג סייג או סרק ימנו משעת הרכבה. בטעם הדבר כותב הר"ן שלא קיים דין ביטול בכנה כזו שאין בה שייכות לערלה.

לעיל הזכרנו שקשה, מדוע המאירי הוסיף סברא שהמרכיב ע"ג סייג חייב מפני שהסייג אינו בכלל ערלה? הגמ', לעומת זאת, כתבה שהסברא היא שסייג הוא "בת אימלוכי". אותה קושיא קיימת גם לדעת הר"ן.

אי אפשר לומר לדעת הר"ן שבהרכבה ע"ג סייג ימנו לרוכב משעת נטיעת הכנה, מפני שמשמעות המנין עפ"י הכנה היא שהרוכב נחשב כענף הכנה ובטל הענף בכנה. משמעות זו אפשרית לפי סברת הגמרא בסוטה של "אימלוכי". היא אינה אפשרית לפי סברת הר"ן והמאירי שאין בכנה שייכות לערלה.

8. ר"ן בר"ה דף ב' ע"א בדפי הרי"ף ד"ה ואיכא.

9. וכן הסביר את הר"ן הגרצ"פ פראנק בכר"צ הר צבי עמ' פ"ט.

10. ר"ה דף ט' ע"ב.

משמעות סברת "אימלוכי", דהיינו, שניתן לשנות את יעוד האילן מסייג למאכל, היא, שהפטור של סייג אינו פטור גמור. אכן הרוכב נחשב כענף הכנה, אך כמו שבאילן סייג אם חציו למאכל וחציו לסייג חלק מהאילן יהיה פטור וחלקו – חייב. כך בהרכבה – הרוכב יהיה חייב, והכנה – פטורה. מכיון שהרוכב נחשב כענף הכנה, אני יכול למנות את מנין שנות ערלה של הרוכב – לפי הכנה.

מאידך, משמעות הסברה שהכנה אינה בת ערלה היא, שהרוכב אינו חלק מהכנה ולכן חייב. אשר ע"כ לפי סברה זו יהיה חייב משעת ההרכבה. ודברים אלו מפורשים בר"ן: "לפי שאין בראשונה (הסייג) משום ערלה כלל ומש"ה אין זו בטלה לגבה"¹¹. אם כך בהרכבה ע"ג אילן הנטוע לסייג, ק"ו בהרכבה ע"ג אילן סרק. אילן סרק בודאי אינו בדין ערלה ולכן לדעת בר"ן נראה, לענ"ד, שבהרכבה על גביו חייב משעת ההרכבה. ישנם מפרשים, וביניהם הגר"א בביאורו על השו"ע¹², שרצו לומר ששיטת הר"ן היא שהמרכיב ע"ג הנטוע לסייג חייב רק משעת נטיעת הכנה. הם נתלו בדבריו האחרונים של הר"ן:

"ומשכחת לה נמי בשהרכיב בתוך אילן סרק ואעפ"י שאינו רשאי משום כלאיים והכי איתא בירושלמי דתני נכרי שהרכיב אילן מאכל ע"ג אילן סרק אעפ"י שאין ישראל רשאי לעשות כן יש בו משום ערלה, מאימתי מונים לה? משעת נטיעתה".

לענ"ד אין דבריהם מוכרחים. הר"ן מתקשה קצת להעמיד את דברי התוספתא בשביעית בהרכבה ע"ג אילן סרק שהרי אינו רשאי משום כלאיים. הר"ן מביא את הירושלמי כדי להוכיח שאכן הרכבת איסור היא. "מאימתי מונים לה? משעת נטיעתה" – היא סוף הציטטה. הר"ן לא הביאה כדי ללמדנו דין מנין השנים בהרכבה ע"ג סרק אלא רק אגב דין כלאיים בהרכבה כזו. כדי ללמדנו דין מנין השנים בהרכבה ע"ג סייג וסרק הוא כתב לנו את הסברה שסייג וסרק אינה בת ערלה ולכן המנין יהיה משעת ההרכבה.

ו. שיטת הרמב"ם

ישנן שתי הבנות יסודיות בשיטת הרמב"ם¹³: המאירי¹⁴ והכו"פ¹⁵, מחד, והמהר"י קורקוס¹⁶ והמהר"ם אלשיך¹⁷, מאידך.

11. ולר' יוחנן שסובר שבסרק לעולם מונים משעת נטיעת הכנה ולא קיימת בסרק סברת אימלוכי, צריך לומר שלא אכפת לנו שאין לסרק שייכות לחיוב ערלה ולעולם הרוכב נהפך כענף הכנה ולאחר ההרכבה שנותיו כשנות הכנה אבל הסברא בר"ן שאין לכנה שייכות לערלה ולכן אין הרוכב בטל לגבה, משמעותה שחייב הרוכב משעת ההרכבה.

12. ביאור הגר"א על השו"ע סי' רצ"ד ס"ק מ"ח.

13. רמב"ם הל' מע"ש פ"י הל' י"ד והל' ט"ו.

14. מאירי ר"ה דף ט' ע"ב.

15. כפתור ופרח פרק נ"ד.

16. מהר"י קורקוס על הרמב"ם פ"י מהל' מע"ש.

17. מהר"ם אלשיך סי' ק"י.

הרמב"ם בפירוש המשנה¹⁸, מבחין בין הרכבת יחור שנחתך מאילן האם, המחייבת בערלה, לבין הרכבת ענף שלא נחתך מאמו באילן אחר, שאינה מחייבת בערלה. א. המאירי והכו"פ סוברים בדעת הרמב"ם, שהחלוקה הזו היא החלטית. בהרכבת יחור חתוך בכל מקרה חייב בערלה ודין ביטול ילדה בזקנה הוא רק בהרכבת אילן באילן. הסברה היא, שהרכבת יחור חתוך נחשבת כנטיעה, כי בהרכבה זו נוצר צמח עצמאי. אשר על כן ימנו את שנות הערלה משעת ההרכבה.

בהרכבת אילן באילן, אין זו הרכבה גמורה. אין כאן צמח עצמאי ולכן אין זו כנטיעה. במקרה זה אם אילן אחד הוא ילדה והשני זקנה נאמר שבטלה הילדה בזקנה. ב. לפי המהרי"ק והמהר"ם אלשיך, שיטת הרמב"ם תואמת את שיטת רוב הראשונים.

בהרכבת יחור אנו מונים שנות ערלה מנטיעת הכנה. אם מרכיבים ילדה ע"ג זקנה בטלה הילדה בזקנה.

ההבחנה של הרמב"ם בין הרכבת יחור באילן לבין הרכבת אילן באילן באה להשמיענו בעיקר חידוש בהרכבת אילן באילן. בכה"ג הילדה פטורה, גם כשמרכיבים אותה על ילדה אחרת, אם היא קשורה לאמה.

בהרכבה ע"ג אילן סרק הרמב"ם סתם ולא פירש. ואלו דבריו בהל' מע"ש (פ"י ה"י): "עכו"ם שהרכיב אילן מאכל ע"ג אילן סרק — חייב בערלה וכו'..." דברים אלו של הרמב"ם יש לבארם לפי השיטות השונות בדבריו בנושא ההרכבה בכללותו:

לפי המאירי והכו"פ יתחייב בהרכבה זו משעת הרכבה. לפי המהרי"ק והמהר"ם אלשיך, יתכן שדין הרוכב יהיה דומה לדינו בכל הרכבה ויתכן שהרכבה ע"ג אילן סרק, דין אחר לה, כפי שנתבאר לעיל, מפני שאין באילן סרק דין ערלה.

ז. שיטת הגר"א וה"חזון איש"

שיטת הגר"א בשו"ע (סי' רצ"ד הל' ט"ז) נאמר:

"אחד הנוטע וכו'... ואחד המרכיב יחור באילן אחר ואחד המברך וכו'... דוקא שחתכו מצד זה מעיקר האילן וכו'... אבל כל זמן שהוא מחובר וכו'... ופטור".

הגר"א בביאורו¹¹ מקשה על שיטת הרמב"ם שמבחין גם בהרכבה בין יחור חתוך ללא חתוך: "והוא תמוה מאד, דאם הרכיב ילדה בזקנה בטלה ילדה ואפי' נקצץ, ואם זקנה בילדה כ"ש שבטלה הזקנה, ואפי' לא נקצץ וכו'..."

הגר"א מיישב את הסתירה שבין התור"כ לבין התוספתא בשני אופנים:

א. עפ"י הר"ש, המרדכי והר"ן — התוספתא מחייבת בהרכבה ע"ג נטוע לסייג.

ב. עפ"י הר"ן בפירוש השני — התוספתא מחייבת בהרכבה ע"ג אילן סרק.

וז"ל הגר"א:

"וכתב הר"ן שם, דעוד משכחת לה במרכיב באילן סרק, וכמ"ש בתוספתא

18. פ"י המשנה של הרמב"ם מס' ערלה פ"א מ"ה.

הירושלמי פ"ק דערלה: עכו"ם שהרכיב אילן מאכל ע"ג אילן סרק, אעפ"י שאין ישראל רשאי לעשות כן — יש בו משום ערלה. מאימתי מונין לו? משעת נטיעתו.

הגר"א מדגיש, לפי זה, שכאשר המשנה אומרת שאין מרכיבין ערב שביעית שלשים יום לפני ר"ה, כוונתה לשלשים יום מנטיעת הכנה ולא מעת ההרכבה. כלומר, שאסור להרכיב בערב שביעית אם נטיעת הכנה היתה בתוך שלשים יום.

בהמשך דבריו מקשה הגר"א קושיא נוספת על הרמב"ם: הירושלמי בפ"ק דערלה מנסה להעמיד גם במשנה בשביעית בהרכבה כזו שיתחייב משעת ההרכבה. מסקנת הגמ' שם: "לית כאן מרכיב", פרט להרכבה ע"ג אילן סרק לפי ר"ל. עכ"פ, משתמע מדברי הירושלמי שרק בהרכבה זו ורק לפי ר"ל חייב משעת ההרכבה! אך לרמב"ם, מדוע לא העמידו בפשטות בכל הרכבה של יחור חתוך? מדברי הגר"א אלו למדנו שני דברים:

א. הוא מבין בדעת הרמב"ם כפי שהבינו אותו המאירי והכו"פ.
ב. הוא מבין, ששיטת הר"ן היא שבין בהרכבה ע"ג אילן הנטוע לסייג ובין בהרכבה ע"ג אילן סרק — חייב משעת נטיעת הכנה. ולכן פירש, שהנאמר בתוספתא בשביעית — "קאי אילן ראשון".

יתכן שגם להלכה דעת הגר"א היא, שמונים בהרכבה ע"ג אילן סרק משעת נטיעת הכנה. אך לענ"ד אין זה ברור. הגר"א בביאורו אינו מתייחס ישירות לדין הרכבה ע"ג אילן סרק.

כל מהלכו של הגר"א הוא, לדחות את דבריו של הרמב"ם. לשם כך הוא מביא את הר"ן, שהעמיד את התוספתא בשביעית בהרכבה ע"ג אילן סרק. אך יתכן שלמעשה היה פוסק שחייב משעת הרכבה עפ"י שיטת רוב הראשונים.

שיטת החזו"א

החזו"א¹⁹ מסתמך על דעת הגר"א ואומר שהמרכיב ע"ג אילן סרק, מונים לו משעת נטיעת הכנה.

מסקנת הירושלמי, היא שגם לפי דעת ר"ל "לית כאן מרכיב". לכן בין כך א"א להעמיד את המשנה בשביעית (פ"ב מ"ז) כדעתו ומסתבר, אם כן, שבמחלוקת ר' יוחנן ור"ל הלכה כר' יוחנן.

הבבלי, לעומת זאת, גרס "המרכיב" במשנה עפ"י מה שמובא בגמ' בר"ה, אולם אפשר לפרש כפי שהבאנו לעיל עפ"י הגר"א, שהנאמר "שלשים יום לפני השביעית" מתייחס לנטיעת הכנה. החזו"א מוסיף שע"כ חייבים לומר כך, שאילו היה מדובר בתוספתא בהרכבה ע"ג אילן סרק — חייב לעקור אף לפני השלשים יום, מפני איסור כלאי. החזו"א²⁰ דן האם יש איסור לקיים כלאי הרכבה באילן. הוא מסיק שהרא"ש²¹ והריטב"א²², שמתירים קיום כלאי הרכבה, התכוונו לומר שאין בכך איסור תורה אך

19. חזו"א שביעית סי' כ"ב ס"ק ה' ובסי' כ"ה ס"ק י"ג.

20. חזו"א כלאיים סי' ב' ס"ק ט'.

21. תוס' הרא"ש מסכת סוטה דף מ"ג ע"ב ד"ה כאן בהרכבת איסור.

22. ריטב"א קידושין דף ל"ט ע"א ד"ה מה בהמתך בהרבעה אף שדך בהרכבה.

עדיין אסור לקיים, מדרבנן. לפי זה מתבארים דבריו שהחובה לעקור כלאיים מדרבנן היא גם בכלאי אילן. ולכן, אילו המשנה בשביעית היתה מדברת על הרכבה ע"ג אילן סרק, היה חייב לעקור אף אם הרכיב לפני השלשים יום²³.
החזו"א מסיק להלכה, כפי שכתבנו לעיל בדעת ר' יוחנן, שמונים בהרכבה ע"ג אילן סרק מנטיעת הכנה. וכך מובא בפסקי החזו"א בדיני ערלה ס"ק ב'.

ח. המסקנה להלכה בהרכבה ע"ג אילן סרק

נראה לענ"ד, שהשיטה המרכזית בסוגיא זו היא שיטת הרמב"ן. דעתו היא כדעת רוב הראשונים, שבכל ההרכבות מונים את שנות הערלה מנטיעת הכנה, פרט להרכבה ע"ג אילן סרק. ולכן נראה לענ"ד שיש לפסוק כדעתו. שיטות בעלי התוספות²⁴, הר"ש²⁵ והמרדכי²⁶, קרובות לשיטתו אך הם לא עסקו בפירוש בדין הרכבה ע"ג אילן סרק. המאירי, הר"ן והריטב"א סוברים שמונה משעת הרכבה אפילו בהרכבה ע"ג הנטוע לסייג²⁷. ברור, אם כן, שגם לדעתם כשהכנה היא אילן סרק, יש למנות משעת ההרכבה. בשיטת הרמב"ם ישנם שני כיוונים עיקריים:

א. דעת המאירי והכו"פ: לדעתם מונים בהרכבה ע"ג אילן סרק משעת ההרכבה כמו בכל הרכבת יחור.

ב. המהרי"ק והמהר"ם אלשיך סוברים, שבכל הרכבת יחור מונים משעת נטיעת הכנה. לדעתם, לא ברור מה דעת הרמב"ם בהרכבה ע"ג אילן סרק ושתי האפשרויות קיימות.

אמנם נראה שדעת הגר"א היא להקל ולמנות משעת הנטיעה, אך כפי שכתבנו לעיל לא ברור לנו שכך היה פוסק למעשה נגד שיטות הראשונים שהבאנו לעיל. החזו"א פסק בצורה ברורה להקל.

אך לענ"ד קשה לסמוך על כך בהלכה שחיובה מן התורה²⁸. ולכן יש להחמיר ולמנות

23. אמנם בדבריו אלו של החזו"א שאסור לקיים את המורכב באילן אליבא דהרא"ש והריטב"א נחלקו הפוסקים. ואף אם נאמר כן עדיין אין זאת אומרת שיש חובה לעקור.

24. תוס' מנחות דף ס"ט ע"ב ד"ה דאמר.

25. ר"ש ערלה פ"א מ"ה ד"ה דאמר.

26. מרדכי פ"א מקידושין סי' תק"ב.

27. ואמנם נכון שקשה לפרש את דברי התוספתא לפי שיטת המאירי, הריטב"א והר"ן שהרי סוברים שבהרכבה ע"ג סייג חייב משעת הרכבה ושיטתם אינה עולה בקנה אחד אפי' עם דברי ר"ל אבל כבר מפורש בדברי המאירי שסוגית הבבלי סוטה וראש השנה חולקים על שיטת הירושלמי, שהרי כתב בפירוש שבסייג חייב משעת הרכבה ובהמשך, "ובתלמוד המערב נראה שאף זו פטורה ובטלה אצל הראשון הואיל ואף הראשון יש במינן דין ערלה".

הכרח זה לפרש שחייב משעת הרכבה מוכח לכאורה מהגמ' ראש השנה שהמרכיב שלושים יום לפני ר"ה נחשב לגביו שנת ערלה אלא שהחידוש שאירי אפי' בסייג כי כך משמע להם בגמ' בסוטה. ובר"ל נראה שתמא דירושלמי סוטה פ"ח ה"ה שהגמ' מחפשת היכי תימצא למרכיב הגורם חזרה מעורכי המלחמה "אם כשהרכיב אילן מאכל ע"ג אילן סרק מין במינו נוטע כבתחילה הן!" כלומר בכה"ג אין פעולה זו מוגדרת הרכבה בכלל אלא נטיעה ומתאימים הדברים לדברי ר"ל — אבל ערבה כנוטע בארץ ועי' שכך כתב הרב זצ"ל משפט כהן עמ' נ"ב. ועיין פי' החזו"א ערלה סי' י"ב ס"ק ד' ד"ה ובירושלמי וכו'...

בהרכבה ע"ג אילן סרק משעת ההרכבה. וכך פסקו הרב חנוך זונדל גרוסברג זצ"ל במאמרו ב"התורה והמדינה"²⁹ והביא לכך מקורות רבים, וכך כתב גם בספרו "נטע הלולים"³⁰.

ונראה שכך נוקטים גם מרן הרב קוק זצ"ל³¹ והגרצ"פ פראנק³².

ט. הרכבת "עין"

הגרש"ז אויערבך שליט"א³³ מתלבט ומעלה סברות לפטור לגמרי מדין ערלה רוכב של תפוזים אשר הורכב הרכבת "עין" ע"ג כנה של חושחש.

הגרש"ז א שליט"א מניח ארבע הנחות:

- א. החושחש אינו אילן מאכל אלא סרק, (בנושא זה נדון להלן).
- ב. בכל הרכבה ע"ג כנה הפטורה מערלה אין הרכב פטור מדין "שורש פטור", מפני שההרכבה נחשבת כנטיעה חדשה וע"כ יש כאן חיוב חדש של ערלה.
- ג. ההרכבה נחשבת כנטיעה ביחור, שאפשר לזורעו באדמה, אבל עין, שאינה צומחת באדמה, אינה כנטיעה. וע"כ, בהרכבת עין ע"ג חושחש, ייפטר הרכב מדיני ערלה, מדין "שורש פטור".
- ד. אילן סרק נחשב, באופן עקרוני, "שורש פטור".

1. "שורש פטור פטור"

נאמר במשנה (ערלה פ"א מ"ב): "עת שבאו אבותינו לארץ ומצאו נטוע פטור וכו'..." על כך נאמר בירושלמי: "תנו רבנן: כי תבואו – ונטעתם פרט לשנטעו גויים עד שלא באו ישראל לארץ. רב הונא בש"ר אבא: הדא אמרה – שורש פטור פטור". מפרש הרש"ס: "דהא משום דנטעו גויים שעה אחת קודם שנכנסו, אע"ג דשלש שנותיה עברו אחר שנכנסו – פטור, דמשום שורש קטן שינק מקודם פטור את כל יניקתו דבתר הכי ועושה שורשים" וכך פירשו גם המהר"א פולדא והגר"א. נמצאנו למדים מרב הונא, שיש לנו דין מיוחד בערלה שהחיוב נקבע בשעה ראשונה. אם בשעת נטיעת האילן היה פטור מערלה, אין החיוב מתחדש לאחר מכן, אף אם נשתנו התנאים.

השאלה שיש לשאול היא, האם המרכיב ע"ג אילן שפטור מדין ערלה גם הוא יפטר מכח הלכה זו ששורש פטור פטור?

בסוף הלכה א' הגמרא דנה באילן שנטע מקצתו בארץ ומקצתו בחו"ל, והגמרא מביאה מספר דוגמאות, שבהן אנו אומרים ש"שורש פטור פטור" וביניהן "ילדה שסיפקה לזקנה". נראה מכאן שהילדה מותרת בגלל ש"שורש פטור פטור".

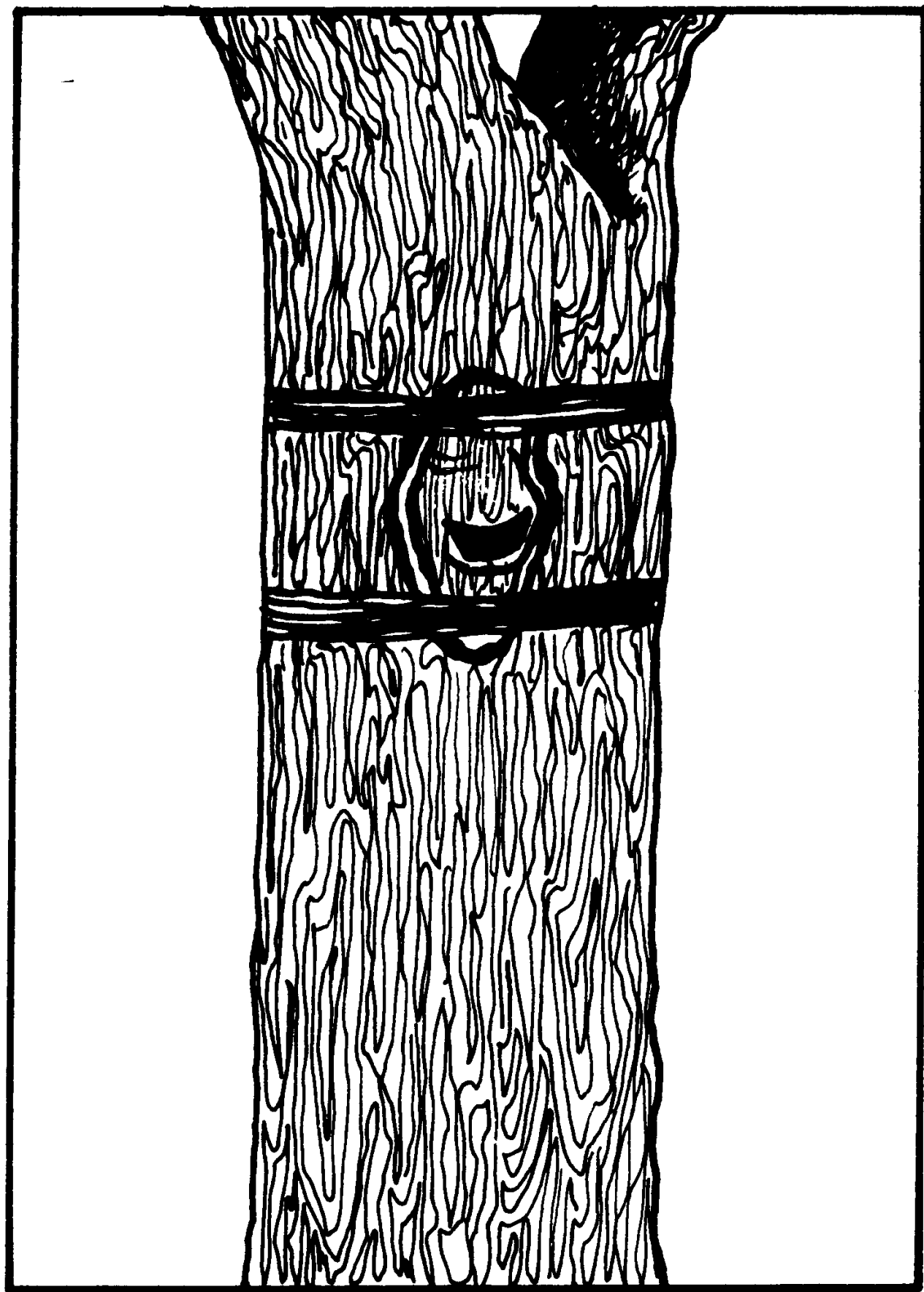
29. התורה והמדינה י"א – י"ג: בענין הרכבה בסרק ובפחות מטפח.

30. נטע הילולים עמ' נ"ג וע"ש בהערות.

31. משפט כהן עמ' נ"ב.

32. כרם ציון הר צבי עמ' פ"ט.

33. מנחת שלמה עמ' תי"ב.

הדבב-עין

בשאלה זו נחלקו החזו"א³⁴ והרב פראנק³⁵. דעת ר' חנינא בן גמליאל בירושלמי³⁶ היא שאם הרכיב אילן צעיר החייב בערלה לאילן זקן אשר נפטר מן האיסור נפטר גם האילן הילדה. לדעת החזו"א, כאשר נפסק הקשר בין הילדה לבין הזקנה מתחייבת הילדה במנין חדש של שנות ערלה. בעת ההרכבה התבטלה הילדה בזקנה. ע"כ כאשר מפסיקים את הקשר ביניהם והילדה חוזרת לעצמאותה, נחשב הדבר כנטיעה חדשה וממילא מתחייבת היא בערלה כדין הברכה שנפסקה³⁷. הרב פראנק חולק על החזו"א בשתי נקודות: א. ילדה שסבכה בזקנה, הילדה פטורה מדין "שורש פטור". ב. ההנחה של החזו"א היא, שהילדה לאחר ההרכבה הפכה להיות חלק בלתי נפרד מהאילן הזקן, ולכן כאשר אנו מפסיקים את הקשר, הילדה מתחייבת מחדש. אך לדעת הרב פראנק פטור הילדה מערלה נובע מכך, שלאחר ההרכבה הילדה יונקת משורש הזקנה הפטור. הילדה לא הפכה בכך לחלק מהזקנה ולא איבדה את עצמאותה. ישנו פטור צדדי בהלכות ערלה, הקובע שאם השורש הראשון הוא של פטור, פטור הוא מאיסור ערלה גם אילן שיונק ממנו. ברגע שאנו מנתקים את הילדה מן הזקנה ונפסק קשר הילדה לשורש הפטור, היא חוזרת לחיוב ערלה, ומנין השנים מתמשך כמקודם עפ"י נטיעתה הראשונה.

דעת החזו"א היא שלא נאמר הכלל של "שורש פטור פטור" אלא כאשר החיוב והפטור נמצאים במקום אחד כמו בנטיעה שבתחילה היתה פטורה, ושורשיה שורשי פטור, ולאחר מכן התחייבה ושורשי החיוב נמצאים יחד עם שורשי הפטור. אבל בהרכבה, שאין הפטור והחיוב בשורש אחד אלא הכנה נמצאת למטה והרוכב נמצא למעלה — לא אמרינן "שורש פטור פטור". בכה"ג אנו פוטרים אותו מכח יניקתו בזקנה ובלבד שחלש כוחו ונהפך להיות חלק מן הכנה.

הרב פראנק הוכיח מסוגית הירושלמי שגם בהרכבה נאמר הכלל של "שורש פטור פטור". אמנם נכון שלא לכו"ע הוא.

נחלקו ר' חנינא בן גמליאל ור' חנינא בריה דר' הלל בירושלמי³⁶, האם פטורה הילדה לאחר שהורכבה בזקנה, אפילו כאשר היתה הילדה חייבת או שההרכבה בזקנה רק מונעת את חלות האיסור.

הרב פראנק מבאר, שלדעה הראשונה יסוד פטור הילדה הוא בגלל "שורש פטור פטור". לדעה השניה, אין אומרים "שורש פטור" בשני אילנות נפרדים.

החזו"א פוסק כדעה הראשונה. והרב פראנק, לעומתו, פוסק כדעה השניה עפ"י דעת התוס'³⁸, הר"ש³⁹, והרמב"ן⁴⁰.

34. חזו"א ערלה ב', ה' ועי' במכתב החזו"א אשר הודפס בחקר לביאור הגר"א לרב קלמן כהנא שליט"א.

35. מכתבי הרב פראנק בנטעי הכרם ערלה עמ' י"א ובספר מפרי הארץ עמ' מ', ועי' כרם ציון הר צבי.

36. ירושלמי ערלה פ"א ה"ג.

37. דעת החזו"א שילדה המחוברת בטלה בזקנה רק כאשר הילדה חלשה ואז יונקת כל כוחה מהזקנה.

38. תוס' מנחות דף ס"ט ע"ב ד"ה דאמר.

39. ר"ש ערלה פ"א מ"ה.

40. רמב"ן ר"ה דף י' ע"א ד"ה "עוד ראיתי שם וכו'..."

ואפילו לדעת הרמב"ם⁴¹ והגר"א⁴², שפוטרים ילדה שהורכבה ע"ג זקנה בעודה מחוברת, הפטור נובע מדין הביטול ורק הענף הרוכב בטל באילן הזקן ולא כל הילדה וע"כ אין מונים מחדש את שנות הערלה בשעת החיתוך.

לסיכום:

לדעת החזו"א ש"שורש פטור פוטר" רק בנטיעת אילן כאשר משתנה המעמד ההלכתי שלו מפטור לחיוב ומכיון שבעת הנטיעה האילן היה פטור – שורש הפטור פוטר גם לאחר שהאילן התחייב, כמו בעת שנכנסו אבותינו לארץ ישראל. אך כאשר מרכיבים רוכב החייב בערלה ע"ג כנה שמושרשת באדמה וכנה זו פטורה, אנו לא פוטרים את הרוכב בגלל ש"שורש פטור פוטר" מפני שאין שורשי הפטור והחיוב בשורש אחד. הרב פראנק סובר שישנה מחלוקת אמוראים אם אומרים "שורש פטור פוטר" בשני אילנות, אבל בודאי שבהרכבת יחור ע"ג כנה הפטורה מערלה נפטר גם הרוכב מטעם "שורש פטור".

כאמור לעיל, הגרש"ז אויערבך שליט"א מניח בתשובתו שבכל הרכבה ע"ג כנה פטורה אין הרוכב פטור מדין "שורש פטור" מפני שההרכבה נחשבת כנטיעה וע"כ יש כאן חיוב חדש של ערלה.

כפי שכתבנו לעיל, אין זה פשוט שלא אומרים בהרכבה רגילה "שורש פטור". נחלקו בכך ה"חזון איש" והגרצ"פ פראנק.

הרב פראנק מוכיח מהסוגיא בירושלמי שמבדילה בין ילדה שסיפקה בזקנה לבין הקדש, שאומרים "שורש פטור פוטר" אף בהרכבה. הירושלמי אומר שם בזקנה שאפש' לומר "שורש פטור פוטר" אך בהקדש אין הפטור מוחלט מכיון שראוי "לחשוב עליו ולפדותו" ומכאן שבאופן עקרוני הילדה בטלה בזקנה גם מדין "שורש פטור".

2. השוואת ההרכבה לנטיעה

עיקר טענתו של הגרש"ז אויערבך שליט"א היא שבדרך כלל בהרכבה ע"ג אילן סרק אנחנו מחייבים את הרוכב בערלה, ואין פוטרים בגלל ש"שורש פטור פוטר". הסיבה לכך היא שההרכבה נחשבת כנטיעה חדשה ופשיטא שבכך היא גורמת גם לחיוב חדש. אך בהרכבת עין שאינה בגדר זריעה ונטיעה, שורש הפטור פוטר והרוכב יהיה פטור מערלה. ההבחנה בין הרכבת עין לבין הרכבה רגילה נובעת מההנחה שההרכבה רגילה נחשבת כנטיעה, לעומת הרכבת עין שאינה בר זריעה. אך לע"ד אין הבחנה זו הכרחית, כפי שנבאר להלן.

בגמ' בסוטה (מ"ג ע"ב) ישנה מחלוקת בין ראב"י ות"ק אם נטיעת כרם האמורה בחזור מעורכי המלחמה, היא דוקא נטיעה או שגם ההרכבה בכללה.

ראב"י סובר שדוקא נטיעה מחייבת בערלה וההרכבה אינה בכלל נטיעה. לעומתו דעת ת"ק היא, שההרכבה בכלל נטיעה והתורה לימדנו שמנין השנים הוא מהנטיעה.

41. רמב"ם הל' מע"ש פ"י הל' ט"ז.

42. ביאור הגר"א על השו"ע סי' רצ"ד ס"ק מ"ח.

במאמרנו "משמעות ההרכבה בערלה" ביארנו באריכות שלדעת הרמב"ן לא צריך מעשה נטיעה כדי לגרום חיוב ערלה. ההרכבה אינה כנטיעה לדעתו. ע"י ההרכבה הרוכב נחשב כענף הכנה.

מובן, אם כן, לשיטת הרמב"ן מדוע בהרכבת ילדה, מונים משעת נטיעת הכנה שהרי לא מעשה ההרכבה הוא המחייב בערלה.

אך אפילו לשיטת הריטב"א, המאירי והר"ן, שמחייבים בהרכבה ע"ג אילן הנטוע לסייג משעת הרכבה, ונראה מתוך דבריהם, שהתורה חידשה שהרכבה נחשבת כנטיעה, אפשר לומר שמשמעות חידושה של התורה היא להרחיב את מושג ה"נטיעה". התורה לא הקפידה שיהיה מעשה ספיציפי הדומה לנטיעה שמחייב בערלה. במילה "ונטעתם" התורה התכוונה לתאר כל מציאות וכל אופן של התחדשות צמח. לפי הסבר זה אין סיבה לחלק בין הרכבת יחור, שהוא בר זריעה, לבין הרכבת עין, שכן התורה לא הקפידה על נטיעה וזריעה דווקא.

י. הגדרת אילן מאכל (כניגוד לאילן סרק)

לאחר שהסקנו שקיימות כנות שבהן נמנה שנות ערלה משעת ההרכבה וכדעת ריש לקיש בירושלמי עלינו לברר ולזהות כנות אלו.

האם ריש לקיש מדבר על כנות שהן אילן סרק גמור, ולא גדלים עליהן פירות בכלל, או אף בכנות שיש להן פירות, אך אינם ראויים למאכל?
מה נחשב "ראוי למאכל"? ראוי כמות שהוא או אף אם צריך לבשל ולמתק את הפירות?

יש להגדרת ה"ראוי לאכילה" השלכות בהרבה מאוד נושאים הלכתיים כגון ברכות, שביעית, מעשרות, כלאיים, טומאת אוכלין ועוד, אלא שנראה שאין זהות בהגדרה הנצרכת לכל נושא⁴³.

43. יש הבדל בין ערלה לכלאיים: וההבדל מתבקש מתוך דברי התוספתא שהרי בחרוכי צלמונא יש איסור כלאיים אעפ"י שלענין ערלה אינו נחשב אילן סרק אף לר"ל ומונים משעת נטיעה. כדי להבהיר הבדל זה יש מחלוקת הלב"ש והמשכנ"י בענין זנים שונים של פירות כאשר זן אחד ראוי לאכילה והזן השני הוא בר, האם נחשבים בכך שני מינים שונים לענין כלאיים. עי' לבושי שרד בעטרת זהב סי' רצ"ה ס"ק ו' ולב"ש חידושי דינים סי' ק"ו ס"ק ר"כ – רכ"ד, ובאריכות בתשובותיו בשו"ת נאות דשא סי' י"ב. לדעתו מרכיב ע"ג אילן שפירותיו אינם ראויים למאכל נחשב כלאיים מדין מאכל בסרק. אך אפילו במדברי שראוי למאכל חי נחשב כלאיים מחמת שינוי הטעם.

לדעת המשכנ"י יו"ד סי' ס"ט אינו כלאיים. הוא מוכיח מהרמב"ם כלאיים פ"ג ה"ד – ו', שלא הולכים אחר טעם הפרי רק במקרה שצריך להכריע בין עובדת היותם שני מינים בשמם וטבעם לבין העובדה שדומים בעלים. ובפרי אבל במין אחד לא. לסיכום: יש לנו שלש מדרגות:

א. סרק שאינו נותן פרי או שהפרי אינו ראוי לתיקון, נחשב סרק לכו"ע והנה כלאיים, ועי' בהערה 2.
ב. פרי בר שאפשר לשפר את טעמו: ללב"ש – כלאיים מפני שנחשב סרק, למשכנ"י – מותר כשהם מין אחד מחמת שם או דמיון כללי בעלים או בטבע העץ.
ג. פרי בר שנאכל חי אך הטעם שונה: ללב"ש – כלאיים, למשכנ"י – מותר מפני שהטעם אינו קובע אלא לצורך הכרעה בדלעיל.

כיום, רוב ההרכבות המבוצעות אינן הרכבות של "מין בשאינו מינו", אלא משתמשים בכנות ממין הרוכב, (מבחינה בוטאנית), בדרך כלל איכות פרי הכנות נופלת מאיכות פרי הרוכב, (שם לא כן אין צורך בהרכבה), ולעיתים פריין אינו ראוי למאכל.

1. פירות שראויים לאכילה

א. בירושלמי (ערלה פ"א ה"א) הגמ' לומדת מהפסוק "ונטעתם כל עץ מאכל" שכאשר אדם נוטע עץ מאכל למטרה צדדית, כגון, לסייג או לקורות וכדומה – האילן פטור מערלה.

ציון העובדה שבעץ מאכל אנו עוסקים מיותרת לכאורה שהרי אם התורה מציינת שאסור לאכול, ברור שהכוונה היא לאכילת הפרי. מיתור הלשון לומדת הגמ' שהנוטע לסייג – פטור.

אמנם במפרשי הירושלמי אפשר למצוא, אולי, משמעות⁴⁴ שבכל עץ מאכל הפרי מתחייב דיני ערלה כאשר הנטיעה היתה נטיעה לשם אכילת הפרי. אלא שאין זה מסתבר. שהרי אין צורך בכוונה חיובית של מאכל כדי להחשיב אילן לעץ פרי. ישנם שלשה סוגי עצי פרי, (וכפי שיבואר ביתר הרחבה להלן):

א. עץ מאכל שבו הנוטע חייב בערלה, א"כ ייעד בפירוש את העץ לסייג וכדו'.
ב. עץ אשר פירותיו אינם נאכלים בד"כ והוא מתחייב בערלה כאשר חושב באופן חיובי להשתמש בפירות לאכילה.

ג. עץ שפירותיו אינם ראויים למאכל ופטור מערלה.
ההגדרה, על כן, תהיה הפוכה: עץ שפירותיו נאכלים נחשב "עץ מאכל" וחייב בערלה, אלא שאם ייעד את העץ למטרה אחרת, בכוחו להגדיר אותו כעץ שאינו "עץ מאכל" ופטור מערלה.

עצי אתרוג, למשל, ניטעים כדי לקיים את המצווה. אילו היינו אומרים שצריך באופן

עי' ירושלמי כלאיים פ"א ה"ה שיש שלשה סימנים למין: עלים, מראה וטעם ומחלוקת הר"ש פ"א מ"ה להחמיר שצריך את שלשת הסימנים והרמב"ם שם – להקל עי' חזו"א כלאיים סי' ב' אות י"ח והגר"ש ישראלי שליט"א בארץ חמדה עמ' קע"ד, קפ"ו, ר"ע. ועי' במאמר הרב אלחנן בן-נח תחומין א' עמ' 207 ובמאמר הרב שמואל דוד תחומין ה' עמ' 160 ומקורות לנושא זה שם בעמ' 143 הערה 1. עי' בדברי הרב זצ"ל בעץ הדר (הוצאת הרב זולדן), עמ' רי"ח שחידש שעץ סרק שאין בו פרי כלל והוא מין במינו עם הרוכב אינו כלאיים עפ"י הרמב"ם שבמינו אין צריך סימנים נוספים להשוויה ובמשפט כהן עמ' נ"ב שאף לראב"ד שבמאכל צריך עוד סימנים שווים, בסרק מספיק שוויון העלים מפני שא"א שיוויים אחרים ועי' במשכנ"י שכתב שהחזר אינו דומה לתפוח בצורתו ועי' בדברי הרב זצ"ל שם, שהשיב על הקושיא על המשכנ"י מהתוספתא ערלה, שמשמע ממנו שהרכבת חרובים בחרובי צלמונא הוא כלאיים שכנראה חרובי צלמונא שונים מאוד מהחרובים ולכן נחשבים שני מינים. (אעפ"י שיש קושי לדברי המשכנ"י שסובר שהשם מוכיח שהם מין אחד).

לסיכום: לדעת הלב"ש שהטעם קובע את המין ואף הסרק שיש בו פרי נחשב כלאיים, ישנם מיקרים שלענין כלאיים נחשב סרק כגון, בפרי שא"א לאכול חי ואפשר למתקו אך לענין ערלה עדיין נחשב ראוי למאכל והמנין משעת הנטיעה.

לדעת המשכנ"י רק בסרק שאין בו פרי יש כלאיים ואז הוא הדין לגבי ערלה, המנין משעת הרכבה ואם יש בו פרי ואפשר למתק אותו אינו נחשב סרק לא לענין כלאיים ולא לענין ערלה ויש בו כלאיים רק אם הם שני מינים בגלל שינויים הקובעים את המין בכלאים, כגון: עלים, מראה וכו'...

44. בפירוש הרש"ס ובפירוש הגר"א.

חיובי לייעד את הפרי למאכל בעת הנטיעה הרי שהאתרוג היה פטור מערלה. אך כיון שההגדרה היא הפוכה ואם אדם מייעד את העץ למטרה שאינה מאכל – פטור, לכן האתרוג חייב בערלה משום שיעוד הפרי למצוה אינה מחשבה הפוטרת מדיני ערלה, כפי שמתבאר שם בירושלמי⁴⁵. (ראה להלן שיתכן שכיון שרוב ב"א אינם אוכלים אותו יתכן שפטור. אך זו סיבה אחרת לפטור.)

וכן נראה מלשון הרמב"ם⁴⁶ שלא כתב שהנוטע לשם אכילת הפרי חייב בערלה, אלא כתב:

"הנוטע אילן מאכל ודעתו עליו שיהיה סייג לגינה או שנטעו לקורות, לא לפירות – הרי זה פטור מן הערלה".

והדברים מוכרחים שהרי העולה מאליו ברשות היחיד חייב בערלה אעפ"י שאף אחד לא נטע ובודאי שלא ייעד את העץ למאכל.

נמצאנו למדים שהמושג "עץ מאכל", אינו תלוי בכוונת הנוטע, ועל כן מסתבר שכל שבסתמא פריו נאכל נחשב אילן מאכל.

יש למשמעות זאת חשיבות במיוחד בימינו, שדרישות השוק הן מאד קפדניות, וכל פרי שיורד קצת מהרמה המקובלת אינו מסוגל להקלט בשווקים אעפ"י שבודאי בסתמא פריו נאכל.

יש, על כן, להגדיר שכל פרי, שאם ימצא בגינתו של אדם זה או אחר, יאכל על ידו נחשב כאילן מאכל, ואין צורך במחשבה מיוחדת, המיעדת את האילן למאכל בשעת הנטיעה, כדי להתחייב בדיני ערלה.

סברא כעין זו מצאנו בתוס'⁴⁷: ישנה מחלוקת במסכת כלאיים⁴⁸: המקיים קוצים בכרם, ר' אליעזר אומר – קדש, מפני שבערביה רגילים לקיים את הקוצים לצורך הגמלים. לדעת חכמים, במקרה אינו נחשב מקיים כלאיים כשמשאיר את הקוצים, מפני שהמקיים הוא רק זה שמקיים את הכלאיים בפועל.

התוס' שם מבאר את סברת ר' אליעזר שמנהג ערביה יש לו משמעות לכל העולם מפני שכל העולם אינו מקיים את הקוצים מסיבה טכנית צדדית והיא שאין להם גמלים, ולא משום שהמנהג אינו נחשב בעיניהם.

בנידון דידן אפשר לומר שאילן מאכל יהיה זה אשר רגילים לאכול את פריו כשהוא נמצא בהישג היד⁴⁹. גם הכנת ריבות, מיצים וכדו', תיחשב אכילה לענין זה כפי שיתבאר להלן.

2. פירות שנאכלים ע"י הדחק

המדרגה השניה של הפירות הם פירות כאלה שאינם נאכלים ע"י בני אדם בימים כתיקונם, אבל במצב של דחק הפירות האלו ראויים לאכילה. פירות אלו בסתמא אינם

45. מתבאר שם שמחשבה הפוטרת הינה דוקא כשאינו רוצה את הפרי.

46. רמב"ם הל' מע"ש פ"י ה"ב.

47. תוס' שבת דף צ"ב ע"ב ד"ה ואת"ל.

48. מסכת כלאיים פ"ה מ"ח.

49. יתכן שהגדרה זו אינה מדויקת כי בימינו אנשים כל כך מפונקים שיעדיפו לקנות פרי טעים יותר בשוק מאשר לאכול פרי פחות טוב הנמצא תחת היד.

נאכלים ועל כן הם אינם אילנות מאכל, אא"כ ישנה מחשבה מיוחדת המיעדת אותם לשם כך.

ר' יוחנן וריש לקיש חלוקים בדין הרכבה ע"ג אילן סרק. לריש לקיש אילן סרק האמור בתוספתא שהמרכיב על גביו מונה משעת נטיעתו, הוא דוקא אילן כזה שבסתמא לא אוכלים את פירותיו אבל ראויים הם בשעת דחק, וכלשון ר"ל "ובלבד דברים שהן באין במחשבה כגון, חרובי צלמונא וחרובי גידודא".

לר' יוחנן אילן הסרק האמור בתוספתא אינו רק חרובי צלמונא וגידודא אלא אף ערבה שאין בה פירות כלל.

בירושלמי (שם הל' א'), מובאות שתי דעות המציינות, באלו אילנות מועילה מחשבת פטור:

א. דעת ר' מאיר היא, שמחשבת פטור מועילה בכל אילנות מאכל למעט זית ותאנה מפני חשיבותם.

ב. דעת ר' שמעון הפוכה לקצה השני, והיא: שמחשבת פטור מועילה רק באילנות שפירותיהם בסתמן הפקר ומיועדים בדרך כלל לסייג או לבנין כגון: הרימין, השקמה והצלף.

להלכה אין פוסקים כדעת ר"מ ואף לא כדעת ר"ש. הפוסקים לא ציינו הגבלה בדין "נוטע לסייג" שישנם אילנות מאכל שלא מועילה מחשבת פטור, כזית ותאנה, ומאידך פוסקים שבעצים שאין רגילים לאכול את פריהם אלא בשעת דחק, לא צריך מחשבת פטור, ולהיפך, נדרשת מחשבה חיובית לשם מאכל בכדי לחייב בערלה. רימין, שקמה וצלף דומים, אם כן, לחרובי צלמונא וגידודא.

רשימה של פירות המתאימים לקטגוריא הזאת מצאנו במסכת דמאי⁵⁰:

"הקלין שבדמאי: השיתין והרימין והעוזרדין ובנות שוח ובנות שקמה ונובלות התמרה והגופנין והנצפה".

כל אלו אין צורך לעשרם כאשר לוקחים אותם מעם הארץ. בטעם הדבר נחלקו בירושלמי:

א. משום שפירות אלו אינם חשובים ואין חוששין שעמי הארץ לא יעשרו.

ב. פירות אלו, בסתמן הפקר ולכן פטורים מן המעשר.

בירושלמי במס' ערלה נאמר: "רימין שנטעו לשם רימין, הדס שנטעו לשם בנות הדס⁵¹ וכו'..." אלו פירות שבסתמן הם הפקר ואם ייעד אותם לאכילה הם חייבים בערלה כדין חרובי צלמונא, (לפי פירוש הגר"א).

מצאנו, אם כן, שלוש מדרגות של פירות לענין ערלה.

א. פירות שסתמן לאכילה ועל כן חייבים בערלה אלא אם כן מיעד אותם לשימוש צדדי.

ב. פירות שאין רגילים לאכלם בדרך כלל הם הפקר ואינם חשובים אבל אפשר לאוכלם בשעת הדחק. אם מיעד את הפירות בשעת הנטיעה לאכילה חייבים בערלה.

50. מסכת דמאי פ"א מ"א.

51. בנות הדס ע"י אוצר הגאונים על ברכות עמ' 84 שנקראים פירות עץ סרק וברכתו "שהכל" ועי' ט"ז סי' ר"ג ס"ק א'.

ג. פירות שאינם ראויים למאכל אפי' בשעת דחק – מחשבת חיוב על כן לא תועיל לחייב בערלה מפני שאינו אילן מאכל.

3. מה נחשב ראוי למאכל

אדם הנוטע אילן מאכל ליעוד צדדי ולא לשם אכילת הפירות – פטור מדיני ערלה. בירושלמי⁵² ישנו דיון מהי ההגדרה של יעוד צדדי. "אתרוג שנטעו למצותו, מהו שיהא חייב בערלה?" מסקנת הגמרא היא, שאם הנוטע אינו מעוניין בפירות נחשב הדבר ליעוד צדדי, אבל אם הוא רוצה את הפירות ואפילו שאינו לשם אכילתן חייב בערלה. הרדב"ז⁵³ לעומת זאת קובע שאף אם ורד נחשב עץ פרי וברכת ריחו היא "הנותן ריח טוב בפירות" אין בו דין ערלה. מפני שאין הוא מאכל רגיל אלא כעין תרופה. וז"ל הרדב"ז:

"כבר נשאלתי על אילן "כייר" וכו'... אינו מאכל בריאים וע"כ אינו עץ מאכל וכו'... ולא עדיף מנוטע לסייג ולקורות". ולכאורה במה שונה הוורד מהאתרוג? הרי למדנו בירושלמי שאף שנוטע את האתרוג למצוה אין זו מחשבת פטור מכיון שרוצה את הפרי! צריך על כן להבחין בין אילן מאכל גמור שבו מחשבת פטור היא דוקא כאשר אינו רוצה את הפרי לשום מטרה שהיא לבין אילן שאינו מאכל במלוא מובן המילה אשר בו אם אינו רוצה את הפרי למאכל דוקא, לא יתחייב בערלה. הבחנה זו מובנת לאור המחלוקת שהבאנו לעיל. דעת ר"ש היא שמחשבת פטור מועילה רק בעצים שאינם אילנות מאכל לכל דבר, כגון הרימין, השקמה והצלף. אך אנו פוסקים שמחשבת פטור מועילה בכל אילנות המאכל. ישנה, כאמור לעיל, קטגוריה אחרת של אילנות כמו חרובי צלמונא וגידודא. לפי זה הרימין והצלף הם בכלל אותה קטגוריה וצריך ליעד אותם באופן חיובי למאכל כדי שיתחייבו בערלה. על כן בפירות כאלה אם מתכוון להשתמש בהם לריח ואינו מתכוון למאכל אין אילנות אלה נחשבים בכך אילנות מאכל ופטורים, אף שרוצה את הפירות. לאור כל זאת דן הגרש"ז אויערבך שליט"א⁵⁴ בשאלת חיובו בערלה של הלימון שמיועד רק למיץ. הלימון אינו פרי לכל דבר מפני שיעודו הוא רק למיץ. המיץ הוא "זיעה בעלמא". השימוש בו לא נחשב כשימוש עצמותו של הפרי ולכאורה אין הוא נחשב למאכל.

הוא נוטה במסקנתו לחייב עפ"י דברי התוס' ביומא⁵⁵. התוס' שם מקשר בין פלפלין רטיבתא החייבים בערלה לחיובם למעשר וטומאת אוכלין.

52. ירושלמי ערלה פ"א ה"א.

53. שו"ת הרדב"ז א', סי' מ"ד.

54. מנחת שלמה עמ' ת"י.

55. תוס' יומא פ"א ע"ב ד"ה פלפלין וצ"ע לפי זה מדוע קבע הגרש"ז אויערבך שליט"א שחושש אינו עץ מאכל אעפ"י שמכניס מפירותיו מרמלדה וריבות, ויתכן שכונן שרוב ב"א אינם מכניס מפירות החושש ריבות וכדו', אף שאפשר לעשות כן נחשב עץ סרק.

התוס' מבחין בין תבלין שמכניסים אותו רק לטעם והוא עצמו אינו נאכל לבין תבלין שאמנם משמש לטעם אבל הוא נאכל לאחר שטעמו שופר קצת, בתבשיל שבו נמצא. אלו יהיו חייבים במעשר ויטמאו בטומאת אוכלין.

הגרש"ז אויערבך שליט"א לומד משם שהגדרת ה"מאכל" בפרי לענין ערלה אינה רק אכילת הפרי כמות שהוא אלא אף כאשר ממתקים אותו או משתמשים בו לתבלין נחשב מאכל ובלבד שיאכל גם את הפרי עצמו. לעומת זאת אם משתמשים בתבלין לטעם בלבד וזורקים אותו לאחר מכן אין זה נחשב פרי מאכל לענין ערלה.

לאור הגדרה זו נראה לענ"ד, שאם הפירות של הכנות ראויות למאכל ע"י הדחק ואף אם יש צורך למתקם קצת ע"י בישול או אם אפשר להשתמש בפירות לריבות וכדומה, הפירות יכנסו לקטגוריה של חרובי צלמונא וממילא מנין השנים של ערלה יקבע עפ"י נטיעת הכנה.

אם הפירות אינם ראויים למאכל בגלל שהם קשים, מרים או חמוצים, אי אפשר לחשבם לאילנות מאכל ע"י מחשבת הנוטע מפני שמבחינה אובייקטיבית הם אינם כאלה. מנין שנות הערלה יקבע על כן עפ"י שעת ההרכבה⁵⁶.

כאמור לעיל בימינו השוק מאוד מפונק ואנשים מעדיפים לקנות פרי באיכות טובה יותר בשוק גם אם יש להם בגינה פירות שראויים לאכילה.

אם ניקח לדוגמא את האתרוג. האם אפשר להגיד שבסתמא הפרי הוא למאכל? רוב האתרוגים בארץ ניטעים לצורך קיום המצוה! ולכן יש לשאול האם האתרוג חייב בערלה?

התוס' במס' עבודה זרה⁵⁷ מגדיר בתחילה, שבנות שוח, שהן מהקלין שבדמאי, הן פרי גרוע ולכן לא נחשדו עמי הארץ בכך שאינם מעשרים אותן. מאידך התוס' מוכיח שבנות שוח הן פרי חשוב.

בתירוצו הראשון התוס' אומר שאכן בנות שוח הן פרי חשוב והסיבה שלא נחשדו בהן עמי הארץ מפני שיש מהן הרבה וממילא לא אכפת להם לעשר. בתירוצו השני התוס' אומר שישנם סוגים שונים של בנות שוח והקלין שבדמאי הם מהסוג הגרוע.

מהם, אם כן, הפירות שנאכלים ע"י הדחק כמו חרובי צלמונא וגידודא והקלין שבדמאי? האם הם פירות טובים שבסתמא הם הפקר ולכן צריך מחשבת חיוב כדי לחייבם בערלה? או שהם פירות גרועים, אבל פירות טובים גם אם בסתמא הם הפקר ולא רגילים לאכול אותם מכיון שהם פירות מאכל לכל דבר אין צריך גם מחשבת חיוב.

56. הרב זצ"ל מסביר שסברת ר"ל היא שהמרכיב אילן מאכל ע"ג סרק נחשב נוטע מפני שחיבורם לא יקרא בשם הרכבה. הגדרה זו שייכת רק לדיני ערלה ולא להלכות כלאיים שהרי אילן מאכל בסרק מין בשאינו מינו וכן מאכל בירק אסורים משום כלאיים. הרב זצ"ל מוכיח עפ"י סברה זו שאין זו הרכבה מפני שמדובר בסרק שאין בו פירות כלל, (פרי עץ הדר בהוצאת הרב זולדן עמ' רי"ח ולכן נחשב נוטע).

אך נראה שגם לדעתו אין בו פירות כלל, פירושו שאינו ראוי למאכל קרי, שאינו נכנס לקטגוריה של האילנות הבאים במחשבה.

דוגמא לאילן שאין בו פרי, מביא הרב זצ"ל – ארז אעפ"י שיש לו איצטורבלין.

57. תוס' מס' ע"ז דף י"ד ע"א ד"ה בנות שוח ועי' ר"ש מס' דמאי פ"א מ"א ד"ה בנות שוח.

אם נאמר כאפשרות הראשונה, ההגדרה של אילן מאכל לכל דבר תהיה כפי שהגדרנו לעיל, שרגילים בפועל לאכול את פריו כשהוא נמצא תחת היד (ואז אולי אתרוג יהיה פטור מערלה).

אם נאמר כאפשרות השנייה שהקטגוריה השנייה של הפירות שצריך בהם מחשבת חיוב, הם פירות גרועים ובסתמא הם הפקר – ההגדרה של פרי מאכל גמור תהיה שונה. גם אם בפועל לא אוכלים את הפירות כשהם נמצאים תחת היד, אלא שאפשר לאכול אותם כשאין פירות בשוק, יחשבו הם כפירות מאכל לכל דבר.

יא. כנה – אילן בעל פריחה זיכרית

מבירור שערכנו עם מספר מומחים התברר לנו שרוב הכנות הנהוגות כיום בארץ יכולות להכנס לחגדרות שכתבנו לעיל על אילן מאכל ואילן שהפרי ראוי לאכילה בשעת דחק.

לענ"ד יש צורך בבירורים נוספים, הן הלכתיים והן מעשיים. במישור ההלכתי, אנו מצפים להכרעתם של הרבנים הראשיים בשאלות העומדות על הפרק. במישור המעשי, די קשה לבדוק את פרין של הכנות, מפני שהשתלנים אינם מאפשרים לכנות להניב. אעפ"י כן, כדאי לברר בצורה יסודית יותר את מהותם של פירות הגדלים על הכנות.

הגפנים מבחינה זו יוצאים מהכלל. בביקורנו בחוות יזרעם, (משתלה שבה מיצרים את כנות הגפן)¹¹ נודע לנו שהרוב מוחלט של הכנות אינן מניבות פרי בכלל.

פנינו לפרופ' בן-עמי ברודו (ראש מחלקת הגפנים בפקולטה לחקלאות ברחובות) כדי לברר את הסיבה לכך שכנות הגפן אינן מניבות פרי.

בתשובתו הוא כתב לנו שהסיבה לכך היא גנטית. רוב כנות הגפנים הן בעלות פריחה חד מינית ולכן הן אינן מניבות. לפעמים הפריחה היא זיכרית ולכן האילן אינו מסוגל להניב. לפעמים הפריחה היא ניקבית ואמנם האילן מסוגל להניב בעזרת אבקה של פרחים זכריים של אילנות אחרים אבל במשתלה של כנות אין תנאים לכך.

יש לציין עוד, שמאד מדייקים בכנות הגפן ולכן מרבים אותן באופן וגטטיבי. הכנות שמתקבלות דומות בדיוק לאותן כנות הראשונות שנבחרו. מכיון שכנות אלו היו בעלות פריחה חד מינית כל הכנות שמתקבלות בהמשך יהיו ג"כ כאלה.

גם באילנות אחרים קיימות כנות בעלי פריחה זיכרית. על כך יש לעשות בירורי שטח מעמיקים. זאת כמוכן לאחר שהרבנים הראשיים ורבנים מוסמכים אחרים יכריעו בנקודות המרכזיות שהעלנו במאמר.

השאלה היא, האם כנות בעלי פריחה זכרית נחשבות לאילנות סרק ואם ירכיבו על גביהן נמנה את שנות הערלה מההרכבה, או מכיון שבמינן יש אילנות מאכל, נמנה משעת נטיעת הכנה גם לדעת ר"ל?

להלן נראה שיש הבדל בשאלה זו בין הלכות כלאיים להלכות ערלה.

1. הגדרת אילן מאכל עפ"י הזן או עפ"י המין

יש לדון לגבי כנות הגפן שהפריחה שלהן זיכרית או ניקבית האם נחשבים לאלנות סרק לענין ערלה לפי דעת ר"ל.

לענין כלאיים

החזו"א כותב⁵⁸ שלענין כלאיים מה שקובע זה המין ולא אכפת לנו שהאילן הספציפי שבו אנו דנים אינו מניב פרי.

הגמ' בפסחים (נ"ו ע"א) אומרת שמרכיבין דקל זכר על דקל נקבה. (החזו"א עפ"י רש"י מניח שהנקבה אינה מניבה). על כך כותב החזו"א, שמותר להרכיב דקל זכר על דקל נקבה "אע"ג דנקבה היא אילן סרק ולא חשבינן ליה עץ מאכל על סרק וע"כ כיון דהן מין אחד לא אכפת לן במה שהוא סרק". ובהמשך: "ואפשר דגוף דקל נקבה חשוב אילן מאכל אף שאינו עושה פירות אלא בהרכבה, מ"מ הוא עומד לכך וכולן מין אחד".

לענין ערלה

דעת המאירי והר"ן היא, שאילן הנטוע לסייג חייב משעת הרכבה מפני שלדעתם אילן סייג אינו בדין ערלה. החולקים עליהם מבארים, כפי שמשמע בגמ' בסוטה, שסייג שייך לדין ערלה אלא שיש לגביו פטור צדדי. עובדה זו אינה מפריעה למנות שנות ערלה לאילן אעפ"י שהפירות של אילן זה פטורים מערלה. לכן כאשר אנו מרכיבים על גביו אפשר להמשיך אצל הרוכב את מנין שנות הכנה. באילן סרק הסברה של ר"ל היא שאין באילן סרק שייכות לערלה ולכן נחשב כנטוע בארץ.

ישנו הבדל יסודי בין הלכות כלאיים להלכות ערלה. בהלכות כלאיים אנו דנים על חיבור של אילנות ממינים שונים. אני צריך א"כ לדון על המין. ע"כ קובע החזו"א שכיון שהמין הוא אילן מאכל העובדה שבאילן המסויים הזה אינו מניב פרי בגלל שיש לו פריחה זיכרית אינה משנה כי בסופו של דבר הוא נחשב מינו.

בהלכות ערלה אין אנו דנים על המין. אנו דנים על האילן! האם האילן המסויים הזה שייך לאיסור ערלה אם לאו. וע"כ אם יש לו פריחה זיכרית ואין לו אפשרות להניב אין אני יכול להמשיך אצל הרוכב את מנין שנות הכנה.

אם יש לאילן פריחה ניקבית או שהאילן אינו יכול להניב בגלל תנאים סביבתיים שונים מסתבר שנחשיב אותו כאילן ששייך לדיני ערלה. לא יעלה על הדעת שאילן מאכל שמניב רק לאחר חמש שנים או אף אם הוא מניב לפני כן אלא שלא נתתי לא את התנאים הדרושים לכך שבגלל זה נאמר שאינו שייך לדיני ערלה. אני לא צריך שיהיו פירות אסורים כדי לקבוע שיש באילן איסור ערלה. האילן הוא אסור בערלה ואם הוא מניב, פירותיו אסורים. בפריחה זיכרית האילן המסויים הזה אינו יכול בשום אופן להניב ולכן מסתבר לענ"ד שאליבה דר"ל נמנה משעת ההרכבה.

יש לציין נקודה נוספת. יש הבדל בין מציאות ההרכבה בימינו למציאות זו בימי חז"ל. בימי חז"ל לא היו מרכיבים את כל עצי הפרי. לפעמים היה עץ פרי מניב, שעל גביו

58. חזו"א כלאיים סי' ב' ס"ק י"ח ד"ה והא דאמר.

החליטו לבצע הרכבה מסיבות שונות. לכן חז"ל התייחסו להרכבות ע"ג אילנות מאכל לעומת הרכבות ע"ג אילן סרק.

בימינו מרכיבים כמעט את כל אילנות המאכל כדי להגיע לאיכות פרי מקסימלית. ישנה תעשייה שלמה שעוסקת בנושא הזה: ברירת זן הכנה וברירת זן הרכב במינים השונים ומשתלות שעוסקות רק ביצירת כנות. מכיון שההנבה אינה כלולה בקריטריון לברירת הכנה קיימות הרבה כנות שאינן מניבות בגלל תנאים גנטיים או סביבתיים. לכן העובדה שחז"ל לא דברו על הרכבה ע"ג כנות בעלות פריחה זיכרית אינה גורעת. מכל האמור לעיל נראה לענ"ד שכנות בעלות פריחה זיכרית מופקעות מדיני ערלה והמרכיב עליהן ימנה משעת ההרכבה.

יב. החלפת זן ע"י שינטוע

לפעמים קורה שלאחר כמה שנים מתברר שהזן שמגדלים אינו כדאי מבחינה כלכלית או שאינו מצליח די הצורך מבחינה חקלאית. במקרה זה מחליפים את הזן של המטע: גודמים את הרוכב ומרכיבים על גבי הכנה רוכב חדש מהזן הרצוי.

החלפת הזן יכולה להתבצע בשני אופנים:

- א. גודמים את הרוכב לגמרי ומבצעים את ההרכבה ע"ג הכנה הישנה.
 - ב. משאירים חלק מהרוכב ועל גביו מבצעים את ההרכבה החדשה.
- כעת הכנה החדשה כוללת למעשה את הכנה הישנה בתוספת חלק מהרוכב הישן. להרכבה זו קוראים הרכבת "סנדוויץ".
- השאלה הנשאלת היא האם כעת נתחייב למנות שנות ערלה מחדש?

בסקירתו הנפלאה של פרופ' גולדשמיט על בעיית האתרוג המורכב⁵⁹ נידונו מבחינה הלכתית ומדעית ההתייחסות: א. לפירות הגדלים מהרוכב. ב. מצב העץ המורכב.

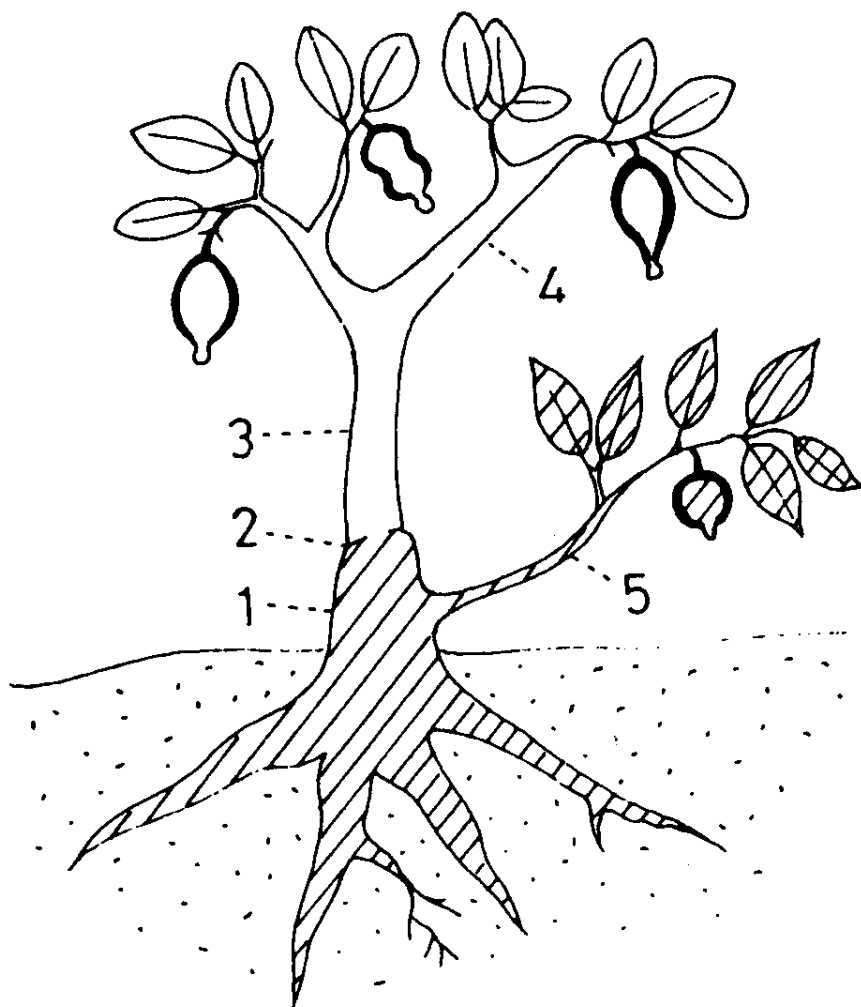
א. הפירות הגדלים מהרוכב

בין האוסרים את האתרוג המורכב, חלק מהפוסקים⁶⁰ התייחסו לפרי כאל שני מינים מעורבים, כעין "חציו עבד וחציו בן חורין", וחלקם⁶¹ התייחסו לאתרוג כחסר מאתרוגיותו.

59. מאמר פרופ' גולדשמיט תחומין ב' עמ' 135.

60. מהר"ם אלשיך סי' ק"י וחתם סופר או"ח סי' ר"ז.

61. המהר"ם אלשיך שם עוסק בדיון אתרוג המורכב ודוחה דברי החכם המתיר מפני שנתבטלה יניקת הלימון בתוך האתרוג וכאילו כולו אתרוג, אלא אדרבה שנינו ילדה שסבכה בזקנה בטלה ילדה בזקנה ולכן כאן דומה הפרי החדש ללימון. לשיטתו ברמב"ם דין זה של הביטול נכון גם אם הרוכב נותק מאמו.

תיאור סכימטי של עץ אתרוג המורכב על הדר אחר.

- 1 הכנה (כל הרקמות השייכות לכנה משורטטות בקוים).
- 2 איזור האיחוי בין הכנה לרוכב.
- 3 הרוכב (הרקמות השייכות לרוכב אינן משורטטות בקוים).
- 4 נופו של הרוכב; נושא עלים ופירות של אתרוג.
- 5 ענף שפרץ מן הכנה; נושא עלים ופירות של הכנה.

מתוך תחומין ב' עמ' 138, במאמר של פרופ' א. גולדשמיט

ב. מצב העץ המורכב

נחלקו הפוסקים, מה יהיה דין האתרוגים שיגדלו מיחור של עץ מורכב? הבית אפרים⁶², מחד, רואה את היחור כיחור של אתרוג, ולעומתו פוסקים אחרים וביניהם החזו"א⁶³, רואים גם ביחור הרוכב של האתרוג את השפעת כנת הלימון.

פרופ' גולדשמיט במאמרו הנ"ל וכן פרופ' פליקס בספרו על כלאיים מבדילים מבחינה מדעית בין הכלאה, שעל ידה נקבל פרי בעלי תכונות שני המינים, לבין הרכבה שהפרי הוא פרי של הרוכב, כאשר ישנה השפעה מועטת של הכנה על הרוכב. ואלו דברי פרופ' פליקס בספרו "כלאי זרעים והרכבה"⁶⁴:

"ההכלאה בצמחים, בדומה להכלאה הרבעה בבעלי-חיים, משמעה העברת תאי זרע (לא זרעים) מן הזכר לנקבה. בצמח פירושו של דבר האבקה, זריית תאי-אבקה מן האבקנים על הצלקת. שני תאי-מין אלה מתאחדים ויוצרים הזיגוטה – הביצית המופרית – ממנה מתפתח הזרע (ובמקרה של ביציות רבות בפרח מתפתחים הזרעים) הטמון בתוך השחלה ויוצר יחד אתה את הפרי".

בהמשך:

"על ידי האבקה הכלאה נתקבלו בני מיכלוא בעלי תכונות שני ההורים וכו'..."

"הרכבה פירושה הבאה למגע צמוד של שני חלקי צמח וגטאטיביים: עלה, גבעול או שורש, תוך שאיפה שהם יתאחו תחול זרימה הדדית של חומרים אורגאניים ואנאורגאניים בין שני חלקים אלה, ובמיוחד בין הכנה המושרשת לבין הרוכב. הרכבה זו נעשית בדרכים שונות: הרכבת עין, ראש, סדק, יתר, סדן ועוד. כרגיל בוחרים לכנה את הצמח החסון, המפתח מערכת-שורשים טובה והוא מתאים לתנאי הקרקע, בעוד הרוכב צריך להצטיין בפוריותו ובטיב פריו וכו'..."

"כמעט כל החוקרים המערביים סוברים שהשפעת הכנה על הרוכב (ובמידה פחותה השפעת הרוכב על הכנה) מוגבלת מאוד ואינה אלא פונוטיפית, כלומר שאין השפעה זו עוברת לצאצאים – לצמחים שיתפתחו מזרעי הרוכב".

ופרופ' גולדשמיט במאמרו הנ"ל:

"ברור שישנן השפעות גומלין מסוימות בין הכנה והרוכב, אך אלה מוסברות בדרך כלל ע"י יניקת מים, חומרי מזון וחומרים הורמונליים שבאמצעותם

62. בית אפרים או"ח סי' נ"ו. הפרופ' גולדשמיט רוצה לזהות את השיטה המדעית, שהרכבה אינה תערובת מינים, אלא חיבור המאפשר העברת חומרים מהכנה לרוכב עם דברי הבית אפרים. יש לשים לב שהבית אפרים אינו בא להגדיר את מהות החיבור של הרוכב עם הכנה מבחינה בוטאנית אעפ"י שמסתבר שמסכים להגדרה המדעית. הבית אפרים מציין את המבט ההלכתי למציאות ההרכבה ומבדיל בין הרכבה של מין במינו שבה הילדה בטלה בזקנה והרוכב הופך להיות טפל לכנה מפני שיש להם אותו פרי, לעומת הרכבה של מין באינו מינו שאין אפשרות מבחינה הלכתית לראות את הכנה והרוכב כמציאות אחת כאשר יש להם פירות שונים.

63. חזו"א כלאיים ג', ז' ועי' מקורות לפוסקים אלו בהערה 16 בתחומין ב' עמ' 142.

64. כלאי זרעים והרכבה עמ' 113.

משפיעה הכנה על הצמיחה, הפוריות ותכונות הפרי של הרוכב. השפעות אלו אינן משנות את תכונות הרוכב מבחינה תורשתית ואין הן קובעות ברוכב לצמיתות. ומכאן שבמידה ונשחרר את הרוכב מן הכנה ונטע אותו או יחור ממנו של שורשיו הוא, תעלמנה השפעות הכנה במהירות ותכונות הרוכב תחזרנה להתבטא במלואן".

בדיונים שהוזכרו לעיל נדונה ההתייחסות שלנו, לפרי או ליחור, שצמחו מהאילן המורכב, קרי, הרוכב, אך בבואנו לדון על השינטוע, אין אנו מתייחסים לרוכב שכבר נחתך אלא לכנה. ברור שהשפעת הכנה על הרוכב ועל הפרי שצומח ממנו גדולה הרבה יותר מהשפעת הרוכב על הכנה.

יתר על כן, אנו דנים על הכנה לאחר הפרדתה מהרוכב ולא למציאות של האילן המורכב.

השאלה העומדת לפנינו היא, אם כן, האם לאחר החיתוך חזרה הכנה להיות עץ סרק או שבגלל הרוכב וחיובו בערלה הפכה גם הכנה להיות עץ מאכל?

הסברה הפשוטה היא, שהמרכיב ע"ג עץ סרק, נחשב הדבר כנוטע בארץ מפני שעץ סרק אינו שייך לדיני ערלה, לכן כאשר מבצעים את השינטוע וגודמים את הרוכב חוזרת הכנה להיות עץ סרק לכל דבר. ההרכבה החדשה תחייב, אם כן, מנין חדש.

מאידך יתכן אולי לומר שאמנם נכון שאנו דנים על הכנה לאחר שנפרדה מן הרוכב ואז חזרה הכנה להיות עץ סרק. אך לפני הפרדת הרוכב מהכנה התייחסנו לאילן כולו כאל מציאות אחת. יתכן שאף הכנה נתחייבה בעת חיבורה עם הרוכב באיסור ערלה.

אמנם נכון שאם הפירות אינם ראויים למאכל הם אינם אסורים בערלה אך מכיון שדין ערלה הוא דין בעץ ואיסור הפירות רק נובע ממנו לא אכפת לנו במקרה זה שאיסור הערלה אינו בא לידי ביטוי בפירות הכנה. אחר שהכנה הפכה להיות בת ערלה אין ההרכבה השניה נחשבת כנטיעה בארץ ולכן יתכן שלא נחייב מנין חדש של ערלה. סברה כעין זו מצאנו בשו"ת חת"ס⁶⁵ בהקשר לקיום באיסור כלאיים, החת"ס כותב שם:

"וזאת לדעת דאילן המורכב דאסור לקיימו היינו כל זמן שלא נתאחדו והיו לאחד, אבל בשכבר נתאחדו נהיה לאחד באופן שאין ההרכבה שוב ניכר בהם שוב אין בהם איסור קיום וזה פשוט".

רואים א"כ שיש להבדיל בין התייחסותנו לאילן בעת ההרכבה או מיד לאחריה לבין התייחסותנו לאחר שהרוכב התאחד עם הכנה הם נחשבים אז כאילן אחד לכל דבר. הרב ח"י גרוסברג מביא בספרו חוקות שדה⁶⁶ שנחלקו הפוסקים בסברה זו של החת"ס בנוסף לכך החת"ס מתייחס לעץ במצב המורכב ואנו דנים במקרה שגדמו את הרוכב מהכנה וע"כ מסתבר יותר לומר שהמצב חזר לקדמותו.

65. שו"ת חת"ס ח"י סי' כ"ה.

66. חוקות שדה עמ' י"ג בתלמי שדה שם.

יג. סיכום

- א. בהרכבת "סנדוויץ'" מסתבר שכיוון שהכנה כוללת גם את הרוכב הישן היא נפטרה מן הערלה. לכן גם הרוכב החדש פטור מן הערלה מדין בטלה ילדה בזקנה.
- ב. כאשר גודמים את הרוכב לגמרי יתחייב הרוכב החדש בערלה מפני שהכנה אינה בת ערלה וממילא ההרכבה נחשבת כ"נוטע בארץ".
- ג. בכנות הגפנים שנחשבות לאילן סרק אם מבצעים החלפת זן יש להקפיד, לענ"ד, שיבצעו הרכבת "סנדוויץ'" כאמור במקרה זה מונים שנות ערלה מנטיעת הכנה. אם הדבר אינו אפשרי ומרכיבים ע"ג הכנה, יש לענ"ד למנות שנות ערלה מעת ההרכבה.
- ד. לפעמים קורה שמרכיבים בכל המטע הרכבת "סנדוויץ'" אך ישנם מספר אילנות שאי אפשר לעשות כן בגלל שהרוכב הישן דק מדי וכדו' ומבצעים את ההרכבה ע"ג זרוע של הכנה. כמובן שגם במקרה זה יש לסמן את האלנות האלו ולמנות להם שנות ערלה מההרכבה.
- ה. יש לעשות בירורי שטח נוספים כדי לגלות את הכנות בעלי פריחה זיכרית ואת הכנות בעלי פירות שאינם ראויים למאכל בכלל (פירות קשים, מרים, או חמוצים). בכל אלו יש לענ"ד למנות משעת ההרכבה.
- כמובן, לא באנו לפסוק כאן הלכה למעשה. באנו רק לברר את הנושא וניסינו להקיפו עד כמה שאפשר. הרבנים הראשיים ורבנים אחרים בעלי סמכות יכריעו בשאלות שהעלנו.

נספח

האוניברסיטה העברית בירושלים
הפקולטה לחקלאות, ת.ד. 21, רחובות 76-100

אל: מר יואל פרידמן
מאת: בן-עמי ברוודו.

הנדון: מכתבך מיום ב' באייר תשמ"ט.

1. הכנות בהן אנו משתמשים בוררו בהתאם לתכונות מבוקשות כגון עמידות לפילוקסרה, עמידות לגיר, עמידות ליובש, עמידות לנמטודות, עצמת גידול וכו'... מאחר והכנה מהווה רק גזע ושרשים של השתיל המורכב לא חיפשו ובררו כנות שנותנות פרי.
- הסיבות הן, כמובן, גנטיות ולא סביבתיות. בגפנים הזכריות יש התנוונות של השחלה בעוד שבנקביות יש ניוון של האבקנים ואבקתם לא פוריה.
2. עניתי לך על שאלותיך ביחס לכנות שציינת.
- אשמח לעמד לרשותך לאינפורמציה נוספת, (אגב, יש בעולם גם כנות עם פריחה דו מינית. בארץ משתמשים לעיתים נדירות בכנה החברונית שהיא דו מינית).

רשימת כנות המקובלות כיום בגפנים

סדר הכנות לפי סדר חשיבותן*.

זכרית.	ריכטר: 110
זכרית.	פולסן:
זכרית.	רוג'רי:
זכרית.	216/3:
ניקבית.	16/13:
ניקבית.	41:
ניקבית.	161/49:
ניקבית.	סולטקריק:
ניקבית.	SO/4:

בברכה,

בן-עמי ברוודו.

* הכנות לפי סדר חשיבותן עפ"י מידע מרמי טרבלסי – חוות יזרעם.

הגאון הרב שאול ישראלי שליט"א

בירור הלכה בדין ערלה בצומח בעציץ שאינו נקוב*

ראשי פרקים:

פתיחה.

- א. מחלוקת רש"י ותוס' בענין מהו עציץ נקוב ומה אינו נקוב.
- ב. שיטת הרא"ש וביאורה.
- ג. שיטת "האור זרוע" בענין עציץ נקוב ואינו נקוב וביאורה.
- ד. סיכום השיטות בהגדרת עציץ נקוב.
- ה. בירור דין, אם יש חיוב ערלה מדרבנן, בעציץ שאינו נקוב.

* שיעור שנאמר ע"י מרן הגר"ש ישראלי שליט"א ביום העיון. המאמר פורסם בברקאי ג' ומתפרסם כאן שנית עם שינויים קלים.

פתיחה

בזמן האחרון פותחו זני אילנות פרי מסוימים, שהאילן עצמו הוא ננסי, ושנות חייו קצרים (שלש – חמש שנים), אבל הוא נושא פרי כבר בשנותיו הראשונות. מובן, שלדידן אין צורת גידול זה ראויה לטפל בה, שכן, רוב שנותיו או אף כל שנותיו, אסורים מדין ערלה.

אכן, כפי שמתברר, בגלל צורתו הננסית ניתן לשותלו בעציץ שאינו נקוב, (היינו, כשגם מבחינת ההלכה אינו נחשב נקוב לכל הדעות), וכן ניתן לשותלו במכלים שאינם נקובים, בתור גידולי מים, (היינו שאינו בא במגע עם אדמה כלל, שרשיו נתונים במים, שיש בהם דשנים כימיים מזינים).

השאלה הטעונה בירור היא איפוא, מה דין גידולים אלה לענין חיובם בערלה, שאם אין בהם שום חיוב, ואפילו מדרבנן, כי אז יכול גם החקלאי שומר המצוות לשתלם בשופי.

וזאת למודעי, שכיום הזה, לצערנו הרב, מצויים בשוק פירות, שגדלו בזנים אלה בדרך הרגילה, והם ערלה גמורה, והציבור נכשל מבלי דעת באיסור חמור, שיש בו גם איסור הנאה.

לבירור הלכה זו מוקדש מאמר זה. ותפלתנו, כי נזכה לכוין להלכה. אך איני רוצה לקבוע הלכה למעשה, עד שתישמענה הערותיהם של גדולי התורה, בעלי תריסין, והם מוזמנים בזה לחוות דעתם.

א. מחלוקת רש"י ותוס' בענין מהו עציץ נקוב ומה אינו נקוב

(א) רש"י (גיטין ז' ע"ב) בענין הצומח בעפר הבא בספינה, וחיובו למעשרות ושביעית, מפרש, שהמדובר בספינה של חרס הנחשבת כנקובה, אעפ"י שאינה נקובה בפועל.

רש"י מסתמך בזה על הסוגיא במנחות (פ"ד ע"ב). שם מבארת הגמרא את הסתירה בין שתי בריתות (אליבא דר"ל). באחת נאמר, שהגדל בספינה מביא וקורא (ביכורים), ובשניה נאמר שאינו קורא. והגמ' מיישבת: "כאן בספינה של עץ כאן בספינה של חרס". רש"י מפרש שמדובר בספינות שאינן נקובות משום שלא תתכן ספינה נקובה שאין המים נכנסים לתוכה. (ביאור התוס' שם בשיטתו). ואעפ"י כן כל שהיא של חרס, מביא וקורא, "משום דשל ארץ היא" (רש"י שם).

התוס' (גיטין שם ד"ה "עציץ" ובמנחות שם ד"ה "כאן") הרבו להקשות עליו מכמה מקומות ומסיקים דעציץ של חרס לא ייחשב כנקוב, רק כשהוא נקוב בפועל. ובאשר לעץ, מובאות (בתוס' מנחות) בשם ר"ת שתי דעות: האחת, שעץ כשאינו נקוב הרי הוא כנקוב, ואח"כ חזר בו ר"ת וסובר שבעץ לא מהני נקיבה.

(ב) הגר"א (שנו"א ערלה פ"א מ"א) מציין, שדברי רש"י הם בניגוד לאמור בירוש' שם. שם מבואר שכלי חרס אינו עומד בפני שורשי אילנות. ומסתפק שם הירושלמי לגבי זרעים הנטועים עם אילן ביחד בעציץ, דשמא ע"י שהוא נקוב מהאילן, ייחשב נקוב גם לזרעים. הרי שלזרעים גרידא פשיטא דלא ייחשב כנקוב. ובסוגיא דמנחות משמע שהמדובר גם בביכורי חיטים, דלפי רש"י יוצא מוכרח, דגמרא דילן פליג על הירושלמי. (ועי' להלן בשיטת הרא"ש אריכות בזה). אכן גם לתוס' הדוחק מבואר, דלפ"ז נצטרך לפרש, שהמדובר בספינה נקובה, ופירשו, שרגבי העפר סותמים הנקב. וכן היא שיטת הר"ש (חלה פ"ב מ"ב).

ב. שיטת הרא"ש וביאורה

(א) לביאור הרא"ש עלינו להביא את דברי הירושלמי, שהזכרנו לעיל במלואם. שנינו במס' ערלה (פ"א מ"ב):

"עת שבאו אבותינו וכו', והנטע בספינה וכו' חייב בערלה".

ובירושלמי שם, בהקשר לזה נאמר:

"ר' יצחק בן חקולא בשם חזקיה: הנוטע בעציץ שאינו נקוב חייב בערלה. ר' יוסי אמר: מפני שהשורשים מפעפעים אותו. רבי יונה מפיק לישנא: כלי חרס עומד בפני שרשין?! ר' ירמיה בעי: נטע בו דלעת, מאחר שהוא נקוב אצל אילן, כנקוב הוא אצל זרעים?" עכ"ל הירושלמי".

הר"ש (פ"ב דחלה מ"ב) מפרש את הירושלמי וכתב דמוכח, דנוקט "דחרס לא בעי נקיבה לאילן, ולזרעים בעי נקיבה". וזה ההסבר של "שרשין מפעפעים": "שחוזק יניקת האילן מפעפעת ועוברת". וזהו שאמר ר' יונה בתמיה: וכי יש כוח בכלי חרס לעמוד בפני שרשי אילן?!

ומה שנסתפק בדלעת מפרש: "באותו עציץ שהאילן נטוע בו, ואגב אילן מהני לדלעת, א"נ דלעת כאילן חשיב". עכ"ל.
עפ"י הסיק הר"ש שם כשיטת התוס' גם בסוגיא דהבבלי, דלענין זרעים, חרס בעי נקיבה. ומה שמחולק בסוגיא במנחות בין של עץ לשל חרס, היינו, דשל עץ לא בעי נקיבה.

(ב) הרא"ש (הלכות קטנות ערלה סי' ג') הביא את הדברים להלכה בזה"ל:
"והנוטע בספינה (חייב בערלה) אעפ"י שאינה נקובה, אם היא של חרס. ומפרש בירוש', שאין כלי חרס עומד בפני השרשין, והן מפעפעין דרך החרס ויונקין מן הקרקע, אבל של עץ בעי נקיבה". עכ"ל.
וכן העתיק שיטה זו להלכה בטור (יו"ד סו"ס רצ"ד).
ובב"י שם הביא שיטת התוס' (שהיא גם שיטת הרמב"ם), שכלי חרס נחשב כנקוב רק לאילנות, ועץ נחשב כנקוב גם לזרעים וכש"כ לאילנות. ובהתאם לזה הביא גם בשו"ע בסתם שעציץ גם כשאינו נקוב, חייב בערלה, דגם של עץ אינו צריך נקיבה לחיוב בערלה.

(ג) הגר"א בשנו"א מסיק דברי הרא"ש בתימא. שבעוד שעל רש"י הסתפק כנ"ל בציון, שזה שלא כירושלמי, על הרא"ש תמה ביותר, שהרי הוא מסתמך על הירוש', וכ' ע"ז:
"דלא כהרא"ש, דס"ל כשיטת רש"י מהירושלמי הנ"ל, אדרבא, מכאן מוכח להיפוך".

תוכן קושיתו, שלפי מה שנוקט הרא"ש, שעץ בעי נקיבה גם באילנות, יוצא דעץ נחשב יותר אטום בפני השרשים מאשר חרס. וצ"ל דזה יצא לו ממה שס"ל כרש"י, שקשה להעמיד ספינה ב"נקובה", וע"כ יש להעמיד המשנה, דהנוטע בספינה חייב בערלה רק בשל חרס.

ומכאן, שהחילוק שבסוגיא דמנחות, "כאן בשל עץ כאן בשל חרס" (על ספינה) ר"ל, דבשל חרס מביא וקורא, ובשל עץ מביא ואינו קורא, כי נחשבת לאינה נקובה.
ולפ"ז צריך להעמיד נמי את הברייתא הקודמת שמביא שם, שהמדובר בה על ביכורי חיטים, שהם זרעים, ומחייב הגדל בספינה בביכורים מן התורה (ודריש לה התם מקראי), נמי מיירי בדווקא בשל חרס (שהרי בשל עץ בעי נקיבה, חז' לא יתכן לדעתו בספינה וכנ"ל).
א"כ הרי בהכרח, שלפי הגמרא דילן, בשל חרס יחשב כנקוב גם לגבי זרעים, וא"כ איך יתכן להסתמך על הירושלמי, שלפיו אין חרס נחשב כנקוב רק לאילנות, משום ששורשי אילן מפעפעין, ואילו שורשי זרעים אין מפעפעין? שהרי רק בדלעת שנטועה יחד בעציץ עם האילן הוא שנסתפק (או, אפילו לאידך פי' שבר"ש, שהוא דשמא דלעת שרשיה מפעפעין כשל אילן) אבל לא בכל זרעים אחרים.
זה תוכן השגת השנו"א על הרא"ש.

(ד) וראיתי לחזו"א זצ"ל (ערלה א', י"ז), שהביא את השגת הגר"א הנ"ל על הרא"ש ותמה עליו, וז"ל שם:

"והא דאמר וכו'... ובעוקצין סי' ד' כתבנו עפ"י פי' הרא"ש ה' ערלה, דפי' הא דירוש' פ"ק דערלה ה"ב, דדוקא בחרס חשיב כנקוב, אבל אילן, יש לפרש כאן (מה שמחלק בסוגיא דמנחות בין של עץ לשל חרס) לענין פירות האילן".

ואמנם הגר"א בשנו"א פ"ק דערלה מ"ב הקשה:

"הא ברייתא דלעיל מיירי בביכורי חיטים, וקתני גג וספינה. ותימה, דהא ברייתא דלעיל מוכח בגמרא, דאיירי באינה נקובה. דהא בנקובה, מודה ר' יוחנן דמביא וקורא, והיינו שדה. ולפיכך מסיק בגמרא, דאיירי במנחות; ולא מוקי בשל חרס אלא ברייתא דקתני מביא וקורא. ושפיר איכא לאוקמי בפירות האילן". עכ"ל.

פירוש דבריו: דהברייתא הראשונה, שהובאה שם בסוגיא, שמוכח ממנה דקאי בשל חיטים, למאי דבעי מעיקרא לפרושי לה לענין ביכורים, המדובר בה על כרחך בשאינה נקובה. שהרי לפני כן שם בברייתא רבי כל שבשדה, ונקובה – הרי הוא שדה, דגם לפי ר"י מביא וקורא, כדאיתא באחת הברייתות שהובאה בהמשך הסוגיא; ונתפרשה ע"י ר"י, דמיירי בעציץ נקוב.

ומד"מביא וקורא" ש"מ דנחשב כפירות משובחים, דהרי גם לר"ל בתמרים שבהרים ובדומה להם אינו מביא לכתחילה. ובהא הרי לא נחלק ר"י, רק בתמרים שבהרים וכיו"ב. וא"כ לא צריך לזה ריבוי נוסף. והא דאיצטריך ריבוי, הוא ע"כ בגדל בעציץ שאינו נקוב. וא"כ שפיר יכול הדבר להתפרש בין בדעץ ובין בחרס (לכל מר כדאית ליה). אך האוקימתא "כאן בספינה של עץ כאן בספינה של חרס", דבא ליישב שתי הברייתות דמייתי בתר הכי, האחת נאמר בה מביא וקורא ואחת מביא ואינו קורא, שפיר מצינן לאוקי דהא דמביא וקורא מיירי בביכורי פירות, דשל חרס ייחשב כנקוב, ושל עץ בעי נקיבה, וכיון שהמדובר באינו נקוב, ע"כ מביא ואינו קורא. זוהי טענת החזו"א על הגר"א, וביאור דברי הרא"ש, ממה שטען עליו הגר"א.

(ה) אך לענ"ד צדק הגר"א בפרכתו על הרא"ש, לפי מה שהבין דבריו, שבהסתמך על הירושלמי אינו יכול לסבור בכל כרש"י, ששל חרס נחשב כנקוב גם לזרעים. שמבעיית הירוש' בדלעת נראה דעכ"פ פשיטא ליה לירוש' שאין חרס נחשב כנקוב, כשאין בו אלא זרעים גרידא. שרק שורשי אילן הם שמפעפעים ולא שרשי זרעים. דלזה הוכיח מגמרא דילן, דאין לחלק בין אילן לזרעים, ולפי מה שנאמר, דחרס נחשב כנקוב, אין הבדל בזה בין אילנות לזרעים. ומה שדחאו החזו"א, דברייתא קמייתא לפי מה דס"ד דקאי על חיוב ביכורים, בהכרח יתפרש באינו נקוב, לא יתכן להתפרש כלל, וכפי שיבואר.

(ו) הנה אי אפשר לומר שאינו נקוב חייב בביכורים מן התורה, כי ודאי נתמעט ממה שנאמר "שרה" (כשם שאין בו חיוב תרו"מ וכיו"ב), בר מהאי גריעותא שאינם משובחים, דומיא דתמרים שבהרים וכיו"ב.

והא דאוקמינן אליבא דר"ל אידך ברייתא דמביא ואינו קורא, בעציץ שאי"נ, ודאי כוונת הדברים שיקדישם קדושת פה, דקדושת ביכורים הרי אינה נתפסת בהם. ויתכן שגם יצטרך להפריש מהם תרו"מ, כמו בקונה אילן אחד או שנים (ב"ב פ"א ע"ב). והא דאמרו בזה "מביא", בהכרח הכוונה שאם הקדישם, וכבר חלה עליהם קדושה, מביא אותם.

דאין לפרש "מביא לכתחילה", דהרי לא עדיפי מתמרים שבהרים, שיש בהם חלות ביכורים מן התורה, ואם הקדישם בתור ביכורים, קדשו, לדעת ר"ל, מ"מ הרי נאמר בהם, דאין מביאים מהם ביכורים, אלא ע"כ כנ"ל, שהמדובר אם הקדישם.

ולפ"ז הבריתא הראשונה באה ללמד, שגם הללו, אעפ"י שאין עליהם תורת ביכורים כלל מהתורה, וגם מדרבנן אין חיוב להביא מהם ביכורים רק בדיעבד אם הקדישם, דמ"מ אין להביאם טרם שהביאו את שתי הלחם.

א"כ בר מן דין דלשון הבריתא דמביאה לזה דרשת הכתוב, משמעותו דהדיון על דאורייתא, הרי בפשוטו יקשה, דהאי דינא דגם באינם משובחים, אם הקדישם קדשו, ושייך להביא מהם ביכורים. (ולזה ההלכה לענין חיוב הקדמת שתי הלחם לפנייהם). הלכה זו הוא ליה לאשמיענן בתמרים שבהרים וכיו"ב, מאשר להשמיע כל הלכה זו באלה שאין עליהם תורת ביכורים כלל מהתורה, ואינו מביאם למקדש אלא מגדרי גזירה אטו נקוב. הא חדא.

ז) ותו. רלא יתכן כלל החילוק, דפשיטא ליה לחזו"א זצ"ל, שבין הגדל בעציץ שאי"נ לבין הגדל בעציץ של חרס שאינו נקוב בפועל, אלא שמצד הדין ייחשב כנקוב לאילן, משום דהשרשים ינקבוהו במשך הזמן, כמבואר בירוש', שעליו מסתמך הרא"ש. דאטו משום דמצד הדין ייחשב כנקוב, ייעשו הפירות הגדלים בו משובחים יותר וטובים יותר, וראויים לביכורים להביאם לכתחילה יותר מאשר הגדל באינו נקוב שהם כחושים, ודומים לתמרים שבהרים? הרי אין זה אלא מן המתמיהין! ומכיון שבוזה אין מחלוקת בין ר"י לר"ל, שלא נחלקו אלא לענין תמרים שבהרים וכיו"ב, מה דינם אם הקדישם? גם אליבא דר"ל, דמוקמינן הבריתא, דבעציץ נקוב מביא וקורא, אין הכוונה דמקדישם לכתחילה, דודאי לגבי הבאתם לכתחילה דינם כמו באינו נקוב, וכמו בתמרים שבהרים.

אלא כוונת הדברים במ"ש בבריתא דמביא וקורא, היינו אם כבר הקדישם, דנתפסת בהם קדושת ביכורים בדיעבד, ע"כ חל בהם חיוב מהתורה להביאם. וממילא גם קורא, כי בדיעבד שם ביכורים עליהם לכל דבר.

ח) וינהיר לנו בזה פסק הרמב"ם (פ"ב מה' ביכורים ה"ט) שהגדל בעציץ נקוב אין מביאים ממנו ביכורים. דלמסקנא דסוגיא דמנחות אליבא דר"י, דפוסק בבריתא האומרת כן, הוא לאו דוקא באינו נקוב כי אם גם בנקוב, אעפ"י דתורת "שדה" עליה וכו'... מ"מ לביכורים נתמעט דומיא דתמרים שבהרים. (בחזו"א שם אות י"ח התקשה בפסקו של הרמב"ם, ור"ל גם שם, דבריתא קמא, דמרבה בביכורים למאי דס"ד בספינה, ובעציץ היינו בנקוב, ואינו בכלל שדה. ז"א כדמוכח מעפר הבא בספינה, חלה פ"ב מ"ב ורמב"ם פ"ה מתרומות הל' כ"ג).

ומעתה פשוט, דבריתא קמייתא, דמרבה לענין הגדל בספינה ובעציץ מיירי בעציץ נקוב דמדין שדה אמנם לא נתמעט, אבל הדיון הוא מצד החסרון, שאינם משובחים. ואעפ"י"כ הרי כנ"ל, קדושת ביכורים חלה עליהם לדעת האי תנא, (אלא דר"י ס"ל כאידך ברייתא וכנ"ל), דמשום זה שייך בהם הדיון, וריבוי הכתובים לענין הקדמת שתי הלחם לפנייהם.

וצדק איפוא הגר"א בהשגתו על הרא"ש, דלפי מה דבעי לאוקמי ברייתא לענין ביכורי חטים, צ"ל לשיטת רש"י והרא"ש (דמיאנו לפרש "הא דספינה בנקובה" וכנ"ל), דא"כ הא דדן בגדל בספינה לענין ביכורים, היינו בשל חרס, ומשום דכנקובה נחשבת. הרי דגמרא דילן חולקת על הירוש', ומאי האי דמביא הרא"ש הירוש' להלכה?

ט) עוד אמינא דקושית הגר"א היא לא רק מבריתא קמא, כי אם גם ממהלך תירוצי הגמרא באוקימתא ליישב הסתירה שבין שתי הבריות אליבא דר"ל; דאי איתא, דיש חילוק בין זרעים לאילנות בשל חרס כדעת הירוש'. ופירוש הגמרא "כאן בספינה של עץ כאן בשל חרס" היינו הא דמחייבת ביכורים, ומביא וקורא, הוא בביכורי פירות האילן, א"כ למה הו"ל לאוקי הבריות בתרי גווני? הו"ל: "אידי ואידי בספינה של חרס, הא בביכורי אילן הא בביכורי זרעים"! (ולהלן נביא דיוק זה בדברי האו"ז שלמד מזה הלכה רבה). ע"כ ברור כמש"כ הגר"א, דמסוגיא דילן עולה ברור, שאין חילוק בין אילן לזרעים, אי איתא דעץ בעי נקיבה גם לאילן, כדעת הרא"ש.

י) ומה שנלענ"ד בדעת הרא"ש הוא, שדעתו היא כדעת רש"י בכל, היינו שבחרס לא בעי נקיבה גם לזרעים.

וזו מדוקדק בלשונו, שהביא לשון הירוש', שהשרשין מפעפעין, ואין כלי חרס עומד בפני השרשים, ולא הוסיף כלל ההדגשה שהאמור הוא רק בשל אילנות. וכן לא הביא כלל הבעייה לענין דלעת. וא"כ, לפי הקטע שהעתיק מהירוש', אין עולה כלל על הדעת, שהירוש' לא אמר אלא באילן. ונראה, דמפרש הבעייה שבירוש' לענין דלעת, שהמדובר לא כשנטעה בעציץ שבו האילן כדמפרשים הגר"א והר"ש בלישנא קמא, ואף לא הספק מצד דשמא דלעת דמי לאילן בלישנא בתרא דזה אינו, כדנביא להלן מהאו"ז.

אלא שהספק הוא בזה גופא, אי הא דאמרינן שהשרשין מפעפעין וכו', אי הוא דוקא אמור בשורשי אילנות או גם בזרעים. (ודלעת דנקט – לדוגמא, כמו לפי קמא). ואמנם זה לא נפשט בירוש'. אבל בזה י"ל דנפשט בגמרא דילן. וזה בסוגיא דמנחות, כמו שהוכיח הגר"א, דלפי מה דנקטו רש"י והרא"ש, דחרס הוא דלא בעי נקיבה, זהו הן באילנות והן בזרעים אם כי לא הזכיר את הבבלי, ע"כ עלה סמך באמרו, דשל עץ בעי נקיבה. והרי הירוש' לא דיבר בזה, ולפי התוס' והגר"א הרי עץ לא בעי נקיבה לשום דבר; ומנין לו לרא"ש, שלא כן? אלא ודאי מסוגיא דמנחות דמפרש לה כרש"י, והחילוק בין עץ לחרס הוא כדפירש"י, דמחלק בספינה שאינה נקובה, בין של עץ לשל חרס, ושל עץ בעי נקיבה. והא דהביא הירוש', הוא רק להסביר סברת ההבדל שמבדילה הסוגיא דמנחות בין עץ לשל חרס. דמשום מאי חרס לא בעי נקיבה? והיינו כהסבר הירוש' – שהשרשין מפעפעין.

ויתכן שבטעמא דמילתא אכן נבדל הוא מרש"י, דלשון רש"י בזה הוא (מנחות שם): "בספינה של חרס מביא וקורא, דשל ארץ הוא", משמע דלרש"י הנימוק הוא לא מצד שעתידים השרשים לפעפע דרך החרס, אלא משום שחרס הרי בא הוא מהאדמה, אלא שצורפה בכבשן, ע"כ אין רואים אותו כחציצה בפני שאר האדמה. ואילו הרא"ש בהסתמכו על הירוש' מפרש הטעם, משום שעתיד הוא שלא לעמוד בפני השרשים.

יא) עוד נ"ל לומר (לפ"מ שפירשנו, דלדעתו הבעיה לענין דלעת היא הבעיה לגוף היסוד, שהשרשים מפעפעין, אם נאמר רק באילנות או גם בכל הזרעים), דס"ל דספק זה נפשט במקום אחר בירוש' והביאו הרא"ש בהל' כלאים (סו"ס ד'). דאמרינן בריש פ"ז דכלאים: "המבריק את הגפן בארץ, אם אין עפר על גבה ג' טפחים, לא יביא זרע עליה אפילו הבריכה בדלעת או בסילון".

ואמרו ע"ז בירוש' (אחרי דיון ארוך) שהוא מצד חשש הרכבת ירק באילן, ששורשי הירקות חודרין לענף שהוברך מן הגפן. וחשש זה הוא רק בגפן משום דרכיך, ולא בשאר אילנות. והובא כל זה ברא"ש שם. עוד אמרו שם בירוש', והובא במפרשים, דהאמור בסילון הוא בשל חרס ולא באבר. והיינו מפני שאין הסילון עומד בפני שורשי הירק והם מפלשין לגפן. הרי לנו מזה שחרס, כשם שאינו עומד בפני שרשי אילן, כן אינו עומד בפני שרשיו של זרע. ואילו במס' ערלה נשאר הדבר בספק.

(יב) וראיתי שכבר עמד בזה התוס' חדשים בדברי התוי"ט במתני' דערלה, שהעלה לחלק בין אילנות לזרע, דקשה ממשנה זו דכלאים. וכתב ע"ז דלק"מ: "חדא, דהא התם הכניס גפן בתוך הסילון, ואינו עומד בפני הגפן ומתבקע ואח"כ יורדים גם הזרעים עד הגפן.

ועוד, דהתם מיירי באין עפר ג"ט על גביו משא"כ כאן, סתמא קתני, לענין שיונק דרך החרס, אפילו יש ג"ט, בזה יש חילוק בין זרעים לאילנות". תירוץ ראשון אינו נראה, שכן אם מצד ששורשי הגפן מבקעין, הרי הסילון מתבקע כלפי מטה שהשרשים יוצאין לשם, וא"כ שורשי הזרעים גם אם הן יורדים ומתרכבים בשורשי הגפן, הרי אין לחוש לזה, כמבואר ברא"ש שם באורך, דאין איסור הרכבה בשרשים.

וכן — כי אז היה צריך לומר, אם אין עפר ג"ט עד למטה מהסילון, ולא מעל גבי הגפן. ובאשר לתירוץ השני, עלינו להביא בזה מה שכתב החזו"א בא"ד שהובא לעיל, ח"ל: "והא דחרס חשיבא כנקובה לגבי אילן אין הטעם דעומד לנקוב כנקוב דמי. דהא בעינן שיהא יונק מן הארץ, והשתא אינו יונק. אלא כיון שאין החרס עומד בפני השרשים לא חשיב לחוץ, וחשיב העפר שבעציץ כגוש עפר העומד באויר וכו'".

וניתן הדבר להתפרש בשני פנים: האחד, דמצד שעומד העציץ להשבר בפועל לכשיגדל האילן, ע"כ בטלה חשיבותו והוא כמי שאינו.

עוד אפשר לומר, דכיון דאין חרס מהוה עיכוב לשרשים להתפשט אינו חשוב להוות חציצה, ולא מצד שעומד בפועל להשבר אחר זמן, אלא עצם טבעו שניתן להיות עביר לשורשים, מספיק שלא לראותו כחייץ.

ונפ"מ מזה לענין חילוקו הנ"ל של התוספות חדשים: דאם הוא רק בגוונא שבפועל עומד העציץ להשבר ע"י השרשים, ניתן לקיים החילוק בין אם יש או אין שם ג"ט. דאם יש בעציץ תחת הזרע ג"ט אינו עומד לסדק החרס, ע"כ ייחשב כאינו נקוב.

אולם אם הפירוש הוא, שכיון שאין בכוח החרס לעמוד בפני שרשים, ע"כ אינם מהווים חציצה, כי אז אין מקום לחילוק: דמה בכך שיש בעציץ ג"ט? הרי בשעה זו ממילא עדיין לא הגיעו השרשים לסדק העציץ, רק מפני שבכוח השרשים לבקע לא מהוה העציץ חציצה, א"כ גם כשיש שם יותר מג"ט מה בכך, עכ"פ חרס החוצץ בין האדמה שבעציץ לבין קרקע עולם אינו מהוה חציצה כלל, א"כ אין זה אלא כגוש עפר העומד באויר. ועפ"י הנ"ל, י"ל דהרא"ש מפרש כהצד השני.

מאחר שלפי האמור במשנה דכלאים, ולפ"מ דאוקי לה בירוש' בסילון של חרס, שמעינן מינה דס"ל למשנה זו דאין חרס מהוה חציצה בפני זרעים, ואין הבדל, כאמור

לפי הצד הזה בין שיש בעציץ פחות מג"ט לבין שיש שם יותר, בכל גווני חרס נחשב כנקוב. ואין הבדל לפ"ז לענין עציץ של חרס בין אילן לזרע. ונפשט ספיקו של ר' ירמיה' מסוגיא זו של הירוש'. וה"ז בהתאם למה שמוכח מסוגיא דמנחות בבבלי וכנ"ל. א"כ אתי שפיר שהרא"ש לא מצא לנכון להדגיש בהא דהביא מהירוש' דערלה שהשרשין מפעפעין, שאין זה אלא באילנות, כי למסקנא דמילתא נקטינן, דלכל דבר חרס לא בעי נקיבה.

ואתי שפיר גם שבה' כלאים הביא האמור במשנה שהברוך בסילון ולא הביא מ"ש ע"ז בירוש' בסילון של חרס כי זה כבר מתבאר מהאמור במס' ערלה בענין חרס. ומיושבת שיטת הרא"ש מהשגת הגר"א וכן מיושבת גם יחד שיטת רש"י ואי"צ לעשות מחלוקת בזה בין הבבלי לירוש'.

ג. שיטת האו"ז בענין עציץ נקוב ואי"נ וביאורה

(א) בעוד, שכפי שראינו, שיטת הרא"ש עולה בקנה אחד עם זו של רש"י, שיטת האו"ז עולה בד בבד עם שיטת ר"ת.

אף שתי הלשונות שבדעת ר"ת בענין עציץ של עץ, מצאנום כבר בדברי האו"ז. וכמה דברי חידוש יש לנו ללמוד מדבריו, כפי שיבואר להלן בע"ה.

(ב) ה"אור זרוע" (סי' שי"ג) מביא המשנה בערלה שהנוטע בספינה חייב בערלה ומפרשה בספינה של חרס נקובה, ומונחת על גבי קרקע.

הא דמפרשה בחרס נקובה הוא כשיטת התוס' דחרס בעי נקיבה (אף הוא מביא שיטת רש"י ופריך עלה כהתוס').

והא דלא אוקי לה בשל עץ, הוא משום דלהלן מביא שתי אפשרויות לגבי עץ, האחת דעץ לא בעי נקיבה, כסברת התוס', והשניה כי בשל עץ לא מהני נקיבה. והיא כשיטת ר"ת אחר חזרה. דלפי פי' זה, הרי בהכרח, דהא דחייב בערלה לא יתכן בשל עץ, דהנקיבה לא מהני בה.

שיטה זו, שהיא כאמור גם של ר"ת, לכאורה מופלאה היא בסברא, דאם היא נקובה, הרי יונקת מהקרקע, ולמה לא מהני הנקיבה?

ונראה מזה חיוק להסברת החזו"א שהובאה לעיל, לדעה דבחרס לא בעי נקיבה, דזה מצד שכל כה"ג, הכלי אינו חשוב להוות חציצה בין העפר שבעציץ לקרקע שתחתיו. ולפ"ז נאמר בענין עץ, לדעת האו"ז ור"ת, דלא היניקה קובעת אלא התבטלות העפר שבתוך העציץ לקרקע עולם שמתחתיו. ובזה י"ל דרק חרס מהיותו אף הוא מהאדמה מתבטל, ולא משל עץ, דגם הנקב לא מהני לענין זה. אכן זהו חידוש גדול.

(ג) עוד יש בדבריו פירוש מחדש, דהמדובר לא בספינה שהיא בתוך המים, אלא מונחת ע"ג קרקע.

אי אפשר לומר דפירש כן בגלל טעמו של רש"י: דדוחק לפרש ספינה נקובה במים שעי"ז יחדרו המים לתוכה. שהרי הוא שם בא"ד מביא המשנה דחלה: "עפר חו"ל הבא

בספינה לארץ" ופירשה לשיטתו דמיירי בחרס נקובה אלא שרגבי אדמה סותמין הנקב. וזה כהתוס', דלא חשו לזה.

ונראה, שהוא משום שהוקשה לו מה שהוקשה לה"משנה למלך" (פ"ב מביכורים ה"ט) אמאי לא מפליג ר' יהודה כדמפליג התם, בין שהספינה גוששת או לא? והמל"מ למד מזה הלכה לפי מה דמסיק הירוש' דלגבי אילן גם חרס שאי"נ נחשב כנקוב דשרשין מפעפעין, וע"כ גם אינה גוששת הוי כגוששת. אמנם כ"ז שייך לפי סברת הירוש'. (אם כי גם זה קשה בסברא, דמה שהשרשים מפעפעין, היינו דעי"ז אין העציץ מהוה חציצה וכנ"ל מהחזו"א. אך כשאין הספינה גוששת, דגם נקוב לא מהני, מדוע ייחשב כמחובר). אך האו"ז דוחה הירוש' מהלכה כדנביא להלן בע"ה. א"כ חילוק זה א"א כלל! לזאת מפרש האו"ז דהמדובר בספינה המונחת על הקרקע וה"ז דומה ממש לעציץ. (והא דנקטה המשנה ספינה ולא עציץ, אולי הוא משום דאין זה מצוי לגדל אילן בעציץ, שהוא כרגיל קטן, לזאת נקט ספינה).

(ד) האו"ז מוכיח פירוש, דמיירי בשל חרס נקוב, מדהוקשה לו דבתוספתא איתא: "הנוטע בספינה ובעציץ ובגג — פטור" (מן הערלה). דמזה מוכרח דמשנתנו, המחייבת בערלה, מיירי בנקוב, ואילו הבריתא מיירי באינו נקוב. לפנינו בתוספתא הגירסא היא "חייב" ולא "פטור", וא"א לתלות באו"ז בט"ס, שהרי מקשה מינה אמתני' כנ"ל. א"כ מוכרח שזאת הגירסא אכן היתה לפנינו. ונראה שגירסא זו היתה גם לפני הרא"ש. דבתשו' הרא"ש (כלל ב' סי' ד') משיב לשואל בנוטע על הגג חייב בערלה, דעל הגג חשיב כמחובר. והאריך בזה. ובסוף דבריו הביא מהסוגיא דמנחות שהו"ל לענין חיוב ביכורים מה שגדל על הגג, דאוקי לר"ל הבריתא דבגג בית מביא ואינו קורא. ומעלה דלא נקטין כהאי ברייתא אלא כברייתא שסמך עליה ר' יוחנן המחייבת גם על הגג. ואילו היתה לפנינו הגירסא בברייתא שלפנינו "הנוטע בספינה ובעציץ ובגג — חייב", הו"ל להביאה כסמוכין לדעתו. א"ז שגם לפנינו היתה הגירסא "פטור" ע"כ לא הביאה. ומ"מ ל"ק ממנה לשיטתו, כי כנ"ל הרי מסיק דאיכא פלוגתא דתנאי בזה, ונקטין כברייתא דמסייעת לר"י.

(ה) עוד מביא שם המשך הבריתא וז"ל:

"נטעו בעציץ שאי"נ ושבירו (לפנינו הגירסא בתוספתא "ונשבר") וחזר ונטעו בעציץ

נקוב, אם יכול לחיות חייב ואם לאו — פטור".

במפרשי התוספתא מובא בשם הרשב"א, שיש להפוך הגירסא, במקום חייב — פטור, ובמקום פטור — חייב, וזה נראה מוכרח. (ונראה שכן היתה גם הגירסא לפני האו"ז, אלא שהמעתיקים ראו הגירסא המשובשת בנוסח התוספתא ותיקנו באו"ז, וקלקלו).

לפי גירסת הגר"א בתוספתא (שיש לזה גם סימוכין באיזה מכתה"י) "וחזר ונטעו בעציץ נקוב — חייב", הוא סוף המשפט.

וההמשך "אם יכול לחיות" הוא ענין אחר ומתייחס למשנה באילן שנעקר, עי' במנחת ביכורים שם.

אך מהאו"ז נראה שהוא המשך הענין, ובא לומר, שכיון שהיתה ראשית הנטיעה בעציץ שאינו נקוב שאין בו חיוב ערלה, כמבואר ברישא, אם היה יכול לחיות באותה נטיעה, לא יתחייב בערלה גם לאחר שהועבר לעציץ נקוב, דהתחלת הנטיעה בפטור פוטרנו מן הערלה.

ולזאת נותנת המשנה דרך איך לבדוק, טרם שהוא מעביר הנטיעה מהעציץ שאי"נ לנקוב. (וביאור דרך הבדיקה עי' בפ"י החזו"א).

(ו) והנה כאמור, האו"ז מעמיד המשנה, המחייבת הגדל בספינה של חרס בערלה, וזה גם כשמונחת ע"ג קרקע, רק בתנאי שהיא נקובה. וזה מתוך הסתירה על המשנה מהתוספתא, וכנ"ל.

עוד מביא בהמשך הירוש', שמחדש שחרס אינו צריך נקיבה לגבי אילנות שהשרשין מפעפעין, את הבעיה לענין דלעת. ומפרש הבעיה כהר"ש, שנטעה באותו עציץ שהאילן נטוע בו.

עוד הביא פ"י האחר שבר"ש, שהספק הוא דשמא דלעת דמי לאילן בזה. אך דחאו מלשון הירוש' דביאר הספק — "מאחר שהוא נקוב אצל אילן כנקוב הוא אצל זרעים". ולא אמר דשמא כנקוב הוא אצל דלעת משמע דאינו מחלק בין דלעת לשאר זרעים, ואי"ז אלא לדוגמא. (עי' לעיל שפירשנו הסברא בירוש' לפי הרא"ש).

אך מסיק אה"כ, שלמעשה, "לא נפקי לה מינה ולא מידי, דאגמרא דידן סמכינן דכלי חרס בעי נקיבה ואפילו לאילן". עכ"ל.

שמענו שדוחה מהלכה חילוק הירוש' בין אילן לזרעים מכל וכל, דגמרא דילן אינה מחלקת בזה. וזה שלא כהרא"ש שהובא לעיל ולא כהרמב"ם שהביא להלכה חילוקו של הירוש' (הל' מע"ש ונט"ר פ"י הל' ח').

ולכאורה תמוהים דברי האו"ז. היכן מצא דגמרא דילן פליג? ואם מהתוספתא שהביא כנ"ל ראיתא התם דהנוטע בעציץ פטור מן הערלה, והוקשה לו ממנה אמשנתנו, וחילק דהתם מיירי באינו נקוב, דשמע מינה דגם באילן איכא נקוב.

והוא כנראה עפ"י הירוש' פ"ז דכלאים שהובא לעיל בענין דמברין ע"ג הגפן, דאמרינן דבסילון של אבר אינו צריך על גבה ג' טפחים. אך זה ודאי דחוק, דלא מצינו בגמרא עציץ של מתכת, וכל החילוקים הם בשל חרס או עץ. הרי אין זו סתירה "מגמרא דילן" אלא מהתוספתא, ומאי אולמא דהתוספתא מהירוש'. וצ"ע.

ונראה ברור דכוונתו לסוגיא דמנחות הנ"ל דירד לחלק ולתרץ הסתירה שבברייתות: בחדא אמרו דהגדל בעציץ ובספינה מביא וקורא, ובחדא אמרו מביא ואינו קורא. ואמאי לא תירצו: "אידי ואידי באינו נקוב, הא בביכורי אילנות דגם אינו נקוב כנקוב, והא בחיטים"? ומזה דייק שהבבלי אינו סובר החילוק דהירוש', ומה שאינו נקוב לזרעים אינו נקוב גם לאילנות. ונרחה הירוש' מהלכה.

אכן בדעת הרא"ש העלינו לעיל דאמנם נקטינן כירוש', אלא שלמסקנא נקטינן כסברת הירוש' שהשרשין מפעפעין הן באילנות והן בזרעים. דמשו"ה נמי לא מצינו לחלק לענין ביכורים באי"נ, דבזה שנחשב כנקוב באילנות גם לזרעים הרי הוא כנקוב.

(ז) והנה המל"מ (פ"ב מביכורים ה"ט) דן בדעת הרא"ש, והוקשה לו ג"כ על מש"כ הב"י דס"ל להרא"ש כשיטת רש"י, כמו שתמה עליו הגר"א. וזאת על פי מה שהסתמך על הירוש' שלפיו יש חילוק בין אילן לזרעים. והסיק, דהרא"ש אזיל בשיטת הראב"ד, דס"ל דלזרעים בין עץ בין חרס בעי נקיבה. ואילו לאילן נקיט הרא"ש עפ"י הירוש' דשל חרס לא בעי נקיבה.

אכן לפי מה שלפנינו, פשט האו"ז דמגמרא דילן מוכח דלא ס"ל כחילוק הירוש' אלא

גם לאילן בעי נקיבה. א"כ א"א לומר דהרא"ש נוקט כהראב"ד, מאחר שהביא הירוש'. (אך באמת אין זה דיוק, דהרי כן יקשה על הרמב"ם שג"כ הביא הירוש' לדינא. וע"כ צ"ל לדידיה, דשפיר מתרץ בלא"ה. אכן באו"ז מוכרח לומר דדיק הכי. וצ"ע).

אך אכתי קאי קושית הגר"א לפי מה שנראה דהרא"ש לא בעי לאוקי בספינה דהיא נקובה. א"כ כד אוקי ברייתא קמייתא בביכורים בהכרח שהמדובר בשל חרס, וש"מ דגם לזרעים הוי כנקוב. ובהכרח, כמו שהעלינו ברא"ש, דס"ל בכל כשיטת רש"י, וכדנוקט הב"י בשיטתו.

ד. סיכום השיטות בהגדרת עציץ נקוב

הנה נתבררו לנו השיטות בענין ההלכה לקביעת גדר עציץ נקוב לענין חיוב ערלה מן התורה:

א. שיטת האו"ז: עציץ של עץ נחשב כנקוב, ושל חרס אי"נ, אינו חייב בערלה מן התורה.

ב. שיטת התוס': בשל עץ ס"ל כהאו"ז שנחשב כנקוב, ובשל חרס לא נתבארה דעתם אם נקטי כירוש' או שדחהו מהלכה כהאו"ז. ומ"מ מדלא הזכירוהו כלל משמע ג"כ דהירושלמי נדחה מהלכה כהאו"ז.

ג. שיטת רש"י, שהיא כנראה גם שיטת הרא"ש (בכל, אך ודאי – בענין אילן) שעץ בעי נקיבה ושל חרס הוי כנקוב וחיובו בערלה מה"ת.

ד. שיטת הרמב"ם בשל עץ לא נתפרשה, אבל דעת המפרשים נוטה שהוי כנקוב, ובשל חרס פוסק במפורש שדינו כנקוב וחיובו מן התורה. וכ"נ דעת הראב"ד.

ה. בירור דין אם יש חיוב ערלה מדרבנן בעציץ שאינו נקוב

א) נראה ברור לכל הדעות שעציץ של מתכת בלתי נקוב אין בו חיוב ערלה מן התורה. אכן יש לברר בכל הני שאין עליהם תורת עציץ נקוב, לכל מר כדאית ליה, מה דינם לחיובם בערלה מדרבנן?

ומקור הספק, דמצינו דגזרו חכמים אינו נקוב אטו נקוב לענין כלאים, הן כלאי הכרם והן כלאי זרעים (רמב"ם הל' כלאים פ"א הל' ב', פ"ה הל' ט"ז) וכן לתרו"מ (שם ה' תרומות פ"ה הל' ט"ו). וכן אליבא דר"ל, דיש דין ביכורים מה"ת בגדל בעצי"נ וגם באי"נ מביא מדבריהם (מנחות פ"ד ע"ב). וא"כ, לכאורה, הסברא נותנת שגם בערלה יהא בהם חיוב מדרבנן. אכן, כפי שנראה להלן, אין הדבר כן.

ב) בחזו"א, בהלכות פסוקות בדיני ערלה (סי' ל"ב) נוקט בפשיטות לחיוב, וז"ל: "נטע בעציץ שאינו נקוב וכו'... ואם הוא של מתכת אינו חייב אלא מדרבנן". ונראה שפשיטותו נובעת במהסוגיא מנחות (דף ע' ע"א) דאיתא שם משמיה דשמואל: "הזורע כלאים בעציץ שאי"נ אסור". ותמה ע"ז אביי: "אסור – מאי קמ"ל? דמדרבנן

הויה זריעה?! תנינא! תרם משאינו נקוב על הנקוב תרומה ויחזור ויתרום". (אלמא מדחייל עליה שם תרומה, זריעה היא מדרבנן. רש"י). עכ"ל הגמרא.

הרי שאביי נוקט דבפשיטות יש ללמוד חיובים שגזרו חכמים, אינו נקוב אטו נקוב, מהדדי. וזה כולל גם כלאי זרעים (רמב"ם כלאים פ"א הל' ב') ולא מחלקינן בין איסור קל לחמור. א"כ נלמד גם לענין ערלה דגזרו אי"נ אטו נקוב לחייבו מדרבנן.

אכן ראיתי להגרש"ז אויערבך שליט"א (כרם ציון הלכות פסוקות שביעית, תשל"ט, עמ' י"ג גידולי ציון ס"ק ד') בהערות למה שמובא שם בפנים בשם ה"נחפה בכסף" ו"שדה הארץ" שאסור לזרוע בשביעית אפי' בכלי מתכת וחוכית שאינם נקובים מדרבנן. וע"ז העיר, שדבר זה אינו מפורש. ואם כי מצינו אמנם שגזרו חכמים אי"נ אטו נקוב בתרו"מ וכלאים. "מ"מ נראה דאין לדמות גזירות חכמים זו לזו. אחרי שלא בכל מקום גזרו אי"נ אטו נקוב. עי' גיטין כ"ב ע"א. ועי' גם באו"ז הל' ערלה סי' שי"ג דפסק שהנוטע בעציץ שאינו נקוב פטור מערלה. וכן הוא ברא"ש הל' ערלה סי' ג'. ולא זכרו כלל דחייב עכ"פ מדרבנן, וכו'." ובטעם החילוק שיש שגזרו ויש שלא גזרו כתב שם די"ל: "דדוקא בתרו"מ וכלאים שנוהג בכל השנים (גזרו), משא"כ ערלה". ועפי"ז פקפק לענין שביעית די"ל דלא גזרו, כיון שאינו נוהג אלא אחת לשבע שנים, עכת"ד.

חילוק זה קלוש הוא, בפרט באשר לערלה דכנ"ל פשיטא ליה מדברי הראשונים, האו"ז והרא"ש, דלא גזרו בו חיוב מדרבנן. הרי ערלה נוהגת בכל השנים, באותו עץ שלא עברו עליו שנות ערלה, א"כ אמאי לא גזרו? וע"ע להלן מזה. שמענו עכ"פ לדעתו בפשיטות דבאינו נקוב אין ערלה גם מדרבנן, וזה מדייק ממה שהראשונים הנ"ל לא הזכירו שיש בזה איסור מדרבנן, וכנ"ל.

ג) אכן אם נבסס הכל על סתימות דבריהם של הרא"ש והאו"ז, לענ"ד אין זה מספיק. דהרי ראשונים אלה לא העתיקו הלכות א"י, אלא באלה שנוהגות בחו"ל. והרא"ש לא הביא בהלכות כלאים כלאי זרעים כלל, וזה מפני שאין נוהגות בחו"ל. וא"כ אין מזה כל הוכחה, דזה י"ל דכיון דהל' ערלה אינן נוהגות בחו"ל אלא מהלכה, לא מצינו שגזרו בזה גם בחו"ל. (בפרט, לפי לשון הירוש' ספ"ה דדמאי "עציץ עשו אותו ספק", דפירשו המפרשים, דמשו"ה נסתפק דשמן יונק קצת. א"כ בערלה שכך נתקבלה ההלכה "ספיקא מותר ודאא אסור", אין אסור בחו"ל אי"נ גם מדרבנן).

אך נראה דאין צורך ללמוד מסתמן של ראשונים, כי מגוף הבריות ניתן ללמוד זאת. בתוספתא שהובאה באו"ז (לפי גירסתו. ולעיל הוכחנו שזוהי גם גירסא שהיתה לפני הרא"ש) נאמר: "הנוטע בספינה בעציץ ובראש הגג פטור". וכן הוא המשך הבריתא: "נטעו בעציץ שאינו נקוב, ושברו וחזרו ונטעו בעציץ נקוב אם יכול לחיות פטור". (לפי שהבאנו לעיל, דבמקום שנאמר "חייב" יש לגרוס "פטור").

מדנקט לשון "פטור" נראה ברור שאי"ב גם חיוב מדרבנן, כפי שנוכח להלן בע"ה. וכן לפי גירסת הגר"א בתוספתא שגורס ש"אם חזר ונטעו בעציץ נקוב חייב", דהיינו: שמתחיל מחדש למנות בו שנות ערלה, משמע דלפני כן לא היה עליו שום חיוב, אלא שע"י שהעבירו לנקוב יש להתחיל מחדש המנין לחיוב דאורייתא הול"ל חיוב מהתורה אי גם קודם היה בו חיוב.

ד) ונראה להוכיח רלשון הבריתא כשנאמר בה פטור הכוונה דגם חיוב דרבנן אין בו. וזה ממה דאמרינן בגיטין (ז' ע"ב):

תני חזא המביא גט בספינה כמביא בא"י ותניא אידך – כמביא בחו"ל (לענין אמירת "בפני נכתב ובפני נחתם").

א"ר ירמיה: לא קשיא. הא ר' יהודה, הא רבנן, דתנן: (לתוס' גרסינן "דתניא") עפר הבא בספינה לארץ חייב במעשר ובשביעית. אמר ר"י: אימתי? בזמן שהספינה גוששת אבל אין הספינה גוששת – פטור.

אביי אמר: הא והא ר"י היא, כאן בזמן שאין הספינה גוששת, כאן בזמן שהספינה גוששת.

והיינו שלמדים מהא דפטור ממעשר ושביעית שאין על המקום שם א"י, גם לענין הבאת גט (עי' שו"ת תר"ה הא ר"י).

ולכאורה תמוה. מה ראה היה? דהרי י"ל הא דפטור לר' יהודה כשאין הספינה גוששת, דאז אין עליה דין עציץ נקוב, וכן מבואר שם, דבזה תליא עיקר ההבחנה, וע"כ פטור, כדן הגדל בעציץ שאינו נקוב, דאין בו חיוב תרו"מ מה"ת. אלא מוכרח דמוכיח מדנאמר פטור, שאי"ב גם חיוב דרבנן, ואילו היה בו הפטור רק מצד דאינו נקוב, היה בו חיוב עכ"פ מדרבנן, אע"כ הפטור הוא מפני שאותו מקום תורת חו"ל עליו. ע"כ שפיר יש ללמוד מזה גם לענין גט.

ואם נתבונן שם נראה כמה מדויק בזה לשון רש"י. דבמה דאמרינן שם דעת ר' זירא שיש ללמוד מפלוגתייהו דר"י ורבנן גם לענין עציץ נקוב המונח ע"ג יתירות דלר"י פטור, פירש"י: "לרבנן אורא כמאן דמנחא דמי, ולר"י לא מיחייב במעשר מדאורייתא עד דמנחא אארעא, ע"כ. הנה דקדק לציין בזה דלר"י אינו חייב בזה מדאורייתא. והיינו לומר דודאי עכ"פ יש חיוב מדרבנן, כדן הצומח באינו נקוב בארץ.

ואילו בדברי ר"י עצמם בספינה שאינה גוששת לא פירש כזאת. והיינו כנ"ל, דהתם הרי בכ"ה, הפטור הוא לא רק מצד אינו נקוב, אלא משום דבכ"ה ג שאין המים עמוקים דין חו"ל על המקום, דעל כרחק אין בו חיוב כלל.

ויתבאר בזה גם דקדוק הלשון שעמדו בו התוספות (ד"ה אמר), שציינו דהאי לישנא דמובא בזה בדברי ר"י "אבל אין הספינה גוששת פטור" אינה משנה, וע"כ יש לגרוס "דתניא".

ולכאורה מפליא, למה באמת לא הביאה הגמרא את המשנה? והרי עדיף להוכיח מהמשנה! (עי' סנהדרין ל"ב ע"א, תקשי לך מתניתין ורש"י שם). ומפליא דגם הרמב"ם (פ"א דתרומות הל' כ"ג) העתיק כלשון המשנה, והשמיט הסיום שבברייתא. והלא דבר הוא! אכן זה יוסבר יפה מאוד: דהנה כנ"ל הא דאמרינן דבאינה גוששת פטור ר"י, היינו מכל וכל, מדין הגדל בחו"ל. אך הן גם הגדל בחו"ל חייב במעשרות מדרבנן כשנגמרה מלאכתם בארץ (רמב"ם שם הל' כ"ב ועי' רדב"ז). ע"כ לא נקטה המשנה מילתא פסיקתא לאמר "פטור", כיון שהמדובר על ספינה הבאה לארץ, יתכן שיהא בהם חיוב, כשתגמר מלאכתם בארץ.

ע"כ לא נאמר כלום במשנה על שאין הספינה גוששת, רק דכשהספינה גוששת חייב, דהיינו מן התורה. וע"כ גם הרמב"ם בחר לשון המשנה מהאי טעמא, ולא כתב רק הדין דספינה גוששת "חייב בתרו"מ ושביעית כצומח בא"י עצמה", להדגיש שבכ"ה ג החיוב הוא מה"ת כמו כל א"י. והברייתא דסיימה דבאינה גוששת פטור, היינו לומר דמצד עצם

הצמיחה, הרי היא כחול"ל ממש. דהא דתתחייב כשתגמר מלאכתם בארץ, הוא מדין אחר – כאמור, אבל לא מצד עצם גידולם. ופשוט.

עכ"פ שמענו מסוגיא זו דבמקום שנאמר בברייתא: "פטור" – הוא לומר שגם חיוב דרבנן אין. ומעתה נראה ברור, דגם מה שנאמר לענין ערלה דהגדל בעציץ שאינו נקוב "פטור", הכוונה שאין בו אפילו חיוב מדרבנן. כנלע"ד.

(ה) הנה כי כן הגענו להלכה למסקנתו של הגרש"ז אויערבך שליט"א, אם כי לא מכוח ראיותיו. אכן אכתי מן הראוי לעמוד על טעם הדברים, למה באמת לא גזרו בזה? דכנ"ל חילוקו של הגרש"ז אינו מתקבל על דעתנו. והנראה בזה לענ"ד, לפי שאילו היו גוזרים בזה, היה זה נוגע ופוגע בגזירה אחרת. וזה, שכן כבר הזכרנו כמה פעמים הא דהגדל בעציץ שאי"נ חייב בתרו"מ מדבריהם. מאידך הלכה רווחת היא (רמב"ם פ"י ממע"ש הל' א') "כל שהוא חייב בערלה יש לו רבעי". ונטע רבעי דינו שהוא פטור מן המעשרות (שם פ"ט הל' ד'). נמצא שאילו היו גוזרים דין ערלה על אילן הגדל בעציץ שאי"נ, היה נפטר מתרו"מ. ושני החיובים גם יחד לא יתכן להטיל דהוי כעין חוכא ואיטלולא. (לא דמי להא דמחייבים כה"ג בקונה אילן אחד או שנים בביכורים ובתרו"מ (ב"ב דף פ"א פ"ב) דהתם מספיקא מחייבין, ולא כן בניד"ד). ע"כ לא גזרו בו דיני ערלה כלל והניחו בו החיוב הכללי של תרו"מ שישנו בכל הגדל בעציץ שאי"נ.

(ו) עוד י"ל בו טעם נוסף, דלא רצו לאסור פירות א"י, דאם נגזור בהם ערלה מדרבנן נמצאנו מפסידים אותם לגמרי. ודמי להא דאמרין לענין טומאה דרבנן (ביצה ז' ע"א): "אפשי טומאה מדרבנן לא מפשינן". ופירש"י דאיכא הפסד טהרות. וכיוצא בזה בפרקי דר"א (פלי"ד): "בשעה שכורתין האילן שעושה פרי קולו הולך מסוף העולם ועד סופו". הרי שהעיקר מצד הפסד הפירות, וה"נ נמנעו מלהפסיד פירות הראויים לאכילה ולהנאה.

(ז) עד עתה עסקנו בגדל באדמה בעציץ שאי"נ, אך בגידולי מים נראה שיש מקום להקל טפי.

כי עד כאן לא מצינו גזירה, אלא בעציץ שאינו נקוב שיש בו אדמה, וגזרו בו אטו נקוב, שהרי מבחינה חיצונית דומה הוא לנקוב. ובפרט באילנות, שאעפ"י שבפועל הוא אינו נקוב, אבל מבחינת הדין תורת נקוב עליו, כנ"ל באורך. ולא כן גידולי מים שכל צורת גידולם שונה מהגדל בארץ. לא מצינו בהם גזירה זו, ואין בידינו לחדש גזירות מה שלא מצינו בדברי חז"ל.

אכן יל"ע בזה בהר צבי (או"ח סי' ר"ח) שנטה להחמיר יותר בגידולי מים לענין שביעית דלא יחשב רק כתולדה אלא כזריעה ממש "ויש בזה משום שדך לא תזרע". אך דבריו אלה האחרונים תמוהים מאד לענ"ד, דודאי דין "שדה" ליכא במיכל שאינו נקוב!

וצ"ל דקאי בגוונא שהמיכל הוא בדין נקוב, או נקוב ממש אלא שסתום ברגב אדמה וכיו"ב. ומ"מ בצומח בעציץ שאי"נ נ"ל כנ"ל דיש להקל בו יותר מצומח באדמה בעציץ שאי"נ.

הרב עזריאל אריאל

ערלה במצע מנותק

תקציר המאמר של הגר"ש ישראלי שליט"א

ראשי פרקים:

הקדמה

א. עציצים שונים, לענין ערלה

ב. בירור דין עציץ של מתכת

ג. מסקנת הדיון בכלי מתכת

ד. חיוב ערלה מדרבנן בעש"נ – דעת החזו"א

ה. דעת הגרש"ז אויערבך

ו. ראיות לדעה זו

ז. טעם היתר ערלה בעש"נ

מסקנה

לתועלת הציבור אנו מגישים תקציר למאמר של מרן הגר"ש ישראלי שליט"א. תקציר זה מבוסס במידה רבה על דברים שאמר הרב ביום העיון שנערך בהיכל שלמה בחודש שבט השתא, ועפ"י זה הודגשו נקודות מסוימות והושמטו אחרות. כן, לא הבאנו כאן דברים שאינם הכרחיים להבנת המהלך הכללי של המאמר.

הקדמה

לאחרונה התפתחה שיטה חדשה בחקלאות, לגדל עצי פרי בתוך מיכלים בלתי נקובים. המדובר בעצים ננסיים ששנות חייהם מועטות, ואם יש בהם איסור ערלה לא יהיה ניתן לגדלם. ונשאלת השאלה: האם ישנה דרך לגדל עצים בשיטה זו ללא חשש ערלה?

במסגרת זו נצטרך לברר שתי שאלות:

1. איזה חומר נחשב מבחינת ההלכה כ"עציץ שאינו נקוב" והגדל בו יהיה פטור מערלה מן התורה?

2. האם במקרה כזה יהיה חיוב ערלה מדרבנן?

א. עציצים שונים, לענין ערלה

במסכת מנחות (דף פ"ד ע"ב) מובאת סתירת ברייתות בדין הבאת ביכורים ממה שגדל בעציץ או בספינה. ליישוב הסתירה נאמר בגמרא: "ספינה אספינה לא קשיא: כאן בספינה של עץ, כאן בספינה של חרס".

אך לא ברור אם תירוץ זה עוסק בביכורי דגן או בביכורי אילנות, וכן לא ברור מן הסוגיא איזה מן החומרים נחשב למחובר ואיזה למנותק.

נושא זה, נידון גם בירושלמי, במסכת ערלה (פ"א ה"ב) "הנוטע בעציץ שאינו נקוב – חייב בערלה. ר' יוסי אומר: לפי שהשרשים מפעפעין אותו. ר' יונה מפיק לישנא: כלי חרס עומד בפני שרשים!?"

בדין ערלה בעציץ שאינו נקוב נחלקו הראשונים:

א. לדעת ה"אור זרוע" (ח"א סי' ש"ג), עציץ של עץ נחשב כנקוב, ושל חרס – אינו חייב בערלה. (לדעתו, הירושלמי, האומר שכלי חרס חייב בערלה, נדחה מההלכה).

ב. לדעת בעלי התוספות (מנחות שם, גיטין ז' ע"ב), עציץ של עץ נחשב כנקוב. אך בעציץ של חרס דעתם אינה ברורה.

ג. לדעת רש"י (במנחות ובגיטין שם) והרא"ש (הלכות ערלה סי' ג'), עציץ של עץ אינו חייב בערלה, ושל חרס נחשב כנקוב.

ד. לדעת הרמב"ם (מע"ש ונט"ר פ"י ה"ח) והראב"ד (טומאת אוכלין פ"ב ה"א), הן עציץ של עץ והן עציץ של חרס, חייבים בערלה מן התורה.

בשו"ע מובאת להלכה דעת הרמב"ם, שאינו מבחין בין חרס לעץ.

ב. בירור דין עציץ של מתכת

נאמר במשנה במסכת כלאים (פ"ז מ"א): "המבריק את הגפן בארץ, אם אין עפר על גבה ג' טפחים, לא יביא זרע עליה, אפילו הברכה בדלעת או בסילון".

וטעם האיסור הוא, שלא יחדרו שרשי הזרעים לתוך זמורת הגפן, וימצא מרכיב ירק באילן.

ונאמר על כך בירושלמי: "הדא דתימר בסילון של חרס, אבל בסילון של אבר (עופרת) – אינו צריך".

בסוגיא זו רואים, שזרעים יכולים לחדור את החרס, אם אין על גביו שכבת עפר של ג' טפחים. ומכאן ישנה ראייה, לכאורה, כנגד הסוברים שחרס אינו נחשב כנקוב לזרעים.

ה"תוספות חדשים" (ערלה פ"א מ"ב) מתייחס לקושיא זו, וכך הוא אומר בתירומו השני: "...ועוד, דהתם (בכלאים) מיירי באין עפר ג' טפחים על גביו (ולכן אסור), אבל הכא (בערלה), סתמא קתני, לענין שיונק דרך החרס, אפי' יש ג' טפחים, ובזה יש חילוק בין זרעים לאילנות".

ה"תוספות חדשים" משובה, א"כ, זרעים בתוך ג"ט לאילנות, לענין זה ששרשיהם יכולים לחדור את דופן העציץ. וחומר הנחשב כנקוב לאילן יחשב כנקוב אף לזרעים, אם הם בתוך ג"ט לקרקעיתו, ולהיפך.

בירושלמי ראינו שמתכת אינה חדירה לשרשי זרעים, אף בתוך ג"ט, ועפ"י זה יש להסיק, אליבא דהתו"ח, שה"ה לאילנות. ומכאן, שהגדל בעציץ שאינו נקוב העשוי מתכת, אינו חייב בערלה מן התורה.

עם זאת, יש מקום להבחנה בין כלי עופרת, שהיא מתכת שאינה מחלידה, לבין כלי ברזל, שסופו להחליד, ושרשי הצמח עתידים לצאת ממנו החוצה ולהתחבר לקרקע.

ג. מסקנת הדיון בכלי מתכת

החזו"א (דיני ערלה סי' י"ב), סובר שאין חיוב ערלה מן התורה בעציץ שאינו נקוב העשוי מתכת.

והגרש"ז אויערבך (במכתבו ב"ברקאי" ג' עמ' 170 ובקובץ "מפרי הארץ" ערלה עמ' מ"ו), סובר שייתכן שכוונת הרמב"ם והשו"ע היא להחמיר בכל חומר שהוא, שיהיה חייב בערלה. ולדעתו, בעציץ העשוי מתכת יש לחשוש לחיוב בערלה מן התורה. אך, כאמור, מהירושלמי בכלאים מוכח שכלי מתכת נחשב למנותק אף לאילנות, לענין חיובם בערלה.

ד. חיוב ערלה מדרבנן בעש"נ — דעת החזו"א

החזו"א (שם), אף שהוא סובר שלעציץ של מתכת יש דין "עציץ שאינו נקוב" לענין ערלה, סובר שהוא חייב בערלה מדרבנן.

ומקור דבריו מן הגמרא במסכת מנחות (דף ע' ע"א): "אמר שמואל: הזורע כלאים בעציץ שאינו נקוב — אסור. אמר אביי: מאי קמ"ל? דמדרבנן הויא זריעה?! תנינא: תרם משאינו נקוב על הנקוב — תרומה, ויחזור ויתרום!"

משמע מדברי הגמרא, שדבר פשוט הוא להשוות את המצוות התלויות בארץ זו לזו לענין חיובן מדרבנן בגדל בעציץ שאינו נקוב. ולכן, אם ראינו שהגדל בעש"נ חייב בתרו"מ מדרבנן — פשוט שחייב בכלאים, וא"כ ה"ה לשביעית, לערלה וכו'. (וזאת, אע"פ שאין מקור מפורש המחייב את הגדל בעש"נ בערלה).

ה. דעת הגרש"ז אויערבך

הגרש"ז אויערבך (כרם ציון הלכות פסוקות שביעית פרק ג' ס"ק ד'), חולק על החזו"א, וסובר שבעש"נ (אם תצויר מציאות כזו באילן) אם אין בו חיוב ערלה מהתורה – לא יתחייב בערלה אף מדרבנן, ואין לדמות גזירות חכמים זו לזו. הגרש"ז א מוכיח את דבריו מהרא"ש (הלכות ערלה סי' ג') והאור"ז (ח"א סי' ש"ג) שנקטו בפסקיהם בפירוש שהנוטע בעש"נ פטור מערלה (והיינו בעשוי מחומר שאינו נחשב לנקוב, כל אחד לשיטתו, כדלעיל), ולא הזכירו שחייב מדרבנן.

ו. ראיות לדעה זו

ראיתו של הגרש"ז אויערבך מדברי האור"ז והרא"ש אינה מוכרחת, מפני שהם כתבו רק הלכות הנוהגות בזה"ז בחו"ל. ויתכן שחז"ל, כשגזרו ערלה בעש"נ, אכן לא גזרו בחו"ל. ולכן אין להוכיח דבר מדבריהם.

לעומת זאת, ניתן להוכיח את הדברים מהמקורות עליהם הסתמכו: האור"ז מביא את התוספתא בערלה (פ"א ה"ג) בזו הלשון: "הנוטע בספינה, בעציץ ובראש הגג – פטור" (בניגוד לגירסא המקובלת, שהיא: "חייב"). ואם היה בזה חיוב מדרבנן, היה לתנא לכתוב "פטור אבל אסור", וכדו'. ברייתא זו עוסקת בודאי בערלה בא"י, ומכאן מוכח, שהאור"ז והרא"ש דברו אף בערלת א"י, שאין בה חיוב דרבנן. ראיה נוספת ניתן להביא מהמשך דברי התוספתא, עפ"י גירסת האור"ז והרשב"א: "נטעו בעש"נ ונשבר, וחזר ונטעו בעציץ נקוב, אם יכול לחיות – פטור, ואם לאו – חייב". וגם כאן משמע, באופן פשוט, שפטור לגמרי. כן ניתן להוכיח מתוספתא זו עפ"י גירסת הגר"א: "נטעו בעש"נ ונשבר וחזר ונטעו בעציץ נקוב – חייב". ואם נניח שבעציץ שאינו נקוב יש ערלה מדרבנן, היה לתנא להדגיש ולומר "חייב מן התורה".

ז. טעם היתר ערלה בעש"נ

מדוע חכמים לא גזרו חיוב ערלה בעציץ בלתי נקוב שאינו חייב בערלה מן התורה? מה ההבדל בין ערלה לתרו"מ וכלאים? נראה להסביר את הדבר בשתי דרכים: א. אם חכמים היו מחייבים את הגדל בעש"נ בערלה ורבעי, היה זה פוטר אותו מתרו"מ בשנה הרביעית, והדבר היה סותר את תקנתם לחייב אותו בתרו"מ. ב. חיוב ערלה בעש"נ, משמעותו היא הפסד כל הפרי. וחכמים לא רצו לגזור הפסד על פירות א"י. (בחיוב כלאים בעש"נ אין הפסד לפירות, כי איסור זה הוא רק לכתחילה).

והגרש"ז אויערבך כתב, שחכמים חייבו את הגדל בעש"נ רק במצוות הנוהגות בכל השנים, כתרו"מ וכלאים, ולא במצוות הנוהגות לזמן מוגבל, כערלה ורבעי.

מסקנה

מכל הנאמר לעיל יוצא, שניתן לגדל את העצים הננסיים בתוך מיכלים אטומים העשויים מתכת, ואין בהם דין ערלה, לא מהתורה ולא מדרבנן. ובמיוחד כאשר מיכלים אלו אינם מכילים עפר, אלא מים. (עם זאת, אין לראות במסקנה זו הלכה למעשה, עד שתשמע גם דעתם של פוסקים אחרים בנושא).

עריכה והערות: הרב משה הרשטיק

עציץ נקוב על קרקע מעוקרת

ראשי פרקים:

- א. עציץ נקוב על רצפה ועל קרקע מעוקרת
 1. מחלוקת החזו"א והגרש"ז אויערבך בעציץ נקוב ע"ג רצפה
 2. השוואת עציץ נקוב על קרקע מעוקרת לעציץ נקוב ע"ג רצפה
- ב. קרקעית הנהר וקרקע מעוקרת
 1. מחלוקת רבנן ור' יהודה בספינה גוששת
 2. קרקעית הנהר היא קרקע מעוקרת
- ג. סיבת חיוב תרו"מ בספינה גוששת
 1. דעת הגרש"ז אויערבך
 2. דעת החזו"א
- ד. עציץ המונח על קרקע מעוקרת והמוגבה מקרקע מעוקרת

א. עציץ נקוב על רצפה ועל קרקע מעוקרת

1. מחלוקת החזו"א והגרש"ז אויערבך בעציץ נקוב ע"ג רצפה

החזו"א¹ כותב, שעציץ שאינו נקוב בבית יש להקל "...וכל שכן בעומד על רצפה של אבן שאינו יונק מן הארץ". מדברים אלו עולה לכאורה שעציץ נקוב העומד על רצפה של אבן² נחשב לעציץ שאינו נקוב, שהזריעה בו אינה אסורה מהתורה ובבית מותרת אפילו לכתחילה. אך הגרש"ז אויערבך³ נוטה לומר, שעציץ העומד ע"ג הרצפה, אם הרצפה קבועה ומחוברת יפה עם הקרקע, רואין את הרצפה כצונמא שע"ג קרקע. ואלו דבריו:

"אם הניח עפר ע"ג צונמא וזרע בתוך העפר, הרי פשוט דחשיב ממש כזורע בארץ, מפני שהעפר עצמו חשיב כקרקע.

וכיון שגם הסוברים שעציץ נקוב המונח ע"ג יתידות חשיב כתלוש, מ"מ אם עומד ע"ג קרקע הריהו כארץ, ואין רואים אותו כמוגבה מהארץ מחמת עובי השוליים של העציץ שמפסיק בין הקרקע לבין העפר שבעציץ, והיינו משום שהעציץ העומד על גבי הארץ עושה גם את העפר שבתוכו כשטוח ע"ג הקרקע.

ה"נ גם כאן, אפשר שיש לראותו כעפר שע"ג צונמא דחשיב כקרקע, אפילו בכה"ג דלא בטיל ממש לגבי קרקע, דאפשר דשואב ריח קרקע גם מצונמא, וה"ה ברצפה הנחשבת לחלק בלתי נפרד מהארץ יתכן שנחשבת כצונמא שבשרה, ובריחא לחוד סגי לחושבו כקרקע"⁴.

2. השוואת עציץ נקוב על קרקע מעוקרת לעציץ נקוב ע"ג רצפה

א"כ לדעת הגרש"ז אויערבך גם קרקע מעוקרת, שאינה מסוגלת לגדל דבר, דינה כצונמא שבשרה, שהעפר על גביו אסור בזריעה. הדברים נלמדים בק"ו: מה עציץ העשוי ליטלטל נחשב לחלק מהקרקע, כלי נקוב העומד קבוע במקומו זמן רב (שנה – שנתיים) בודאי ייחשב לקרקע, והזריעה בו תהיה אסורה.

אך לדעת החזו"א, שהיניקה מהקרקע היא הקובעת, הרי עציץ נקוב ע"ג קרקע מעוקרת אינו יונק ממנה. א"כ לכאורה דינו כעציץ שאינו נקוב. וצ"ע.

1. חזו"א שביעית סי' כ"ב ס"ק א'.

2. מיהו הרב ואזנר בקונט' דיני שביעית כתב בשם החזו"א, שעל צונמא אסור, וה"ה מרצפות אסור. ועיין ספר שבתות שנים לר' חיים ריניש פי"א הע' 4 ומן הסתם כוונתם לאסור מדרבנן. ועיין בסוף

ספר הל' שביעית להגר"ב זילבר עמ' קפ"א וקפ"ה, שסובר שיריעות נילון אינן חוצצות. ע"ש. כרם ציון הלכות פסוקות שביעית פ"ג הערה ב'; מעדני ארץ שביעית סוף הספר סי' ה' ס"ק ב'; מנחת שלמה עמ' מ"א.

4. עיין בשו"ת בית דוד להגר"ד טעביל ממינסק סי' א', שעציץ העומד ע"ג חלון פטור מערלה, אך י"ל דשאני חלון, דשם בית עליו. ואעפ"י שבית חייב בערלה כמבואר בירושלמי פ"ק דערלה, אך מ"מ יצא מכלל צונמא, והעציץ העומד על החלון נחשב כעציץ שאינו נקוב ודו"ק.

ובאג"ט קוצר ג' אות י' כתב, שהזורע בכלי גדול שאינו מיטלטל, אפילו שאינו נקוב, חשוב כמחובר, ולמד זאת מגג. יעו"ש.

ב. קרקעית הנהר וקרקע מעוקרת

1. מחלוקת רבנן ור' יהודה בספינה גוששת

אולי יש לפשוט את ספקנו מהסוגיא בגטין (ז' ע"ב):

"תנא חדא: המביא גט בספינה כמביא בא"י, ותנא אידך כמביא בחו"ל. א"ר רמיה: לא קשיא, הא ר' יהודה, הא רבנן. דתנן: עפר חו"ל הבא בספינה לארץ — חייב במעשר ובשביעית. א"ר יהודה: אימתי? בזמן שהספינה גוששת, אבל אין הספינה גוששת פטור. אביי אמר, הא והא ר' יהודה לא קשיא, כאן בזמן שאין הספינה גוששת, כאן בזמן שהספינה גוששת."

2. קרקעית הנהר היא קרקע מעוקרת

רש"י פירש, שמדובר בספינה של חרס שאינה צריכה נקיבה. ור"ת פירש, שמדובר בספינה של עץ שאינה צריכה נקיבה. עכ"פ לשניהם המדובר הוא בעציץ נקוב. לרבנן חייב אפילו כשהוא צף על המים, גבוה מהקרקע, ולר"י פטור. אך כשהעציץ מונח על הקרקע עצמה גם לר"י חייב, משום שהוא מחובר לקרקע. אעפ"י שקרקעית הים או הנהר אינה ראויה לזריעה והריהי כצונמא, ובכל זאת העציץ הנקוב המונח עליה חייב והריהו כמו אי בלב הנהר שחייב.

לענ"ד אין הכרח לפרש בטעמו של הגרשז"א שהוא משום יניקת ריח. אלא משום שעציץ נקוב, וכן עציץ העשוי מחומר ספוגי ומלחלח, כעץ או כחרס⁵, מכיון שאינם אטומים, אינם מהווים חציצה בין העפר שבתוכם לקרקע שתחתיהם, והעפר בטל לקרקע, והריהו מבחינת הדין ככל צונמא שבשדה שיש עליו עפר שחייב, שהרי זהו טבעו של עולם, וכדברי הפסוק באיוב (כ"ח, ה'): "ארץ ממנה יצא לחם ותחתיה נהפך כמו אש"⁶.

ג. סיבת חיוב תרו"מ בספינה גוששת

1. דעת הגרש"ז אויערבך

התוס' מקשים⁷:

"וא"ת: מה ענין גט אצל מעשר? אטו המביא גט בעליה בא"י יחשב כמביא בחו"ל? ואומר ר"י, דלא דמי, עליה — קרקע שתחתיה בת זריעה היא וראוי להתחייב במעשר ובשביעית, משא"כ בספינה שקרקעית הנהר או הים אינה ראויה לזריעה."

ה"תפארת יעקב" והאג"ט⁸ מקשים על תירוץ התוספות. הרי גם בספינה הקרקע

5. יש לחלק בין רש"י לר"ת: לרש"י ה"ז משום מין במינו אך לר"ת הוא משום יניקה.

6. יעויין דברי יחזקאל עמ' 20 בסופו, שדין עציץ נקוב אינו מדין יניקה אלא מדין חיבור לארץ ושם שדה עליו ועי' אפיקי ים ח"ב סי' מ"ג.

7. גיטין ז' ע"ב ד"ה "הא רבי יהודה".

8. קוצר ט',

שתחתיה ראויה להתחייב במעשרות כשהספינה גוששת, א"כ גם כשהספינה אינה גוששת תתחייב אפילו לר"י, כיון שהקרקע בתחתיה ראויה להתחייב, כמו שאמרנו, בקרקע שתחת העליה.

לפי מה שכתבנו בשם הגרש"א שעציץ נקוב המונח על קרקע שאינה ראויה לזריעה חייב משום שהוא כעפר השטוח ע"ג צונמא, קושיתם אינה קושיא.

באמת קרקעית הנהר אינה ראויה לזריעה, אך ספינה גוששת חייבת משום שהיא כמו אי בלב הנהר, שחיובו מצד עצמו לא מצד קרקעית הנהר שתחתיו. וספינה שאינה גוששת פטורה לר"י, משום שאינה נחשבת למחוברת ואין קשר בינה לבין הקרקע שתחתיה, וכמבואר להלן בגמרא, משום שעשויה לברוח.

אך עליה שמקומה קבוע – שם א"י עליה לגיטין, גם למעלה. ולא מסתבר להו לחלק לענין גיטין בין הבית לבין העליה, ולומר שהבית דינו כא"י והעליה כחור"ל, אע"פ שלענין מעשר יש לחלק, כיון שזהו הדין, שעציץ שאינו נקוב פטור מתרו"מ מהתורה.

הרא"ש בתשובותיו⁹ חולק על התוס'. הוא סובר שהזורע בגג כזורע בארץ, משום שהגג מחובר לקרקע. שאם היו התוס' סבורים, שהזורע בגג חייב במעשר לא היו מקשים כלל מהמביא גט בעליה. כי הרי עליה חייבת במעשר ולכן גם גט המובא בה דינו כא"י, ולא היו צריכים לחלק בין הקרקע שתחת העליה לבין הקרקע שתחת הספינה.

ואמנם ה"אגלי-טל" שם אחרי שהקשה על תירוצו התוס' כנ"ל כתב, שלפי הרא"ש קושיתם מיושבת בשופי (ולפלא שבתוס' הרא"ש כאן תירץ כהתוס' ולא כשיטתו בתשובותיו)¹⁰.

אלא שלדעת הגרש"א³ שיטת הרא"ש, ש"הזורע בגג כזורע בקרקע", מבוססת על הסברו, שעציץ המונח ע"ג קרקע, דינו כעפר השטוח על צונמא. לכן גם גג נחשב לצונמא והעפר שעל גביו חייב במעשר ובשביעית. אך לפי מש"כ בהסבר התוס' בגיטין, יוצא שאין קשר בין השנים. למרות שספינה הגוששת על קרקע שאינה ראויה לזריעה חייבת – עפר העליה פטור, אפילו אם הקרקע שתחתיה ראויה לזריעה, ורק לענין גיטין אין סברה לחלק בין בית לעליה. וע"כ יש לחלק בין עציץ המונח ע"ג הקרקע עצמה וספינה גוששת, לבין עליה המוגבהת מהקרקע שדינה כעציץ לא נקוב המונח על גבי יתירות, שיש בו תרתי לריעותא ולכו"ע הוא פטור.

2. דעת החזו"א

לפי החזו"א, הסובר שעציץ נקוב המונח על רצפה שאינה ראויה לזריעה פטור, יש לברר, מדוע ספינה גוששת חייבת אע"פ שנמצאת על קרקע שאינה ראויה לזריעה? אולי יתרץ שקרקעית הנהר בעצם ראויה לזריעה, ורק בגלל המים שעליה, אינה בת זריעה כרגע. לכן ספינה הגוששת על קרקעית הנהר חייבת, אך ספינה שאינה גוששת – הקרקעית שתחתיה היא שכבת המים הנוגעת בתחתיתה, וזו אינה ראויה לזריעה¹¹.

9. כלל ב' סי' ד', הובא להלכה בשו"ע יו"ד ס"ס רצ"ד, ועי"ש בב"י הגר"א שדחה את ראיותיו.

10. ויתכן לחלק בין ערלה למעשר, כמש"כ בדברי יחזקאל, שבערלה חייב גם בבית, משא"כ מעשר פטור בבית. אמנם הרא"ש בתשובותיו לא חילק, "דכה"ג חייב בתרומה וערלה". ועי' שו"ת בית דוד סי' א', שאף הוא חילק כן. לעומת זה ההלכה כרא"ש מובאת לענין ערלה.

11. עיין תפארת יעקב שם שתי' עד"ז את קושיתו הנ"ל על התוס'.

לפי"ז ו"ל שלדעת החזו"א קרקע מעוקרת אינה דומה לרצפה. רצפה עשויה ממרצפות היצוקות מחומרים שאינם ראויים לזריעה והרי היא כצונמא שאין לה שם קרקע. אך קרקע מעוקרת יש מקום לדמותה לקרקעית נהר, שמצד עצמה קרקע זו היתה ראויה לזריעה ורק בגלל חומרים כימיים שחיטאוה בהם אינה ראויה כרגע לזריעה, ויתכן שעציץ נקוב המונח עליה יתחייב.

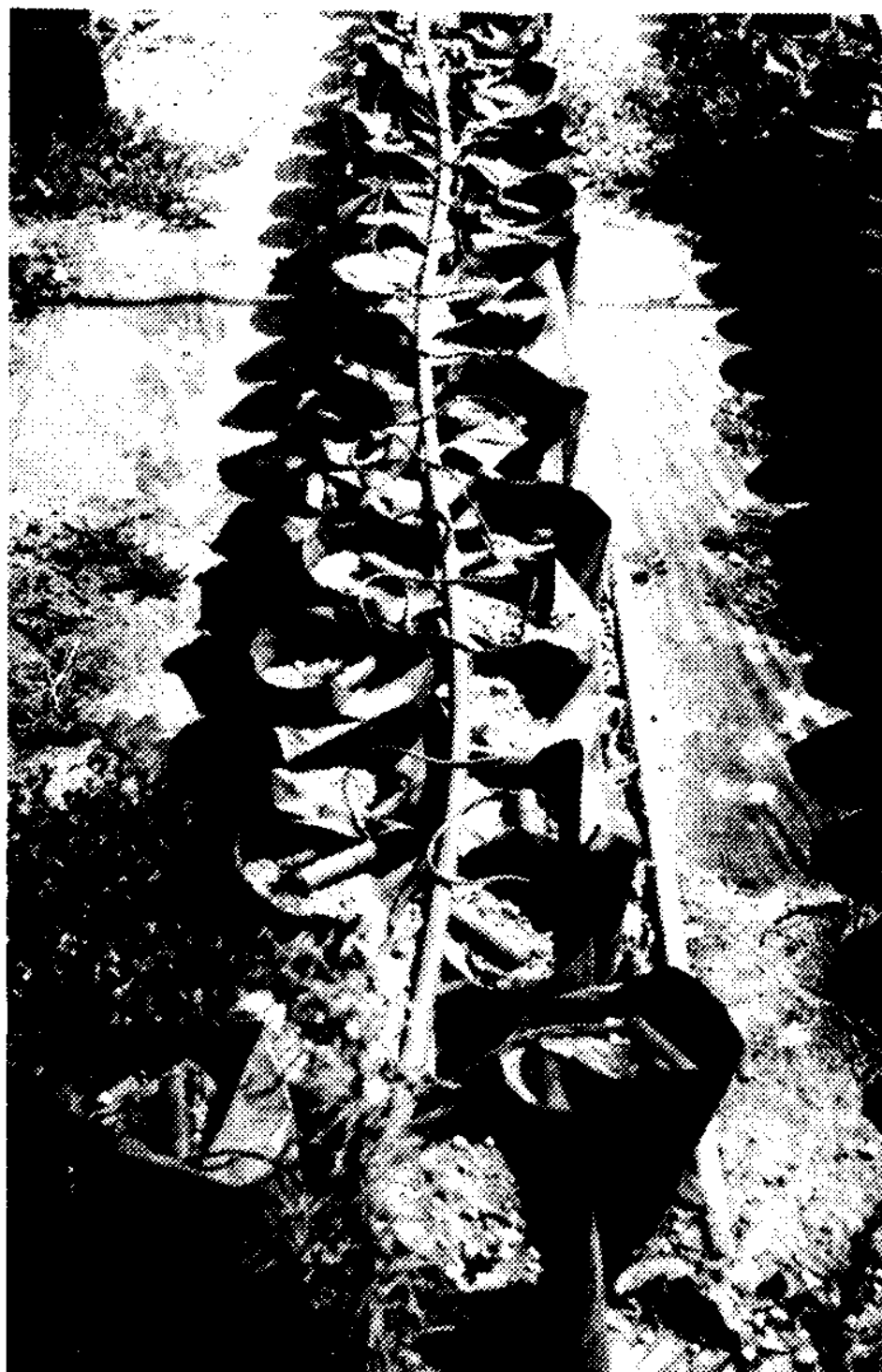
ד. עציץ המונח על קרקע מעוקרת והמוגבה מקרקע מעוקרת

העולה להלכה מכל האמור הוא, שעציץ נקוב המונח ע"ג קרקע מעוקרת, בין להגרשו"א ובין להחזו"א חייב בשביעית. במה דברים אמורים? כשהעציץ מונח על הקרקע עצמה. אך כשהעציץ מוגבה מהקרקע (כפי שנהוג הדבר במשתלות, למשל) הזריעה בו מותרת בשביעית¹².

לא מיבעיא לסוברים שעציץ נקוב המונח ע"ג יתידות פטור, אפילו כשהקרקע תחתיו ראויה לזריעה (שיטת הרמב"ם), אלא אפילו לסוברים שעציץ נקוב המונח ע"ג יתידות חייב (שיטת התוס' גיטין ז' ע"ב), זהו רק כשהקרקע ראויה לזריעה, אך כשהקרקע אינה ראויה לזריעה – פטור, שהרי כאן א"א לומר שעציץ כזה דומה לעפר השטוח ע"ג צונמא¹³.

12. מיהו לסברת הדברי יחזקאל שם, שגדר עציץ נקוב ע"נ אינו מדין יניקה אלא משום שאין בו חציצה בין קרקע עולם לבין העפר שבו, דיתכן שגם באופן הזה יתחייב בשביעית. וגם לסברת היניקה י"ל, שא"צ ביניקה ממשית אלא אפשרות היניקה עושה את העציץ למחובר גם כשהוא מוגבה מעל לקרקע, וא"כ יתכן שגם בקרקע מעוקרת חייב. ועי' חידושי חת"ם סופר גיטין ז' ע"ב, שחילק בין מונח על הקרקע או באויר. וכן עי' אפיקי ים ח"ב סי' מ"ג.

13. עיקר הסברא להיתר מסתמכת על התוס' בגיטין דף ז' ע"ב ד"ה "הא". התוס' כותב שם: "דעליה קרקע שתחתיה ראויה לזריעה היא וראויה להתחייב במעשר ושביעית, מה שאין כן בספינה". אפשר להבין דברים אלו בשני אופנים: א. קרקע הראויה לזריעה היא סיבה לחיוב תרו"מ. ב. קרקע הראויה לזריעה היא מקום שמגדלים בו. לכן המציאות היא שחייבים שם בתרו"מ. לפי האופן הראשון יוצא שבקרקע מעוקרת לא שייך דיני תרו"מ אלא א"כ העציץ מונח על הקרקע. כמפורט במאמר. אך לפי האופן השני שייך גם בקרקע מעוקרת חיוב תרו"מ ושביעית (אף בעציץ מוגבה). ההיתר שנכתב כאן הוא לפי האופן הראשון, אך בחממה הוי ספיקא ולקולא.

עציצים במשתלה על גבי יריעות פוליאתיילן

הרב יעקב אריאל

עריכה והערות: הרב משה הרשטיק

עציץ נקוב על יריעות פוליאתילן

ראשי פרקים:

א. יריעות פוליאתילן בחממה – כמרצפות שבעזרה.

1. אבן שנידלדלה, כשדעתו לחברה, וכשאינן דעתו לחברה.

2. רמב"ם – אבן שמתנדנדת אינה חוצצת.

3. רמב"ם – אבן שנעקרה פקעה קדושתה.

4. יריעות פוליאתילן – כאבן שנעקרה בעזרה.

ב. קביעות יריעות פוליאתילן בחממה.

1. מחלוקת הראשונים אם ביטול זמני נחשב ביטול.

2. "פני יהושע" – המחלוקת גם בביטול זמני הנובע מאיסור.

3. ריטב"א – ביטול זמני הנובע מאיסור לכו"ע הוא ביטול.

4. ראייה להבנת הריטב"א.

5. דעת הרמב"ם בביטול זמני הנובע מאיסור.

6. יריעות פוליאתילן – כביטול זמני הנובע מאיסור.

7. יריעות פוליאתילן הפרושות לשנה – כביטול לעולם.

ג. ביטול יריעות פוליאתילן לקרקע.

הפתרון מוצע להיתר הזריעה בעציצים המונחים על הקרקע הוא פרישת יריעות פוליאתילן (נילון) מתחת לעציצים. בעציצים הנקובים מן הצד, צריך הפוליאתילן להיות פרוש מצדי העציצים, ועי"כ נשיג חציצה לא רק בין הנקבים שבצדי העציצים לבין הקרקע, אלא גם חציצה בין הקרקע לעלים ולגבעולים של הפרחים, שעלולים להתפשט מחוץ לעציצים.

א. יריעות פוליאתילן בחממה — כמרצפות שבעזרה

1. אבן שנידלדלה כשדעתו לחברה, וכשאינ דעתו לחברה

החילוק שבין רצפה קבועה לבין פוליאתילן הפרוש עראית על הקרקע מוכח מהגמ' בזבחים (דף כ"ד ע"א).

"בעי ר' אמי: נידלדלה האבן ועמד עליה מהו? היכא דאין דעתו לחברה לא תיבעי לך, דודאי חייצא, כי תיבעי לך דדעתו לחברה, מאי? כיון דדעתו לחברה כמה דמחברה דמי, או דילמא השתא מיהא הא תלישא?"
מבואר מכאן שאבן שאין דעתו לחברה באופן קבוע למקומה, חוצצת. ואם דעתו לחברה, אלא שהיא מדולדלת כרגע, הדבר בספק.

2. הרמב"ם — אבן מתנדנדת אינה חוצצת

אולם מפסק הרמב"ם בהלכות ביאת מקדש¹ מוכח לכאורה אחרת. הרמב"ם כותב: "נתנדנדה אבן מאבני העזרה לא יעמוד עליה עד שתחובר בארץ. ואם עבד עבודתו כשרה, הואיל ובמקומה עומדת".
הרי שלא חילק בין דעתו לחברה לאין דעתו לחברה, אלא בכל אופן, אפילו כשאין דעתו לחברה, נחשבת האבן למחוברת ועבודתו כשרה².

3. הרמב"ם — אבן שנעקרה פקעה קדושתה

המסתבר בדעת הרמב"ם הוא³, עפ"י המשך הסוגיא:
"רבה זוטי בעי לה הכי: בעי ר' אמי: נעקרה האבן ועמד במקומה מהו?"
הגמ' מפרשת בתחילה את הבעיה, אם הרצפה מקדשת או הקרקע, ולבסוף — אם דרך שירות בכך או אין דרך שירות בכך.
משמע דרבה זוטי סובר שהבעיה הראשונה של ר' אמי, ב"נידלדלה האבן" אינה בעיה, (ודאי שאבן שנידלדלה אינה חוצצת).
רק בעייתו השניה, שנעקרה האבן, היא בעייתו של ר' אמי.
הרמב"ם בהלכות בית הבחירה⁴ כותב:
"ואם נעקרה אבן, אע"פ שהיא עומדת במקומה, הואיל ונתקלקלה — פסולה, ואסור לכהן העובד לעמוד עליה בשעת העבודה עד שתקבע בארץ".

משמע שגורס בבעיה השניה: "נעקרה האבן ועמדה במקומה". והספק הוא, אם אבן שנעקרה ממקומה וחזרה, מאחר שלא נקבעה במקומה, אם נחשבת לחלק מהרצפה או לא, שהרצפה נועדה לשירות הכהנים בעבודתם, ואבן כזאת ספק אם היא דרך שירות או לא ומספק היא פסולה.

1. פ"ה הל' י"ט.

2. עיין כס"מ ומה שתמה עליו המל"מ, ועיין ערוה"ש העתיד קדשים סי' ג'.

3. עי' חידושי ר"ח הלוי הל' בית הבחירה, ואבן האזל שם ובהלכות ביאת מקדש.

4. פ"א ה"י.

אך בבעיה הראשונה, ב"נידלדלה האבן ולא נעקרה ממקומה", מסיקים שאין ספק שלא נפסלה". אלא מכיון שהיא מתנדנדת, אין היא ראויה כל כך לשירות הכהנים. שני דינים הם בשירות, דין בכהן ודין ברצפה. מבחינת הכהן אין הבדל בין נעקרה לבין נידלדלה ולא נעקרה, כיון שהאבן לא יציבה במקומה, ואינה נוחה לשירות, אולם בדיעבד זה אינו פוסל.

אך מבחינת הרצפה יש להבחין בין אבן שנידלדלה ולא נעקרה מעולם ממקומה, שהיא עדיין חלק מהרצפה ואל בטלה קדושתה, לבין אבן שנעקרה לגמרי ממקומה וחזרה ואינה ראויה לשירות, שעיי"כ פקעה קדושתה ממנה, והילכך היא פסולה⁵. נמצא איפוא שהחסרון של דרך שירות באבן מתנדנדת כשלעצמו, אינו מהווה עדיין סיבה מספקת לפסול את הרצפה מלקדש. הוא רק גורם לכך שהרצפה לא נחשבת כרצפה גמורה, ומעתה הדבר תלוי בעיקר בקביעות של האבן, שאם לא יצאה ממקומה, עדיין שם רצפה עליה, וכשיצאה ממקומה, אף שחזרה אח"כ כיון שלא נקבעה דרך קבע, אין שם רצפה עליה.

ואכן במקום שאיננו צריכים לחלות שם רצפה, אפילו כשהדבר הובא ממקום אחר ולא חובר לקרקע, דרך קבע נחשב כמחובר לקרקע.

דבר זה מצינו לענין עפר סוטה (סוטה דף ט"ו ע"ב): שאם היה עפר בקרקע המשכן, מביאים ממנו להשקות את הסוטה, ואם לא היה שם עפר, מביאים מבחוץ ומניחים על קרקע המשכן, ואח"כ משקין ממנו לסוטה. אע"פ שעפר זה הובא למשכן לשם נטילה ולא לשם חיבור קבוע, הוא נחשב לעפר המשכן, שהרי סוף סוף היה מונח בקרקע המשכן⁶.

4. יריעות פוליאחילן בחממה כאבן שנעקרה בעזרה

ולפי זה י"ל לענין המצוות התלויות בארץ⁷. עפר המונח ישירות ע"ג הקרקע, אף שאינו מונח שם דרך קבע, דינו כעפר א"י לכל דבר וחייב במעשר ושביעית. לכן פרפיסא ועציץ נקוב העומדים על הקרקע חייבים.

5. עיין תוס' שבת צ"ג ע"ב ד"ה "ויכול", שהעירו מדין מין במינו שאינו חוצץ ודבריהם הק' צ"ע. ומקורם ביומא נ"ח ע"א. ויתכן שר"ל שאעפ"י שהוא מין במינו, כיון שאינו מבטלם חוצץ. ועי' תוס' זבחים ק"י א' ד"ה מין, וצ"ע, כיצד פירשו את הסוגיא ביומא. עכ"פ, לעינינו יתכן שיש לחלק בין מין במינו למין בשאינו מינו, וצ"ע בכ"ז.

6. צריך לחלק בין עפר המשכן, שאין צורך אלא שיהיה מונח במשכן ויקרא עפר המשכן, אך אין בו קדושה, לבין רצפה שהיא מקדשת, ולכן צריכה להיות קבועה בקרקע, שאל"כ יש חציצה בין הכהן לבין הקרקע המקדשת של העזרה. ומסתבר שלענין המצוות התלויות בארץ יש צורך בקדושת הארץ ולא בהיות הסלע מונח בארץ. אמנם העפר עצמו, שבו גדל הצמח אינו צריך להיות קדוש אלא שיינק מקרקע א"י המקדשת. אך הסלע שעליו מונח העפר צריך להיות קדוש, שאל"כ הוא יהווה חציצה בין העפר לבין קדושתה של א"י.

7. יש לחלק בין רצפה שהיא דין מיוחד במקדש, לבין קדושת א"י. אמנם למ"ד הקרקע מקדשת, משמע שלרצפה אין קדושה מיוחדת וכל קדושתה מחמת היותה טפלה לקרקע, ואזי גם כשהיא מדולדלת אינה חציצה. מיהו הא גופא היא בעית הגמ' האם דוד קידש רק את הרצפה העליונה או עד לקרקע התהום. והמסקנה היא, שדוד קידש עד קרקע התהום. וא"כ מבחינה זו קדושת א"י דומה לקדושת המקדש.

(מיהו צ"ע אם נכונה הנחתנו שהמצוות תלויות בארץ מתחייבות מקדושת הארץ, עי' בי' הגר"א למשניות כלים פ"א רצ"ע בכוונת דבריו הקדושים).

כן גם עפר המונח ע"ג צונמא, כיון שהצונמא מהוה חלק מהקרקע, העפר שעל גביו נחשב כמונח על הקרקע ושם א"י עליו, שכן הוא טבעו של עולם. אותו דין יהיה גם בסלע שנתנדנד ולא נעקר ממקומו, שעדיין נחשב למחובר. אך מאידך גיסא, סלע שנתלש ממקומו והוחזר, או הונח במקום אחר, וכן פרישת יריעות פוליאתילן בחממה כל עוד לא הונחו שם דרך קבע, דין עציץ שאינו נקוב לו, ופטור.

ב. קביעות יריעת פוליאתילן בחממה

1. מחלוקת הראשונים אם ביטול זמני נחשב ביטול

יש להעיר על דברי⁸, שפרישת יריעת פוליאתילן לשנה אינה בטלה לקרקע ומהוה חציצה לעציצים, מרש"י בסוכה (דף ד' ע"א).

הגמרא אומרת, שהבא למעט סוכה גבוהה יורת מכ' אמה בתבן וביטלו, הוי מיעוט. ומפרש רש"י, שביטלו בפיו – לשבעה.

נמצאנו למדים ששיטת רש"י היא שביטול לזמן הוי ביטול ולא בעינן ביטול לעולם. א"כ בנידון דידן ביטול לשנה ייחשב לרש"י כביטול וחוזר להיות ליריעה פלסטית זו דין צונמא שאינו חוצץ.

אלא שנחלקו בדבר הראשונים: רש"י⁹ והרא"ש¹⁰ סוברים, שביטול לזמן שמה ביטול, אך שיטת הר"ח¹¹ הראבי"ה¹² והריטב"א¹³, שביטול לזמן לא שמה ביטול ורק ביטול לעולם שמה ביטול.

שתי הדעות הובאו להלכה בשו"ע לענין כותל שגובהו עשרה טפחים, וניצב בין שתי חצרות, שהנמיכו את גובהו ע"י עפר משני צדיו ברוחב ארבעה טפחים ובאורך של עשר אמות לאורך הכותל. וז"ל הרמ"א¹⁴:

"ואף אם חוזר ולקח משם את העפר, הואיל וביטלו שם שבת אחת ויש

חולקים, דעפר לא הוי ביטול אלא א"כ אין עתיד לפנותו לעולם".

לדעת רש"י והרא"ש יריעות פוליאתילן בטלות לקרקע, ולדעת הר"ח הראבי"ה והריטב"א אינן בטלות לקרקע.

8. עיין עירובין ק"ד ע"א וחולין פ"ג ע"ב, דמלח ועפר שבטלים לקרקע המקדש נחשבים לתוספת על הבנין וכחלק ממנו. ועי' רש"י חולין פ"ג ב' ד"ה וליבטליה, שלאיסור תוספת על המקדש צריך ביטול לעולם דווקא. רצ"ע מהבימה של הקהל לדעת ר' מתניה בירושלמי מגילה פ"א ה"ד, שאע"פ שהיתה זמנית היה בה איסור תוספת על הבנין ויתכן שר' בון ור' יצחק שחלקו עליו שם סוברים שהנחת עץ באופן זמני אינה נחשבת לחיבור.

9. סוכה דף ד' ע"א ד"ה תבן.

10. סוכה פ"א ב'.

11. סוכה שם.

12. אבי העזרי סי' תקצ"ט.

13. סוכה שם.

14. שו"ע שנ"ח ב'.

2. "פני יהושע" – המחלוקת גם בביטול זמני הנובע מאיסור

א. ה"פני יהושע" בחידושיו לסוכה (דף ד' ע"א) מפרש, שמחלוקת הראשונים הנ"ל היא בעצם מחלוקת האמוראים בעירובין (דף ע"ט ע"א) על המשנה שם:
 "חריץ שבין שני חצירות... מערבין שנים... אפילו מלא קש או תבן. מלא עפר או צרורות מערבין אחד ואין מערבין שנים".
 ומקשה הגמרא:

"מלא עפר, ואפילו בסתמא? והתנן, בין שמילאהו תבן או צרורות וביטלו – בטל. ביטלו – אין, לא ביטלו – לא!".
 ונחלקו האמוראים בשוב הקושיא:

"ר"ה בריה דר' יהושע אמר: טומאה אשבת קרמית? הנח איסור שבת, דאפילו ארנקי נמי מבטל איניש.

רב אשי אמר: בית אחריץ קרמית? בשלמא חריץ למיטיימיה קאי, אלא בית למיטיימיה קאי?!"

נמצא, שלדעת ר"ה בריה דר"י ביטול לזמן, כגון ארנקי שהוא מוקצה בשבת, נחשב לביטול. ולדעת רב אשי ביטול לזמן לא נחשב לביטול אלא רק ביטול לעולם, ובכל זאת בבית לא מסתבר שכונתו היתה לבטלו לעולם.
 רש"י והרא"ש סברי כר"ה בריה דר"י, והר"ח והראב"ה כרב אשי¹⁵.

3. ריטב"א – ביטול זמני הנובע מאיסור לכו"ע הוא ביטול

הריטב"א בסוכה (דף ד' ע"א) פירש: "אף שרק ביטול לעולם נחשב ביטול מ"מ דבר שאינו ניטל בשבת משום מוקצה, כגון ארנקי, נחשב כמבוטל, אע"פ שלא הונח שם אלא לזמן".

כי יש לחלק בין ביטול התלוי רק בדעתו של האדם, שיכול לחזור בו, לבין ביטול שאינו תלוי בדעתו, שאינו יכול לחזור בו. לכן ביטול זמני נחשב לביטול בכהאי גוונא דוקא.

לעת הריטב"א לא נחלקו האמוראים בדבר. אלא כו"ע סבר, שביטול זמני לא הוא ביטול, ובכל זאת בדבר שאינו ניטל בשבת, מודים שביטול זמני הוא ביטול, רב אשי בא להגביל היתר זה לחריץ בלבד, שעשוי להיטמם, ולא לבית שאינו עשוי להיטמם.

4. ראייה להבנת הריטב"א

הגמרא בעירובין (דף ע"ז ע"ב) נוקטת, שכדי לבטל הפרדה בין שתי חצרות, הנעשת ע"י כותל, אפשר להניח ליד הכותל דבר שאינו ניטל בשבת. ע"ז גובה הכותל מתמעט מי' טפחים, וממילא אין הפרדה בין החצרות.

מקור זה מהווה ראייה לסוברים שביטול לזמן שמיה ביטול. כי הביטול הוא רק לשבת אחת.

מאידך גיסא מקור זה קשה לסוברים שביטול לזמן לא שמיה ביטול. מה עוד שרב אשי

15. כפירושו של הפנ"י מוכח גם מהרמ"א סי' שנ"ח סע' ב' ומהגר"א שם. וכן מבואר בתרוה"ד סי' ע"ה.

עצמו בעירובין מסכים, שדבר שאינו ניטל, ממעט את הכותל. דבר שמהווה קושיא גם על הרא"ש עפ"י הבנת ה"פני יהושע". כי לדעת ה"פני יהושע" מסתבר שהרא"ש פוסק כר' הונא בר"י הסובר שביטול לזמן שמיה ביטול, ולא כרב אשי הסובר שביטול לזמן לא שמיה ביטול. א"כ כיצד רב אשי בעירובין מודה, שביטול לזמן שמיה ביטול¹⁶? אלא חייבים לומר, שהסוברים שביטול לזמן לא הוא ביטול מסכימים, שביטול לזמן הנובע מאיסור שבת, נחשב ביטול. בנקודה זו אין מחלוקת בין רב אשי לרב הונא. לכן אין קושיא עליהם מהסוגיא בעירובין, שביטול לזמן שמיה ביטול, ששם נובע ביטול זה מאיסור שבת.

כמו כן גם הסוברים שביטול לזמן שמיה ביטול מסכימים שר' הונא בדר"י ורב אשי לא נחלקו בנקודה זו. לכו"ע ביטול לזמן שמיה ביטול. ההוכחה לכך היא הסוגיא בעירובין, שבה גם רב אשי מסכים, שביטול לזמן שמיה ביטול. הסבר זה שונה מהבנת ה"פני יהושע" את מחלוקת הראשונים. ה"פני יהושע" תלה את מחלוקת הראשונים במחלוקת אמוראים. לפי המובא כאן חייבים לומר שהראשונים מסבירים את מחלוקת האמוראים לשיטתם. מסקנה: לכל השיטות ביטול זמני הנובע מאיסור¹⁷ שמיה ביטול.

5. דעת הרמב"ם בביטול זמני הנובע מאיסור

הרמב"ם בהלכות סוכה (פ"ד הי"ג) פסק, שסתם עפר אינו מיעוט. בפ"ג מהל' עירובין הי"ב פסק, שסתם עפר וצרורות מבוטלין הם. ודבריו סותרים לכאורה¹⁸? המג"א¹⁹ מוכיח מדברי הרמב"ם בהלכות עירובין, שביטול זמני אינו ביטול. אלא ביטול לעולם. זאת משום שהרמב"ם נקט הטעם לביטול העפר מצד שסתם עפר וצרורות מבוטלין הם, ולא מצד שביטול זמני שמיה ביטול. אלמלא דבריו הייתי אומר: אדרבא, זוהי כוונתו של הרמב"ם, שמאחר שעפר וצרורות אסורין בטלול בשבת הרי הם כמבוטלין שם, וכסברת הריטב"א הנ"ל. בזאת מיושבת גם הסתירה בדברי הרמב"ם. בהל' סוכה סתם עפר אינו כמבוטל. כי סוכה נוהגת שבעה ימים, ובחזה"מ העפר מותר בטלול. לכן פסק הרמב"ם, שסתם עפר בסוכה אינו מבוטל, אך בהלף עירובין פסק, שסתם עפר מבוטל הוא כי בשבת אסור הוא בטלול. (ראיתי בספר מורשת יעקב למס' סוכה להרב מרדכי גניזי שכתב שגם בסוכה ייחשב ביטול זמני כביטול, משום שהוקצה למצותו ואסור כל שבעת ימי החג, ולענ"ד רק הסכך, הדפנות ונוי סוכה נאסרים בהנאה ולא הקרקע)²⁰.

16. תרומת הדשן בסימן ע"ב חילק בין איסור דאורייתא לאיסור דרבנן, שבאיסור דרבנן גם ביטול זמני מועיל. אלא שלפ"ז קשה, מה מקשה בעירובין הגמ' מסתם עפר בחריץ שממעט, לסתם עפר בטומאת אוהל, שאינו ממעט? תחלק בין דאורייתא לרבנן! ועיין תוס' שבת דף ק' ע"א ד"ה פירות.
17. הרמ"א אור"ח סי' שנ"ח סעיף ב' מדבר על עפר בשבת ומביא מחלוקת ראשונים. משמע שמבין שמחלוקת הראשונים קיימת גם בביטול זמני הנובע מאיסור.
18. אפשר היה לחלק כתורה"ד בין סוכה שהיא מהתורה לבין עירובין שהם מסוגית הגמ' בעירובין דף ע"ב ע"ב ודף ע"ט ע"א מוכח, שאין לחלק בכך. עיין הערה 16.
19. אור"ח סימן שע"ב ס"ק כ"ז.
20. מיהו, אפשר ליישב בסברה זו את דעת רש"י בשבת קכ"ה מקושיית התוס' שם מעירובין מ"ד ע"א, ואע"פ שרש"י עצמו לא נזקק לדרך זו כאן יודה לה שם.

כן ראיתי בבירור הלכה עמ"ס סוכה, שהוכיחו שלא כהמג"א מדברי הרמב"ם בהל' תומאת מת (פט"ו ה"ב). שם פסק הרמב"ם שתינוק הנולד לשמונה המונח בחלון ביום השבת — ממעט אותו מכשיעור. ואינו מבאר כתוספות שהמדובר בתינוק העומד למות בשבת ואביו אמר, "שם תהא קבורתו".

מוכח אפוא שהרמב"ם סובר, שביטול זמני נחשב לביטול, או כהריטב"א²¹ שדבר שאינו ניטל בשבת נחשב כמבוטל²². עכ"פ בודאי שאין הרמב"ם סובר שבעפר בשבת צריך ביטול לעולם, שלא כהמג"א.

עיי' מש"כ מו"ר הגאון ר' אברהם שפירא שליט"א ראש ישיבת מרכז הרב והרב הראשי לישראל, בספר "זכור זאת ליעקב" לזכרו של הרב יעקב פינחס הכהן זצ"ל בעמ' ע"ו-ע"ח. שם מחלק הוא בין דין ביטול להחשיב את הדבר כמבוטל לקרקע, לבין להחשיבו לענין מחיצה.

לכן אין לדמות דין בן שמונה בחלון שממעט, אע"פ שהונח לזמן, לדין ביטול בקרקע, משום שגם מחיצת עראי יתכן ששמה מחיצה.

ראיה לסברה זו, מעירובין ע"ח ע"ב: "לענין מחיצה כו"ע ל"פ דהוי מחיצה אבל לענין חציצה אי בטלה חיץ ואי לא בטלה לא חיץ²³".

6. יריעות פוליאטילן — כביטול זמני הנובע מאיסור

לפי דברי הריטב"א, שהמבטל דבר לזמן, אם אותו דבר אסור בנטילה, הוי ביטול, יש מקום לפקפק בכל מה שכתבנו להתיר פרישת יריעת פוליאטילן מתחת לעציצים הנקובים.

עיי' מש"כ הגרש"ז אויערבך שליט"א²⁴:

"נלענ"ד דאפשר שאין להוציא עציץ נקוב עם זרעים מבית לחוץ, דלא מיבעיא אם עומד בבית ע"ג רצפה, אפשר שהרצפה דבוק ומחובר יפה עם הארץ, מ"מ חשיב שפיר העציץ כסתום ומימלא הו"ל כמוציא מאינו נקוב חזרע בנקוב שאסור אף בזה"²⁵.

א"כ אסור להסיר את יריעות הפלסטיק מתחת לעציצים, כי אז מעבירים אותם מקרקע

21. אמנם כך פי' הריטב"א בחי' לב"ב בשיטתו.

22. הדבר כמעט מפורש ברמב"ם שכ' שם "שהרי אסור לטלטלו". ועיי' קובץ שעורים ב"ב אות ס"ט ועלמ"ש שפי' בדעת הרמב"ם שביטול זמני מועיל.

23. אך הריטב"א לא מחלק בין ביטול לענין מחיצה לבין ביטול לענין חלל שגם בסוכה וגם בב"ב סובר שביטול לזמן בדבר האסור, הוי ביטול. ועיי' עינים למשפט ב"ב דף י"ט וקובץ שעורים לב"ב אות ס"ט וחי' הגר"ח ולפי"ז צ"ע לענ"ד. ועיי' אבן האזל סוכה פ"ג הי"ז.

24. בכרם ציון הלכות פסוקות פ"ג הערה ג'.

25. עיי' בכרם ציון הערה ה', שהטעם לכך הוא משום תוספת יניקה וכן מצינו בשבת פ"א ע"ב בפרפיסא שהיה מונח ע"ג יתדות והניחו ע"ג קרקע, שחייב משום זורע ולפ"ז כשהקרקע מעוקרת ואין תוספת יניקה — מותר. אך כבר הערנו שיתכן שלא מדובר פה על יניקה ממש, אלא בחיבור לקרקע ע"י אפשרות היניקה.

מרוצפת לקרקע עולם. כזכור, סברת הריטב"א היא, שבמקום שאסור לטלטל דבר הוא בטל לקרקע א"כ יריעות אלו בשנת השביעית דומות לארנקי בשבת, ולכן נחשבות לקרקע עצמה ודינן כדין צונמא, והגדל בעצמים אלו, כגדל בעפר השטוח ע"ג צונמא. אמנם נראה שהזריעה בכל אופן מותרת. משום שכל עוד לא זרעו בהם, אין איסור להשמיט את יריעת הפלסטיק מתחתיהם, ולכן נחשיבם כמנתקים מהקרקע. רק אחרי הזריעה, שאז אסור להסיר את היריעות מתחת לעצמים הרי הם כמונחים על צונמא. אך מלאכות אחרות, הנעשות בעציץ לאחר הזריעה, בפרט גיזום בורדים ובפרחים אחרים שיש בו ספק איסור דאורייתא, וכמו שאבאר במק"א, תהיינה אסורות. אך נלענ"ד שמכיון שאין איסור הסרת היריעות מצד עצמן, אלא כדי שהעצמים לא יונחו על הקרקע, אין הדבר דומה לארנקי, שאיסור טלטולו מצד עצמו, שהוא מוקצה, ולכן אין הם נחשבות לבטלות לקרקע.

ועוד, הרי יריעות אלו כשלעצמן אינן אסורות בהסרה. כדי למנוע את איסור הנחת העצמים על הקרקע, יכול לפרוש במקומן יריעות אחרות, לכן אין להחשיב יריעות אלו כבטלות לקרקע.

אמנם יש לדמות זאת לכאורה למה שדנו הפוסקים בהיתר הטבילה לאשה שהניחו בשינה סתמית זמנית, שמכיון שסופה להחליפה בסתימה אחרת, נחשבת עצם הסתימה לסתימה קבועה אע"פ שסתימה מסוימת זו עמדה להחלפה. (עיין אגרות-משה להגר"מ פיינשטיין חיו"ד סי' צ"ז, ענף ג', שהביא ראיה לזה מיו"ד סי' ר"ב ס"ד בידות הכלים שנשתברו, אם משמשין מעין מלאכתן הראשונה אין חוצצין, אע"פ שסופו להחליפן בידות אחרות, שלמות).

מיהו יש לחלק, דהתם יחליפן בידות אחרות, קבועות לעולם. אך כאן שכונתו בפרישת היריעות רק לשמיטה, אלא שמפני שאסור להעביר את העצמים לקרקע יש מקום לומר שהם קבועים. על זה אנו טוענים, שאי משום הא לא איריא, שאין הכרח לבטל דוקא יריעה מסוימת זו ויכול להחליפה באחרת, ואחרת באחרת, עד סוף שנת השמיטה, לא מתבטלות היריעות. לפי זה יוצא, שבין כשהקרקע מתחת לפוליאטילן מעוקרת ובין כשאינה מעוקרת, מהוה הפוליאטילן חציצה ואינו נחשב לצונמא, ולעצמים שעל גביו אין דין חיוב בשביעית.

7. יריעות פוליאטילן הפרושות לשנה כביטול לעולם

עדיין יש מקום לבעל דין לבוא ולטעון, שזמן של שנה הרי הוא כלעולם. ואע"פ שאין ראיה לדבר זכר לדבר ממה שמצינו בכמה הלכות, שזמן של י"ב חודש נחשב לקביעות. כגון (ב"ב דף ז' ע"ב), "כמה יהא בעיר ויהיה כאנשי העיר? י"ב חודש". ובירושלמי (שם) "לחיטי פסחא י"ב חודש". ובאור"ח (סי' קי"ז) כתב הפר"ח, שבין א"י היוצא לחו"ל ודעתו לחזור, אם דעתו לשהות שנה בחו"ל, נוהג כבני חו"ל לענין ברכת השנים. והב"י (באור"ח סי' שי"ז) הביא בשם רבנו ירוחם שקשר ליותר מחצי-שנה נחשב לקשר של קיימא (ועי' ט"ז שם). מכל זה נראה שזמן של שנה נחשב לקביעות. א"כ בני"ד תיחשב יריעת הפלסטיק המונחת לשנה כאילו נקבעה שם לעולם ועי"כ תיהפך לצונמא והעצמים עליה יתחייבו במעשר ושביעית.

ג. ביטול יריעות פוליאתילן לקרקע

נראה לומר, שאפילו אם נחשיב יריעות פלסטיק אלו כאילו קבועות לעולם, לא תיחשבנה למבוטלות אלא כחוצצות. זאת עפ"י כללי "תלוש ולבסוף חיבורו"²⁶. בסוגיא זו האריכו המפרשים והפוסקים. (עיין למשל חת"ס יורה דעה סי' קצ"ח) מכיון שהגאון מקינצק בעל ה"חלקת יואב" סיכם סוגיה זו והעלה בה מסקנות, נשתמש בכלליו הברורים. אלו הם הכללים, שבהם הדין "תלוש ולבסוף חיבורו" נחשב למחובר לפי הגאון הנ"ל (חלקת-יואב, יו"ד סי' ל"א):

א. כשנעשה מתחילה ע"מ לקובעו בקרקע.

ב. כשמשמש עם הקרקע²⁷.

ג. כשאינו ניכר אם הוא תלוש ולבסוף חיבורו.

ד. כשנתחבר אל הקרקע בשני חיבורים.

ה. כשהכלי בטל מתשמישו ע"י חיבורו.

ביריעות פלסטיק אלו אין אחד מהתנאים הנ"ל²⁸:

א. הם לא נעשו מתחילה ע"מ לקובעם בקרקע, ופרישתם על הקרקע אינה

נחשבת כמעשה ולא כקביעות וכן"ל.

ב. הם לא נועדו לשמש עם הקרקע, אלא רק למנוע דין מחובר מהעצמים.

וסתימת הנקבים בלבד היתה ג"כ מועילה, בלי קשר לקרקע.

ג. הם ניכרים במינם, שאינם ממין הקרקע ואינם מחוברים לה.

ד. הם לא מחוברים לקרקע כלל.

ה. הם לא בטלו מתשמישם ע"י חיבורם.

לכן נלענ"ד, שיריעות פוליאתילן מהוות חציצה גמורה.

לעומת זאת, רצפת בטון או מרצפות, יש להן כמעט כל התנאים הדרושים להחשב כמחוברות²⁹. לכן נלענ"ד שיש להן דין צונמא, ועצמים המונחים עליהן נחשבים כמונחים ע"ג הקרקע. ורק בתוך בית יש אולי מקום להקל לגבי זריעה בצירוף דעת "פאת השולחן". וכשאינן יניקה מהקרקע כלל, גם החולקים עליו אולי יקלו. וצ"ע.

26. וקמ"ל שאינו מחובר. עי' שו"ע או"ח סי' קנ"ט סע' ט"ז מג"א ס"ק כ"ח. מיהו עיין בחו"מ סי' צ"ה סע' א'.

27. מיהו י"ל, כיון שאין דרך לפרוש את הפלסטיק אלא על הקרקע מקרי משמש עם הקרקע. ואינו מוכרח.

28. אך לפי מש"כ הרשב"ם בסוף הסוגיא בב"ב ס"ז ע"א, קי"ל כר"א דחקו ולבסוף קבעו כשר כקרקע מן התורה, ולפי"ז הא דקי"ל שצינור שחקו ולבסוף קבעו פסול, זהו רק מדרבנן, ומשום חומרא דמקוה, ולא אמרו אלא בכלי שנחקק לפני שנקבע, אך בדבר שאינו כלי וקבעו – בטל לקרקע, כמבואר ביו"ד סי' ר"א סעי' מ"ח. וא"כ ה"ה ביריעות פלסטיק שהן בטלות לקרקע. רק אפ"ל ששאני יריעות שלא חיברן, וחיבור דיני לאו שמיה חיבור לענין זה.

לפי מש"כ הנוב"י, (מובא בפ"ת יו"ד סי' ר"א ס"ק ל"ג), רק אם נעשה לשם קביעה בקרקע מהני. והני יריעות לא נעשו לשם קביעות בקרקע. וצ"ע אם לא דרש זאת לחומרא.

29. אולם עצם ההנחה שרצפה וכל חומר מלאכותי הפרוש על הקרקע דינם כצונמא, לא מסתברת כ"כ. הסברא נותנת לכאורה, שכל שיש בו שינוי מצורתו הטבעית אינו בכלל צונמא. אלא שהאג"ט אינו סובר כן. וסברת הרא"ש סברה אלימתא היא. וכנראה היא מחלוקת ראשונים: התוס' בגיטין ז' ע"ב ד"ה הא. והרא"ש בתשובותיו כלל ב' סי' ד'. וכן מחלוקת האחרונים: האג"ט והר"ד מטעביל, החזו"א והגרשז"א, ובדרבנן אפשר לסמוך אולי על המקילין. וכן אמר לי הגרשז"א עצמו, שאפשר לסמוך על החזו"א בענין זה. ושמא מתוך ענוותנותו אמר כן.

כל אשר נוסיף להתבונן במהותן של המצות התלויות בארץ כולן ונראה כמה רחוקות הן מאתנו, כמה היינו צריכים להיות בתנאים יותר בריאים וחזקים עד שיהיו אלו המצות מתקימות בהם, כן יגדל בנו החשק לקים באהבה וביקר את אותו החלק שאנו יכולים לקימו בתור זכר לדבר, זכר קודש, זכרון לחיים שלמים שיבאו לנו בבא תשועה שלמה לעמנו על אדמתנו לתשועת עולמים, ואשר בקימנו אותן עכשיו הננו מעשירים את נשמת אומתנו באותה אש הקדש אשר תהיה לשלהבת הקדש מלאת החיים לעת חיה.

הראי"ה קוק זצ"ל אורות התחיה ה'

הרב יעקב אריאל

עריכה והערות: הרב משה הרשטיק

הערות בעניני שביעית

א. שתילה בעציץ בחממה בשביעית

בחממה בעצמונה משטחי קלקר המוגבהים כ־70 ס"מ מהקרקע. המשטחים נקובים בנקבים הגדולים מכזית¹. על המשטחים מונחים עציצים המנוקבים בתחתיתם בנקבים אשר רוחבם 1 מ"מ ואורכם 1 ס"מ.

שאלוני אנשי עצמונה, האם מותר לנטוע בעציצים אלו יחורי פרחים בשביעית? נלענ"ד שעציצים אלו נחשבים לעציצים שאינם נקובים. זאת משום שיש לצרף מספר צדדים לקולא:

א. **נקב צר**: למרות שאורך החורים כ־1 ס"מ, שהוא אולי כרוחב "מוציא שורש"² מכל מקום רוחבו של הנקב הוא רק 1 מ"מ. רוחב צר זה אינו מאפשר את יציאת השורש מעבר לעציץ.

נראה שהוא הדין אפילו בנקב שאורכו גדול בהרבה מ־1 ס"מ כל עוד שרוחב הנקב 1 מ"מ. זאת משום שאין גודלו של הנקב נקבע ע"י שטחו הכללי, אשר במקרה זה הוא כמוציא שורש, אלא צורתו היא הקובעת. צריך שדרך הנקב יוכל לצאת שורש בפועל. היסוד שכתבנו תלוי לכאורה בהבנת תפקידו של הנקב. אם הנקב גורם חיבור לקרקע משום שמאפשר יציאת שורשים³ נכונים הם דבריננו. אך יש המסבירים⁴, שהנקב גורם חיבור לקרקע משום שמבטל שם כלי מהעציץ.

לפי זה יתכן שביטול שם כלי מהעציץ הוא אף בנקב צר ששטחו כמוציא שורש. כלומר אין צורך שבפועל תהיה אפשרות ליציאת שורשים. אך מסתבר, שגם לסוברים נקב משום ביטול כלי, אין כלי בטל אלא ע"י נקב שאורכו ורוחבו כמוציא שורש ולא ע"י נקב ששטחו כמוציא שורש.

בכל אופן לעניננו אין נפק"מ למעשה, כי אין שטחו של נקב זה אפילו כמוציא שורש קטן. לכן אין לעציצים אלו דין של "עציץ נקוב"⁵.

ב. **עציץ מוגבה**: דעת הרמב"ם⁶ והמאירי⁷ היא, שאין לעציץ נקוב חיבור לקרקע דרך

1. יותר מ־4 ס"מ.

2. שבת צ"ה ע"ב. דעת רבנן היא שצריך נקב בגודל שורש קטן. מו"ר הגר"ש ישראלי שליט"א סובר שהוא קוטר של 1 ס"מ.

3. דעת הר"ח שם דף צ"ז ע"א.

4. רמב"ם עוקצין פ"ב מ"י. ועיין "בית יחזקאל" גיטין סי' ו'; "אפיקי ים" ח"ב סימן מ"ג.

5. אך אם עציץ נחשב מחובר משום יניקה, כדעת רש"י, ר"ן והמאירי בדעת רבנן, יתכן שאם השטח הוא כשורש קטן, יש יניקה אע"פ שאין השורש יכול לצאת.

6. הלכות שבת פ"ח ה"ד, לפי הבנת הב"י באו"ח של"ו ד"ה "ואסור"; הלכות תרומות פ"א ה' כ"ג, לפי הבנת האגלי טל" קוצר ו'.

7. שבת פ"א ע"ב.

האוויר. אמנם רבינו קרשקש⁸ התנה זאת בגובה של למעלה מעשרה טפחים, אך הוא היחיד שהתנה זאת⁹.

ג. סוג הקרקע: הקרקע החולית שבעצמונה אינה ראויה לזריעה אלא לאחר דישון. כדאיתא בירושלמי¹⁰ "ואין מלמדין את הפרה לחרוש אלא בחולות". משמע שהחול אינו ראוי לזריעה¹¹.

התוספות בגיטין¹² מבחינים בין קרקע בית, שהיא בת זריעה, לבין קרקעית הנהר, שאינה בת זריעה. אם נאמר שכוונת התוספות היא שרק בקרקע הראויה לזריעה שייך להתחייב במעשרות¹³ יוצא, שבקרקע חולית אשר אינה ראויה לזריעה, העציץ המוגבה מעליה לא יתחייב במצוות התלויות בארץ לכו"ע.

ד. חוץ לגבולות עולי בבל: עצמונה נמצאת, לכל הדעות, מחוץ לגבולות עולי בבל, ואפילו מערבית לרפיח¹⁴. א"כ יש לנו צד נוסף להקל, להתיר זריעה בשביעית. אמנם במשנה בשביעית (פ"ז מ"א) נאמר "כל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב... ועד אמנה נאכל אבל לא נעבד". לפי"ז עצמונה, הנמצאת בתחום עולי מצרים אסורה בעבודה ובכללה בזריעה. אלא שרש"י במסכת חולין (דף ז' ע"א ד"ה "הרבה") כתב שיש מקומות שכבשו עולי מצרים וכשבאו עולי בבל לא קידשום "כדי שיהא מותר לחרוש ולזרוע שם בשביעית"¹⁵.

ה. חממה: יש להתייחס לזרע בחממה כזרע בבית¹⁶. הירושלמי בפרק קמא דערלה הסתפק האם נוהגת שביעית בבית. ו"פאת השולחן" (פרק כ' סעי' כ"ד ס"ק נ"ב) הכריע שחיוב שביעית בבית הוא ספק דרבנן ולקולא.

לכן, בצירוף כל הנקודות שהבאנו לעיל נראה להתיר את השתילה בעציצים אלה.

8. בספרים ישנים מובא בשם הריטב"א. המכון להוצאת ראשונים ואחרונים מוכיח שהוא רבנו קרשקש.
9. התוס' בגיטין דף ז' ע"ב ד"ה "דילמא" והרא"ש שבת פרק ח' סי' ב', סוברים שיש חיבור. בכל אופן מדי ספק לא יצאנו.
10. ירושלמי שביעית פ"ד ה"ד.
11. רדב"ז הלכות שמיטה ויובל פ"א ה"ו. למרות שאפשר לומר מכיון שע"י הדישון רגילים לזרוע בו, יחשב ראוי לזריעה.
12. גיטין דף ז' ע"ב ד"ה הא.
13. אך יש לעיין אם זו כוונת התוס'. התוס' אומר שיש להשוות בספינה בין פטור אמירת "בפני נכתב" לבין חיוב מעשרות, משום שהקרקע שתחתיה אינה ראויה לזריעה. התוס' אינו אומר שסיבת הפטור מתו"מ בספינה היא הקרקע שתחתיה אשר אינה ראויה לזריעה. אלא הוא אומר שמקרקע זו בפועל אין מפרישים תו"מ בפועל מפני שאינה ראויה לזריעה, דבר המעלה את האפשרות להשוות גיטין למעשרות. מקום שבפועל מפרישים תו"מ יש לו שם א"י לגיטין. בניגוד לעליה שאפשר לגדל בקרקע שמתחתיה, דבר המוכיח ששם א"י עליו. ומ"מ מדי ספק לא יצאנו.
14. עיין במאמרו של הרב קלמן כהנא שליט"א "שעלי דעת" (ניסן תשל"ג) עמ' 87.
15. עיין ב"משנת יוסף", על המשנה הנ"ל בשביעית, בתוספות אחרונים שם דף ק"ט. שם הובאו תירוצים לסתירה שבין רש"י לבין המשנה. לפי התרוץ של המהר"י קורקוס ושל פאת השולחן, אמנם בתחילה הותרה עבודה בתחום עולי מצרים אלא שאח"כ נאסרה. וזו היא משנתנו. ומ"מ מדי ספק לא יצאנו.
16. כך הורו הרבנים הראשיים לישראל והגר"ש ישראלי שליט"א.

ב. משתלה מנותקת בשביעית

במושב מעונינים להקים משתלה בשביעית. המשתלה תמצא בתוך מבנה סגור כשעל הקרקע פרושות יריעות פלסטיק. האם תנאים אלו אינם גורמים לכך שהשתילים שיעברו מן המשתלה למטעים ופרדסים יצטרכו למנין שנות ערלה מחדש? אם ינקבו את העציצים ואת היריעות כדי למנות מעתה את שנות הערלה, יהיה אסור לזרוע ולשתול בהם בשנת השמיטה. ויש לעיין אם מותר להשתמש בפלסטיק חלש, שהשרשים יכולים לחדור אותו כעבור שנה. ונמצא שבשנת השמיטה הוא נטוע בעציץ שאינו נקוב אולם לאחר השמיטה הוא יעשה לנקוב. מה יהיה הדין? האם נאמר שמכיון שלענין ערלה הוא נחשב לנטוע מיד, גם לענין שביעית הוא יחשב כך, או לא?

ולענ"ד יש לדון בענין זה עפ"י המבואר בירושלמי (ערלה פ"א ה"ב) שהנוטע אילן בעציץ שאינו נקוב חייב בערלה, מפני שסוף השרשים לפעפע. ומשמע שמונים לו שנות ערלה מיד אף על פי שעדיין אינו נקוב, מפני שכל העומד להנקב כנקוב דמי לענין ערלה. אך לענין מעשרות יש ספק בירושלמי שם:

"ר' ירמיה בעי: נטע בו דלעת, מאחר שהוא כנקוב אצל האילן כנקוב הוא אצל הזרעים?"

והר"ש (חלה פ"ב מ"ב) כתב שני פירושים. לפי הפירוש הראשון הספק הוא: היות והעציץ נחשב כנקוב אצל האילן, האם נחשב גם כנקוב אצל הזרעים? וכן פי' הגר"א בביאורו לירושלמי.

ונראה לפרש את הספק בירושלמי כך:

מצד אחד יש לומר, מיגו דהוי כנקוב לענין אילן הוי כנקוב נמי לענין זרעים. ומאידך יש לומר דאילן שאני, שעומד להתקיים שנים רבות, ומכיון שסופו של העציץ להנקב — כנקוב הוא לגביו. אך זרעים, שאינם מתקיימים אלא שנה אחת בלבד ולא יתקיימו עד שיינקב העציץ, לדידם אין העציץ נחשב כנקוב.

ולפי"ז אפשר לומר גם לענין שביעית, שאם העציץ ינקב רק במוצאי השביעית הדבר תלוי באותו ספק של הירושלמי, אם אנו אומרים מיגו דהוי כנקוב לענין ערלה, שכן העץ עשוי להתקיים שנים רבות, הוי כנקוב גם לענין שביעית. או שמא יש לומר, שמכיון שהעציץ ינקב רק לאחר השביעית מותר לזרוע בו בשביעית.

הרמב"ם השמיט ספק זה ולא הביאו להלכה. ובפשטות יש לומר שלדעתו אין האילן משפיע על דין הזרעים. (עיין ספר "המעשר והתרומה" פ"ג הערה ל' בשם "שמחת החג"). וא"כ י"ל, שאעפ"י שלענין ערלה מונים מעתה, לענין שביעית אין זו נטיעה בשמיטה.

באגלי טל (זרע ט') כתב, שאם זרע בשבת בעציץ שאינו נקוב באופן שהגידולים יתפשטו אל מחוץ לעציץ — פטור, אא"כ התפשטות זו תהיה בשבת אחרת. ואין אנו אומרים שמכיון שסופם של הגידולים להתפשט הרי הם כזרעים כבר מעכשיו. האג"ט מוכיח זאת מעציץ שאינו נקוב שאינו מקדש בכרם אעפ"י שכלאים נאסרים אף קודם השרשה. ומכאן שאין אנו רואים את העציץ כמחובר מעכשיו.

ויש להקשות לדידיה, מאי שנא ערלה מכלאיים, ומדוע דימה שבת לכלאיים דוקא ולא לערלה?

הגרש"ז אויערבך (מנחת שלמה סי' ע', עמ' שצ"ט), הוכיח אף הוא, בהסבר דעת הרמב"ם, שדין זה, שרואים את העציץ כנקוב מעכשיו, נאמר רק בערלה ולא במעשרות (כגון באילן הנטוע בעש"נ) והסביר את טעמו של הרמב"ם עפ"י דברי הגר"א (יו"ד סי' רצ"ד ס"ק י"ג), שכשמונים את שנות הערלה מיום ליום מתחילים למנות מרגע הנטיעה ולא מרגע הקליטה.

א"כ, מובן מדוע דין זה אמור רק בערלה ולא בכלאיים. ולדבריו, שבת, דינה כערלה, שהרי חיובה מיד. ובשביעית יש להסתפק אם הדין הוא כמו בכלאים, ואם סופו של השורש לחדור את העציץ רק לאחר השביעית אין בו איסור נטיעה, או שמא דינה כערלה, שמיד נחשב כנוטע.

ועי' מנ"ח (מצוה רצ"ח ס"ק ח') שכתב, שהזורע בשביעית עובר על מעשה הזריעה כשלעצמו. וכן הוכיח ב"תורת הארץ" (פרק ו' אות י"ב), שהזורע בשביעית ונקלט בשמינית — חייב. ומכאן יוצא, ששביעית דינה כערלה ועובר מיד, אף שהעציץ ינקב רק בשנה השמינית. אך יש מקום לחלק בין זורע בקרקע, שחייב מיד, לבין זורע בעש"נ, שעכשיו הוא מנותק, אלא שסופו להנקב ולהתחבר לקרקעי במוצאי השביעית, שאיין זו זריעה בשביעית.

לכן נראה שיש להשתמש ביריעת פוליאתילן חזקה, העומדת בפני שרשים זמן רב.
את נקיבת היריעה יש לדחות למוצאי השביעית, ורק מאז ניתן יהיה למנות לשתילים אלו את שנות הערלה.

לכאורה ניתן היה להציע פיתרון אחר: לטעת את השתילים על גבי יריעת נילון חזקה, ולקראת ט"ו באב — לנקוב אותה ע"י גוי. מצד איסורי שביעית — הרי שפעולה כזאת אינה אסורה אלא מדרבנן ובחממה יש להקל בכך. ומצד מנין שנות הערלה — באופן זה לא מפסידים שנה.

אך יש לדחות שכן הדבר אסור משום מראית העין. וכן שנינו (שביעית פ"ב מ"ו): "אין נוטעין... ערב שביעית פחות משלושים יום לפני ר"ה..." וטעם הדבר הוא, מפני שמנין שנות הערלה מתחיל מהשמיטה, ויש לחשוד בו שנטע בשנת השמיטה עצמה. ואף שיש לדחות ולומר שלא גזרו אלא בכה"ג, קשה לסמוך על כך לקולא. הערת העורך.

ג. בירור כדין קדושת שביעית בבית

למקילים לזרוע בבית מה הדין לענין קדושת שביעית?

בכרם ציון (פרק ג' הערה ו' בגידולי ציון) הביאו את דברי "תורת הארץ" להגר"מ קליערס (פרק ו' אות כ"ה) שאין קדושת שביעית בפרי הגדל בתוך הבית. והגרש"א יודלביץ העיר על דבריו, שהנה כל הפטור בבית הוא משום שנאמר "שדך לא תזרע" – ולא בית, אך בקדושת שביעית נאמר: "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה", וגם בית בכלל ארץ. והמחלוקת ביניהם היא, אם יתכן לחלק בין איסור עבודה לבין קדושת שביעית.

ולענ"ד נראה, שהנה בירושלמי ערלה (פ"א ה"א), ששם מקור הספק על שביעית בבית, נאמר:

"אילן שנטעו בתוך הבית חייב בערלה ופטור מן המעשרות, דכתיב: "עשר תעשר עת כל תבואת זרעך היוצא השדה..." ובשביעית צריכא, דכתיב "ושבתה הארץ" וכתיב "שדך לא תזרע".

וא"כ המדובר הוא באילן שנטעו כבר בבית, ולא דוקא שנטע בשמיטה אלא לפני השמיטה. והבעיה היא אם פירותיו קדושים או לא.

משמע מהירושלמי, שלענין זה, של הגדרת מקום הגידול, הגדרים זהים. ומה שנחשב "שדה" לענין איסור זריעה נחשב גם "ארץ" לענין מצוות "ושבתה הארץ". ומסתבר, שהוא הדין לקדושת שביעית.

מאידך יש לומר, שהירושלמי דן רק לענין איסור נטיעה, והבעיה היא אם לומדים מ"שדך לא תזרע", מהלאו, ובית אינו "שדה", או שלומדים מהעשה ד"ושבתה הארץ" ובית נחשב ל"ארץ". וא"כ יש לומר, שרק באיסור נטיעה אנו מסתפקים, כי הנוטע עובר גם בלאו וגם בעשה, ולכן יש ללמוד זה מזה כמו שמצינו בזכור ושמור ובחמץ ומצה. אולם קדושת שביעית, שאין בה אלא מצוה אחת, ושם נאמר רק "ארץ", יש לומר שהיא חלה בבית.

מיהו, זה יתכן רק אם נאמר שנטיעה אסורה מהתורה בשביעית. אז ניתן להסביר את ספיקו של הירושלמי, בשאלה אם מותר לנטוע בשביעית בבית. אך למאן דאמר שנטיעה אינה אסורה אלא מדרבנן, מהו ספיקו של הירושלמי בנוטע אילן? אלא על כרחך כל הבעיה היא רק לענין קדושת שביעית. והפסוקים שהובאו מאיסור זריעה הם רק כדי להקיש "ארץ" ל"שדה", ולומר שכל האסור ב"שדה" אסור ב"ארץ" וכל המותר ב"שדה" מותר ב"ארץ". ולכן, אע"פ שבקדושת שביעית נאמר רק "ארץ" ולא "שדה", התורה לא הבחינה בין המצוות השונות שנאמרו בשביעית.

מיהו, יש לומר שהביטוי "אילן שנטעו" – בלשון עבר, שנקט הירושלמי, הוא רק משום ערלה. (ואולי גם מעשר, למאן דאמר אילן חייב במעשר מהתורה או שהמדובר בגפן וזית החייבים לכולי עלמא במעשר מהתורה). באמת, בשביעית השאלה היא לאו דוקא לגבי אילן, אלא לגבי גידולים אחרים הנזרעים. והשאלה היא רק לענין איסור זריעה ולא לענין קדושת שביעית. ולענין קדושת שביעית יתכן, א"כ, שגם בית בכלל "ארץ" ויש בגידולים הגדלים בבית משום קדושת שביעית.

ויש לעיין בדברי הרב קוק זצ"ל ב"שבת הארץ" (קונ"א ג') שכתב:
 "פשוט, דעל עצם איסור שביעית קאי, לענין איסור המלאכות, ...וה"ה לענין
 קדושת הפירות. וכיון שיש להסתפק, שמא עיקר הבעיא היא אם עובר על
 ל"ת, אבל בעשה אולי פשיטא דעבר, כיון דלא כתיב ביה "שדך" ו"כרמך",
 ע"כ אין להקל שלא במקום הפסד".

למסקנה עולה מדברי מרן הרב זצ"ל, שלדעת "פאת השלחן" המתיר זריעה בבית ואין
 בזה גם איסור עשה, ה"ה שאין קדושה בפירות. אך למחמירים ואוסרים זריעה בבית
 באיסור עשה, יש גם קדושה בפירות. ולכן יש להחמיר בקדושת שביעית ורק במקום
 הפסד ניתן להקל.

למעשה, נראה שיש להקפיד על שיווק הפירות בקדושה, באמצעות "אוצר בית-דין".
 אך ביצוא הפירות לחו"ל, שיש בו חשש להפסד השוק לשנים הבאות, נראה שיש להקל.

דין ערלה בעציצים המונחים על רצפה

ראשי פרקים:

- א. דין מים ואויר החוצצים לענין מעשר ושביעית.
- ב. שיטת התוס' והרמב"ם במים לענין מעשר ושביעית.
- ג. שיטת הרמב"ם במים לענין ערלה.
- ד. שיטת הרמב"ם בבכורים בגדל על הגג.
- ה. שיטת הרא"ש בגדל על הגג.
- ו. סתירה מהמשנה בעוקצין.
- ז. שיטת הרא"ש בעציץ המונח על הגג.
- ח. שיטת הרמב"ם בעציץ המונח על הגג.
- ט. שיטת התוס' בגג.
- י. סיכום דין גג ורצפה, וכן עציץ שעל גבם.

שתילים רבים מתחילים את גידולם במשתלות בתוך עציצים המונחים על משטח החוצץ בינם לקרקע (כגון רצפה, יריעות פוליטיאלן וכו'). ברצוננו לדון, באלו תנאים לא יחשב המשטח לחוצץ ומנתק מהבחינה ההלכתית. עובדה זו תאפשר לראות את הגדל על גביו כגדל בקרקע ותאפשר מנין שנות ערלה מרגע צמיחת השתיל במשתלה. כך ניתן יהיה לחסוך מנין שנות ערלה בשדה.

א. האם מים ואויר החוצצים בין הצמח לקרקע יחשבו למנתקים במעשר ושביעית

הגמ' בגיטין¹ מביאה את דברי המשנה בחלה²:
... "עפר חו"ל הבא בספינה לארץ חייב במעשר ובשביעית. א"ר יהודה
אימתי בזמן שהספינה גוששת".
על כך אומרת הגמרא:

"א"ר זירא עציץ נקוב המונח ע"ג יתידות באנו למחלוקת ר' יהודה ורבנן.
אמר רבא דלמא לא היא עד כאן לא קאמר ר' יהודה התם אלא בספינה
העשויה לברוח אבל עציץ שאינו עשוי לברוח לא. אי נמי, עד כאן לא
קאמרי רבנן התם אלא בספינה דלא מפסיק אוירא, דמיא כארעא סמיכתא
דמיא, אבל עציץ דמפסיק אוירא לא".
לפי ר"ז הסובר שדין אחד למים ואויר אפשר לומר שלר' יהודה חיבור לקרקע יחשב,
רק כאשר הצמח יונק מן הקרקע באופן ממשי, אבל כשישנו גורם המאפשר יניקה מועטת
בלבד כאויר או מים, אין הצמח נחשב למחובר.
לחכמים אין צריך יניקה ממשית ומספקת יניקה מועטת של הצמח מהקרקע כדי
להחשיבו מחובר, וע"כ מים או אויר המאפשרים יניקה מועטת אינם מנתקים. (אין לומר
שבמים לא קיימת יניקה כלל דא"כ חכמים המחשיבים חיבור במים, יצטרכו להחשיב חיבור גם עציץ שאינו
נקוב המונע כל יניקה, דבר המנוגד לדעתם).

ב. שיטת התוס' והרמב"ם במים לענין מעשר ושביעית

1. שיטת התוס'

כשיטת מי פוסקים התוס' ? התוס'³ פוסקים שאויר מחבר, ע"כ אין הם יכולים לסבור
כר"ז בשיטת ר"י הסובר שאויר מנתק, אלא יכולים הם לסבור כחכמים שאויר ומים
מחברים.

אפשרות נוספת היא שתוס' יסברו כרבא בשיטת ר"י, שעציץ ע"ג יתידות נחשב
למחובר, וספינה ע"ג מים לא נחשבת מחוברת כטעם הגמרא שאין היא קבועה, אבל
אה"נ, בספינה קבועה גם מים לא ינתקו.

אין התוס' יכולים לסבור כרבא אליבא דחכמים הסוברים שאויר מנתק, ומעמידים
הם שגם לחכמים, ספינה ועציץ ע"ג יתידות יחשבו למחוברים (והמחלוקת בין ר"י לחכמים
תהיה עפ"י תוס', בספינה שאינה קבועה דלחכמים נחשבת למחוברת ולר"י לא, דאינה קבועה).

נמצאנו למדים בתוס' שבין אם פוסקים הם כרבא אליבא דר"י או כחכמים עפ"י
האוקימתא שלהם ובין אם הם פוסקים כר"ז אליבא דחכמים, שיטתם היא שמים ואויר

1. דף ז' ע"ב.

2. פ"ב מ"ב.

3. גיטין ז' ע"ב ד"ה דלמא.

מחברים. מסקנה זו תואמת את שיטת תוס' שם ד"ה "א"ר יהודה אימתי" הסוברים שר"י חולק על חכמים ואם ר"י סובר שמים מנתקים, חכמים סוברים שהם מחברים.

2. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם⁴ פוסק שעפר חו"ל חייב בתרו"מ ושביעית רק כשהספינה גוששת. משמע לשיטתו שמים מנתקים.

3. ביאור מחלוקת התוס' והרמב"ם

יתכן לומר שיסוד המחלוקת בין התוס' לרמב"ם, תלויה ביסוד המחלוקת שבין ר"י לחכמים אליבא דר"ז.

התוס' סוברים כחכמים שחיבור לקרקע נחשב לחיבור גם כאשר ישנה יניקה מועטת בלבד של הצמח מהקרקע. מים ואויר המאפשרים יניקה זו יחברו. הרמב"ם סובר כר"י שרק כאשר קיימת יניקה ממשית של הצמח מהקרקע, נחשב הוא למחובר, וע"כ מים המעכבים יניקה זו, ינתקו. הכרעת הרמב"ם כר"י שהגדל בספינה שאינה גוששת – פטור (מים מנתקים) תואמת את שיטתו⁵ שכל מקום שכתוב במשנה "א"ר יהודה אימתי" כוונתו להסביר את דברי הת"ק ולא לחלוק עליו.

ג. שיטת הרמב"ם במים לענין ערלה

כפי שציינו, מים נחשבים למנתקים במעשר ושביעית. האם גם בערלה נוכל לפסוק כך?

במשנה בערלה⁶ נאמר: "הנוטע בספינה חייב בערלה". משמע לכאורה שהמשנה מחייבת אפילו בספינה שאינה גוששת, בנגוד למשנה בחלה הסוברת שרק ספינה גוששת חייבת. ה"משנה ראשונה" בחלה⁷ מתרץ שהמשנה שם היא אליבא דר' יהודה והמשנה בערלה, אליבא דחכמים.

לרמב"ם הסובר שר"י בא להסביר את חכמים אין לתרץ תירוץ זה וע"כ הקושיא נשארת בעינה. יתירה מכך הרמב"ם בעצמו פוסק⁷ מחד שעפר חו"ל הבא בספינה חייב בתרו"מ ושביעית רק כאשר הספינה גוששת ומאידך בערלה⁸ מחייב בסתם בלי לציין שמדובר בספינה גוששת. וז"ל הרמב"ם: "...הנוטע...בספינה...והגולן שנטע חייבים בערלה".

4. תרומות פ"א הכ"ג.

5. פיהמ"ש חלה פ"ב מ"ב.

6. פ"א מ"ב.

7. פ"א הכ"ג.

8. מע"ש פ"י ה"ה.

ה"משנה ראשונה" מעמיד גם את הרמב"ם בערלה בספינה גוששת. תירוץ זה של ה"משנה ראשונה", דחוק מכיון ששתי המשניות עוסקות בשני ענינים שונים (מעשר וערלה) ויתכן שהמשנה באה לחלק ביניהם ועל "המשנה ראשונה" חובת ההוכחה שדין אחד להם.

"המשנה למלך"⁹ רצה להעמיד את המשנה בחלה רק בזרעים שאינם מפעפעים וע"כ הגדל בספינה שאינה גוששת חייב, אבל הה"נ, אילנות יחשבו למחוברים גם בספינה שאינה גוששת. המשנה בערלה עוסקת רק באילנות ועי"כ היא מחשיבה חבור גם בספינה שאינה גוששת. גם תירוץ זה דחוק, דהמשנה בחלה לא חלקה בין אילנות לזרעים, ומשמע שם שאף באילנות חייבים בתרו"מ ושביעית רק כשהספינה גוששת. כ"כ מצאנו ברמב"ם¹⁰: "הנוטע בעציץ שאינו נקוב חייב בערלה, אע"פ שאינו כארץ לזרעים הרי הוא כארץ לאילנות". חלוקה זו מופיע ברמב"ם רק בערלה ולא במעשר ושביעית.

ע"כ נלענ"ד לחלק בין תרו"מ ושביעית לבין ערלה, דמצאנו בירושלמי¹¹ שחיוב ערלה הנו רחב ומקיף יותר ממעשר ושביעית, כגון שחיוב ערלה חל גם בחו"ל מהלכה למשה מסיני, בנגוד למעשר ושביעית שפטורים. כן יש חיוב ודאי של ערלה בבית בנגוד למעשר שפטור, ושביעית שספק. ע"כ יש סברא לומר שבערלה המשנה תרחיב את החיוב גם לספינה שאינה גוששת. רמז לכך נתן למצוא בדברי הריב"מ¹² המרחיב חיוב ערלה גם בספינה (שאינה גוששת) מהכתוב "ונטעתם".

עוד טעם לחלק בין מעשר לערלה שרק במעשר שכתוב בו "שדה", צריכים שהספינה תהיה גוששת, אבל בערלה שלא כתוב "שדה", גם ספינה שאינה גוששת נחשבת מחוברת. גם ברמב"ם נחלק חלוקה זו בין ערלה למעשר ודעתו עפ"י בערלה, שגם גורם המאפשר יניקה מועטת בלבד, כמים, יחבר.

ד. שיטת הרמב"ם בכורים לגבי הגדל על הגג

הרמב"ם בהלכות בכורים¹³ פוסק ש"הגדל בעציץ נקוב ובספינה, אינו מביא בכורים שנאמר ב"ארצם", אבל מביא הוא מהגדל בגג או בחורבה". המקור לרמב"ם זה הוא הגמרא במנחות¹⁴. הגמרא מביאה שם מחלוקת בין ריש לקיש לר' יוחנן. לר"ל מביאים בכורים לכתחילה מגג מערה, מחורבה עבודה, מעציץ נקוב ומספינה שהחומר שממנו היא עשויה נחשב לנקוב. אין מביאים בכורים לכתחילה מגג הבית, חורבה שאינה עבודה עציץ וספינה שאינם נקובים. בדיעבד אם הביא, קדש. ר"י סובר שמכל המקומות הללו אין מביאים בכורים. אם הביא לא קדש דכ' "מארצך", למעט פירות רעים כתמרים שבהרים ופירות שבעמקים.

9. ביכורים פ"ב ה"ט סוף ד"ה "ודע שרבינו".

10. מע"ש פ"י ה"ח.

11. פ"ג ה"ז, פ"א ה"ב.

12. הריב"מ"ץ, ערלה פ"א מ"ב.

13. פ"ב ה"ט.

14. דף פ"ד ע"ב.

במסקנה מבינה הגמרא שגם ר"י מודה שבג מערה וחורבה עבודה מביא וקורא מפני שנחשבים שדה מעליא ופירותיהם מובחרים. המחלוקת ביניהם היא בעצין נקוב, בספינה, בג בית ובחורבה שאינה עבודה. לר"ל אם הביא קדש, לר"י לא קדש כלל. עולה מגמרא זו שבין לר"ל ובין לר"י גג נחשב שדה, אלא שגג חורבה נחשב כשדה מעליא, כלומר שהפירות שם מובחרים ומביאים מהם בכורים. (כעין זה נמצא בסוף תשובת הרא"ש¹⁵). גג הבית נחשב כשדה שאינו מעליא ופירותיו רעים כתמרים שבהרים ופירות שבעמקים.

הרמב"ם פוסק כר' יוחנן (כס"מ במקום).

וקשה כיצד לרמב"ם גג נחשב "שדה" והלוא הגג מונע כל יניקה בין הגדל עליו לקרקע. מאידך ראינו ברמב"ם שצריך יניקה (במעשר ושיעית) יניקה ממשית, ובערלה מספיקה יניקה מועטת אבל הכא בגג אין יניקה כלל? וי"ל שהרמב"ם סובר שרק דבר מטלטל צריך יניקה ע"מ שיחשב למחובר, אבל גג הבית שהוא קבוע ומחובר, נחשב לשדה גם בלא יניקה. עפ"י זה נתן לומר בפשטות שהגדל על גג יחשב למחובר גם לענין תרו"מ שביעית וערלה.

ה. שיטת הרא"ש בגדל על הגג

הרא"ש¹⁵ מחייב הגדל על הגג בתרו"מ שביעית וערלה. וכך הוא כותב: "ושאלת בכרם הנטוע על הגג העשוי מקורות גדולות ובנסרים המדובקים זה בזה ואח"כ רצפו כולו ברובדין של אבן ומלאו עפר ונטע כרם... יראה לי דכל כה"ג חייב בתרומה ובערלה דלא איירי הגמרא לפטור, אלא מן הזרוע בדבר המטלטל כגון עצין וספינה דלא הוה זרוע בארץ ואין צריך לזרוע כך ולא חייבה התורה להפריש מעשר אלא תבואת זרעך כדרך שהעולם זורעים והיוצא השדה שנה שנה, אבל כשהוא נקוב חשוב כמחובר לארץ. כי השרשים יונקים מתקימים מלחלוחית הארץ... אבל גג הוה מחובר לכל מילי, כיון שהוא מחובר וקבוע ויונק מן הארץ והאור שתחת הגג לא מחשיב כתלוש ודרך העולם לזרוע כך... עכ"ל".

הרא"ש לומד דין זה מהמשנה במעשרות¹⁶ וז"ל המשנה: "בצלים שהשרישו בעליה טהרו מלטמא נפלה עליהם מפולת והם מגולין הרי אלו כנטועים בשדה".

ועל כך כותב הרא"ש:

אלמא חזינן אפילו מפולת שנפל עליהם מאליו ובעליה הוה כנטועין בשדה, כ"ש המכוון ליטע בגג דחשיב כמחובר גמור לכל מילי לערלה ולתרומה ולהכשר ולטומאה".

הגר"א¹⁷ דוחה ראיית הרא"ש, ופותר הגדל בגג מתרו"מ ושיעית. והוא מחייב ערלה

15. שו"ת הרא"ש כלל ב' סי' ד'.

16. פ"ה מ"ב.

17. יו"ד רצ"ד ס"ק ס"ג.

בגג מתוספתא מפורשת¹⁸. "הנוטע בעציץ בספינה ועל ראש הגג חייב בערלה". וכן נפסק להלכה בשו"ע¹⁹ שהגדל ע"ג הגג חייב בערלה. (קשה על הסוברים שהג"א פוטר גם בערלה דהרי הוא כותב בפירוש... "וא"צ לכל האריכות הזה (לחייב ערלה בגג) דמפורש בתוספתא כנ"ל²⁰). (ערלה בגג) דמפורש בתוספתא כנ"ל²⁰).

ו. סתירה מהמשנה בעוקצין

המשנה אומרת²¹: מלאהו (לעציץ שאינו נקוב) עפר עד שפתו הרי הוא כטבלא שאין לה לזביו", (שהזרעים שבתוכו אינם מוכשרים לקבל טומאה) דנחשב למחובר לקרקע. משמע שכל חפץ או משטח שאין לו דפנות, אינו מנתק ונחשב כקרקע אע"ג שהוא מטלטל ומונע יניקה. משנה זו קשה:

א. לרא"ש ולשיטות אחרות המחשיבות מחובר רק דבר קבוע ומחובר בפעל לקרקע.
ב. להבנתנו בתוס', שבתרו"מ ושביעית כל משטח המונע לגמרי יניקה, מנתק.
ג. להבנתנו ברמב"ם לעיל שמשטח המונע לגמרי יניקה, מנתק.
ויש לתרץ עפ"י שני ההסברים המובאים בעוקצין:
א. הר"ש, הסובר שמדובר בטבלא מלאה, שעל גבה יש עפר המאפשר יניקה מועטת מהקרקע וע"כ נחשב למחובר.

ב. הרמב"ם, הסובר שכשאינו דפנות בטל שם כלי וממילא נחשב כמחובר לקרקע. ניתן לומר שהר"ש, הרא"ש והתוס' נוקטים באותה שיטה, שדבר שאינו יונק כלל מהקרקע אפ"ה נחשב למחובר כשהוא קבוע ויציב, אבל כשיש יניקה אפילו מועטת, אפילו דבר המטלטל כגון עציץ נקוב נחשב למחובר. הרמב"ם יסבור כשיטתו שדבר שאין לו דפנות, בטל שם כלי ממנו ונחשב בכלל כמחובר, אע"ג שאינו יונק.

בתירוצנו הנחנו שלרמב"ם שיטה אחת בטומאה ובשאר ההלכות, אולם אם נדייק בפיהמ"ש לרמב"ם²¹ נראה שהוא סובר שדין ביטול כלי הוא רק בהכשר זרעים. וז"ל: "כלי שמלאהו עפר עד שפתו דינו כדין טבלא שאין לה לזביו אשר עם היותה כלי היא טהורה כמו שנתבאר... וכאן אינו מכשיר את הזרעים לפי שהוא לא נשאר כלי לענין הכשר... וענין אמרו אינה כלי כי איננה מקבלת טומאה".

עפ"י צ"ל ברמב"ם שטעם ביטול כלי הוא רק לענין הכשר זרעים ואין להקשות משם לענינים אחרים. הסברא לחלק היא שבטומאה, גזירת הכתוב היא שצריך כלי שיהיה לו בית קיבול וע"כ ברגע שאין בית קיבול בטל שם כלי ממנו ונחשב כמחובר לקרקע, אבל במקום שצריך יניקה בפעל, גם כשאין דפנות, הדבר נחשב למנותק אם נמנעת יניקה זו.

18. ערלה פ"א ה"ג.

19. יו"ד רצ"ד סעיף כ"ו.

20. יש הגורסים בתוספתא "פטור" (או"ז) אולם שיטה זו הינה דעת מיעוט ולא מובאת להלכה.

21. פ"ב מ"י.

ז. שיטת הרא"ש בעציץ המונח על הגג

ראינו שעציץ נקוב המונח על הקרקע וכן עפר המונח על הגג נחשבים למחוברים, האם גם עציץ נקוב המונח על הגג יחשב למחובר? כותב הרא"ש¹⁵:

...דלא איירי בגמרא לפטור אלא מן הזרוע בדבר המטלטל כגון עציץ וספינה דלא הוה זרוע בארץ... אבל בנד"ד שמילא הגג עפר ונטע בו כרם שהוא דבר קבוע, הוה כמחובר לכל מילי כיון שהוא מחובר וקבוע ויונק מן הארץ...".

לכאורה משמע בדבריו שרק עפר הגג שהוא קבוע ונח על גג המחובר יחשב למחובר אבל עציץ המטלטל לא, ומה שראינו ברא"ש שעציץ נקוב נחשב למחובר, זה רק כשהוא מונח ע"ג קרקע ויונק ממנה, וכפי לשון הרא"ש:

...דבר המטלטל כשהוא נקוב חשוב כמחובר לארץ כי השרשים יונקים יתקיימו מלחלוחית הארץ... אבל בעציץ נקוב המונח על הגג אינו יונק מהקרקע ויחשב למנותק".

אלא שקשה ברא"ש, כיצד הוא כותב שהכרם נחשב למחובר לקרקע כי הוא מחובר וקבוע ויונק מן הארץ? והלא הגג מונע יניקה מן הארץ!

ויש לומר ברא"ש שאין כוונתו שישנה יניקה גמורה מן הקרקע אלא שקרקע הכרם מושפעת ויונקת מהאקלים ומהאוויר הקרקע שתחתיה. וכך כותב הרא"ש:

...אבל עציץ נקוב חשוב כמחובר לארץ כי השרשים יונקים יתקיימו מלחלוחית הארץ ואינו כותב בפשטות שהשרשים יונקים מן הארץ. כעין זה כותב הר"ש²¹:

...אם הוסיף עפר על גביו ה"ה כעפר שעל טבלה חלקה דהוה כמחובר לפי שרואה אויר מארבע רוחות.

ע"כ עציץ נקוב המונח על גג נחשב למחובר דהגג נחשב כיונק מלחלוחית הארץ והעציץ שהוא נקוב יונק ג"כ מלחלוחית זו.

עפ"ז נתן להבין היטב את טעמו של הגרש"ז אויערבך²² שהגדל ע"ג רצפה נחשב למחובר למרות שאינו יונק מן הקרקע, דשואב הוא ריח מן הקרקע, וכפי שכותב ...ובריחא לחוד סגי לחושבו כקרקע, ואפשר דהיינו נמי טעמא דהרא"ש²³.

למסקנתנו זו קשה דאם עפר ע"ג גג נחשב ליונק מלחלוחית הקרקע שתחתיו למרות שישנו גג החוצץ ביניהם גם עציץ שאינו נקוב המונח על הקרקע יחשב כיונק מלחלוחית הקרקע ויחשב כמחובר?

ואין לדחות שהעציץ הנו מטלטל, דלענין יניקה מלחלוחית הארץ אין הבדל אם הדבר החוצץ הנו קבוע או מטלטל.

וצ"ל שגם בדבר קבוע ומחובר לקרקע כגג, מצריך הרא"ש יניקה, אלא שבזה די ביניקה קלושה מלחלוחית הארץ. וע"כ עציץ נקוב המונח על גג הנחשב לקרקע ויונק

22. כרם ציון השלם, אוצר השביעית הלכות פסוקות פ"ב הערה ב'.

23. אלא דקשה בדבריו שם שרצה לומר שרצפה תחבר מדין צונמא ויש לדחות השוואה זו דסלע הנו חלק טבעי ואינטגרלי של הקרקע בנגוד לרצפה שהנה מוצר מלאכותי שאינו חלק מן הקרקע.

מלחלוחיתה, יונק גם הוא מלחלוחית זו ונחשב למחובר, אבל בדבר המטלטל אנו נדרשים ליניקה ממשית כדי להחשיבו מחובר, ע"כ בעציץ שאינו נקוב לא מספקת יניקה מלחלוחית הארץ להחשיבו למחובר.

יתכן אף לתרץ ברוחק שמה שכתב הרא"ש שהכרם יונק מן הארץ, הכוונה ליניקה מהקרקע הנמצאת על הגג, וקרקע זו נקראת בלשון הרא"ש "ארץ", דקבועה היא ע"ג גג מחובר וקבוע, הנחשב בעצמו לארץ. עפ"ז עציץ נקוב המונח על הגג אינו נחשב למחובר דאינו יונק מקרקע, אא"כ העציץ מונח ע"ג עפר קבוע המונח על הגג.

ח. שיטת הרמב"ם בעציץ המונח על הגג

ראינו ברמב"ם שהגדל על הגג עצמו, נחשב למחובר. מה יהיה דינו של עציץ נקוב הנמצא על הגג?

בבכורים ראינו, שאפילו עציץ נקוב המונח על הקרקע, וספינה (הנחשבת לנקובה), אינם חייבים בבכורים, ק"ו עציץ נקוב הנמצא על הגג. בערלה — למדנו שספינה נחשבת למחוברת דגם יניקה מועטת דרך מים נחשבת למחברת, ה"נ עציץ נקוב המונח על גג קבוע הנחשב לקרקע יונק הוא מלחלוחית הארץ (כהבנתנו העיקרית ברא"ש), ונחשב למחובר.

במעשר ושביעית — מכיון שהרמב"ם מצריך בהם יניקה ממשית (רמים חוצצים בהם), עציץ נקוב המונח על הגג יניקתו קלושה ולא יחבר. (ומה שראינו בפרק ז' שבתנאים מסויימים כלי נחשב כבטל לגבי הקרקע, כבר הוכחנו שם דזה רק לענין הכשר טומאה ולא לשאר דברים).

ט. שיטת התוס' בגג

נאמר בתוס'³: "...עפר הבא לעליה מחו"ל פטור ממעשר". ניתן לדייק בדבריו שדווקא עפר חו"ל פטור אבל עפר א"י הנמצא בעליה יתחייב במעשר. סמך לכך נתן להביא מסוף דבריו... "עליה, קרקע שתחתיה בר זריעה היא וראוי להתחייב במעשר ושביעית". הבנה זו תואמת את דעת התוס' שאויר מחבר.

ויתכן שטעמם הוא כרא"ש הסובר שגג קבוע ומחובר לקרקע נחשב כקרקע. אלא שיש להקשות על התוס' דעפ"י סברא זו כל עפר הפטור ממעשר מכל סיבה שהיא (כגון עפר המנותק מן הקרקע) ברגע שהוא מונח בקביעות ע"ג גג קבוע ומחובר לקרקע נחשב הוא לקרקע, וחייב. ה"נ צריך להיות שעפר פטור של חו"ל ברגע שהוא מונח באופן קבוע בעליה יחשב כקרקע ויתחייב במעשר?

ואין לומר שעפר חו"ל צריך חבור חזק יותר מעפר פטור, דגם עפר פטור של א"י (כגון עפר המנותק מהקרקע) בטל ממנו שם קרקע א"י לגמרי וע"כ אין משמעות לעובדה שמקורו מקרקע א"י. אלא ע"כ צריך לומר שלתוס' אין הבדל בין עפר א"י לעפר חו"ל והתוס' סובר, בנגוד לדעת הרא"ש, שהגדל בעליה אינו מחובר לקרקע, דהעליה חוצצת ביניהם. עפ"ז ברור שעציץ, אפילו נקוב, הנמצא בעליה יחשב למנותק.

קביעה זו אינה ודאית דיתכן שהתוס' סוברים כרא"ש, בגג, שאין לו דפנות ותקרה תע"כ אינו בית, אבל עליה, שיש לה דפנות ותקרה, שם בית עליה ומשום זה פטורה ממעשר שנאמר בו "שדה" וכדעת הירושלמי²⁴ המחלק בין שדה לבית לענין חיוב מעשר. אלא שיש לדחות זאת מלשון התוס' עצמו לפי שהוא לא היה צריך לומר: "...המביא גט בעליה בא"י יחשב כמביא בחו"ל דעפר הבא שם מחו"ל פטור", אלא צ"ל המביא גט בעליה בא"י פטור משום שזה בית.

י. סיכום דין גג ורצפה וכן עציץ שעל גבם

ערלה

למרבית הפוסקים גג אינו מנתק את מה שעליו מן הקרקע וכן נפסק בשו"ע. דין זה חל גם על רצפה מק"ו. עציץ נקוב המונח על גג או רצפה: לרמב"ם, ולרא"ש עפ"י ההבנה העיקרית בו יחשב למחובר. עפ"י ההבנה הדחוקה שברא"ש צריך העציץ להיות מונח על עפר הקבוע בגג כדי להחשב מחובר.

מעשר ושביעית

לתוס' ולגר"א גג מנתק והוא הדין לרצפה, דהטעם להחשיב רצפה למחוברת זה קביעותה וחבורה לקרקע, אבל לפוסקים אלו, תנאי זה אינו מספיק להחשיב מחובר. ברור איפוא שעציץ נקוב המונח על הגג או הרצפה נחשב למנותק. לרמב"ם ולרא"ש, גג יחשב למחובר. עציץ נקוב המונח על גג, לרמב"ם יחשב למנותק ולרא"ש עפ"י ההבנה העיקרית בדבריו — יחשב למחובר. עפ"י ההבנה העיקרית בדבריו. עפ"י האוקימתא היותר דחוקה ברא"ש ניתן לומר שיחשב למחובר רק בעומד ע"ג עפר הקבוע בגג.

סקירה מדעית בקשר שבין הצמח לאדמה

ראשי פרקים:

- א. תנועת המים בקרקע.
- ב. תנועת המלחים בקרקע.
- ג. תנועת אברי הצמח.
- ד. התנהגות הצמח בעציצים שונים.
- ה. קוטר הנקב ותכונת השורש.
- ו. קליטת יסודות הזנה דרך העלים.

* מומחה לדישון והשקיה. מאמר זה הוא שיכתוב הרצאה שנאמרה ביום העיון בהיכל שלמה ה' בשבט תשמ"ט.

א. תנועת המים בקרקע

1. יניקת הצמח מהקרקע

אחד מפלאי הטבע הוא כיצד עצים בגובה 120 מ' יכולים לינוק מים מהקרקע אל צמרת העץ.

המים נעים ממקום הנמצא במתח נמוך, למקום הנמצא גבוה. בקרקע – המים נמצאים במתח של אטמוספירה אחת בערך, ובצמח המים נמצאים במתח של 15 – 20 אטמוספירות. באוויר – אדי המים נמצאים במתח של 1000 אטמוספירות, ובימים יבשים – 1500 אטמוספירות.

הפרש מתחים זה, גורם לתנועה של מים מהקרקע, דרך הצמח לאטמוספירה.

2. תנועת מי כובד

בגמר ההשקיה, כשהאדמה רוויה במים, המים נעים כלפי מטה, עד אשר נוצר מצב של שווי משקל בין כח הכובד המושך את המים למטה, לבין כח התאחיזה של חלקי החרסית המתנגד לו. במצב זה החלק העליון בקרקע יבש, ואילו חלקו התחתון לח. היחס בין שני אלו (הלחות והיובש) תלוי בגובה עמוד המים. עמוד מים גבוה יוצר לחץ חזק יותר לכיוון מטה מאשר עמוד מים קצר. לכן בעמוד מים גבוה ישארו מעט מים ואילו בעמוד מים קצר ישארו יותר מים.

תופעה זו ניתנת להוכחה בניסוי פשוט. נרטיב ספוג מלבני, ונחזיקו באוויר כך שאורכו יקביל לקרקע, ונניח למים לטפטף (כאן עמוד המים הוא קצר). לכשיפסק הטפטוף, נחזיקו באוויר, כך שרוחבו יקביל לקרקע (כאן עמוד המים הוא גבוה). נווכח שהטפטוף ממשיך.

לתופעה זו יש השלכה מעשית לגידול בעציצים. עציץ נקוב הנמצא באוויר, הוא בעל עמוד מים קצר. לכן במצב של שווי משקל, הוא אוצר בתוכו כמות מים גדולה מאשר עציץ נקוב המונח על גבי הקרקע, שאז נקביו מגדילים את עמוד המים.

3. תנועה נימית

בצנור נימי שתחתיתו טבולה בקערת מים, המים עולים מעל לגובה המים שבסביבה. תנועה זו היא תוצאה של הדבקות מולקולות המים אל דפנות הצנור הנימי. ככל שהצנור דק יותר, עליית המים גבוהה יותר. תופעה זו קיימת גם בקרקע. אדמה כבדה בעלת חללים רבים וקטנים אוצרת בתוכה כמות מים גדולה מאשר אדמה קלה בעלת חללים מעטים וגדולים. עד כדי כך שאדמה כבדה מסוגלת לינוק את המים האצורים באדמה קלה.

4. סכום

שלושה כוחות פועלים על המים בקרקע:

1. כח השואף להעלות את המים (דרך הצמח), הנובע מהפרשי מתחים.

2. כח השואף להוריד את המים, הנובע מכח הכובד התלוי בעמוד המים.
3. כח השואף לאצור את המים, המורכב בעצמו משני כוחות: 1. תאחיזת חלקי החרסית. 2. הנימיות.

ב. תנועת המלחים בקרקע

יש לדעת, כי תנועה של שוויון ריכחים בקרקע כמעט ואינה קיימת. אפשר למדוד בקרקע במקום מסוים ריכוז גבוה של מלחים, ולידו מקום בעל ריכוזיות נמוכה. אם כן, הסיבה שבעטייה חודרים המלחים אל הצמח, אינה שוויון ריכוזים אלא דרך שטף המים אשר יונק הצמח מן האדמה, כמתואר למעלה. אמנם קיימת גם קליטה אקטיבית של אברי הצמח הנמצאים באזור השורשים היכולים לברור לעצמם מתוך התמיסה יסודות מועדפים. אבל ככלל, המסות הגדולות של המלחים מגיעות לצמח בשטף קליטת המים.

ג. תנועה של אברי הצמח

העלים נעים לכוון האור. השורש פועל בד"כ רק בחושך. ניתן לקטום שורשים אם חושפים אותם לאור ולאוויר. לשורשים יש כושר לנוע למקום שנוח להם: אוויר, חושך, מים ויסודות הזנה. אפשר אף להוליך שורש בעזרת הנ"ל למקום שאנו רוצים. פורסם מחקר לפני שנתיים המוכיח ששורשים יכולים לקלוט אדי מים הנמצאים בקרקע גם במקום יבש מאד. עמית שלי סיפר לי, שמצא עץ בעין בוקק שגדל במרחק 17 מטר ממקור המים, וכאשר חשפו את השורשים, נוכחו לראות כיצד העץ פיתח שורשים שהגיעו לערוצון שהיה במרחק 17 מטר מהעץ.

ד. התנהגות הצמח בעציצים שונים

1. עציץ חרס

בחרס יש חללים בגודל של מיקרונים. היניקה בצמח נעשית דרך היונקות והם יכולות לחדור לחללי החרס ולהנות מנוזלים הנמצאים בתוך החרס. כמו כן יש לחרס תכונה של הזעה. הזעה זו היא התנועה של המים מתוך העציץ החוצה והתנדפותם על פני החרס. אם כן, עציץ חרס הנמצא בקרקע, אף שאין בו שום נקב, סביר להניח כי אי אפשר להתייחס אליו כמנותק מהקרקע.

2. עציץ עץ

בעץ החללים קטנים מאשר בחרס, וזאת משום צפיפות גדולה יותר של הסיבים. לעומת זאת יש עץ רך ששם היונקות יכולות להדבק לעץ ולינוק נוזלים מהעץ.

3. סיכום

נראה לי שקנה המידה לקבוע האם העציץ מהווה חלק מהקרקע הוא בתכונת ההזעה של החומר. כל עציץ, אם נניח יד בצידו החיצון, ונרגיש לחות, הרי שיש תנועה של מים מן העציץ החוצה. ואם כן, סביר להניח שהיונקות יהנו מנוזלים הנמצאים בעציץ עצמו. זה מחשיבו כאילו גדל בקרקע.

ה. קוטר הנקב ותכונת השורש

- שורש אינו יכול להבקיע, אבל שורש יכול להרחיב נקב קיים. ההוכחה לכך:
1. בכלי שאין בו שום נקב השורש יסתובב סביב עצמו, ולא יבקיע את הכלי.
 2. אם נסתום את נקבי העציץ, המים הנשארים בעציץ יגרמו להמתת הצמח – השורשים לא יפרצו החוצה.

ו. קליטת יסודות הזנה דרך העלים

העלים קולטים יסודות הזנה דרך ריסוס. כמו כן יש מצבים שמשתחרר מהקרקע גז NH_3 . זהו גז אמוניאק נדיף. העלים קולטים אותו ומיצרים על ידו את תוצריהם. כדי למנוע קליטה זו, יש לכסות שטח גדול מאד מסביב לצמח.

בירור בהלכות ערלה למשתלות

פתיחה

המאמר המוגש כאן מהווה סיכום לעבודת מחקר שנעשתה במכון, והוא עוסק בבעיה העיקרית הקיימת במשתלות והיא הגידול במצעים מנותקים, בעיה שפתרונה יוכל למעט בכמות פירות הערלה המגיעים לשווקים ולבתים.

במאמר זה שבעה פרקים: האחד עוסק במנין שנות הערלה בעץ שהתחיל את גידולו במצע מנותק, והפרקים הבאים עוסקים בהיבטים השונים של המצע המנותק: עציצים מחומרים שונים, שיטות ניקוב שונות, חומרים שונים, חיבור באוויר ומשטחים מנותקים. הפרק האחרון מתייחס לבעיות הקשורות בהעברת העציצים מהמשתלה למטע.

אין כאן פסק הלכה! את פסק ההלכה נוכל לכתוב רק לאחר גמר הבירור, עם קבלת הכרעתם של הרבנים הראשיים לישראל, שליט"א. יש כאן נסיון להראות את השיטות השונות עם ההשלכות המעשיות הנובעות מהן, בנסיון לחוש, עד כמה שניתן, את הכיוון שאליו נוטה ההלכה.

תוכן:

א. מנין שנות ערלה במצע מנותק:

1. חיוב ערלה במצע מנותק.
2. מנין השנים באילן הפטור מערלה.
3. התוספתא בערלה.
4. סיכום.

ב. גדרי עציץ נקוב:

1. חקירה בגדר עציץ נקוב.
2. ראיות לצדדי החקירה.
3. מסקנה.

ג. החומר שממנו עשוי העציץ:

1. חרס ועץ.
2. כלי מתכת.
3. כלי אבן לסוגיהם.
4. פלסטיק ומוצרים.
5. שקיות נילון.

ד. עציצים מוגבהים :

1. תרומות ומעשרות בספינה.
2. תרומות ומעשרות בעציץ מוגבה.
3. הגבהת עציץ בשבת.
4. העברת עציץ באויר – בהלכות כלאים.
5. עציץ מוגבה – לענין פרוזבול.
6. עציץ מוגבה – בדיני טומאת אוכלין.
7. חיבור הנוף – בדיני טומאת אוכלין.
8. חיבור הנוף – לענין מעשרות.
9. חיבור באויר באלכסון בדיני טומאת אוכלין.
10. נקב מן הצד – בדיני טומאת אוכלין.
11. סיכום שיטות הראשונים.
12. החיבור באויר – לענין ערלה.
13. פרטי דינים בחיבור באויר.
14. שיעור ההגבהה.

ה. הנקב שבעציץ :

1. גודל הנקב.
2. מקומו של הנקב.
3. צירוף הנקבים.
4. נקבים קטנים ששרשים חודרים דרכם.
5. נקב מכוסה.

ו. משטח מנתק :

1. משטח מנתק בדיני טומאת אוכלין.
2. משטח מנתק בדיני שבת.
3. משטח מנתק המחובר לקרקע.
4. עציץ נקוב ע"ג משטח מנתק.
5. משטח מנתק מנוקב.
6. רשתות.

ז. הובלת השתילים :

1. ניתוק מהקרקע לזמן – בהלכות שבת.
2. עקירה לזמן – לענין ערלה.
3. שיעור "יכול לחיות".

פרק א' – מנין שנות ערלה במצע מנותק

הקדמה

רבים מן השתילים המוכנים במשתלות, נמצאים שם במצע שבו, עפ"י ההלכה, הם מנותקים לחלוטין מן הקרקע. הדבר מחייב התייחסות לשאלה העקרונית: כיצד יש למנות לשתיל כזה את שנות הערלה? האם, בכלל, הוא חייב בערלה? אם שאלה זו תוכרע לקולא הרי שבעיית הערלה בארץ מצטמצמת מאד. ואף אם נכריע לחומרא, אך מספק, ייתכן שיהיה בכך כדי להצטרף לקולא לספיקות נוספים. בבירורה של שאלה זו נעסוק בפרק דלקמן.

1. חיוב ערלה במצע מנותק

בדין ערלה במצע מנותק ובעציץ שאינו נקוב יש להבחין בין שני מצבים: ישנו עציץ שאינו נקוב שהוא מנותק לגמרי מן הקרקע, ויש עציץ שאמנם אינו נקוב, אך מבחינה הלכתית הוא נחשב לנקוב¹. ויש ביניהם הבדל להלכה: אילן הגדל בעציץ בלתי נקוב הנחשב לנקוב – דינו כגדל בארץ והוא חייב בערלה מן התורה².

ואילן הגדל בעציץ שאינו נקוב, המנותק לגמרי מן הקרקע – אינו חייב בערלה מן התורה³. קביעה זו מקובלת כמעט ללא עוררין⁴. בטעם הדבר ניתן להביא שלושה כיווני מחשבה:

א. חסרון "נטיעה": נאמר בתורה "ונטעתם כל עץ מאכל", ואילן הנמצא בעציץ שאינו נקוב – אינו נחשב נטוע ולכן אינו חייב בערלה⁵.

1. ראה פרק ג'.

2. ירושלמי ערלה פ"א ה"ב.

3. כך מוכח מן הנימוקים לחיוב ערלה בעש"נ, שהוא רק מפני שהשרשים מפעפעים. ועי' רא"ש ורע"ב ערלה פ"א מ"ב; רא"ש הלכות ערלה סי' ג'; או"ז ח"א סי' שי"ג; טור יו"ד סי' רצ"ד. וכך פסקו האחרונים להלכה: בית דוד ח"ב סי' א' דף ד'; חזו"א ערלה ב', י"ג, ובדיני ערלה סעי' ל"ב; הגרי"א הרצוג, מפרי הארץ ערלה עמ' ל"ד; הגר"ע יוסף, שם עמ' ס"ג; הגר"ש ישראל, ברקאי א' עמ' 83, וכפתיחה למאמרו בספר זה.

4. הגרש"ז אויערבך מעלה חשש, שמא חז"ל קבעו בצורה החלטית שיש ערלה בעש"נ ולא חילקו בין המקרים השונים: עי' ברקאי ג' עמ' 171; מפרי הארץ ערלה עמ' מ"ו. ועי' שו"ת ציץ אליעזר ח"א סי' י"ט סעי' ל"ט ס"ק ט'.

חשוב לציין, שלדעת החזו"א יש בעש"נ חיוב ערלה מדרבנן. ועי' בדברי הגרש"ז אויערבך, כרם ציון שביעית הלכות פסוקות פרק ג', גידולי ציון ס"ק ד', ובמאמרו של הגר"ש ישראלי בספר זה, פרק ה', שהשיגו על דבריו.

5. נשמת אדם כלל קנ"ב ס"ק א'; הגרצ"פ פראנק, כרם ציון הר צבי עמ' מ"ב; קהילות יעקב גיטין סי' ו'. הגרש"ז אויערבך, מפרי הארץ ערלה עמ' מ"ה, אומר, שייתכן לתלות את השאלה הזאת במחלוקת האחרונים בדין זורע בעש"נ בשבת: שלדעת האג"ט, זורע אות ט' – פטור; ולדעת "שביתת השבת", זורע אות ח' וס"ק ה', ה"נשמת אדם", הלכות שבת כלל י"א ס"ק א', ערוה"ש, סי' של"ו סעי' ל', וה"דברי יחזקאל", סי' ג' ס"ק ו' – חייב. אך האג"ט עצמו בס"ק ג' שם מעיר, שהזורע בעש"נ בכדי להעבירו לקרקע – חייב, מפני שזוהי דרך גידולו. כן יש להעיר שאף אם הנוטע בעש"נ בשבת חייב, היינו מפני שבשבת נאסרו גם תולדות נטיעה: עי' נשמת אדם הלכות שבת כלל י"ב ס"ק א'. אבל נטיעה לענין ערלה היא דוקא נטיעה בארץ.

ב. חסרון "ארץ": אמנם אילן הנמצא במצע מנותק נחשב "נטוע" אבל אין הוא נמצא בארץ ולכן הוא פטור מערלה⁶, כשם שלא יחולו דיני ערלה, לפי מהלך מחשבה זה, באילן הנטוע על הירח.

ג. חסרון "עץ": אילן הנטוע במצע מנותק אינו נקרא "עץ" ולכן אינו חייב בערלה⁷, כשם שלפי הגדרה זו אי אפשר יהיה לברך על פריו "בורא פרי העץ".

2. מנין השנים באילן הפטור מערלה

בהלכות ערלה מצאנו דוגמאות שונות לאילן שהתחיל לגדול במצב בו הוא פטור מערלה ואח"כ חל עליו החיוב וננסה לסווג אותן לפי שלושת ההגדרות דלעיל.

א. שורש פטור: נאמר במשנה (ערלה פ"א מ"ב): "עת שבאו אבותינו לארץ ומצאו נטוע – פטור. נטעו... – חייב"⁸.

ונאמר בירושלמי שם: "כי תבואו – ונטעתם – פרט לשנטעו גויים עד שלא באו ישראל לארץ. ... הדא אמרה: שורש פטור – פטור".

ומסביר הרש"ס: "דהא משום דנטעו גויים שעה אחת קודם שנכנסו, אע"ג דג' שנותיה עברו אחר שנכנסו – פטור..."

לפי עיקרון זה יש להסיק⁹ שכל צמח שהתחיל לגדול בתנאים שבהם הוא פטור מערלה – אינו מתחייב בערלה אף אם השתנו התנאים לחיוב.

ב. מונים מהנטיעה הראשונה: נאמר במשנה (ערלה פ"א מ"א): "הנוטע לסייג ולקורות – פטור מן הערלה", (מפני שאינו "עץ מאכל").

ומוסיפה התוספתא שם¹⁰: "נטעו לעצים וחשב עליו לאכילה... מאימתי מונה לו? – משעת נטיעתו"¹¹.

הירושלמי¹² מסביר מדוע לא חל פה דין "שורש פטור", ואומר, שהנוטע לסייג "ראוי הוא לחשוב עליו ולחייבו".

ראיה נוספת ניתן להביא מהגמרא במנחות, דף ע' ע"א, העוסקת בדינו של הזורע בעש"נ וחזר ונקבו ואומרת: "הכא חדא זריעה היא, איחבורי הוא דקא מיחברא ועולה". בצורה אחרת נידונה שאלה זו בירושלמי, מעשרות פ"ה ה"ב: "זרע בעש"נ וחזר ונקבו... עכשיו ניקב". ועי' במפרשי הגמ' והירוש' שם. הרמב"ם, תרומות פ"ה ה"ט, פוסק שתבואה שנזרעה בעש"נ והביאה שליש ואח"כ חזר ונקבו – פטורה ממעשרות, מפני שדין תבואה זו כדין כל דבר שנזרע והביא שליש בפטור. ומשמע שזריעה בעש"נ היא זריעה וא"כ היא לערלה. ועי' כרם ציון הר צבי עמ' מ"ה.

לעומת זאת, מהמשך הסוגיא מביא הגרש"ז אויערבך ראיה הפוכה: "הזורע כלאים בעש"נ – אסור... מאי קמ"ל? – דמדרבנן היא זריעה". ומשמע שמדאורייתא אין זריעה בעש"נ. וצ"ע.

6. כך כתב הגרש"ה ואזנר, מפרי הארץ ערלה עמ' נ"ג-נ"ד.

7. מנחת שלמה עמ' שע"ט, ת"ה-ת"ו. ועי' נשמת אדם כלל קנ"ו ס"ק א', שמעלה את האפשרות הזאת ונוטה לדחות אותה אך אינו מכריע. ועי' שדי חמד מערכת ארבעת המינים סי' ג' ס"ק ד'.

8. וכך נפסק להלכה ברמב"ם, הלכות מע"ש ונט"ר פ"י ה"ט.

9. הגרצ"פ פראנק, כרם ציון הר צבי עמ' מ', נ"ב.

10. ערלה פ"א ה"א.

11. וכך נפסק להלכה בשו"ע יו"ד סי' רצ"ד סעי' כ"ג.

12. ערלה פ"א ה"א.

ומכאן שיש להבחין בין שני סוגי פטור מערלה¹³:

פטור הנובע מסיבה מהותית, הקשורה בעצם החיוב בערלה – ועליו אומרים "שורש פטור פוטר".

פטור הנובע מסיבה צדדית, הקשורה רק בתנאי החיוב – אינו מוגדר כ"שורש פטור", וכאשר התנאים משתנים יש למנות לו שנות ערלה מזמן נטיעתו.

ג. **מונים שנות ערלה מחדש**: נאמר במשנה (ערלה פ"א מ"ה): "הבריכה שנה אחר שנה ונפסקה – מונה משעה שנפסקה"¹⁴.

כאן רואים שאעפ"י שהצמח החדש ניטע זמן רב קודם לכן, מונים לו שנות ערלה מחדש משעה שהתחייב בערלה. וטעם הדבר הוא, מפני שלפני כן הוא נחשב לענף של האם ורק מעתה הוא נחשב לאילן עצמאי החייב בערלה¹⁵.

ד. נאמר בירושלמי (ערלה פ"א ה"ב¹⁶): "ר' יאשיה מיייתי נטיעות מחו"ל בגושיהן ונציב לון בארץ. ר' יונה אמר: לשכרו שנים. ר' יוסי אמר: לשכרו רבעי". מתוך הסוגיא קשה מאד להבין את מחלוקת ר' יונה ור' יוסי וישנה מחלוקת גדולה בין המפרשים כיצד להסבירה:

לדעת הגר"א¹⁷ ר' יונה מגדיר את הנטיעות הללו, שהועברו מחו"ל לא"י, כנטיעות חו"ל, החייבות בערלה מהלכה למשה מסיני, ור' יוסי מגדיר אותן כנטיעות של א"י, החייבות בערלה מן התורה.

ולדעת המהר"א פולדא¹⁸ המחלוקת היא בהיפך. לדעת שניהם מתמקדת המחלוקת בשאלה אם הנטיעה בחו"ל נחשבת כ"שורש פטור" ביחס לערלת א"י.

לדעת הפנ"מ וה"אמונת יוסף", נטיעות אלה נחשבות לנטיעות חו"ל, והמחלוקת היא בגדרי ערלה בחו"ל.

ולדעת ספר ניר¹⁹, בפירושו השני, נחשבות נטיעות אלה לנטיעות א"י והמחלוקת היא בדין רבעי.

לדעת הגרצ"פ פראנק²⁰ נטיעות אלו אינן נטיעות א"י, והמחלוקת היא האם נשאר בהן דין ערלת חו"ל ורבעי או שהן פטורות לגמרי.

אך לדעת כל המפרשים²¹ אין צורך למנות לנטיעות אלו את שנות הערלה מחדש, אעפ"י שהתחילו לגדול במקום שאינו חייב בערלה מן התורה.

13. עי' בדברי הגרצ"פ פראנק, כרם ציון הר צבי עמ' נ"ג; ועי' מנחת שלמה עמ' ת"ז.

14. וכך נפסק להלכה ברמב"ם, הל' מע"ש ונט"ר פ"י ה"טו, ובשו"ע, יו"ד סי' רצ"ד סעי' ט"ז.

15. מנחת שלמה עמ' ש"פ.

16. מקרה זה לא הובא להלכה ברמב"ם ובשו"ע, וצ"ע. ובתורת הארץ, פרק ט' אות כ"ה, תירץ, שהלכה

זו כלולה בדין "שורש פטור" שהובא ברמב"ם בהלכה ט'.

17. בפירושו לירושלמי שם. וכן דעת ספר ניר (ערלה פ"א ה"א ד"ה א"ר יוחנן) בפירושו הראשון. לדעתם

אין מחלוקת בכך שנטיעות אלו פטורות מרבעי.

18. לדעתו, ממחלוקת האמוראים בערלה נובעת מחלוקת נוספת ברבעי. ולר' יונה, הואיל ונטיעות אלה

חייבות בערלת א"י – חייבות אף ברבעי.

19. ערלה פ"א ה"א ד"ה א"ר יוחנן.

20. כרם ציון הר צבי עמ' נ"ה-נ"ו.

21. וכן דעת הרש"ס שם.

במסקנה העולה מסוגיא זו נחלקו האחרונים :

לדעת החזו"א²², וה"צפנת פענח²³ – יש לנטיעות אלו דין ערלת א"י, מן התורה. לדעת "תורת הארץ"²⁴ והגרש"ז אויערבך²⁵ – יהיה להן דין ערלת חו"ל, מהלכה למשה מסיני. ולדעת הגרצ"פ פראנק²⁰ יתכן שתהיינה פטורות מערלה. ואם שתילים שהתחילו לגדול במצע מנותק והועברו למטע דומים לנידון בסוגיא זו, יהיה הדין, לדעה הראשונה, שהם חייבים בערלה ומונים להם מנטיעתם במשתלה. ולדעה השניה יהיה הדין שהם פטורים מערלה מהתורה לגמרי, מדין "שורש פטור".

לאיזה מארבעת המקרים שהבאנו ניתן לדמות את הנוטע בעציץ שאינו נקוב ובמצע מנותק?

נראה שהדבר תלוי בהבנת הסיבה לכך שהגדל בעציץ שאינו נקוב פטור מערלה, כפי שהסברנו לעיל:

א. אם החיסרון בעש"נ הוא מפני שאינו נחשב "נטוע" – הרי שהעברת האילן למטע היא נטיעה חדשה המחייבת למנות את שנות הערלה מחדש²⁶.

ב. אם הוא נחשב "נטוע", אך אינו ב"ארץ", וחיסרון זה יוגדר כמהותי – יהיה לו דין "שורש פטור", כמו אילן שניטע לפני כניסת אבותינו לארץ.

ג. אם הוא נחשב נטוע, אך העובדה שאינו ב"ארץ" מהווה רק חיסרון צדדי – ניתן יהיה למנות לו את שנות הערלה מזמן נטיעתו במשתלה, בדומה לאילן שנטעו לסייג ואח"כ חשב עליו למאכל.

ד. ואם הגדל בעש"נ פטור מערלה מפני שאינו "עץ" – מסתבר שיש למנות לו את שנות הערלה מהנטיעה השניה²⁷, כפי שראינו בהברכה שנפסקה.

3. התוספתא בערלה

שאלה זו נידונה בתוספתא (ערלה פ"א ה"ג): "נזרעו בעציץ שאינו נקוב, נשבר וחזר וזרעו בעציץ נקוב, אם יכול לחיות – חייב, ואם לאו – פטור"²⁸. גירסת הרשב"א²⁹ והברכ"י³⁰: "...אם יכול לחיות – פטור, ואם לאו – חייב".

22. ערלה א', י"א, דיני ערלה סעי' י"ח. לענין רבעי נשאר הדבר בספק.

23. תרומות פ"א הכ"ב. מובא במנחת שלמה עמ' שפ"ח.

24. פרק ט' אות כ"ד, כ"ה. מובא בכרם ציון הר צבי עמ' מ"ה, נ"ד.

25. מנחת שלמה עמ' ת"ב.

26. כרם ציון, הר צבי עמ' מ"ב; מנחת שלמה עמ' ת"ז.

27. ע"י מנחת שלמה עמ' ת"ז.

28. זוהי הגירסה בדפוסים, המופיעה גם באו"ז סי' שי"ג. וכך מובא גם ב"תוספתא כפשוטה" עמ' 816 עפ"י כת"י ערפורט.

29. שו"ת הרשב"א ח"ג סי' רכ"ה.

30. ברכ"י יו"ד סי' רצ"ד ס"ק י"א; וכן בית דוד סי' א' דף ג' ד"ה עוד; חזו"א ערלה ב', י"ג; שו"ת ציץ אליעזר ח"א סי' י"ט סעי' א'.

גירסת ריב"ג³¹ בשם הגר"א³²: "נשרשו בעציץ שאינו נקוב, נשבר וחזר ונטען בעציץ נקוב — חייב".

בביאור דברי התוספתא ייתכנו כמה כמה כיווני מחשבה:

א. מדובר, לכל הגירסאות, בעציץ שאינו נקוב מסוג החייב בערלה מפני שדינו כנקוב לאילנות (ראה פרק ג') ולמדנו מהתוספתא שאעפ"כ, בתנאים מסויימים יש למנות לו שנות ערלה מחדש³³. ולפיכך מסתבר שהמעביר שתיל הנמצא בעציץ מסוג הפטור מערלה ודאי שיצטרך למנות לו את שנות הערלה מחדש. בדרך זו הלכו הרב קוק³⁴ והגרי"א³⁵ הרצוג³⁶. והחזו"א³⁷ והגרש"ז אויערבך³⁸ הסתפקו בכך.

ב. מדובר בתוספתא בעציץ שאינו נקוב מסוג שאינו חייב בערלה מהתורה³⁹. ולמדנו לגירסת הגר"א, שאם הצמח הועבר מהעציץ לקרקע יש למנות לו שנות ערלה מחדש בכל מקרה⁴⁰. ולגירסת הרשב"א למדנו, שבתנאים מסויימים לא יהיה צורך למנות שנות ערלה מחדש.

קו מחשבה זה בגירסת הרשב"א מתפצל לשנים:

דעת ה"בית דוד"³⁹ ו"אבן האזל"⁴⁰ שיש לו דין "שורש פטור", ואף הגרש"ז אויערבך³⁷ מסתפק אם לומר כך.

והחזו"א³⁶, בצד אחד של חקירתו נוטה לומר שמונים לו שנות ערלה מהנטיעה הראשונה.

4. סיכום

להלכה מצאנו שלש שיטות בין הפוסקים האחרונים בדין אילן שהתחיל את גידולו במצע מנותק:

- א. לדעת ה"בית דוד"³⁹ ו"אבן האזל"⁴⁰ — אין בו חיוב ערלה כלל, מדין "שורש פטור".
- ב. לדעת הרב קוק³⁴, הגרצ"פ פראנק⁴¹ והגרי"א⁴² הרצוג³⁵ — צריך למנות שנות ערלה מחדש, מפני שרק מעתה נחשב האילן לנטוע.
- ג. לדעת החזו"א³⁶, הגרש"ז אויערבך³⁷ וה"מנחת יצחק"⁴² — ספק אם צריך למנות לו שנות ערלה מחדש.

31. בנוסחאות כת"י על התוספתא ובמנחת בכורים שם. וכך כתבו גם הגרצ"פ פראנק, כרם ציון, הר צבי עמ' מ"ב, והגר"ש ישראלי, ברקאי א' עמ' 86.

32. עי' במאמרו של הרב קלמן כהנא, מפרי הארץ ערלה עמ' מ"ו, שאין ודאות שאכן גירסה זו היא מהגר"א.

33. עי' תוספתא כפשוטה עמ' 7-816 והע' 12.

34. משפט כהן סי' ח' עמ' ט"ז.

35. מפרי הארץ ערלה עמ' ל"ז-ל"ח.

36. ערלה ב', י"ג: דיני ערלה סעי' ל"ב.

37. מנחת שלמה סי' ע' עמ' ת"ת"ב, ת"ז; מפרי הארץ ערלה עמ' מ"ו.

38. כרם ציון הר צבי עמ' מ"ב.

39. בית דוד ח"ב סי' א' דף ג' ד"ה עוד; שו"ת נחלת דוד סי' י"א. ועי' בדברי הגרצ"פ פראנק, כרם ציון הר צבי עמ' מ"ד, המסביר את דבריו.

40. כרם ציון, גידולי ציון עמ' צ"ד.

41. כרם ציון הלכות פסוקות ערלה פרק ז', גאון צבי ס"ק ב'.

42. שו"ת מנחת יצחק ח"ח סי' צ"ב סעי' א'.

מסקנה: מכל האמור עולה, שבאילן שהתחיל את גידולו במצע מנותק לגמרי והועבר למטע, יש להחמיר ולמנות את שנות הערלה מחדש, משעת הנטיעה השניה. וה"מנחת יצחק"⁴² מעיר שבשעת הצורך ניתן יהיה לראות את הדעה המגדירה זאת כספק, כמצטרפת לספיקות נוספים שיימצאו.

פרק ב' – גירי עציץ נקוב

הקדמה

במקומות רבים בהלכה¹ מופיעה ההבחנה בין צמח הגדל בעציץ נקוב לבין הגדל בעציץ שאינו נקוב. העציץ הנקוב נחשב לחלק בלתי נפרד מהקרקע, ואילו העציץ שאינו נקוב נחשב כמנותק לחלוטין. ונשאלת השאלה: מה ההבדל ביניהם? מה עושה את העציץ שאינו נקוב למנותק, ומדוע יש בכוחו של הנקב לחבר אותו לקרקע? לחקירה יסודית זו השלכות רבות ומרחיקות לכת לפרטי הדינים הנוהגים בעציצים.

1. חקירה בגדר עציץ נקוב

בתשובה לשאלה זו² ניתן להציג שלושה מהלכי מחשבה עיקריים:

א. יניקה³: בעציץ שאינו נקוב אין לצמח אפשרות לינוק מים ומינרלים מהקרקע, ובעציץ הנקוב הדבר מתאפשר באמצעות הנקב.

ב. חדירת שרשים⁴: בעציץ שאינו נקוב אין ביכלתו של הצמח לשלוח שרשים לקרקע, בעוד שבעציץ הנקוב הדבר אפשרי.

ג. ביטול כלי⁵: עציץ שאינו נקוב הוא "כלי" גמור לכל דבר, והנקב שבעציץ הנקוב מבטל אותו מלהיות כלי. ואז, העפר שבו מהווה חלק בלתי נפרד מקרקע העולם.

מדברי חז"ל והראשונים ניתן להביא ראיות לכל אחת מהשיטות, וכפי הנראה הדבר שנוי במחלוקת בין הראשונים. יש להזהר מלקבל צד כלשהו של החקירה בצורה החלטית, כי יתכן שגדר עציץ נקוב יהיה מורכב מכמה הגדרות המשלימות זו את זו. במסגרת פרק זה ננסה להציג את הסוגיות העיקריות המבררות את החקירה הזאת:

1. רמב"ם שבת פ"ח ה"ג; גירושין פ"א ה"ח; כלאים פ"א ה"ב ופ"ה ה"טז והכ"ג; תרומות פ"ה ה"טז; טומאת אוכלין פ"ב ה"י; מכירה פ"ג ה"טז.
2. עי' אפיקי ים ח"ב סי' מ"ג; דבר אברהם סי' כ"ה ס"ק ט'; בית יחזקאל (להגר"י סרנא) גיטין סי' ו'; כרם ציון אוצר התרומות עמ' תכ"ט-ת"מ.
3. על ההיבט המדעי של היניקה בעציץ נקוב, ראה במאמרו של מר דב אורלוב, המופיע בספר זה.
4. עי' דברי יחזקאל סי' ב' ס"ק ג', י"א. ועי' הארץ ומצוותיה עמ' צ"ד; מדריך שמיטה לגן הנוי פרק ז' הע' 1.
5. עי' אפיקי ים ח"ב סי' מ"ג; בית יחזקאל גיטין סי' ו'.

2. ראיות לצדדי החקירה

א. נאמר בירושלמי (ערלה פ"א ה"ב): "הנוטע בעציץ שאינו נקוב חייב בערלה. ר' יוסי אומר: מפני שהשרשים מפעפעין אותו. ר' יונה מפיק לישנא: כלי חרס עומד בפני שרשים?"!

ונחלקו המפרשים בטעם הדבר:

לדעת הר"ש⁶, ה"אור זרוע"⁷, הרע"ב⁶, ה"בית יוסף"⁸, הר"ש סיריליאור⁹, הגר"א⁹ וה"פני משה"⁹ – מפני שהשרשים יונקים מהקרקע דרך דפנות העציץ. לדעת ה"משנה ראשונה"⁶, ה"תפארת ישראל"⁶, ה"אגלי טל"¹⁰, ה"דברי יחזקאל"¹¹, הרב קוק¹², הגר"י סרנא¹³ וה"קהלות יעקב"¹⁴ – מפני שהשרשים עתידים לחדור לקרקע דרך הדפנות. ולדעת החזו"א¹⁵ – חומר שאינו יכול לעמוד בפני שרשים, אינו חשוב בכדי לחצוץ בין האילן לבין הקרקע (ולכן הכלי בטל). באופן פשוט נראה, ששלוש הדעות תואמות את שלש האפשרויות בחקירה שהצגנו לעיל.

והגר"ש גורן¹⁶ הוסיף, שמחלוקת זו תלויה במחלוקת שבין ר' יוסי ור' יונה בירושלמי, שלר' יוסי הדבר תלוי ביניקה, ולר' יונה – בחדירת השרשים.

ב. בהמשך הירושלמי שם נאמר: "בעי ר' ירמיה: נטע בו דלעת, מתוך שהוא כנקוב אצל אילן, נקוב הוא אצל זרעים?"

אם נאמר שגדר עציץ נקוב הוא יניקה או חדירת שרשים¹⁷, חקירתו של ר' ירמיה אינה מובנת, שכן אין בכחה של הדלעת לינוק מהקרקע או לשלוח אליה שרשים. אך אם נאמר שגדר עציץ נקוב הוא "ביטול כלי" יובן מדוע ביטול העציץ לגבי האילן יועיל גם לדלעת¹⁸. ויתכן שחקירה זו גופה היא העומדת ביסודה של הבעיא.

ג. נאמר במשנה (שבת צ"ה ע"א): "התולש מעציץ נקוב – חייב, ושאינו נקוב – פטור. ור' שמעון פוטר בזה ובזה".

6. ערלה פ"א מ"ב.

7. ח"א סי' שי"ג.

8. יו"ד סי' רצ"ד.

9. בפירושו לירושלמי שם.

10. קוצר ס"ק י"ב.

11. סי' ב' ס"ק י"א. לדעתו, העובדה שהשרשים חודרים את העציץ מחשיבה את האילן לנטוע. וכן כתב ה"בית יחזקאל", גיטין סי' ו' סעי' א' ד"ה וכן.

12. משפט כהן סי' ח' עמ' ט"ז.

13. בית יחזקאל גיטין סי' ו' סעי' א' ד"ה וכן.

14. גיטין סי' ו' ס"ק א'.

15. ערלה א', י"ז. וכ"כ ה"בית יחזקאל" גיטין סי' ו' סעי' א' ד"ה וכן.

16. תחומין א' עמ' 153.

17. עי' דברי יחזקאל סי' ב' ס"ק י"א, שאם "חדירת שרשים" פירושה שהולכים אחר מה שעתיד להיות, הרי צפוי שהאילן יבקע את העציץ והדלעת תוכל לחדור בעקבותיו.

18. עי' בית יחזקאל גיטין סי' ו' סעי' א' ד"ה וכן.

ובגמרא: "בעי ההוא סבא: שורש כנגד נקב, מהו? ...ומודה ר"ש שאם ניקב בכדי טהרתו... ומודה ר"ש שאם ניקב למטה מרביעית..."
 בהסבר המחלוקת שבין ר' שמעון וחכמים נחלקו הראשונים¹⁹:
 לדעת רש"י²⁰, הר"ן²¹ והמאירי²⁰ — חכמים סוברים שהעציץ מתחבר ע"י יניקה²²,
 ור"ש סובר שצריך ביטול כלי.
 לדעת הריטב"א²³ — גם ר"ש סובר שהעציץ מתחבר ע"י היניקה, אלא שהוא מצריך יניקה חשובה יותר.
 ולדעת רבינו חננאל²⁴ — העציץ נחשב מחובר בגלל האפשרות שהשרשים יגיעו לקרקע, ור"ש וחכמים נחלקו בשיעור הנקב הדרוש לחדירת השרשים.

ד. נאמר בגמרא (שבת צ"ה ע"ב): "אמר רבא: חמש מידות בכלי חרס: ניקב ככונס משקה — ... ניקב כמוציא משקה — ... ועדין כלי הוא להכשיר את הזרעים. ניקב כשורש קטן — טהור מלהכשיר בו זרעים, ועדיין כלי הוא לקבל בו זיתים. ניקב כמוציא זית — ... ניקב כמוציא רימון — ..."
 ממימרא זו נראה שגדר עציץ נקוב הוא "ביטול כלי"²⁵, ככל שאר הדינים המוזכרים לענין טהרת כלים.

ה. נאמר במשנה (עוקצין פ"ב מ"י): "כלי גללים וכלי אדמה שהשרשים יכולין לצאת בהן, אינם מכשירים את הזרעים. עציץ נקוב אינו מכשיר את הזרעים (לקבלת טומאה, מפני שהוא מחובר לקרקע), ושאינו נקוב — מכשיר את הזרעים. כמה הוא שיעור של נקב? — כדי שיצא בו שורש קטן".

ממשנה זו נראה שגדר עציץ נקוב הוא באפשרות לחדירת שרשים²⁶. ומסיבה זו מובן גם כן, מדוע שיעור הנקב הוא "כשורש קטן" דווקא.

ו. בהמשך המשנה נאמר: "מלאהו עפר עד שפתו, הרי הוא כטבלא שאין לה לזבז (— שוליים).

בהסבר המשנה נחלקו המפרשים:
 לדעת הרמב"ם²⁷, טבלא שאין לה לזבז אינה מכשירה את הזרעים מפני שאין היא

19. עי' בית יחזקאל גיטין סי' ו', שלכו"ע גדר עציץ נקוב הוא ביטול הכלי והמחלוקת היא בתנאי הביטול.

20. בפירושו למשנה. וכן במלאכת שלמה, כלאים פ"ז מ"ח, בהסבר דעת ר"ש. ועי' בית יחזקאל שם סעי' ב' ד"ה ולכן, שלרש"י ור"ח אליבא דרבנן יש צורך בשניהם: גם ביניקה וגם בביטול הכלי.

21. חידושי הר"ן למסכת שבת, שנכתבו ע"י תלמידו.

22. כך מסבירים בדעת חכמים, גם הרי"ד, שם, וריא"ז, סי' י"א.

23. חידושי הריטב"א למסכת שבת יוחסו אליו בטעות, ואינם אלא חידושי הר"ן עצמו.

24. שבת צ"ז ע"א.

25. אפיקי ים סי' מ"ג דף ק"ז ד"ה אכן.

26. עי' משנה למלך הלכות בכורים פ"ב ה"ט ד"ה ודע דכלי גללים, שהוסיף אפשרות נוספת בפירוש המשנה והיא: שהעובדה שהשרשים יכולים לצאת מוכיחה שיש יניקה כבר מעתה. ועי' דברי יחזקאל סי' ב' ס"ק ג', שהבחין בין גדר עציץ נקוב לטומאת אוכלין, לשאר דיני התורה, שבטומאת אוכלין הדבר תלוי בחדירת השרשים ובשאר דיני התורה — ביניקה.

27. בפיה"מ שם ובהלכות טומאת אוכלין פ"ב הי"ב.

כלי, וכן עציץ המלא עפר עד שפתו בטל בכך מתורת כלי ואינו חשוב לחצוץ בין הקרקע לבין מה שבתוכו.

ולדעת הר"ש²⁸ והרע"ב, הטבלא אינה מכשירה את הזרעים מפני שיש "קשר עין" בין העפר שעל גביה לבין קרקע העולם. וכן בעציץ המלא עפר עד גדותיו, מדובר במקרה שיש "קשר עין" בין העפר שבמרומי העציץ לבין קרקע העולם, המאפשר את יניקת העציץ מן הקרקע.

א"כ, לדעת הרמב"ם, גדר עציץ נקוב הוא ביטול כלי²⁹, ולדעת הר"ש והרע"ב – יניקה.

ז. נאמר במשנה (עוקצין פ"ב מ"ט): "קישות שנטעה בעציץ והגדילה ויצאה חוץ לעציץ – טהורה".

ונחלקו המפרשים בפירוש המשנה:

לדעת הר"ש³⁰ והראב"ד³¹ – מדובר בעציץ שאינו נקוב, והענפים הבולטים החוצה מחברים את כל הצמח לקרקע, מפני שהם יונקים ממנה.

ולדעת הרמב"ם³² – מדובר בעציץ נקוב, ולמדנו מהמשנה שאף הענפים הירצאים החוצה נחשבים מחברים לקרקע מכח הנקב שבעציץ. אבל בעציץ שאינו נקוב, ודאי שאין בכח הענפים לחבר אותו לקרקע.

נראה שמחלוקתם תלויה בחקירה שהבאנו לעיל³³:

אם גדר עציץ נקוב הוא יניקה – הרי שיש פה יניקה.

ואם גדר עציץ נקוב הוא ביטול הכלי – הרי שעציץ זה הוא "כלי" שלם.

ח. רש"י (מנחות פ"ד ע"ב, ד"ה בספינה) "של חרס – מביא (ביכורים) וקורא, משום דשל ארץ היא".

ונראה שכוונתו לומר שכלי עץ מהווה חציצה אם אינו נקוב, אבל חרס, אף שאינו נקוב, אינו חוצץ, משום שהוא "מין אדמה", והיינו משום ביטול הכלי³⁴.

ט. רבינו תם (מנחות פ"ה ע"א תד"ה כאן): "ונראה לר"ת דבעציץ של חרס מהניא נקיבה (להחשיבו כמחובר) אבל בשל עץ אפי' נקוב לא מהני מיד".

28. הר"ש מביא גם דעה אחרת, שעציץ המלא עפר בטל מתורת כלי רק לענין המים שבו ולא לענין הזרעים, שהם נחשבים מנותקים מפני שאינם יונקים.

29. לשאלה אם ניתן להביא ראיה מדיני טומאת אוכלין לנושאים אחרים, ראה לקמן פרק ו' סעי' ו'.

30. בפירושו למשנה שם.

31. טומאת אוכלין פ"ב ה"ט.

32. בפירושו למשנה ובהלכות טומאת אוכלין שם.

33. אפיקי ים ח"ב סי' מ"ג דף ק"ז ד"ה אולם, אבל.

34. דברי יחזקאל סי' ב' ס"ק ד'; הגרצ"פ פראנק, כרם ציון הר צבי עמ' מ"ז; וכך כתב הגר"ש ישראלי במאמרו בספר זה, פרק ב' סי' י'. ועיי' רמב"ן, גיטין כ"א ע"ב ד"ה כתבו, שכתב בדעת רש"י שיש צורך בשני התנאים: יניקה וביטול הכלי, וזה מועיל למצוות התלויות בארץ. אבל אינו נחשב "מחובר" לענין גיטין וכדו', עד שיהיה נקוב ממש. ועיי' תוס' הרא"ש גיטין ז' ע"ב שהסביר בדעת רש"י שהחרס נחשב לנקוב מפני שהוא מחלחל והצמח יונק דרכו ותכונה זו נובעת מכך שהוא "מין אדמה", ואין זה נוגע לביטול הכלי. ועיי' אפיקי ים סי' מ"ג דף ק"ח ד"ה ומ"ש. יש לציין שבכלל הסוגיות האחרות מסביר רש"י שעציץ נקוב נחשב למחובר בגלל שיש יניקה.

ולדעתו, נראה שלחיבור הצמח לקרקע יש צורך גם ביניקה וגם בביטול הכלי³⁵.

י. **תשובת הרא"ש** (כלל ב' סי' ד'): "ראה לי דלא איירי בגמ' לפטור אלא מן הזרוע בדבר המיטלטל... אבל בנידון זה, שמילא הגג עפר ונטע בו כרם, שהוא דבר קבוע, עדיף טפי מעציץ נקוב... כיון שהוא מחובר וקבוע ויונק מן הארץ".
ונראה שהמיוחד בדבר המחובר לקרקע הוא בכך שהוא בטל לקרקע שתחתיו, ואף שהצמח יונק רק מהעפר שעליו³⁶. ממהלך מחשבה זה מסיק ה"אגלי טל"³⁷ מסקנה מרחיקת לכת, שהזרוע בכלי שאינו נקוב שהוא כבד מאוד ואינו מיטלטל – נחשב לזרוע בארץ, והיינו משום ביטול הכלי.

יא. נאמר בגמרא (שבת פ"א ע"ב): "אמר אביי: פרפיסא... היה מונח ע"ג קרקע והניח ע"ג יתידות – חייב משום תולש..."

ונחלקו הראשונים בטעם הדבר:
לדעת הגהות אשר"י³⁸ – אסור מדרבנן, מפני שהמגביה את העציץ מן הקרקע מצמצם את יניקתו ממנה. וכנראה, זוהי גם דעת רש"י³⁹, תוס'⁴⁰ והר"ן⁴¹.
לדעת הריב"א⁴² – אסור מהתורה, מפני שההגבהה מפסיקה את היניקה לחלוטין.
לדעת ר"ח⁴³ והערוך⁴⁴ – אסור מהתורה, מפני שהגבהה הפרפיסא מונעת את האפשרות לחדירת שרשי הצמח לקרקע.
לדעת הרמב"ם⁴⁵ – אסור מהתורה, ונראה שזה מפני שבאוויר אין הפרפיסא מתבטל לקרקע⁴⁶.

3. מסקנה

בשו"ע בהלכות שבת (סי' שי"ב סעי' ג'), נפסק להלכה כדעה האומרת שאיסור הגבהה

35. הגר"ש ישראל, במאמרו בספר זה, פרק ג' סעי' ב', ועי' תוס' הרא"ש גיטין ז' ע"ב, שבחרס מועילה הנקיבה לר"ת רק מפני שהחרס הוא חומר מחלחל וזה הנותן משמעות חשובה לנקיבת העציץ.
36. עי' נטע הילולים סי' ח' בזרע גד אות מ', בשם הגר"ז מלצר. וע"ע בדברי הגר"ז אויערבך, כרם ציון הלכות פסוקות שביעית פרק ג', גידולי ציון ס"ק ב'.
37. קוצר אות ג' וס"ק י', עפ"י רמב"ם טומאת מת פ"ב ה"ב. ועי' שו"ע או"ח סי' שי"ד סעי' א' ומ"ב ס"ק ב', וסי' ש"ח סעי' ב'.
38. שבת פרק ח' סי' ב' ד"ה אעפ"י.
39. שבת פ"א ע"ב ד"ה חייב משום תולש.
40. שם ד"ה והניחו; גיטין ז' ע"ב ד"ה דילמא. לדעת התוס' יש חיבור באוויר והגבהה העציץ אסורה מדרבנן, ומסתבר שזה משום צמצום היניקה. ראה לקמן פרק ד' סעי' 3.
41. שבת שם ד"ה האי, חייב.
42. מובא באו"ז הלכות שבת סי' נ"ו.
43. שבת פ"א ע"ב ד"ה אמר אביי.
44. ערך פרפיסא. מובא באו"ז סי' נ"ו.
45. שבת פ"ח ה"ו.
46. עי' אפיקי ים ח"ב סי' מ"ג דף ק"ח ד"ה אמנם; בית יחזקאל גיטין סי' ו' סעי' א'. ועי' בית יחזקאל שם שמחלק בדעת הרמב"ם בין גבושיות לבין צרור ועציץ נקוב, שבהגבהתם אין איסור תורה. ושמעתי מהגר"ש ישראלי, שהסביר בדעת הרמב"ם שלא עצם היניקה יוצר את החיבור, אלא שהיא מבטלת את הכלי מלהוות חציצה, ובאוויר לא שייך ביטול כלי. ועי' במאמרו של הגר"ש ישראלי, ברקאי א' עמ' 88.

צרור הוא מדרבנן⁴⁷, כדעת הסוברים שבהגבהה יש צמצום ליניקה.
 עפ"י דברי השו"ע ועפ"י דעת רוב הראשונים, ניתן להסיק שגדר עציץ נקוב הוא
 יניקה⁴⁸.

פרק ג' – החומר שממנו עשוי העציץ

הקדמה

העציצים, המשטחים המנתקים ושולחנות העבודה המצויים במשתלות, עשויים
 מחומרים רבים ומגוונים: עץ, מתכת, פלסטיק, בטון ועוד.
 מה דינם של חומרים אלו? האם יש לנקוב אותם כדי להחשיב את הצמחים שבהם
 למחוברים?

1. חרס ועץ.

הגמרא (מנחות פ"ד ע"ב) מבחינה בין כלי עץ לחרס לענין הבאת ביכורים ואומרת:
 "עציץ אעציץ לא קשיא, כאן בעציץ נקוב כאן בשאינו נקוב. ספינה אספינה לא קשיא, כאן
 בשל עץ וכאן בשל חרס".

ובירושלמי (ערלה פ"א ה"ב) נאמר: "הנוטע בעציץ שאינו נקוב – חייב בערלה, מפני
 שהשרשים מפעפעים אותו. ר' יונה מפיק לישנא: כלי חרס עומד בפני השרשין?! ר'
 ירמיה בעי: נטע בו דלעת, מאחר שהוא נקוב אצל האילן, כנקוב הוא אצל הזרעים?"

ונחלקו הראשונים בדינם של החומרים השונים:

א. לדעת ר"ת במנחות¹ – בכלי חרס מועילה נקיבה להחשיבו למחובר, ובעץ נקיבה
 לא מועילה.

ב. לדעת ר"ת בגיטין², הרשב"ם³, הרמב"ן⁴, הרשב"א⁵, הר"ן⁶, הריטב"א⁷, רבינו

47. מג"א ס"ק ג'; בה"ל סי' של"ו סעי' ח' ד"ה אפילו.

48. כרם ציון אוצר התרומות עמ' תל"ז.

1. מנחות פ"ה ע"א תוד"ה כאן. ועי' כרם ציון הר צבי עמ' מ"רמ"ז, שהבחנה זו נאמרה רק לזרעים ולא
 אילנות.

2. גיטין ז' ע"ב תוד"ה עציץ; מנחות שם; שבת צ"ה ע"ב תוד"ה טהור.

3. מובא בתוס' בגיטין ובמנחות שם. ראייתו עוסקת בזרעים.

4. גיטין ז' ע"ב ד"ה באנו; כ"א ע"ב ד"ה כתבו. מדבריו מוכח שהוא מדבר על זרעים בלבד, ובאילן אינו
 מחלק בין חרס לעץ.

5. גיטין ז' ע"ב ד"ה אמר. הרשב"א מדבר בזרעים ודעתו באילנות אינה ברורה.

6. חידושי הר"ן, גיטין ז' ע"ב ד"ה עפר; כ"א ע"ב ד"ה כתבו. הר"ן מדבר בפירוש בזרעים ומעמיד את
 הסוגיא במנחות בביכורי חיטים, אך דעתו באילנות אינה מפורשת.

7. עי' חידושי הריטב"א בהוצאת מוסד הרב קוק, גיטין ז' ע"ב ד"ה א"ר זירא. החידושים המיוחסים
 לריטב"א למסכת גיטין הם משל רבינו קרשקש.

קרשקש⁸, האו"ז⁹ והגר"א בשנו"א¹⁰ — חרס צריך נקיבה כדי להיחשב מחובר ועץ אינו צריך נקיבה.

ג. לדעת רש"י¹¹, תוספות חכמי אנגליה¹², רבינו ירוחם¹³, הרא"ש¹⁴, הטור¹⁵ והרע"ב¹⁶ — עץ צריך נקיבה וחרס אינו צריך נקיבה.

ד. לדעת הראב"ד¹⁷ — אין הבדל בין עץ לחרס, ושניהם צריכים נקיבה.

ה. דעת הרמב"ם¹⁸, לפי הדב"ז¹⁹, המשל"מ²⁰ וערוה"ש העתיד²¹ — כר"ת בגיטין², שחרס צריך נקיבה ועץ אינו צריך נקיבה.

ולפי הגר"א²², ה"בית דוד"²³, ערוה"ש²⁴ וה"בית יחזקאל"²⁵ — כראב"ד¹⁷, שאין הבדל בין חרס לעץ.

מתוך הסוגיא במנחות²⁶ לא ברור אם מדובר בה בביכורי אילן או בביכורי תבואה וגם מדברי רבים מן הראשונים לא ברור אם דיברו באילנות או בזרעים, ולשאלה זו השלכה חשובה לענייני ערלה. לענין זה ניתן, מתוך עיון בדברי הראשונים, לראות שלוש שיטות:

8. בחידושים המיוחסים להריטב"א גיטין ז' ע"ב ד"ה אר"י. רבינו קרשקש מדבר בפירוש בזרעים, כר"ן.
9. ח"א סי' ש"ג.
10. שנו"א ערלה פ"א מ"ב; חלה פ"ב מ"ב.
11. מנחות פ"ד ע"ב ד"ה בספינה של חרס; גיטין ז' ע"ב ד"ה עפר חו"ל. ועי' חזו"א, ערלה א' ט"ז אות א', המדייק מדברי רש"י בגיטין, שהוא מדבר בזרעים. בהסבר דעת רש"י ראה פרק ב' סעי' 2.
12. גיטין ז' ע"ב ד"ה עפר.
13. ספר אדם נתיב כ"א ח"ב. דבריו נאמרו לענין ערלה.
14. תוס' הרא"ש גיטין ז' ע"ב ד"ה עציץ; פי' הרא"ש ערלה פ"א מ"ב; הלכות קטנות ערלה סי' ג'. ועי' פירוש הרא"ש חלה פ"ב מ"ב. בדבריו עוסק הרא"ש באילנות, ובדעתו לזרעים נחלקו האחרונים: יש אומרים שלזרעים כל חומר צריך נקיבה: משל"מ ביכורים פ"ב ה"ט ד"ה הגדל; חזו"א ערלה א' ט"ז אות א'; א' י"ז; שביעית כ"ב, א'.
- יש אומרים שלדעת הרא"ש דין זרעים כדן אילנות: בית דוד ח"ב סי' א' דף א' ד"ה והרב, ולענ"ד; ערוה"ש חו"מ סי' ר"ב סעי' ז'; רש"צ פריד, נטעי הכרם ערלה עמ' צ"ג; הגר"ש ישראלי, במאמרו בספר זה פרק ב' סעי' י'.
15. יו"ד סי' רצ"ד, בהלכות ערלה.
16. ערלה פ"א מ"ב. ועי' תוי"ט שם, שהוכיח מפ"י הרע"ב לחלה פ"ב מ"ב שלזרעים כל חומר צריך נקיבה.
17. טומאת אוכלין פ"ב הי"א. מדובר שם בזרעים. בהלכות מע"ש ונט"ר אין הראב"ד משיג על הרמב"ם האומר שכל חומר נחשב כנקוב ומשמע שמסכים לדבריו. ועי' משל"מ, ביכורים פ"ב ה"ט ד"ה הגדל, ובית דוד סי' א' דף ג' ד"ה עוד, שדעת הראב"ד באילנות כר"ת. וצ"ע.
18. עי' רמב"ם גירושין פ"א ה"ח; תרומות פ"א הכ"ג; מע"ש ונט"ר פ"י ה"ח; טומאת אוכלין פ"ב הי"א. בהלכות אלו מתייחס הרמב"ם לסוגיות שעל פיהן חלקו הראשונים בנושא זה, אך בשום מקום אינו מבחין בין חרס לעץ. ועי' הלכות כלים פ"ט ה"ב, שחרס צריך נקיבה.
19. מע"ש ונט"ר פ"י ה"ח.
20. ביכורים פ"ב ה"ט ד"ה ודע שרבינו עובדיה.
21. תרומות סי' נ"ז סעי' ח'.
22. או"ח סי' של"ו סעי' ח' ד"ה בין.
23. ח"ב סי' א' דף ג' ד"ה ודברי הרמב"ם; דף ד' ד"ה תבנא.
24. חו"מ סי' ר"ב סעי' ז'. ראה הע' 12 וצ"ע.
25. גיטין סי' ו' סעי' א' ד"ה אכן.
26. עי' חזו"א ערלה א' ט"ז אות א'; ובמאמרו של הגר"ש ישראלי בספר זה, פרק ב' סעי' ד' — ז'.

א. לדעת רש"י¹¹ (לפי המשל"מ²⁷) ר"ת² (לפי האג"ט²⁸, ה"בית דור²⁹ והגרצ"פ פראנק¹) הרמב"ם³⁰, הראב"ד¹⁷ והרמב"ן⁴ — באילנות אין הבדל בין חרס לעץ.
 ב. לדעת רש"י¹¹ (לפי הכנת כמעט כל הראשונים³¹ והאחרונים³²) רבינו ירוחם¹³, הרא"ש¹⁴, הטור¹⁵, והרע"ב¹⁶ — באילנות, חרס א"צ נקיבה ועץ צריך נקיבה.
 ג. לדעת ר"ת בגיטין² (לפי הכנת הגר"א באו"ח³³, "כרם ציון"³⁴ והגר"ש ישראל³⁵) הר"ש³⁶ והאו"ז³³ — עץ אינו צריך נקיבה וחרס צריך נקיבה. לדעה זו, התלמוד הבבלי חולק על הירושלמי והלכה כבבלי.

להלכה

השו"ע³⁷ אינו מבחין בין חרס לעץ לענין ערלה. (ובזרעים³⁸ הוא מסתפק בין שיטת רש"י לר"ת בגיטין).

האחרונים הסתפקו בטעם דברי השו"ע בהלכות ערלה:
 לדעת הגרש"ז אויערבך³⁹ השו"ע מסתפק באילנות כמו בזרעים והכרעתו שכל החומרים חייבים בערלה היא מספק, לחומרא, וא"כ לא יהיה ניתן להסתמך עליה לקולא למנין שנות הערלה.

ולדעת הגר"ע יוסף⁴⁰, השו"ע הכריע בוודאות שכל חומר חייב בערלה.
 ה"אגלי טל"⁴¹ הכריע אף הוא שבאילנות אין להבחין בין חרס לעץ, (ובזרעים הוא פוסק כר"ת, שעץ אינו צריך נקיבה וחרס צריך נקיבה).
 החזו"א⁴² פוסק כמו הרא"ש והטור — שחרס אינו צריך נקיבה לענין ערלה ועץ צריך נקיבה. (בזרעים⁴³ הוא פוסק כראב"ד, שכל חומר צריך נקיבה).

עד כה עסקנו בחיוב ערלה מן התורה. האם יש חיוב ערלה מדרבנן בעציץ הנחשב למנותק? בשאלה זו נחלקו הפוסקים:

27. משל"מ ביכורים פ"ב ה"ט ד"ה עוד ראיתי.
28. קוצר ג' ס"ק י"א.
29. ח"ב סי' א' דף ג' ד"ה עוד.
30. מע"ש ונט"ר פ"י ה"ח.
31. כך מוכח מקושיות הראשונים על רש"י מסוגיות העוסקות בזרעים.
32. שנו"א ערלה פ"א מ"ב; בהגר"א או"ח סי' של"ו סעי' ח'; יו"ד סי' רצ"ד ס"ק ס"ד; בית דוד ח"ב סי' א' דף ג' ד"ה עוד נראה; נטעי הכרם ערלה עמ' צ"ג; ובמאמרו של הגר"ש ישראלי בספר זה, פרק ד'.
33. סי' של"ו סעי' ח' ד"ה בין. ועי' בהגר"א חו"מ סי' ר"ב ס"ק ט"ז שפירושו זה הוא עיקר, וכ"כ הבית דוד ח"ב סי' א' דף א' ד"ה גם הגאון. וע"ע שביתת השבת מלאכת קוצר, באר רחובות אות י"ב; ברכת אליהו או"ח סי' של"ו ס"ק י' הע' 2.
34. הלכות פסוקות ערלה פרק ז' הע' 41.
35. במאמרו בספר זה, פרק ד'.
36. ערלה פ"א מ"ב, חלה פ"ב מ"ב. ועי' חזו"א שביעית כ"ב, א'.
37. יו"ד סי' רצ"ד סעי' כ"ו.
38. או"ח סי' של"ו סעי' ח'; חו"מ סי' ר"ב סעי' י"ב.
39. מנחת שלמה עמ' ת'.
40. מפרי הארץ ערלה עמ' ס"א.
41. מלאכת קוצר ג"ד'.
42. דיני ערלה סעי' ל"ב.
43. שביעית כ"ב, א'.

עציץ חרס דקורטיבי

עציץ פח במשתלה

לדעת החזו"א⁴² — יש בו חיוב ערלה מדרבנן.
ולדעת הגרש"ז אויערבך⁴⁴ והגר"ש ישראל⁴⁵ — אין בו חיוב ערלה כלל.

2. כלי מתכת

בימינו, כמעט ואין מגדלים עצים בעציצי חרס ועץ, אלא בקופסאות פח או בשקיות נילון. לכן חשוב למצוא את ההגדרה לפיה נוכל לסווג את החומרים השונים. בטעם חיוב ערלה בעציץ שאינו נקוב נחלקו המפרשים, כפי שראינו בפרק ב' (סעי' א2). לדעת האו"ז וסיעתו⁴⁶ — ישנה יניקה דרך דפנות העציץ, ולכן האילן נחשב למחובר. לדעת המשנ"ר וסיעתו⁴⁷ — סופם של השורשים לנקוב את העציץ. לדעת החזו"א — חומר שאינו עומד בפני חדירת שרשים אינו חומר חשוב להוות חציצה.

ולדעת כמה מפרשים בדעת רש"י⁴⁸ — בחרס, שהוא מין אדמה, מין במינו אינו חוצץ. בדרך כלל, כל חומר שישנה יניקה דרכו, הוא גם חדיר לשרשים, אבל אין זה הכרחי.

בדין כלי חרס ועץ חזקים ועבים עד כדי כך שאין דרכם יניקה נחלקו האחרונים: לדעת המשל"מ⁴⁹ וה"בית דוד"⁵⁰ — דינם כאינם נקובים. וכך מובא גם ב"כרם ציון"⁵¹. ולדעת הגרש"ז אויערבך⁵² — אין מקום להבחנות, דלא פלוג רבנן.

בכלי מתכת ישנה מחלוקת דומה:

לדעת ר' אליהו גוטמאכר⁵³, החזו"א⁴², הגריא"ה הרצוג⁵⁴, ה"גידולי ציון"⁵⁵, הגר"ש ישראל⁵⁶ והגר"ע יוסף⁵⁷ — כלי מתכת נחשב למנותק מן התורה. וכך הורתה הרבנות הראשית בשנת השמיטה תשי"ט לענין עציצי פח⁵⁸. לדעת הגרש"ז אויערבך⁵⁹ וה"ציץ אליעזר"⁶⁰ — יתכן שחייב בערלה מן התורה, דלא פלוג. והגרצ"פ פראנק⁶¹ הסתפק בזה.

44. כרם ציון הלכות פסוקות שביעית פרק ג', גידולי ציון ס"ק ד'.
45. במאמרו בספר זה, פרק ה'.
46. הר"ש, הרע"ב, הב"י, הרש"ס, הגר"א והפנ"מ.
47. התפא"י, האג"ט, הדברי יחזקאל, הרב קוק, הגר"י סרנא והקהילות יעקב.
48. ראה פרק ב' הע' 43.
49. ביכורים פ"ב ה"ט ד"ה ודע דכלי גללים.
50. ח"ב סי' א' דף ד' ד"ה ומעתה.
51. הלכות פסוקות ערלה פרק ז', גידולי ציון ס"ק ה'.
52. ברקאי א' עמ' 171. ועי' מנחת שלמה עמ' ת', תי"ב.
53. בפירושו למשנה, כלאים פ"ז מ"ח.
54. מפרי הארץ ערלה עמ' ל"ד-ל"ט.
55. כרם ציון הלכות פסוקות ערלה פרק ז' ס"ק ה'.
56. במאמרו בספר זה, פרק ה' סעי' א'.
57. מפרי הארץ ערלה עמ' ס"ג.
58. בצאת השנה עמ' מ"ח סי' א' סעי' ג'.
59. מפרי הארץ ערלה עמ' מ"ו; מנחת שלמה עמ' ת', תי"ב. ברקאי ג' עמ' 171.
60. שו"ת ציץ אליעזר ח"א סי' י"ט סעי' ל"ט ס"ק ט'.
61. כרם ציון, הר צבי עמ' מ"ז-מ"ט. הגרצ"פ תולה את השאלה הזאת במחלוקת אם עש"נ חייב בערלה בגלל היניקה או בגלל חדירת השרשים.

שתילים על משטח עץ

שתילים מונחים על בלוקים

הצילומים נעשו במשתלת "דבורי-אור", כפר חיים
על כך ועל עזרתם הרבה נתונה להם תודתנו.

והגר"ש ישראל⁶² הוסיף, שיש מקום לחלק בין מתכת עמידה לבין מתכת העשויה להחליר, שסופם של השרשים לחדור דרכה לקרקע.

3. כלי אבן לסוגיהם

כלי אבן הם נדירים ולכן כמעט לא דנו בהם הפוסקים⁶³. לדעת מומחים, האבן אינה חדירה למים אבל שרשי אילנות יכולים להבקיע אותה. הפוסקים⁶⁴ שהתייחסו לכלי אבן הגדירו אותם ככלי מתכת.

בטון⁶⁵, לדעת מומחים, דומה לחרס בכך שהוא חדיר למים. כן הוא חדיר לשרשים חזקים, כאבן. אך אין ספק בכך שמידת החדירות שלו למים ולשרשים פחותה בהרבה מחרס ועץ, שבהם דנו הראשונים. להלכה, הורתה הרבנות הראשית⁶⁶ בשנת השמיטה תשי"ט שבטון מנתק אף לאילנות.

בלוק, במבט ראשון ניתן לראות אותו כחרס, שכן ההוא נקבובי ואוורירי כמותו ואף יותר. אך אין הדבר כך בהכרח. שכן הבלוק מורכב מגרגרי חצץ קטנים המודבקים זה לזה במלט, וא"כ, זהו חומר בלתי חדיר למים שבין חלקיו ישנם רווחים קטנים, ויתכן, א"כ, שדינו של הבלוק יהיה תלוי בדין צירוף נקבים, שיידון לקמן בפרק ה' (סעי' 3). **אספלט** דומה לבטון, אם כי הוא חדיר מעט יותר למים ולשרשים. **אסבסט** דינו, לענין שביעית, כאבן, והגדל בו נחשב למנותק⁶⁷.

4. פלסטיק ומוצריו

כלי פלסטיק ושקיות גילון דומים בתכונותיהם לכלי מתכת, ואין הם חדירים למים או לשרשים, אם הם שלמים וחזקים⁶⁸. לכתחילה הורו פוסקים רבים⁶⁹ להתייחס אליהם כאל כלי מתכת, לחומרא. בדיעבד, לדעת הגר"ע יוסף⁷⁰ והגר"ש גורן⁷¹ – יש להקל בשקיות פלסטיק, ולהגדיר אותן כנקובות למנין שנות ערלה.

62. כשיחה בע"פ.

63. עי' בשאלה ששאל ר' אבא מרי הירחי את הרא"ש, מנחת קנאות עמ' 108, שהסתפק בדינם של כלי אבן.

64. חי' ר' אליהו גוטמאכר כלאים פ"ז מ"ח; שביתת השבת קוצר ס"ק ט'. ועי' שו"ת חלקת יעקב ח"ג סי' קס"ג. וע"ע תוס' חדשים ערלה פ"א מ"ב, שסלע אינו חדיר לשרשים.

65. בענין מרצפות, עי' במאמרו של הרב אליקים שלג, הליכות שדה 48 עמ' 23.

66. בצאת השנה עמ' מ"ח סי' א' סעי' ג' והע' 7.

67. מדריך שמיטה לגן הנוי פרק ז' סעי' ז' וא': שביעית להלכה ולמעשה פרק ז' סעי' ג'.

68. דעת מומחה.

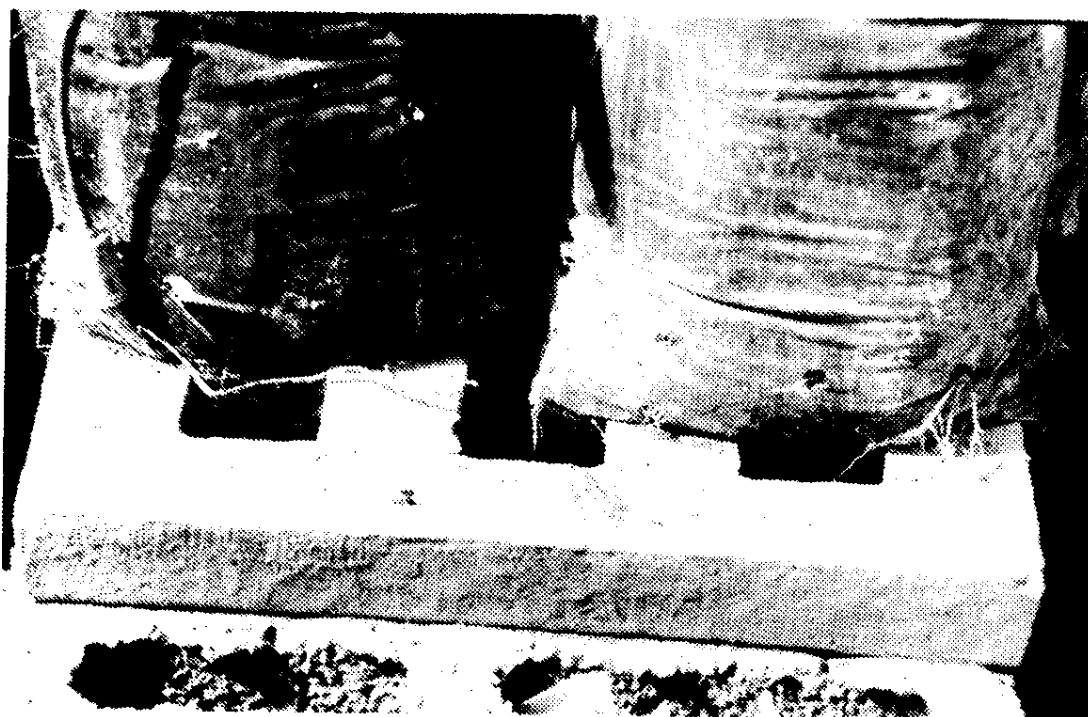
69. הגר"מ אליהו, הארץ ומצוותיה עמ' צ"ד; הגר"ש גורן, תחומין א' עמ' 153. ועי' שו"ת חלקת יעקב ח"ב סי' קס"ז, שהדבר תלוי בחומר הגלם ממנו מיוצר הפלסטיק. והגר"נ קרליץ הורה, לענין שביעית, שפלסטיק קשיח דינו כמתכת: שביעית להלכה ולמעשה פרק ז' הע' 8; מדריך שמיטה לגן הנוי פרק ז' סעי' ז' וא'.

70. מפרי הארץ ערלה עמ' ס"א. מעיקר הדין הוא נוטה להקל בפלסטיק, אך כתב להחמיר לכתחילה.

71. תחומין א' עמ' 157.

אריג נילון במשתלה. ניתן לראות את העשבים ששרשיהם חדרו דרכו לקרקע

שתילים על מישטח בטון מוגבה

ולדעת הגר"ש ישראל⁷² וה"מנחת יצחק"⁷³ — יש להחמיר מספק. כלי קל-קר, דינם ככלי פלסטיק לכל דבר, כי תכונותיהם, לדעת מומחים, זהות.

במשתלות רבות ישנם אריגי נילון חזקים וצפופים, המשמשים כמשטח מנתק. אריגים אלו חדירים למים ולשרשים יותר מחרס ועץ, ולכן מסתבר לומר שאינם מנתקים.

בהגהות אשרי⁷⁴ נאמר: "אם הפסיקו לגמרי, בעצים או בבגד, דפסיק יניקתו לגמרי — שי"ך בו תלישה ונטיעה מדאורייתא".

מדבריו משמע, שבגד אכן מנתק⁷⁵, אך לא ברור באיזה בגד דיבר, אם בבגד בד ארוג או בבגד עור שהוא אטום יותר.

5. שקיות נילון

במקרים רבים יכולים שרשי האילן לפוצץ את שקית הנילון במשך הזמן ולחדור לקרקע. מה יהיה, א"כ, דינם של אותם צמחים היכולים לפוצץ את השקית? שאלה זו תלויה במחלוקת שהובאה לעיל⁷⁶ בסעי' 2, בטעם חיוב ערלה בעציץ שאינו נקוב:

לפי האו"ז⁴⁶ וסיעתו, הסובר שהדבר נובע מהיניקה — דינם כעציצים שאינם נקובים, כי אין יניקה דרך החומר.

לפי החזו"א, התולה זאת בחדירות החומר לשרשים — דינם כעציצים שאינם נקובים, כי החומר אינו חדיר.

ולפי המשנ"ר וסיעתו⁴⁷, הסוברים שהדבר נובע מאפשרות השרשים לחדור בפועל — יש לדון את העציץ ע"ש סופו ולהחשיבו לנקוב.

לדעה זו יש לברר, האם ישנה הגבלת זמן לאפשרות חדירת השרשים? האם חדירת שרשים הצפויה בעוד ארבע שנים, מעבר לשנות הערלה, תחשיב אף היא את הצמח למחובר מעכשיו⁷⁷?

72. כך הורה לנו בשיחה בע"פ, והוסיף, שספק זה נחשב לספק "חסרון ידיעה", שאינו מצטרף לספק ספיקא.

73. ח"ח סי' צ"ב סעי' ד'.

74. שבת פרק ח' סי' ב' ד"ה אעפ"י. דבריו הובאו להלכה ע"י הפוסקים: ראה פרק ו' סעי' 2.

75. עי' שו"ת משנת יוסף ח"ב סי' י"ב ד"ה איברא.

76. ראה פרק ב' סעי' 2א.

77. ראה במאמרו של הרב יעקב אריאל בספר זה: "משתלה מנותקת בשביעית".

פרק ד' – עציצים מוגבהים

חיבור אילן לקרקע דרך האויר

הקדמה

במשתלות רבות מקובל להגביה את העציצים מן הקרקע, במטרה להרחיק את השתילים מהשפעת מזיקים הנמצאים בקרקע או מסיבות אחרות. מתעוררת לפנינו השאלה: האם שתיל הנטוע בעציץ נקוב המוגבה מהקרקע נחשב כנטוע לענין ערלה או לא?

שאלה זו תלויה בחקירה שהובאה לעיל בפרק ב', בגדר עציץ נקוב: אם הוא מטעם יניקה – יהיה דין עציץ מוגבה תלוי בהתייחסות ליניקה המועטה שדרך האויר¹.

אם הוא מטעם ביטול הכלי – מסתבר שכלי הנמצא באויר או בתנועה אינו מתבטל לקרקע².

ואם הוא משום חדירת שרשים – הרי שרשים אינם יכולים לעבור דרך מקום החשוף לאור³.

לקמן נביא מספר סוגיות העוסקות בעציץ נקוב המוגבה מהקרקע ובחיבור באויר, וננסה להשוותן לענין ערלה.

1. תרומות ומעשרות בספינה

המשנה (חלה פ"ב מ"ב) עוסקת בדין תבואה שגדלה בספינה הנמצאת במים ומוגבהת מקרקע הים: "עפר חו"ל שבא בספינה לארץ – חייב במעשרות ובשביעית. אמר ר' יהודה: אימתי? בזמן שהספינה גוששת".

לדעת כל המפרשים מדובר בספינה נקובה⁴ או בספינה העשויה מחומר הנחשב לנקוב⁵.

במשנה נאמר "עפר חו"ל". האם המחלוקת בין ר' יהודה לרבנן היא גם בעפר א"י? בשאלה זו⁶ נחלקו המפרשים:

1. להבנת ההיבט המדעי של היניקה דרך האויר, ראה מאמרו של מר דב אורלוב בספר זה.

2. אג"ט קצר ו', י"ט.

3. עי' ר"ח שבת פ"א ע"ב.

4. רע"ב שם ועוד.

5. רש"י גיטין ו' ע"ב ד"ה עפר חו"ל; תוס' שם ד"ה עציץ ועוד. ראה פרק ד' סעי' ו'.

6. עי' שו"ת משנת יוסף ח"ב סי' י"ב; מעדני ארץ תרומות א' כ"ג אות ב'; כרם ציון אוצר התרומות, גידולי ציון עמ' ת"תי"ב. ועי' אמונת יוסף חלה פ"ב ה"ב ד"ה עפר, שהביא את התוספתא תרומות פ"ב ה"ב: "ספינה הבאה מחו"ל לארץ והיו בה פירות. מחוט ולפנים – אם היא גוששת, חייבת לפי חשבון... ר' אליעזר אומר: עפר א"י, כל מקום שהוא חייב לפי חשבון". והגירסא באור הגנוח ובתוספתא כפשוטה היא: "עפר חו"ל חייב לפי חשבון".

לדעת המאירי⁷, רבינו קרשקש⁸ והפנ"מ⁹ — המחלוקת היא בעפר חו"ל דוקא. ואם העפר שבספינה הוא מא"י, מודה ר' יהודה שחייב בתרו"מ בכל מקרה. וכנראה זוהי גם דעת התוס'¹⁰, הריב"מ¹¹ והרש"ס⁹.
לדעת המשל"מ¹², ספר ניר¹³ והחזו"א¹⁴ — המחלוקת היא בעפר א"י ג"כ. והרב יוסף ניסן לשיצנסקי¹⁵ כתב ששאלה זו שנויה במחלוקת בין הבבלי לירושלמי.

מה נפסק להלכה במחלוקת שבין ר' יהודה לחכמים?
לדעת הרמב"ם¹⁶, האו"י¹⁷ והמאירי¹⁸ — הלכה כר' יהודה, מפני ש"כל מקום שאמר ר' יהודה אימתי... אינו אלא לפרש".
התוס'¹⁹ מעלה אפשרות שהלכה כחכמים, מפני שבברייתא ובגמרא בגיטין משמע שהם חולקים על ר' יהודה. וכך סוברים²⁰ גם הר"ש והרא"ש.
בדעת התוס' נחלקו האחרונים:
לדעת החזו"א²¹ והגר"מ טוקצ'נסקי²² — התוס' פוסקים כר' יהודה אך מבחינים בין ספינה לעציץ מוגבה.
ולדעת האג"ט²³ — התוס' פוסקים כחכמים.

2. תרומות ומעשרות בעציץ מוגבה

עציץ נקוב המונח במקום מוגבה שונה מספינה בשני דברים: הוא ניח ולא נייד ובינו לבין הקרקע נמצא אויר ולא מים.

7. חלה פ"ב מ"ב; גטין ז' ע"ב ד"ה עפר.
8. בחידושי הריטב"א, גיטין ז' ע"ב ד"ה אמר ר' זירא.
9. ירושלמי חלה פ"ב ה"ב ד"ה במחלוקת. בירושלמי שם נאמר: "במחלוקת: כל מקום אשר תדרוך כף רגליכם בו לכם יהיה. אין בכלל אלא מה שבפרט, וכו' יודא". לדעת הפנ"מ, הריב"מ¹¹ והרש"ס מתייחס דיון זה למשנה, ומכאן מסיק הפנ"מ שהמחלוקת היא בעפר חו"ל.
10. גיטין ז' ע"ב ד"ה הא. עי' תוס' הרא"ש שם המביא את דברי התוס' אך משמיט את המילים "עפר חו"ל".
11. חלה פ"ב מ"ב.
12. ביכורים פ"ב ה"ט ד"ה ודע שרבינו עובדיה.
13. חלה פ"ב ה"ב ד"ה רבנן דקיסרין. לדעתו אין ראיה מוכרחת מן הירושלמי להעמיד את המחלוקת בעפר חו"ל. ולהיפך, מהמשך הירושלמי, המשוה ספינה לעציץ נקוב שע"ג יתדות, משמע דעפר חו"ל לאו דוקא. וכן יש להוכיח מהגמרא בגיטין ז' ע"ב ומהראשונים שהשוו סוגיא זו לסוגיות בשבת ובפרוזבול. ועי' בהגר"א לירושלמי, שלפי גירסתו אין הירושלמי מבאר את המחלוקת שבמשנה.
14. שביעית ג', ל"א, ד"ה ועיקרי.
15. כרם ציון אוצר התרומות עמ' תל"ח-ת"מ.
16. תרומות פ"א הכ"ג.
17. ח"א סי' שי"ג.
18. חלה פ"ב מ"ב; גיטין ז' ע"ב ד"ה ממה.
19. גיטין ז' ע"ב תוד"ה אמר, עציץ; שבת פ"א ע"ב ד"ה והניחו.
20. בפירושם למשנה, חלה פ"ב מ"ב, לדעתם ר' יהודה בא לחלוק.
21. ערלה א', ט"ז אות י'.
22. ספר השמיטה עמ' צ"ט.
23. קוצר ס"ק ד' אות ו'.

בהשוואה שבין המקרים דנה הגמרא (גיטין ו' ע"ב) "אמר ר' זירא: עציץ נקוב המונח ע"ג יתדות — באנו למחלוקת ר' יהודה ורבנן. אמר רבא: דילמא לא היא! עד כאן לא קאמר ר' יהודה התם, אלא בספינה העשויה לברוח²⁴, אבל עציץ, שאינו עשוי לברוח — לא. אי נמי: עד כאן לא קאמרי רבנן התם אלא בספינה, דלא מפסיק אוירא, דמיא כארעא סמיכתא דמיא. אבל עציץ, דמפסיק אוירא — לא".

להלן נסכם את מחלוקת האמוראים בדעת ר' יהודה: לדעת ר' זירא, עציץ מוגבה נחשב למנותק, ואף אם הוא נייד. לפי הדיחוי הראשון של רבא, עציץ מוגבה הוא מחובר, ורק דבר מוגבה ונייד נחשב למנותק.

ולפי הדיחוי השני של רבא עציץ מוגבה נחשב למנותק (אף לדעת חכמים). שאלה זו נידונה גם בירושלמי (חלה פ"ב ה"ב) "ר' הילא בשם ר' אלעזר: הקונה עציץ נקוב — ... קנה לחייבו למעשרות ולשביעית, ואפילו נתון ע"ג יתדות. ואפילו ר' יהודה מודי בה. מה בינו לבין הספינה? ספינה עולה ויורדת היא וזה במקומו הוא". והיינו כמו הדיחוי הראשון של רבא.

במסקנת הסוגיא בדעת ר' יהודה נחלקו הראשונים: התוס'¹⁹ נוקט כדיחוי הראשון של רבא, שעציץ מוגבה נחשב למחובר, ועציץ נייד נחשב למנותק. הרמב"ם אינו מביא את הסוגיא להלכה, ודעתו תתברר מתוך סוגיות אחרות שיובאו לקמן.

3. הגבהת עציץ בשבת

נאמר בגמרא (שבת פ"א ע"ב): "אמר ריש לקיש: צרור²⁵ שעלו בו עשבים מותר לקנח בה... אמר אביי: פרפיסא²⁶... היה מונח ע"ג קרקע והניחו ע"ג יתדות חייב משום תולש". לפנינו דיון אם יש איסור תורה משום קוצר בהרמת עציץ נקוב²⁷ מעל הקרקע. ואם נאמר שיש איסור תורה בכך — ניתן יהיה להסיק שעציץ נקוב הנמצא באויר אינו נחשב מחובר לקרקע.

בהסברת הסוגיא נאמרו שני כיוונים: לדעת רש"י²⁸, תוס'²⁹, הר"ן³⁰, המאירי³¹ והגהות אשר"י³² — יש בזה איסור דרבנן.

24. עי' דברי יחזקאל סי' ב' ס"ק י' ודבר אברהם סי' כ"ה ס"ק ו', שדנו בהגדרת "נייד" לענין זה, אם הוא מצד שדרכו לנוע או מצד שהוא נע בפועל. והדבר אברהם שם הוסיף, שדבר נייד שאינו מוגבה — נחשב למחובר.

25. לדעת הערוך, ערך "צרור", צרור הוא אבן. ולדעת ה"דברי יחזקאל" סי' ב' ס"ק ו', והחזו"א, ערלה א', ט"ז אות ג', המדובר בצרור עץ.

26. לדעת רש"י, פרפיסא הוא עציץ נקוב או סל מעלי דקל, ולדעת הרמב"ם, פרפיסא הוא גבשושית.

27. לדעת רוב המפרשים צרור, פרפיסא ועציץ נקוב דינם שווה. אך יש שחילקו ביניהם: האו"ז, סי' נ"ו בדעת הריב"א; בית יחזקאל גיטין סי' ו' סעי' א' ד"ה אכן (בדעת הרמב"ם).

28. שבת פ"א ע"ב ד"ה חייב, האי.

29. גיטין ו' ע"ב ד"ה דילמא. שבת פ"א ע"ב ד"ה והניחו.

30. חידושי הר"ן שבת פ"א ע"ב ד"ה האי, חייב.

31. שבת צ"ה ע"ב ד"ה צרור.

32. פרק ח' סי' ב' ד"ה אעפ"י.

לדעת ר"ח³³, הערוך³⁴, הריב"א³⁵ והרמב"ם³⁶ — יש בזה איסור תורה. לדעה הראשונה, הסוברת שהוא איסור דרבנן, שני נימוקים: לדעת הגהות אשר"י³² ותוס' בגיטין²⁹ — בעצין נקוב יש יניקה מועטה גם כשהוא באויר, ולכן אין בהגבתו משום ביטול החיבור. ולדעת המאירי³¹ — עצין נקוב המונח על הארץ אינו נחשב כמחובר לקרקע לגמרי, ולכן אין בהגבתו משום ביטול החיבור. לדעתו, עצין מוגבה נחשב למנותק לגמרי. לדעה השניה, הסוברת שהוא איסור תורה — שני נימוקים: לדעת ר"ח³³ והערוך³⁴ — עצין נקוב הנמצא במקום ששרשיו עתידים להתחבר לקרקע נחשב למחובר, וביטול אפשרות זו ע"י הגבהת העצין הוא ביטול החיבור. לדעת הריב"א³⁵, עפ"י הבנת האו"ז — יניקה על האדמה עושה חיבור, ובאויר אין חיבור. בהגבהת העצין מן הקרקע מתבטל החיבור, ולכן יש בזה איסור תורה. הרמב"ם³⁶ אומר שהגבהת גבשושית בשבת אסורה מן התורה. ואת דברי ר"ל, המתיר לקנח בצרור שעלו בו עשבים, אין הוא מביא להלכה. בהסבר דעתו נחלקו האחרונים: לדעת האג"ט³⁷, ה"דבר אברהם³⁸ וה"בית דוד³⁹ — הרמב"ם סובר שעצין מוגבה נחשב למנותק. לדעת ה"דברי יחזקאל⁴⁰ — אמנם עצין מוגבה נחשב למחובר מפני שהוא יונק מעט, אבל גם בצמצום היניקה יש איסור תורה משום "קוצר". לדעת הגר"י סרנא⁴¹ — אמנם עפר מוגבה נחשב למחובר, אבל מעשה ההגבהה הוא מעשה תלישה, מפני שאז העפר אינו בטל לקרקע שתחתיו. להלכה נפסק בשו"ע⁴² כדעה הראשונה, שאין בהגבהת העצין איסור תורה, ולכן "צרור שעלו בו עשבים, מותר לקנח בו (משום כבוד הבריות). טעם הדבר מוסבר באחרונים⁴³ דהיינו כשיטת התוס' והגהות אשר"י, שישנה יניקה אף דרך האויר.

4. העברת עצין באויר — בהלכות כלאים

נאמר במשנה (כלאים פ"ז מ"ח): "עצין נקוב מקדש בכרם ושאינו נקוב אינו מקדש (אבל אסור מדרבנן) המעביר עצין נקוב בכרם, אם הוסיף במאתים — אסור".

33. שבת פ"א ע"ב ד"ה אמר אביי.
34. ערך פרפיסא. מובא באו"ז הלכות שבת סי' נ"ו.
35. מובא באו"ז סי' נ"ו.
36. שבת פ"ח ה"ד. בהסבר השמטת דברי ר"ל ראה פרק ז' סעי' ו'.
37. קוצר ס"ק ו'.
38. סי' כ"ה ס"ק ג'.
39. סי' א' דף ד' ד"ה ועוד.
40. סי' ב' ס"ק ב'.
41. בית יחזקאל גיטין סי' ו' סעי' א' ד"ה ולפי"ז, וא"כ.
42. או"ח סי' ש"ב סעי' ג'.
43. מג"א שם ס"ק ג' ועי' לבו"ש ופמ"ג שם; אג"ט זורע ס"ק י"א, בה"ל סי' של"ו סעי' ח' ד"ה אפילו.

לדעת כל המפרשים, לכתחילה אסור להעביר עציץ נקוב בכרם מפני שחז"ל גזרו איסור כלאים אף במצע מנותק⁴⁴. ונחלקו המפרשים בהסבר הסיפא, האוסרת בדיעבד את מה שגדל בעציץ:

לדעת הרע"ב⁴⁵ — מדובר בהעברת העציץ באויר הכרם, והוא נאסר, מפני שיש חיבור באויר ואולי אף בתנועה.

לדעת הרמב"ם⁴⁶, הר"ש⁴⁷, והשו"ע⁴⁸ — מדובר בשהניח את העציץ בקרקע הכרם אבל אם לא הניח — אינו אוסר, מפני שאין חיבור באויר.

בתוס' אנ"ש⁴⁷ מובאת קושייתו של בעל "אומץ יוסף", שכן דעת השו"ע התבארה לעיל סעי' 3, שיש חיבור באויר, ומדוע הסביר כאן כמו הרמב"ם, הסובר שאין חיבור באויר?

אך נראה שיש להבחין בין עציץ המונח ע"ג יתדות, הנחשב מחובר לדעה זו, לבין עציץ הנמצא בתנועה⁴⁹, כפי שראינו בדברי רבא בסוגיא בגיטין (ראה לעיל סעי' 2).

5. עציץ מוגבה — לענין פרוזבול

שנינו בגמרא (גיטין ל"ז ע"א) "תני הלל: אין כותבין פרוזבול אלא על עציץ נקוב בלבד...לא צריכא, דמנח אסיכא".

התוס'⁵⁰ והרא"ש⁵¹ מוכיחים מסוגיא זו שעציץ נקוב המונח ע"ג יתדות נחשב מחובר. וכך נוקטים גם הר"ן⁵² והטור⁵³.

הרי"ף⁵⁴ והרמב"ם⁵⁵ לא מביאים את הדין הזה להלכה, ונחלקו הפוסקים בטעם הדבר:

44. מנחות ע' ע"א; רמב"ם כלאים פ"א ה"ב ופ"ה הט"ז; שו"ע יו"ד סי' רצ"ז סעי' י"ב.

45. לדעת הרע"ב בפירושו למשנה, נאסר רק הירק שבעציץ ולא הגפנים: התו"ט מסביר שמעיקר הדין הכל מותר, והאיסור הוא מדרבנן. המשנה מסביר שהעציץ נאסר, משום שהוא טפל לכרם, אבל הכרם אינו נאסר, משום שאינו טפל לעציץ. והמלא"ש (וכן דעת ההו"ע בתוס' אנ"ש) מסביר שהעציץ נאסר מפני שהוסיף מאתים בין כל הגפנים, אבל הגפנים לא נאסרות מפני שכל אחת מהן לא הוסיפה מאתים כשהיה העציץ לידה.

46. בפיה"מ ובהלכות כלאים פ"ח הכ"ג.

47. בפירושו למשנה.

48. יו"ד סי' רצ"ז סעי' י"ז. וכן בערוה"ש שם סעי' ל', ל"ב.

49. ע"י דבר אברהם סי' כ"ה ס"ק ז'. הסבר זה אפשרי בדעת השו"ע. אך בדעת הר"ש קשה לחלק בין עציץ מוגבה לעציץ בתנועה, שכן בפירושו למשנה בחלה (ראה סעי' 1) הוא אומר שר' יהודה בא לחלוק. ובפירושו למשניות בעוקצין (ראה סעי' 6,7,9,10) הוא נוקט שיש חיבור באויר, כחכמים. וקשה לומר שהוא סובר שר' יהודה חולק, ואעפ"כ, הלכה כמותו עפ"י הדיחוי הראשון של רבא, המחלק בין עציץ מוגבה לספינה בתנועה. וצ"ע.

50. גיטין ז' ע"ב ד"ה דילמא.

51. תוס' הרא"ש שם ד"ה דילמא; פסקי הרא"ש פרק ד' סי' ט"ו.

52. בפירושו לרי"ף גיטין דף י"ט ע"ב ד"ה ואם.

53. חו"מ סי' ס"ז.

54. גיטין פרק ד' דף י"ט.

55. הל' שמו"י פרק ט'.

לדעת המנ"ח⁵⁶, האג"ט⁵⁷, ה"דבר אברהם⁵⁸ וה"בית דוד⁵⁹ — הרמב"ם הולך כאן לשיטתו שעציץ מוגבה נחשב למנותק⁶⁰.

וה"דברי יחזקאל⁶¹, הסובר שהרמב"ם מגדיר עציץ מוגבה כמחובר, אומר שהרמב"ם השמיט את ההלכה הזאת מפני שהיא נכללת בהלכה אחרת שנאמרה שם⁶²: "השאלו מקום... כותבין עליו פרוזבול". ואף כאן הקרקע מושאלת ללווה לצורך יניקת הצמח שבעציץ.

המאירי⁶³, אף שאינו דוחה את הסוגיא הזאת מההלכה, סובר שעציץ מוגבה נחשב מנותק ומתרץ שלענין פרוזבול הקלו⁶⁴.

להלכה, השו"ע⁶⁵ מביא את דעת התוס', שעציץ מוגבה נחשב מחובר לענין פרוזבול.

6. עציץ מוגבה — בדיני טומאת אוכלין

נאמר בתוספתא (עוקצין פ"ב ה"ז) "עציץ נקוב שנתנו ע"ג שתי יתדות, אפילו גבוה מעל הארץ אמה, אינו מכשיר את הזרעים (מפני שדינם כזרעים בקרקע).

תוספתא זו מובאת בר"ש⁶⁶ בפירושו למשנה, אבל הרמב"ם⁶⁷ אינו מביא אותה להלכה.

לדעת ה"דברי יחזקאל⁶⁸ — הלכה זו מובאת ברמב"ם בצורה אחרת. ולדעת האג"ט⁶⁹ ה"דבר אברהם⁷⁰ וה"בית דוד⁷¹ — הרמב"ם דוחה אותה מההלכה.

7. חיבור הנוף — בדיני טומאת אוכלין

נאמר במשנה (עוקצין פ"ב מ"ט): "קישות שנטעה בעציץ והגדילה ויצאת חוץ לעציץ — טהורה. אמר ר' שמעון: "מה טיבה ליטהר? אלא הטמא בטומאתו והטהור בטהרתו".

במשנה לא מבואר באיזה עציץ מדובר ומה בכך שהענפים יוצאים החוצה.

בתוספתא (עוקצין פ"ב ה"ח) הדבר מפורש יותר: "היה משקה בעציץ שאינו נקוב ונפל משקין על גבי הקישות ונטמאת, הגדילה ויצאת חוץ לעציץ — טהורה".

56. מצוה ל"ב מלאכת קוצר.

57. קוצר ס"ק ו', אות ה'.

58. סי' כ"ה ס"ק ג'.

59. סי' ב' דף ד' ד"ה ומעתה.

60. וכך מסביר הרש"צ פריד, נטעי הכרם עמ' ק"ב.

61. סי' ג' ס"ק ח'.

62. רמב"ם שמו"י פ"ט ה"ט.

63. גיטין ז' ע"ב ד"ה ממה.

64. בהסבר דבריו עי' נטעי הכרם שם. ועי' מאירי שבת פ"א ע"ב ד"ה זה.

65. חו"מ סי' ס"ז סעי' כ"ב.

66. עוקצין פ"ב מ"י.

67. הלכות טומאת אוכלין פרק ב'.

68. סי' ג' ס"ק א'. לדעתו, הדבר נרמז ברמב"ם, טומאת אוכלין פ"ב ה"ט, באמרו: "עש"נ...הרי הוא כארץ". ולא חילק בין מונח על הקרקע לבין מוגבה.

69. קוצר ס"ק ו' אות כ"ג.

70. סי' כ"ה ס"ק ד'.

71. סי' ב' דף ד' ד"ה ועוד.

ונחלקו הראשונים בפירוש המשנה:
 לדעת הר"ש⁷², הראב"ד⁷³, רש"י⁷⁴, תוס'⁷⁵ והרע"ב⁷² — מדובר בעציץ שאינו נקוב,
 וקמ"ל שהצמח כולו מתחבר לקרקע ע"י יניקת הענפים שיצאו החוצה, מפני שיש חיבור
 באוויר.
 לדעת הרמב"ם⁷⁶ מדובר בעציץ נקוב. וקמ"ל שאעפ"י שהענפים יצאו החוצה הם
 מחוברים לעציץ.
 בדעת הרמב"ם בעציץ שאינו נקוב נחלקו נושאי כליו:
 לדעת הכס"מ⁷⁷, האג"ט⁷⁸ וה"חזון נחום⁷² — הצמח נחשב למנותק.
 ולדעת המשל"מ⁷⁹ וה"דברי יחזקאל⁸⁰ — הצמח נחשב למחובר, כפי שמוכח
 מהתוספתא.

8. חיבור הנוף — בדיני מעשרות

נאמר בגמרא (גיטין כ"ב ע"א): "עציץ... נקבו בארץ ונופו בחו"ל — אבי"א אמר: בתר נקבו
 אזלינן. רבא אמר: בתר נופו אזלינן (ודינו כחור"ל) ... כי פליגי — בדלא אשרוש"⁸¹.
 ניתן להסביר את דברי רבא בשני כיוונים:
 א. הנוף יונק מן הארץ ולכן הוא נחשב כמחובר למקום שמעליו הוא נמצא. בדרך זו
 הולכים התוס'⁸².
 ב. הנוף אומנם מחובר לקרקע דרך העיקר הנמצא בחו"ל אבל דינו נקבע לפי המקום
 בו הוא נמצא⁸³.
 הרמב"ם⁸⁴ פוסק להלכה כרבא, שהולכים אחר הנוף, ובהסבר דעתו נחלקו
 האחרונים:
 לדעת המשל"מ⁸⁵ — מפני שהנוף יונק מהקרקע ונחשב מחובר מצד עצמו.
 ולדעת ה"בית דוד"⁸⁶ — מפני שדין הנוף נקבע עפ"י מקומו.

72. בפירוש המשנה בעוקצין.
73. טומאת אוכלין פ"ב ה"ט.
74. חולין קכ"ח ע"א ד"ה קישות.
75. שם ד"ה אלא.
76. בפיה"מ ובהלכות טומאת אוכלין פ"ב ה"ט.
77. טומאת אוכלין פ"ב ה"ט. לדעתו, התוספתא עוסקת בענין אחר.
78. קוצר ס"ק ו' אות ו"ז. לדעתו, התוספתא היא אליבא דרבנן, והלכה כר' יהודה.
79. ביכורים פ"ב ה"ט ד"ה והנה. המשל"מ תמה שם מדוע הרמב"ם אינו מביא את התוספתא להלכה.
 ועי' שם ד"ה ודע שאף שכתבנו.
80. סי' ג' ס"ק א"ב.
81. אם השריש בארץ הדבר מפורש במשנה (מעשרות פ"ג מ"י): "תאנה... עומדת בארץ ונוטה לחו"ל...
 — הכל הולך אחר העיקר".
82. גיטין כ"ב ע"א ד"ה בתר; חולין קכ"ח ע"א ד"ה קישות. ועי' אג"ט קוצר ס"ק ו' אות כ'.
83. עי' מעשרות פ"ג מ"י: "... ובערי מקלט הכל הולך אחר הנוף, ובירושלים הכל הולך אחר הנוף".
84. תרומות פ"א הכ"ג.
85. ביכורים פ"ב ה"ט ד"ה ודע שכל אלו.
86. סי' ב' דף ה' ד"ה גם. כנראה, הרמב"ם הולך לשיטתו שגדר עציץ נקוב הוא ביטול הכלי ולא יניקה,
 ולכן מקומו של הנוף קובע יותר ממקום יניקת העיקר.

9. חיבור באויר באלכסון — בדיני טומאת אוכלין

נאמר במשנה (עוקצין פ"ב מ"י) "מלאהו (לעציץ) בעפר עד שפתו — הרי הוא כטבלא שאין לה לזביו".

בהסבר דינה של הטבלא נחלקו המפרשים: לדעת הרמב"ם⁸⁷ — טעם הדבר הוא משום "ביטול כלי", כפי שראינו בפרק ב'.

ולדעת הר"ש⁸⁸ והרע"ב — היינו "הואיל ורואה את האויר מד' רוחות". וכוונתם לומר שיש קשר של יניקה באלכסון בין העפר או הצמחים שעל גבי הטבלא לבין קרקע העולם. בתוספתא⁸⁹ (עוקצין פ"ב ה"ח) משמע כדעת הרמב"ם: "טבלא שיש לה לבזבזין והטה על צדה — מכשרת את הזרעים". אך הן הרמב"ם והן הר"ש גורסים שם: "אינה מכשרת". לדעת הרמב"ם טעם הדבר הוא, מפני שההטיה מבטלת אותה מתורת כלי. ולדעת הר"ש, מפני שבכך נוצר "קשר עין" המאפשר יניקה בין העפר שבטבלא לקרקע העולם.

החזו"א⁹⁰ מדגיש שחיבור באויר באלכסון קיים רק בשרשי הצמח. אבל חיבור הנוף לקרקע קיים רק במאונך.

10. נקב מן הצד — בדיני טומאת אוכלין

נאמר בתוספתא (עוקצין פ"ב ה"ז): "עציץ נקוב... מן הצד — הרי זה מכשיר את הזרעים... אם יש על הנקב עפר כל שהוא — אינו מכשיר את הזרעים". ונחלקו הראשונים בדין נקב הנמצא בצד העציץ⁹¹:

לדעת רש"י⁹², הר"ש⁹³, הרשב"א⁹⁴ והראב"ד⁹⁵ — נקב מן הצד מועיל. וכך מובא בב"י⁹⁶.

ולדעת המאירי⁹⁷ — אין נקב מן הצד מועיל.

הרמב"ם אינו מביא את התוספתא להלכה, ובדעתו נחלקו האחרונים:

לדעת האג"ט⁹⁸ והחזו"א⁹⁹ — הרמב"ם סובר שאין נקב מן הצד מועיל, כמאירי.

וה"דברי יחזקאל"¹⁰⁰ נוטה לומר בדעת הרמב"ם שנקב מן הצד מועיל.

87. בפיה"מ שם ובהלכות טומאת אוכלין פ"ב הי"ב.

88. בפירוש המשנה שם.

89. התוספתא אינה מובאת להלכה בהלכות טומאת אוכלין. וצ"ע.

90. ערלה א', ט"ז אות ב'. וכך כתב הגר"ש גורן, תחומין א' עמ' 158.

91. נושא זה יידון בפירוט בפרק ה' סעי' 2.

92. שבת צ"ה ע"ב ד"ה עציץ נקוב.

93. עוקצין פ"ב מ"י.

94. שו"ת הרשב"א ח"א סי' שמ"א.

95. הלכות טומאת אוכלין פ"ב הי"א.

96. אור"ח סי' של"ו ד"ה ואיסור.

97. שבת צ"ה ע"ב ד"ה יראה.

98. קוצר ס"ק ו' אות י"ג.

99. ערלה א', ט"ז אות ב'.

100. סי' ב' ס"ק ו'.

11. סיכום שיטות הראשונים

כפי שראינו בסוגיות שהובאו לעיל, שאלת עציץ מוגבה או החיבור באויר שנויה במחלוקת בין הראשונים. ישנו קושי לעמוד על שיטות הראשונים מפני שלא ברור אם דעתם בסוגיא מסויימת נובעת משיקול הקשור בנושא זה או מקביעה עקרונית ביחס לשאלת החיבור באויר.

מתוך עיון בדברי הראשונים ניתן לראות שתי שיטות:

מדברי רש"י¹⁰¹, התוס'¹⁰², הר"ש¹⁰³ והרא"ש¹⁰⁴ נראה שיש חיבור באויר לכל דיני התורה, מפני שיש יניקה אף דרך האויר.

מדברי המאירי¹⁰⁵ נראה שעציץ מוגבה נחשב למנותק לכל דיני התורה מלבד פרוזבול, שהוא מדרבנן.

יש ראשונים שבנושא אחד אמרו שיש חיבור באויר ולא הביעו את דעתם בנושאים אחרים: הגהות אשר"י – לענין שבת, הר"ן והטור – לענין פרוזבול, הראב"ד – לענין טומאת אוכלין¹⁰⁶ והרשב"א – לענין נקב מן הצד. ויש שהגדירו עציץ מוגבה כמנותק לענין שבת: הערוך, ר"ח והריב"א.

הרמב"ם לא הביע דעה מפורשת בנושא זה ולא הביא להלכה את הסוגיא בגיטין בדין עציץ המונח ע"ג יתדות. מאידך, בכל הסוגיות שהוא מביא להלכה הוא נוקט כדעה הסוברת שעציץ מוגבה הוא מנותק. ואת המקורות האומרים בפירוש שיש חיבור באויר אין הוא מביא להלכה.

מכאן למדו המנ"ח¹⁰⁷, האג"ט¹⁰⁸, ה"דבר אברהם"¹⁰⁹ וה"בית דוד"¹¹⁰, שהרמב"ם סובר באופן עקבי שאין חיבור באויר, וכנראה, זוהי גם דעת הכס"מ⁷⁷ וה"חזון נחום"⁷². לדעתם, הרמב"ם השמיט את המקורות המורים שיש חיבור באויר, מפני שהוא מעמיד אותם כרבנן דר' יהודה, שאין הלכה כמותם.

לעומת זאת, דעת המשל"מ¹¹¹ וה"דברי יחזקאל"¹¹² היא, שלא יתכן שהרמב"ם יתעלם ממקורות מפורשים המורים שיש חיבור באויר. לכן הם אומרים שלדעת הרמב"ם יש חיבור באויר ועפ"י הנחה זו הם מסבירים את כל ההלכות שנאמרו בהקשר זה.

101. ראה סעי' 3,7,10, שלדעת רש"י יש חיבור באויר לענין שבת וטומאת אוכלין.

102. ראה סעי' 2,3,5,7,8, שלדעתם יש חיבור באויר לענין מעשרות, שבת, פרוזבול וטומאת אוכלין.

103. ראה סעי' 1,6,7,9,10, שלדעתו יש חיבור באויר לענין מעשרות וטומאת אוכלין. וראה סעי' 4 והע' 49 רצ"ע.

104. ראה סעי' 1,3, שלדעתו יש חיבור באויר לענין שבת ומעשרות.

105. ראה סעי' 1,3,5, שלדעתו אין עציץ מוגבה נחשב למחובר לענין מעשרות, שביעית ושבת, מפני ש"כל שהוא מונח על יתדות כתלוש הוא". וראה סעי' 10, שלדעתו אין נקב מן הצד מועיל.

106. ראה סעי' 7,10.

107. מצוה ל"ב מלאכת קוצר.

108. אג"ט קוצר ס"ק ו' אות ה'יח'.

109. סי' כ"ה ס"ק ג"ד.

110. סי' א' דף ד' ד"ה ועוד, ומעתה, דף ה' ד"ה גם.

111. ביכורים פ"ב ה"ט ד"ה והנה, דע שכל אלו.

112. סי' ב' ס"ק ב'.

בשו"ע, בהלכות שבת¹¹³ ובהלכות פרוזבול¹¹⁴ מובאת להלכה דעת בעלי התוספות, שעציץ מוגבה נחשב למחובר¹¹⁵. כן, נאמר בב"י⁹⁶, שנקב מן הצד יוצר חיבור. אם נקבל את הדעה שמחלוקת הרמב"ם והתוס' היא עקבית, יש להסיק מדברי השו"ע שדעת הרמב"ם נדחתה מההלכה¹⁰⁸. ולדעת הסוברים שאף הרמב"ם מודה שיש חיבור באויר, יתכן שבמקרים אחרים ניתן יהיה לפסוק כדעת הרמב"ם. על כל פנים, המסקנה להלכה היא שיש חיבור באויר ולכן עציץ נקוב מוגבה ועציץ שענפי הצמח יוצאים ממנו החוצה נחשבים למחברים. וכך הורו הפוסקים למעשה בהלכות שבת¹¹⁶ ושביעית¹¹⁷.

12. עציץ מוגבה – לענין ערלה

נאמר במשנה (ערלה פ"א מ"ב): "הנוטע בספינה... חייב בערלה". הלכה זו מופיעה אף בתוספתא (ערלה פ"א ה"ג): "הנוטע בספינה, בעציץ ובראש הגג – חייב (בערלה). באו"ז¹¹⁸ ובכת"י ערפורט¹¹⁹ הגירסא היא: "פטור". המשנה והתוספתא לא מזכירות את דברי ר' יהודה המבחין בין ספינה גוששת למוגבהת, וישנן שלש אפשרויות להבנת הדבר: א. המשנה הולכת לפי חכמים, הסוברים שגם ספינה מוגבהת נחשבת למחוברת. ב. המשנה סתמה את דבריה וסמכה על מה שפירשה במסכת חלה. וא"כ, ר' יהודה מבחין בין ספינה גוששת למוגבהת גם לענין ערלה. ג. מחלוקת ר' יהודה ורבנן נאמרה לענין תרו"מ, אבל בערלה ר' יהודה מודה, שגם ספינה מוגבהת נחשבת למחוברת.

בשאלה זו נחלקו הפוסקים: לדעת הראשונים שפסקו להלכה כחכמים¹²⁰ – ודאי שיש לפסוק כך גם לערלה, שספינה ועציץ מוגבהים נחשבים למחברים. לדעת האו"ז¹¹⁸ – אין חיוב ערלה בספינה שאינה גוששת, מפני שהלכה כר' יהודה. ומדבריו בהלכות שבת¹²¹ נראה שהוא הדין לעציץ מוגבה. הרמב"ם¹²² מביא את המשנה כלשונה מבלי לחלק בין ספינה גוששת למוגבהת. ונחלקו האחרונים בדעתו:

113. או"ח סי' ש"ב סעי' ג'.

114. תו"מ סי' ט"ז סעי' כ"ב.

115. ראה סעי' 4 והע' 49.

116. חיי אדם כלל י"ב סעי' ב'; אג"ט זורע ס"ק ט', קוצר ס"ק ח'; שביתת השבת קוצר ו"ז.

117. חזו"א ערלה א', ט"ז אות ב'; שביעית כ"ב, א'; בצאת השנה עמ' מ"ז סעי' א', עמ' מ"ח סי' א' סעי' ב', עמ' פ"ז סי' ב' סעי' ג'; מדריך שמיטה לחקלאי, בהוצאת מכון התורה והארץ תשמ"ז, פרק ז' סעי' י"ד.

118. ח"א סי' ש"ג.

119. עי' תוספתא כפשוטה עמ' 816.

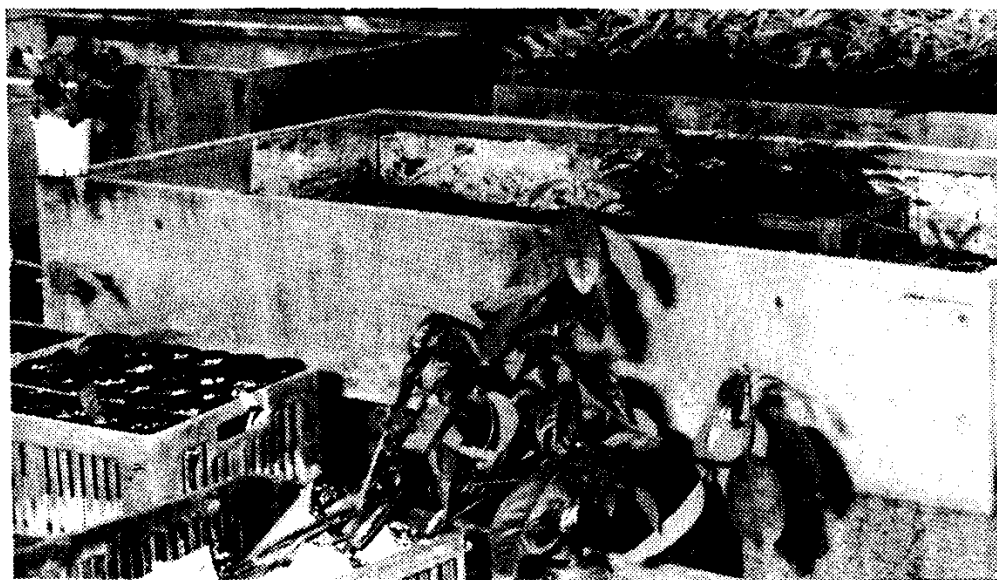
120. ראה לעיל סעי' 1.

121. סי' נ"ו, ראה לעיל סעי' 3.

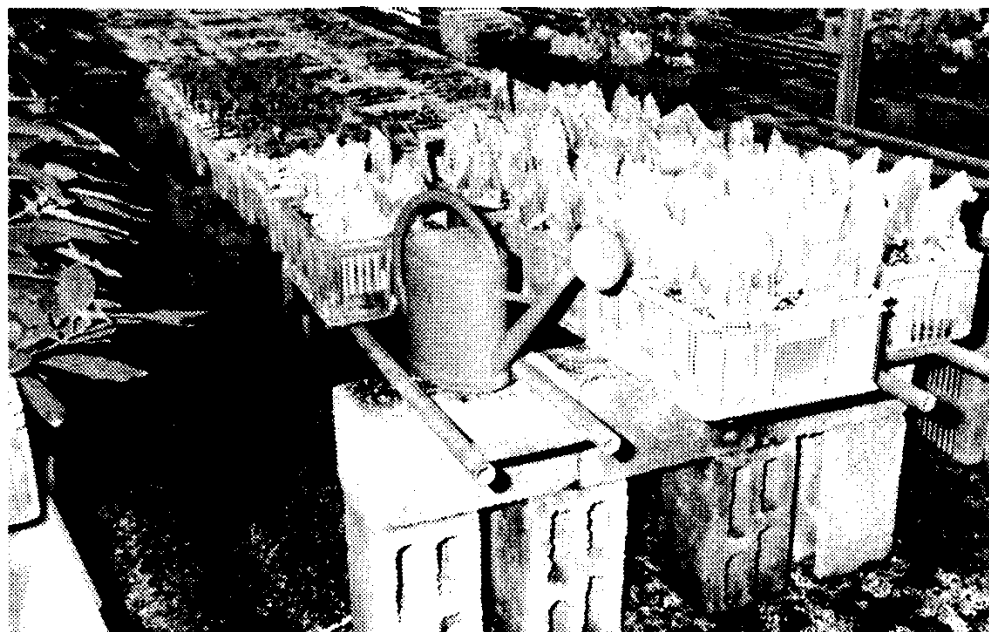
122. מע"ש ונט"ר פ"י ה"ח.

"קיטום אורז" בעציץ ללא תחתית

שתילים צעירים בתוך מיכלים מוגבהים

שתילים צעירים בארגזים מוגבהים. גובה הארגזים כ-80 ס"מ.

לדעת המשל"מ¹²³ וה"דברי יחזקאל"¹²⁴ — הרמב"ם סובר שאף ספינה מוגבהת חייבת בערלה.
לדעת האג"ט¹²⁵ וה"בית דוד"¹²⁶ — הרמב"ם הולך לשיטתו וסובר שיש חיוב ערלה רק בספינה גוששת.

למסקנה, דעת רוב הפוסקים¹²⁷ היא, שעציץ מוגבה נחשב מחובר לענין ערלה. ולכן ניתן להקל בשתילים הנטועים בעציצים נקובים במקום מוגבה, ולמנות להם את שנות הערלה מנטיעתם במשתלה.

13. פרטי דינים בחיבור באויר

עציץ שאינו נקוב, שנוף הצמח בולט ממנו החוצה — יש להקל ולהחשיבו כמחובר לענין ערלה, אך במקרה זה יש להקפיד שהנוף יהיה מעל הקרקע במאונך ולא באלכסון¹²⁸.

לדעת ה"בית דוד"¹²⁹ אין נוף הצמח נחשב מחובר אלא אם הוא נמצא מעל אדמה גלויה, אבל אם הוא נמצא מעל כלי נקוב או משטח הנחשב לנקוב — דינו כמנותק.

עציץ מוגבה הנמצא בתנועה דינו מסופק (ראה סעי' 1,2,4). ולענין שביעית מקובל להחשיבו כמחובר¹³⁰.

והגרש"ז אויערבך¹³¹ כתב שמדרבנן יש לו דין מנותק לחומרא.

בדין עציץ מוגבה העשוי מחומר שדינו כנקוב¹³² נחלקו האחרונים:

123. ביכורים פ"ב ה"ט סד"ה ודע שרבינו עובדיה. המשל"מ מסביר שההבחנה בין ספינה גוששת למוגבהת נאמרה רק לזרעים, אבל באילנות כבר כתב הרמב"ם שגם עציץ שאינו נקוב דינו כנקוב. ועי' משנ"ר חלה פ"ב מ"ב, שהקשה על דבריו שכן יש לחלק בין עש"נ לספינה שאינה גוששת. וכן הקשו האג"ט, ה"דברי יחזקאל" וה"בית דוד".

124. סי' ב' ס"ק י'. ה"דברי יחזקאל" מסביר שיש הבדל יסודי בין ערלה ותרומ"מ. בתרומ"מ יש צורך בספינה גוששת כדי להיחשב "שדה", אבל בערלה אין דין "שדה" (ירושלמי ערלה פ"א ה"א) ולכן אין צורך בכך שהספינה תהיה גוששת. הסבר זה מבוסס על דברי הריב"ם¹³⁰ המנמק את חיוב ערלה בספינה: "דכתיב, ונטעתם — מכל מקום". כן הוא מדייק זאת מדברי הרמב"ם שלא הביא את ההבחנה בין אילנות לזרעים בהלכות תרומ"מ.

125. קוצר ס"ק ו' אות כ"א-כ"ג. נראה שהאג"ט והדבר"י הולכים לשיטתם, שחולקים בדעתו העקרונית של הרמב"ם בדין עציץ מוגבה.

126. סי' א' דף ד' ד"ה אך, ואילולי.

127. עי' חזו"א ערלה א', ט"ז אות ב'.

128. חזו"א שם; תחומין א' עמ' 158.

129. סי' א' דף ד' ד"ה ואכתי.

130. בצאת השנה עמ' מ"ח סי' ב' סעי' ז'. בשיחה בע"פ אמר הגר"ש ישראלי שהוראה זו נכתבה כחומרא ואיננה מעיקר הדין.

131. מנחת שלמה עמ' ת"ד.

132. ראה פרק ג'.

לדעת האג"ט¹³³ — דינו כמנותק. וכך כתב גם החת"ם סופר¹³⁴ בדעת רש"י.
לדעת ה"דברי יחזקאל"¹³⁵ — דינו כמחובר, ולזה נוטה גם דעת "קצות השלחן"¹³⁶.

14. שיעור ההגבהה

הסקנו לעיל שעציץ מוגבה נחשב למחובר. האם יש שיעור להגבהה העציץ מן הקרקע?

שאלה זו נידונה בתוספתא (עוקצין פ"ב ה"ז): "עציץ נקוב... אפילו גבוה מעל הארץ אמה — אינו מכשיר את הזרעים".

הלכה נוספת בהקשר זה מופיעה בירושלמי (כלאים פ"ז ה"ח): "המעביר עציץ נקוב בכרם אם הוסיף במאתים, אסור. שמואל אמר: במעביר תחת כל גפן וגפן. אמר ר' יוחנן: לאויר עשרה היא מתניתא".

ניתן להביא שני הסברים לדברי ר' יוחנן:

א. עציץ מוגבה נחשב מחובר רק עד גובה עשרה טפחים. לדעה זו נוטה הגרי"מ טוקצ'ינסקי¹³⁷.

ב. רשות הכרם היא רק עד עשרה טפחים. ומעל גובה זה, אף שהעציץ מחובר — אין בכך משום כלאים. בדרך זו הולכים הריב"מ¹³⁸, הפנ"מ¹³⁹ וה"דברי יחזקאל"¹⁴⁰.

בביאור מחלוקת ר' יהודה ורבנן בספינה שאינה גוששת ובעציץ מוגבה, אומר רבינו קרשקש¹⁴¹: "דרבנן, יונק ואפילו למעלה מ' טפחים. ולר' יהודה — דוקא למטה מ', אבל לא למעלה (מעשרה טפחים)".

אך הבחנה זו לא מופיעה בדברי ראשונים אחרים.

להלכה נחלקו האחרונים:

לדעת האג"ט¹⁴², עציץ מוגבה נחשב למחובר, ללא הגבלת מרחק מהקרקע.
והגרי"מ טוקצ'ינסקי¹³⁷ נוטה לומר שעציץ מוגבה נחשב מחובר, לענין שביעית, רק עד גובה עשרה טפחים.

133. קוצר ס"ק י"א.

134. חידושי חת"ם סופר שבת צ"ה ע"ב ד"ה טהור; גיטין ז' ע"ב ד"ה עציץ.

135. סי' ב' ס"ק ד'.

136. סי' קמ"ב, בדה"ש אות ה'.

137. ספר השמיטה עמ' צ"ה.

138. כלאים פ"ז מ"ח ד"ה המעביר.

139. בפירושו לירושלמי שם.

140. סי' ב' ס"ק י'.

141. חידושי הריטב"א גיטין ז' ע"ב ד"ה באנו. כמה הסברים נאמרו לכך באחרונים: האג"ט, קוצר ס"ק ו'

אות ט"ו, אומר שר' יהודה הולך לשיטתו (עירובין ל"ג ע"ב) שלענין שבת בתוך י' אומרים "קלוטה

כמי שהונחה דמיא". הדברי יחזקאל, סי' ב' ס"ק י', אומר שר' יהודה מצריך ספינה גוששת מדין

"שדה", בדומה למה שנאמר בכלאים, שרשות בכרם היא עד עשרה.

142. קוצר ס"ק ו' אות ט"ז.

פרק ה' – הנקב שבעציץ

הקדמה

כפי שראינו לעיל, עציץ נקוב מתחבר לקרקע באמצעות הנקב שבו. פרק זה יעסוק בפרטי הדינים הקשורים בנקב זה: מה צריך להיות גודלו של הנקב? באיזה מקום בעציץ צריך הנקב להיות?

1. גודל הנקב

נאמר במשנה (עקצין פ"ב מ"י): "כמה הוא שיעורו של נקב? – כדי שיצא בו שורש קטן." מהו "שורש קטן" זה?
נאמר במשנה (ערלה פ"א מ"ד): "אילן שנעקר ונשתייר בו שורש – פטור. וכמה יהיה השורש? – ...כמחט של מיתון."
מפרש הרע"ב: "כמחט שהאורגים מותחים בו הבגד אחרי שארגוהו, להפשיטו ולהרחיבו". אך לא ברור אם שיעור זה זהה ל"שורש קטן", או שונה ממנו.¹
בגמרא (שבת צ"ה ע"ב) נאמר: "חמש מידות בכלי חרס: ניקב כמוציא משקה... ניקב ככונס משקה... ניקב כשורש קטן... ניקב כמוציא זית..." ומשמע ששיעור "כשורש קטן" הוא פחות מכזית ויותר מככונס משקה.
בחיידושי המאירי² שם נאמר: "בכדי שיצא ממנו שורש קטן, והוא פחות מכזית מעט". לעומת זאת, אומר הרמב"ם³: "כדי שורש קטן, והוא פחות מכזית", ולא כתב "מעט". כדי לתחום את הספק, יש להבין מהו "כזית".

ידועה מחלוקת הראשונים בשיעור "כזית"⁴: דעת בעלי התוספות⁵ היא, ש"כזית" הוא כחצי ביצה, ודעת הרמב"ם⁶ – ש"כזית" הוא כשליש ביצה. ומסיק ה"משנה-ברורה"⁷: "ולענין דינא, במצוה דאורייתא... יש להחמיר ולאכול עכ"פ כחצי ביצה..., ולענין... דרבנן יש לסמוך בדיעבד אם אכל שליש ביצה".

בשיעור "כביצה" נחלקו האחרונים: דעת הצ"ח⁸, החת"ס⁹ והחזו"א¹⁰ היא, ששיעור "כביצה" הוא כפול, בערך, מגודל הביצה המצוי כיום, והוא כ-5.99 סמ"ק.

1. עי' מנחת שלמה עמ' שע"ד.
2. דף צ"ה ע"א ד"ה עציץ.
3. תרומות פ"ה הט"ו.
4. עי' שו"ע או"ח סי' תפ"ו; מג"א ובהגר"א שם.
5. עפ"י תוס' חולין ק"ג ע"ב ד"ה חלקו.
6. עפ"י רמב"ם הלכות עירובין פ"א ה"ט.
7. סי' תפ"ו ס"ק א'.
8. פסחים קט"ז ע"ב.
9. שו"ת חת"ס סופר ח"א או"ח סי' קכ"ז.
10. עירובין ל"ו, א'; או"ח סי' ל"ט, קונטרס השיעורים.

ודעת הגרא"ח נאה¹¹, כמנהג ירושלים, ששיעור "כביצה" לא השתנה במידה משמעותית והוא כ־6.75 סמ"ק. ב"שערי תשובה"¹² הכריע גם בזה לחלק בין מצווה דאורייתא לדרבנן. בצרוף שני הספיקות ביחד נראה שאין להחמיר לעניננו, ודי להגדיר שיעור "כזית" בכשני שלישי ביצה שלנו¹³.

לצורך החישוב המתימטי¹⁴ של גודל הנקב הדרוש בעציץ, נניח שהזית הוא צורה אליפטית שציר האורך שלה גדול פי 1/2 מציר הרוחב. לחישוב ציר הרוחב, שהוא עובי הזית נשתמש בנוסחה הבאה:

$$D = \sqrt[3]{\frac{4}{3 \times \pi \times 1.5}} = 1.803 \times \sqrt[3]{V}$$

כאשר האות V מציינת את הנפח, והאות D מציינת את ציר הרוחב, אותו אנו מחפשים.

לפיכך, עובי הזית יהיה לפי השיעורים הבאים:
לדעת החזו"א, אם "כזית" הוא כחצי ביצה — 3.99 ס"מ, ואם 'כזית' הוא כשליש ביצה — 3.84 ס"מ;
ולדעת הגרא"ח נאה, אם "כזית" הוא כחצי ביצה — 3.32 ס"מ, ואם "כזית" הוא כשליש ביצה — 2.90 ס"מ.
החזו"א¹⁵, אינו מגדיר את שיעור הנקב, אבל קובע, לענין שביעית: "ויעשו (את הנקב) רק כפי הוצאת משקין ברווח".

בהנחיות למעשה נחלקו הפוסקים בדורנו:
לדעת הגר"מ אליהו¹⁶, גודל הנקב צריך להיות, לכתחילה, כ־4 ס"מ, עפ"י שיעור

11. שערי תורה סי' ג' סעי' ז'.

12. סי' תפ"ו ד"ה שיעור כזית, מובא במ"ב שם ס"ק א'.

13. שו"ת מנחת יצחק ח"ח סי' צ"ב סעי' א'.

14. את הנוסחה המציא לנו ר' אליהו פייסט הי"ו, ועל כך נתונה לו תודתנו.

15. שביעית כ"ב, א'.

16. הארץ ומצוותיה עמ' צ"ב.

"כזית" של החזו"א¹⁷, וכך כתוב גם בהנחיות שהוציא המכון לחקר החקלאות עפ"י התורה¹⁸.

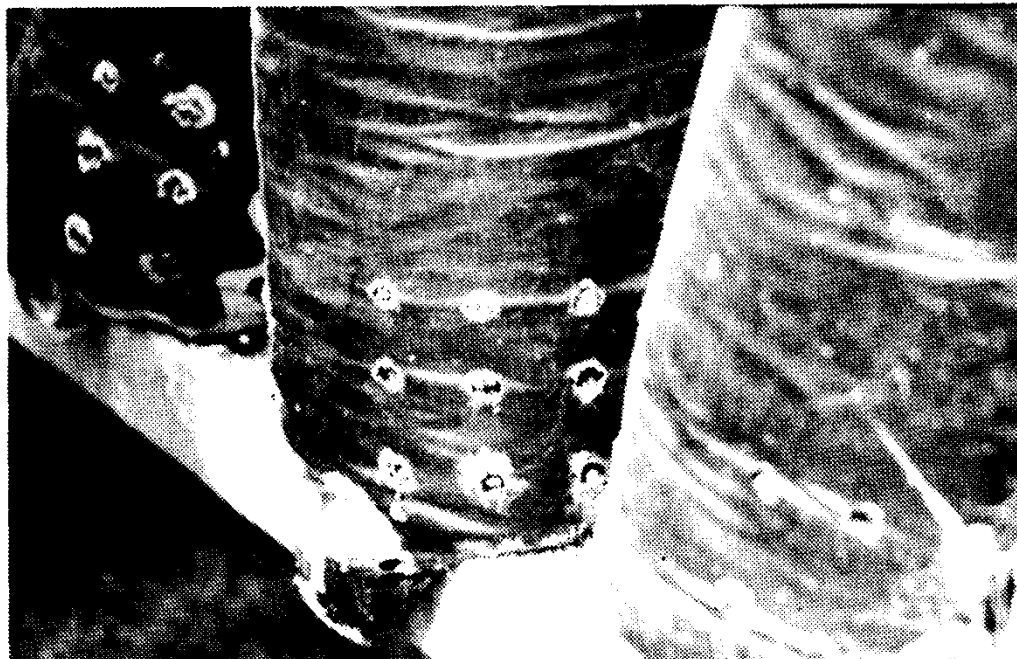
עפ"י דעת הגרא"ח נאה, יש אומרים שהנקב צריך להיות כ-3 ס"מ¹⁹. לדעת הגר"ש גורן²⁰, קוטר הנקב צריך להיות כ-2.5 ס"מ. לדעת הגר"ע יוסף²¹ וה"מנחת יצחק"²² די בכך שקוטר הנקב יהיה כ-2 ס"מ. ולדעת הגר"ש ישראל²³, שיעור הנקב, לענין שביעית, הוא כ-1 ס"מ בלבד. בהוראות שהוציאה הרבנות הראשית לישראל²⁴ בשנת תשמ"א ובשנת תשמ"ה נאמר שגודל הנקב, לענין ערלה, צריך להיות לפחות 2.5 ס"מ. יש להדגיש שלענין שביעית נאמרו שיעורים אחרים ע"י הפוסקים²⁵, לחומרא.

2. מקומו של הנקב

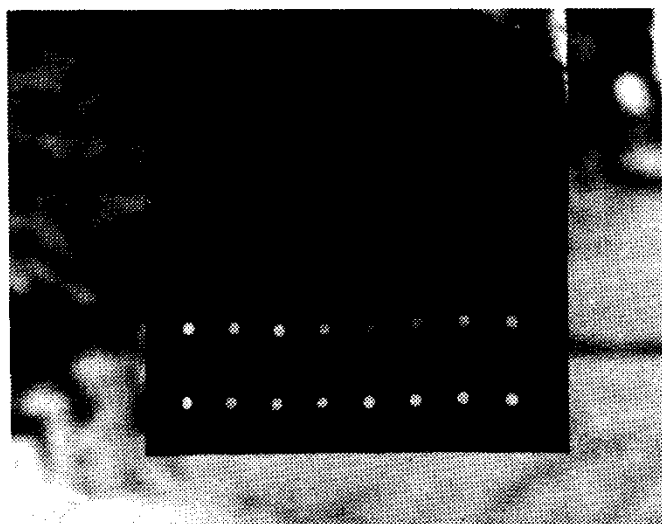
האם הנקב צריך להיות דוקא בתחתית העציץ? מה הדין אם הנקב נמצא בדפנותיו? שאלה זו קשורה לחקירה שהובאה לעיל בפרק ב' בגדר עציץ נקוב: אם הוא מצד היניקה, הרי שהדבר תלוי בשאלה אם יש יניקה דרך האויר אף באלכסון, ורק אם הנקב נמצא כנגד בית השרשים של הצמח. אם הוא מצד האפשרות לחדירת שרשים – הרי שנקב מן הצד יועיל כשהוא כנגד בית השרשים של הצמח, ובתנאי שהנקב מכוסה גם מבחוץ²⁶. ואם הוא מצד ביטול הכלי – יתכן שהדבר יהיה תלוי בנפח הנותר בכלי תחת הנקב²⁷.

נאמר בגמרא (שבת צ"ה ע"א) "ומודה ר"ש שאם ניקב למטה מרביעית (שהוא מחובר) ומכאן שלרבנן, החולקים על ר"ש, אין הנקב חייב להיות בתחתית העציץ. מכאן הוכיחו²⁸ רש"י²⁹, הרשב"א³⁰ והראב"ד³¹, שנקב מועיל אף אם הוא מן הצד. אך לדעת המאירי³² אין נקב מן הצד מועיל.

17. הגר"ח גריינמן, חידושים וביאורים, שביעית י"א, ט'.
18. דפי הלכה "לקט הלכות לשותלים ולנוטעים" עמ' 4.
19. הארץ ומצוותיה עמ' פ"ט.
20. תחומין א' עמ' 158.
21. מפרי הארץ ערלה עמ' ס', ס"ג.
22. ח"ח סי' צ"ב סעי' א'.
23. כך הורה לנו בע"פ. עי' מדריך שמיטה להקלאי בהוצאת מכון התורה והארץ תשמ"ז, פרק ז' סעי' י"ב והע' 20.
24. ראה נספח.
25. הליכות שדה, בהוצאת המכון לחקר החקלאות עפ"י התורה, גליון 48 עמ' 21. ועי' שביעית להלכה ולמעשה, פרק ו' סעי' ג' והע' 4, שכתב להחמיר בנקב בעובי מ"מ אחד, עפ"י הוראת הגר"ש אלישיב והגר"נ קרליץ.
26. שרשים אינם יכולים לעבור דרך האויר מפני שהאויר יוצר "קיטום אוירי". ועי' ר"ח שבת דף פ"א ע"ב.
27. עפ"י הגמרא שבת צ"ה ע"ב: "ומודה ר"ש שאם ניקב למטה מרביעית".
28. חזו"א ערלה א', ט"ז, אות ב' ו'.
29. שבת צ"ה ע"ב ד"ה עציץ נקוב.
30. שו"ת הרשב"א ח"ג סי' שמ"א.
31. טומאת אוכלין פ"ב הי"א.
32. שבת צ"ה ע"ב ד"ה יראה.

נקבים בצד השקית

נקבים רבים וקטנים. קוטר כל נקב הוא, כ-8 מ"מ.

שרשים יוצאים מנקבי השקית וחודרים לקרקע

ובתוספתא שנינו (עוקצין פ"ב ה"ז): "עציץ נקוב... אינו מכשיר את הזרעים. במה דברים אמורים? מלמטה, אבל מן הצד — הרי זה מכשיר את הזרעים... אם יש על הנקב עפר כל שהוא — אינו מכשיר את הזרעים".

מכאן מוכיחים הר"ש³³ והרשב"א³⁰ שנקב מן הצד מועיל רק אם הוא מכוסה בעפר. ולדעת הראב"ד³¹ והמלא"ש³⁴ — בספינה, נקב מן הצד מועיל אף אם אינו מכוסה.

להלכה נחלקו האחרונים:

לדעת המשל"מ³⁵ — אין נקב מן הצד מועיל. ולדעת הבית יוסף³⁶, האג"ט³⁷, הדברי יחזקאל³⁸, המשנה ברורה³⁹ והחזו"א⁴⁰ — נקב מן הצד מועיל אם הוא מכוסה בעפר. וה"מנחת יצחק"⁴¹ כתב שלא לסמוך על נקב מן הצד לענין ערלה. יש לציין שהלכה זו נאמרה עפ"י הדעה, שעציץ נקוב נחשב מחובר לקרקע גם אם הוא באויר⁴², ואף אם הקשר שלו לקרקע הוא באלכסון. ראה פרק ד' סעי' 9.

3. צירוף הנקבים

בעציצים רבים ישנם מספר נקבים קטנים⁴³, ששטחם הכולל עולה על שיעור "כמוציא שורש קטן". האם די בכך כדי להחשיב את העציץ לנקוב לענין ערלה? לכאורה הדבר תלוי בחקירה שהבאנו בפרק הקודם: אם גדר עציץ נקוב הוא מצד היניקה — הרי במספר נקבים יחד יש שיעור יניקה חשוב. אם גדר עציץ נקוב הוא מצד חדירת השרשים — הרי בנקב קטן מהשיעור לא יכול לעבור שורש בעובי הדרוש. ואם גדר עציץ נקוב הוא מצד ביטול הכלי — אין הנקבים הקטנים מכשיעור יכולים להצטרף. ומאחר שהסקנו לעיל בפרק ב', שגדר עציץ נקוב הוא יניקה, יש מקום, לכאורה, להסיק שניתן לצרף את הנקבים.

33. עוקצין פ"ב מ"י.

34. חלה פ"ב מ"ב ד"ה בפ"י ר"ע ז"ל, בשם רבינו יהוסף. וזאת מפני שבגלל תנודות הספינה יש לפעמים "קשר עין" בין העפר לקרקע.

35. ביכורים פ"ב ה"ט ד"ה ודע דכלי גללים.

36. או"ח סי' של"ו ד"ה ואיסור.

37. קוצר ב'.

38. סי' ב' ס"ק ג'.

39. סי' של"ו ס"ק מ"ב.

40. ערלה א', ט"ז אות ב'.

41. שו"ת מנחת יצחק ח"ח סי' צ"ב סעי' ג'. וטעמו, שמא יבואו לסמוך אף על יניקת הנוף באלכסון.

42. חזו"א שם; שו"ת מנחת יצחק שם. ועי' דברי יחזקאל סי' ב' ס"ק ו', שדן ברעת הרמב"ם בנקב מן הצד.

43. כך מקובל במשתלות עפ"י רוב. ראה תמונה.

להלכה נחלקו האחרונים בשאלה זו:

הגרש"ז אויערבך⁴⁴ נוטה לצרף את הנקבים, מפני שהדבר דומה לחרס שהעץ יונק דרך הנקבוביות שבו, אך אינו מכריע בוודאות בשאלה זו.
ה"מנחת יצחק"⁴⁵ נוטה שלא לצרף את הנקבים, מפני שבנקבים קטנים רבים אין ביטול כלי.
והגר"ש ישראל⁴⁶ אומר שאין לנו לחדש הלכות מסברתנו ללא מקור מפורש, ומכיון שחז"ל קבעו שיעור אחד לנקב, אין לחרוג ממנו.

4. נקבים קטנים ששרשים חודרים דרכם

בעציץ הנקוב נקבים קטנים ומונח על אדמה לחה, קרוב לוודאי⁴⁷ ששרשי הצמח יחדרו דרך הנקבים הקטנים אל האדמה, וירחיבו אותם. האם עציץ זה יחשב לעציץ נקוב⁴⁸?

לכאורה הדבר תלוי במחלוקת המפרשים בירושלמי בערלה, שהובאה לעיל בפרק ב', ובחקירה היסודית בגדר עציץ נקוב.
לדעה הסוברת, שעציץ נחשב נקוב לענין ערלה מפני היניקה – כאן אין נקב בשיעור יניקה.

ולדעה הסוברת שהעציץ נחשב לנקוב מפני שסופם של השורשים לנקוב אותו – ק"ו כאן, שהוא כבר נקוב מעט.

אך לדעת החזו"א⁴⁹, המסביר שחומר שאינו עומד בפני שורשים אינו חשוב לחצוץ בין הצמח לקרקע, אפשר לחלק ולומר שאם חומר העציץ עמיד בפני השורשים, יש פה חציצה, אעפ"י שמצד הנקבים הקטנים שבו, חדירת השורשים אפשרית.

הגר"מ אליהו⁵⁰, הגר"ע יוסף⁵¹ והגר"ש ישראל⁵² הורו שבמקרה כזה ניתן, בדיעבד, לסמוך לקולא על כך שסופם של השורשים לחדור ולהרחיב את הנקב, ולמנות את שנות הערלה מזמן הנטיעה במשתלה.

5. נקב מכוסה

מה דינה של שקית נילון הנקובה בתחתיתה, אך במקום הנקוב נוצר קפל המסתיר את הנקב? האם היא נקובה או שדינה כאינה נקובה?
לכאורה תלויה שאלה זו בחקירה דלעיל:
אם גדר עציץ נקוב הוא יניקה – הרי כאן אין אפשרות ליניקה חשובה.

44. הארץ ומצוותיה עמ' צ"ג; מנחת שלמה עמ' שצ"ח.

45. ח"ח סי' צ"ב סעי' ב'.

46. כך הורה לנו בשיחה בע"פ. עי' מדריך לשמיטה לחקלאי פרק ז' סעי' י"ד.

47. עדות מומחה.

48. עי' בתשובתו של הרב יוסף אפרתי, ידיעון חרשי, בהוצאת חקל"ת, גליון 26 עמ' 13-14, שכתב להחמיר.

49. ערלה א', י"ז.

50. הארץ ומצוותיה עמ' צ"ב; מדריך שמיטה לחקלאי פרק ז' הע' 20.

51. מפרי הארץ, ערלה עמ' ס"ד. וטעמו, מכיון שמסתבר שפלסטיק דינו כחרס. ראה לעיל פרק ג'.

52. הוראה בע"פ.

אם גדר עציץ נקוב הוא ביטול הכלי – במה שינה הקפל את המצב?
ואם הוא מצד חדירת השרשים – הרי השרשים יכולים לחדור דרך הקפל וליישר את השקית.
ה"מנחת יצחק"⁵³ דן בשאלה זו ומכריע להחמיר, שלא לסמוך על נקב בשקית שהתקפלה לענין ערלה.

פרק ו' – משטח מנתק

הקדמה

במשתלות רבות מקובל להניח את השקיות שבהן השתילים, על גבי משטח מנתק, המפריד בינן לבין הקרקע. זאת, כדי למנוע התפתחות עשביה באדמה וחדירת מזיקים ומחלות מן הקרקע אל השתילים. ניתן לראות משטחים מסוגים שונים העשויים בטון, פוליאתילן, אריגי נילון¹ וכדו', כאשר בחלק מן המקרים מדובר במשטחים קטנים וניידים ובמקרים אחרים מדובר במשטחים גדולים וקבועים בקרקע.
מה דינם של אותם השתילים המונחים על המשטחים המנתקים? האם הם נחשבים מחוברים לקרקע או שהם מנותקים ממנה? וא"כ, מה דינם לענין ערלה?

1. משטח מנתק בדיני טומאת אוכלין

"משטח מנתק" מוזכר במשנה במסכת עוקצין (פ"ב מ"י) העוסקת בדיני חיבור לקרקע לגבי טומאת אוכלין: "מלאהו (לעציץ) עפר עד שפתו, הריהו כטבלא שאין לה לזביו" (שהזרעים שעליה אינם מוכשרים לקבלת טומאה, מפני שהם כזרעים בקרקע).

מדוע טבלא שאין לה לזביו, שהיא לוח חלק, אינה מנתקת את מה שעליה מן הקרקע? בשאלה זו נחלקו המפרשים:

לדעת הרמב"ם², טבלא איננה כלי, ורק כלי יכול לנתק את מה שבתוכו מן הקרקע. לדעת הר"ש³ והרע"ב, אין הדבר תלוי בדין כלי, אלא בעובדה שיש "קשר עין" בין העפר שבטבלא לקרקע העולם. ומסתבר ש"קשר עין" זה יוצר חיבור בכך שהוא מאפשר את יניקת הצמח מן הקרקע.

כנראה, מחלוקת זו תלויה במחלוקת הראשונים בדין "עציץ מוגבה" שהתבארה לעיל בפרק ד'.

מהי ההשלכה הנובעת מכאן לדיני ערלה? האם ניתן ללמוד דיני ערלה מדיני טומאת אוכלין⁴?

53. ח"ח סי' צ"ב סעי' ד'.

1. מדובר באריג העשוי סיבי נילון חזקים וצפופים כגון "פלריג" והוא נועד למנוע צמיחת עשביה בשטח המשתלה. הוא עדיף על נילון בכך שהוא חדיר למים ומונע היווצרות שלוליות בשטח המשתלה.
2. בפיה"מ שם ובהלכות טומאת אוכלין פ"ב הי"ב.
3. בפיה"מ שם.
4. עי' "דברי יחזקאל" סי' ב' ס"ק י"ג, שתלה שאלה זו במחלוקת ראשונים. שלדעת הר"ש אין ללמוד נושא ולדעת הרמב"ם ניתן ללמוד.

מן הגמרא⁵ משמע, שלא כל דבר ניתן ללמוד מטומאת אוכלין, שכן "התורה ריבתה טהרה אצל זרעים".

בשאלה זו נחלקו האחרונים:

לדעת המשל"מ⁶ וה"חיי אדם"⁷ – ניתן ללמוד נושא מנושא.

לדעת ה"משנה אחרונה"⁸, האג"ט⁹, ה"אפיקי ים"¹⁰ וה"בית דוד"¹¹ – אין הדבר ניתן.

אם נניח שניתן ללמוד גדרי עציץ נקוב לערלה מדיני טומאת אוכלין, תצאנה מכאן המסקנות הבאות:

לדעת הרמב"ם – לניתוק הצמח המקרקע צריך כלי. ולכן כל רצפה, משטח בטון, יריעת נילון וכדו' אינם מנתקים את הצמח הגדל בהם מן הקרקע, אף אם הם אטומים ואין כל "קשר עין" בין הצמח לבין הקרקע. לדעה זו יתכן שאף שקיות הנילון אינן מנתקות, מפני שייתכן שאין להן תורת כלי.

לדעת הר"ש – באופן עקרוני, משטח מנתק יכול לחצוץ בין הצמח לבין הקרקע, אם אכן אין "קשר עין" ביניהם, והדבר מצוי מאוד במשתלות הנמצאות בתוך מבנים, חממות וכדו', או במשטחים גדולים.

2. משטח מנתק בדיני שבת

בהגהות אשר"י¹² דן המהרי"ח בהגבהת צרור שעלו בו עשבים והנחתו על הארץ בשבת¹³. ואומר: "אם הפסיקו לגמרי בעצים"¹⁴ או בבגד, דפסיק יניקתו לגמרי – שייך בו תלישה ונטיעה מדאורייתא".

לדעתו כל משטח מנתק חוצץ בין הצמח לקרקע, ודבריו מובאים להלכה בב"י¹⁵,

5. שבת צ"ה ע"א, בהסבר בדעת ר' שמעון, שלענין טומאת אוכלין מסתפק בנקב קטן כמציא שורש ולענין שבת מצריך שיינקב בכדי טהרתו.
6. בירושלמי, מעשרות פ"ה ה"א, מובא כלל זה כהסבר לסתם תוספתא: "(בצלים), השרישו בעליה – הרי הן בחזקתן למעשרות ולשביעית ואם היו טמאין עלו מידי טומאתן". ומכאן שכלל זה נאמר, בהקשר אחר, גם לדעת חכמים. ואכן במרה"פ שם העיר שלפ"ז התוספתא הולכת אליבא דר"ש ונדרחית מההלכה. אך משאר המפרשים ומן הפוסקים שהביאו תוספתא זו להלכה אף שלא פסקו כר"ש, לא משמע כך.
7. ביכורים פ"ב ה"ט ד"ה דע שמה שכתבנו. בענין ענפים היוצאים מחוץ לעציץ ראה פרק ד' סעי' 7.
8. הלכות שבת כלל י"ב סעי' ב'. הוא מביא את המשנה בעוקצין להלכה לענין שבת עפ"י פירוש הר"ש. ועי' שביתת השבת מלאכת קוצר, באר רחובות ס"ק י' שהקשה על דבריו.
9. עוקצין פ"ב מ"י.
10. קוצר ג' וס"ק ח'. ואף שהוא מסכים לדינו של המשל"מ, זה מנימוק אחר.
11. ח"ב סי' מ"ג דף ק"ז ד"ה אבל.
12. סי' א' דף ה' ד"ה אך.
13. שבת פרק ח' סי' ב' ד"ה אעפ"י.
14. להרחבת הנושא ראה פרק ד' סעי' 3.
15. עי' קצוה"ש סי' קמ"ב, בדה"ש ס"ק ה', שהקשה מהא דקי"ל דעץ נחשב כנקוב. אך נראה שהמהרי"ח הולך בשיטת הרא"ש, הסובר שרק חרס נחשב כנקוב.
16. סי' של"ו ד"ה ואסור.

בפמ"ג¹⁶, בחיי"א¹⁷, באג"ט¹⁸, ב"שביתת השבת"¹⁹ ובמשנה ברורה²⁰. ומסתבר, שלא דברו במקרה שבו יש "קשר עין" בין עפר העציץ לבין הקרקע. לאור זה נראה, שהדעה שנפסקה להלכה היא דעת הר"ש ולא דעת הרמב"ם, ולכן משטח מנתק יכול לחצוץ בין הצמח לקרקע. כמו כן, לגבי חיבור באויר מקובל ג"כ לפסוק כדעת הר"ש ובעלי התוספות, כפי שראינו בפרק ד', ומכאן סיבה נוספת לפסוק כך גם לגבי משטח מנתק. מהכרעה זו יוצא, שאף שקית נילון, למרות שייתכן שאיננה כלי, מנתקת את הצמח שבתוכה מן הקרקע.

3. משטח מנתק המחובר לקרקע

במקרים רבים העציצים מונחים על רצפה המחוברת לקרקע או על גבי יריעות נילון גדולות. האם משטח מנתק המחובר לקרקע נחשב למנתק, או שהוא בטל לגבי הקרקע?

שאלה זו נידונה בתוספתא (ערלה פ"א ה"ג): "הנוטע בספינה, בעציץ ובראש הגג — חייב (בערלה). האו"ז²¹ וה"יראים"²² גורסים "פטור". וכן הגירסא ב"תוספתא כפשוטה"²³ עפ"י כת"י ערפורט. בגלל אי הבהירות בגירסא בתוספתא אין היא מופיעה בדברי הראשונים שעסקו בדין ערלה בגג²⁴.

הגמרא במסכת מנחות (דף פ"ה ע"ב) דנה בהבאת ביכורים ממקומות שונים, ומביאה סתירת ברייתות בנושא. ליישוב הסתירה אומרת הגמרא בהסבר דעת ריש לקיש: "גג אג לא קשיא, כאן בגג דבית, כאן בגג דמערה". הרמב"ם²⁵ אינו מביא את ההבחנה הזאת להלכה, אלא מכריע כדברי ר' יוחנן שם בסוגיא ואומר: "הגדל בעציץ... אינו מביא ממנו (ביכורים) כל עיקר, שנאמר "בארצם", אבל מביא מן הגדל בגג או בחורבה". וכך גם דעת הרא"ש²⁶ בתשובה: "בכרם הנוטע על הגג... יראה לי דכל כה"ג חייב בתרומה ובערלה, דלא איירי בגמרא לפטור אלא הזרוע בדבר המיטלטל..." (המדובר בגג העשוי קורות עץ ועליו לוחות אבן ועפר).

16. אשל אברהם סי' שי"ב ס"ק ג'.
17. הלכות שבת כלל י"א סעי' ד' וכלל י"ב סעי' ב'.
18. זורע ד'; קוצר ז'.
19. קוצר ו"ז'.
20. סי' של"ז ס"ק מ"ד.
21. ח"א סי' שי"ג.
22. דף כ"ז ע"א ועי' תוספות ראם שם.
23. עמ' 816.
24. עי' במאמרו של הגר"ש ישראל בספר זה, פרק ג' סעי' ד'.
25. ביכורים פ"ב ה"ט.
26. כלל ב' סי' ד'. השאלה שנשאל הרא"ש ע"י ר' אבא מרי הירחי מופיעה במנחת קנאות סי' נ' עמ' 108.

שאלה דומה נידונה במשנה (מעשרות פ"ה מ"ב): "בצלים שהשרישו בעליה — טהרו מלטמא. נפלה עליהם מפולת והם מגולים — הרי אלו כנטועים בשדה".
ונחלקו המפרשים²⁷ בהסבר הסיפא של המשנה:
לדעת הרא"ש²⁶ והריב"מ²⁸ — מדובר, כשנפל עליהם גג העליה, ולמדנו שבצלים הזרועים על הגג חייבים בתרומות ובמעשרות.
לדעת הגר"א²⁹ — מדובר בסיפא במקרה אחר, כשנפלה מפולת על הבצלים המונחים בארץ, אבל על הגג אין הם חייבים במעשרות.
בדעת הגר"א לא ברור אם הוא חולק על הרא"ש רק למעשרות או גם לערלה, ונחלקו האחרונים בדבר:
לדעת הגר"פ פראנק³⁰ — הגר"א חולק על הרא"ש גם לערלה, וסובר שגג מהווה משטח מנתק.
ולדעת ה"בית דוד"³¹, הריב"ז³², ה"דברי יחזקאל"³³ והחזו"א³⁴ — הגר"א חולק על הרא"ש רק לעניין תרו"מ, מפני שגג אינו "שדה".
מהלך מחשבה דומה לזה, ניתן לראות בדברי התוספות³⁵: "בעליה... עפר הבא שם מחו"ל פטור ממעשר".

להלכה אומרים הפוסקים, שהגדל על הגג חייב בערלה: טור³⁶, שו"ע³⁷, חכמת אדם³⁸, אג"ט³⁹, ערוה"ש⁴⁰, "נטע הארץ"⁴¹, "נטע הילולים"⁴², כרם ציון⁴³ ועוד⁴⁴. וא"כ, הוא הדין לכל משטח מנתק המחובר לקרקע.
הגר"מ אליהו⁴⁵ מעלה אפשרות, שחייב ערלה בגג הוא רק מדרבנן. והגרש"ז אויערבך⁴⁶ נוטה להבחין, לענין שביעית, בין קומה ראשונה לקומה שניה.

27. ע"י ערוך השלחן העתיד זרעים ח"ג סי' צ"ב סעי' כ"ד.
28. בפירוש המשנה, מעשרות פ"ה מ"ב ד"ה נפלה.
29. יו"ד סי' רצ"ד ס"ק ס"ג.
30. כרם ציון, הר צבי עמ' נ"ט.
31. ח"ב סי' א' דף ב' ד"ה ועוד; דף ג' ד"ה ועכ"פ, מיהו.
32. תוס' ר"ד לירושלמי מעשרות פ"ה ה"ב ד"ה ר' יוחנן.
33. סי' ב' ס"ק י"ד.
34. שביעית כ', ו'.
35. גיטין ז' ע"ב ד"ה הא. דברים אלו מופיעים גם בתוס' הרא"ש שם, ולכאורה הם סותרים את דברי הרא"ש בתשובה. ונראה לחלק, שהרא"ש בתוספותיו מדבר על עליה מקורה, שמפורש במשנה במעשרות שהגדל בה פטור מתרו"מ.
36. יו"ד סי' רצ"ד.
37. יו"ד סי' רצ"ד סעי' כ"ו.
38. שערי צדק שער משפטי הארץ פרק ו' סעי' ט"ו.
39. קוצר ג'.
40. יו"ד סי' רצ"ד סעי' מ"ד; או"ח סי' של"ו סעי' ל"א.
41. לר' יוסף צבי הלוי, הלכות ערלה י"ג.
42. להגר"ז גרוסברג, סי' ח' סעי' ל"ה.
43. הלכות פסוקות ערלה פרק ז' סעי' י'.
44. ע"י הליכות שדה 48 עמ' 26, שאדניות הקבועות בקיר נחשבות כמחוברות לקרקע לענין שביעית.
45. הארץ ומצוותיה עמ' צ"ד.
46. כרם ציון הלכות פסוקות שביעית פרק ג', גידולי ציון ס"ק ב'.

האג"ט³⁹ וערוה"ש⁴⁷ מוסיפים שלכל כלי גדול וכבד יש דין גג ונחשב למחובר. ועפ"י דעתם, יש לעיין בדין יריעת נילון גדולה, שמונחים עליה מאות עציצים לתקופה ממושכת⁴⁸, אם תיחשב כמחוברת לקרקע. ושמעתי בשם הגרש"ז אויערבך, שרק חומר טבעי הדומה לאבן (כגון בטון) בטל לקרקע, אבל לא חומר מלאכותי כנילון, ברזל וכדו'⁴⁹. והגר"ש ישראל⁵⁰ הורה שיריעת פוליאטילן (נילון) אף אם היא מחוברת לקרקע – מנתקת, מפני שכל כולה לא באה אלא לנתק ולהפריד.

4. עציץ נקוב המונח ע"ג משטח מנתק

עד כה עסקנו בצמחים הגדלים ישירות על גבי המשטח המנתק. מה יהיה דין עציץ נקוב המונח ע"ג משטח מנתק, שאינו מחובר לקרקע? (הדברים אמורים במשטח שאינו מחורר). נראה שהדבר תלוי במחלוקת הראשונים בהסבר המשנה בעוקצין: לדעת הרמב"ם² – יש פה צירוף של משטח מנתק המונע יניקה, עם כלי נקוב, ודעתו תהיה תלויה בחקירה היסודית בגדר עציץ נקוב (שהובאה בפרק ב'), אם הוא מתחבר ע"י יניקה, ע"י אפשרות חדירת שרשים, או ע"י ביטול הכלי: אם עציץ נקוב מתחבר ע"י יניקה או חדירת שרשים – יחשב מקרה זה לעציץ שאינו נקוב.

ואם דין עציץ נקוב נובע מביטול הכלי, הרי גם הכלי הנקוב וגם המשטח אינם כלים ואינם מנתקים.

ומכיון שראינו לעיל, שהרמב"ם תולה את דין עציץ נקוב בביטול הכלי, נראה שיחשיב במקרה זה את האילן למחובר⁵¹. והדברים אמורים בין במשטח המחובר לקרקע ובין במשטח שאינו מחובר.

לדעת הר"ש³ – במשטח שאינו מחובר לקרקע, פשוט שהעציץ יחשב למנותק, שכן אין כל קשר בין הצמח לבין הקרקע.

אם המשטח מחובר לקרקע ובטל אליה, הדבר יהיה תלוי בהגדרת תפקידה של היניקה בעציץ נקוב:

אם עצם קיומה של היניקה יוצר את החיבור לקרקע – הרי שבמקרה זה אין יניקה, והעציץ יחשב מנותק⁵².

ואם אפשרות היניקה מגדירה את העציץ ככלי שאינו חשוב לחצוץ – הרי שעציץ נקוב, שאינו חוצץ, המונח על משטח מנתק המחובר לקרקע, שאף הוא אינו חוצץ – יחשב מחובר.

47. או"ח סי' של"ו סעי' ל"א.

48. עי' במאמרו של הרב יעקב אריאל בספר זה, עציצים על גבי יריעות פוליאטילן.

49. על דעה זו קשה מדברי הרא"ש, המדבר על גג העשוי קורות עץ, כאשר לדעתו עץ אינו נחשב לנקוב.

50. בשיחה עם צוות המכון.

51. כך כתב הגר"ש גורן, תחומין א' עמ' 158. ואעפ"כ לא הורה לסמוך על כך למעשה.

52. לאפשרות זו נוטים הגרי"ש אלישיב והגרש"ז אויערבך, אם כי לא הורו כך למעשה לענין שביעית.

עי' כרם ציון הלכות פסוקות שביעית פרק ג', גידולי ציון ס"ק ג'; הליכות שדה 48 עמ' 7-8 ועמ' 25.

בשאלה זו עוסק הרא"ש בפסקיו⁵³ ואלו דבריו: "...דלא גזר אביי⁵⁴ (שאסר גט שנכתב על עלה של עציץ נקוב) היכא דיהב לה העציץ בהפסקת יניקה, כגון בעליה, או שיש דבר מפסיק בין העציץ לקרקע". ולדעתו, כל עציץ נקוב שעל גבי משטח מנתק נחשב למנותק, בגלל הפסקת היניקה.

להלכה מבחינים הפוסקים בין המקרים השונים:
עציץ נקוב המונח על משטח מנתק שאינו מחובר לאדמה, מקובל להחשיבו כמנותק⁵⁵
 כפי שראינו לעיל (סעי' 2) ענין שבת⁵⁶.
ברין עציץ נקוב המונח על משטח מנתק המחובר לאדמה ובטל אליה נחלקו הפוסקים⁵⁷.
 לדעת ערוה"ש⁵⁸, ה"בית דוד"⁵⁹ והחזו"א⁶⁰ — עציץ זה נחשב למנותק, כדעת הרא"ש. וכך הורתה הרבנות הראשית לישראל⁶¹ בשנת השמיטה תשי"ט.
 לדעת הגרש"ז אויערבך⁶² — לענין שביעית, עציץ נקוב המונח על הרצפה בקומה התחתונה נחשב למחובר, ובקומות העליונות — למנותק.
 לדעת הגרי"ש אלישיב⁶³ — אף בקומות העליונות יש להחשיבו כמחובר. אבל אם העציץ אינו נקוב ורק ענפיו מתפשטים החוצה יש הבדל בין הקומה התחתונה לקומות העליונות.

5. משטח מנתק מנוקב

כפי שהסקנו לעיל, משטח מנתק מפריד בין מה שמעליו לבין הקרקע, אם אינו מחובר לאדמה. מה יהיה דינם של עציצים המונחים על גבי יריעת פוליאטילן (נילון) שיש בה נקבים במקומות שונים?
 לענין זה יש להבחין בין יריעה שיש על גביה עפר, לבין יריעה נקיה.
 אם יש עפר על גבי היריעה, ניתן ללמוד מדברי הירושלמי (שבת פ"ז ה"ב): "הנותן עציץ נקובה בתוך עציץ נקובה — חייב עליה... משום זורע". ומכאן שגם במקרה זה נחשבים העציצים למחברים.

53. גיטין פרק ב' סי' כ"ב. ועי' ר"ן על הרי"ף גיטין י' ע"ב ד"ה וגרסי'.

54. נראה דצ"ל: "רבא".

55. הארץ ומצוותיה עמ' צ' עפ"י חזו"א שביעית כ"ב, א'; כרם ציון שביעית פרק ג', גידולי ציון ס"ק א'; בצאת השנה עמ' מ"ח סי' ב' סעי' ז', עמ' פ"ח סעי' י'.

56. המהרי"ח מדבר על "צרור" ולא ברור אם הוא גוש עפר או עציץ נקוב, אבל חלק מהפוסקים המביאים את דבריו מדברים במפורש על עציץ, והם: האג"ט, שביתת השבת והמשנה ברורה. ועי' קצוה"ש סי' קמ"ב, בדה"ש ס"ק ה', שכתב שדינו כמחובר. וראה הע' 51.

57. עי' חיי אדם שבת כלל י"ב סעי' ב' שהסתפק בזה לענין שבת. אך בנשמת אדם, כלל קנ"א ס"ק א', הוא נוקט שהוא מנותק ופטור מערלה.

58. חו"מ סי' ר"ב סעי' ו'.

59. ח"ב סי' א' דף ה'.

60. כך משמע מדבריו שביעית כ"ב, א'.

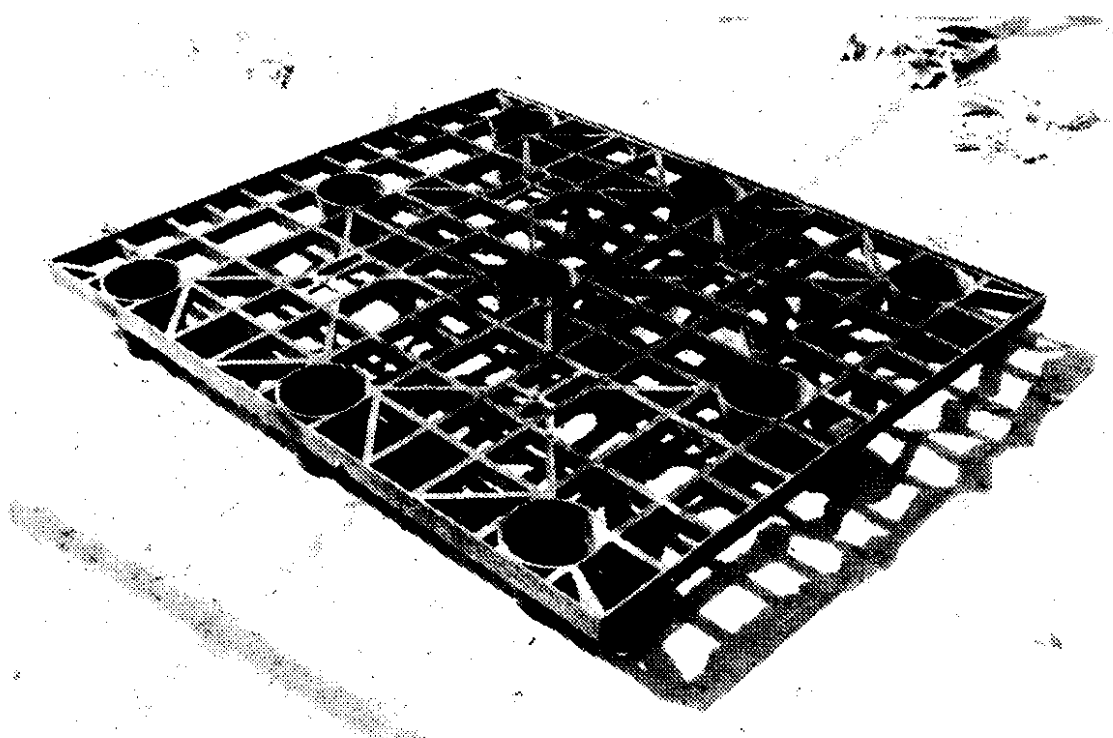
61. בצאת השנה עמ' מ"ח סי' א' סעי' ד' והע' 8.

62. שמירת שבת כהלכתה פרק כ"ו הע' ב'. הליכות שדה 48 עמ' 25. וראה הע' 52 46.

63. הליכות שדה שם, וראה הע' 52 46.

עציצים מונחים על משטח העמסה

משטח העמסה מתוצרת קיבוץ "גשר הזור"

מה יהיה הדין במקרה בו אין עפר על גבי היריעה?
 בירושלמי לא מבואר אם בעציץ התחתון יש עפר או שהדין נאמר אף אם אין בו עפר.
 בסעי' 1 הבאנו את דברי הר"ש בעוקצין, שטבלא שאין לה לזביו אינה מנתקת, כל זמן
 שיש "קשר עין" בין העפר (או הצמח) שעליה לבין הקרקע שמסביבה. ומכאן עולה,
 לכאורה, שנקיבת המשטח המנתק מועילה רק אם ע"י הנקב נוצר "קשר עין" כזה. וא"כ
 כדי לחבר את העציץ לקרקע יש צורך לנקוב את היריעה בדיוק תחת הנקב שבעציץ.
 פתרון ברוח זו הציעו הרבנים הראשיים לשעבר, הגר"ש גורן והגר"ע יוסף, בהנחיות
 שפרסמה הרבנות הראשית⁶⁴: לנקב את היריעה, לפזר עליה עפר ועליו להעמיד את
 השתילים. כך, מצד אחד, תשאר המשתלה מוגנת מפני המזיקים שבאדמה, ומאידך –
 יחשבו האילנות למחוברים לענין ערלה.
 לדעת הגר"ש ישראל⁶⁵ מועילה נקיבת היריעה בכל מקרה, שכן דבר הנקוב כשיעור
 אינו מנתק, וחכמים לא חילקו בין המצבים השונים.

6. רשתות

ישנן משתלות בהן העציצים מונחים על גבי רשתות מרווחות או משטחי העמסה (ראה
 תמונה). מה דינם של אותם עציצים?
 אם הנקבים שברשתות אלו קטנים מכשיעור (ראה פרק ה' סעי' 1), תהיה שאלה זו תלויה
 בדין צירוף נקבים שנידון לעיל בפרק ה' (סעי' 3).
 ואם הנקבים גדולים מכשיעור והנקב שבעציץ מונח בחלקו על החלק האטום
 שברשת, כך שנשאר נקב קטן מכשיעור, הרי שזה דומה מאד לשאלה שהעלינו בסעי' 4.
 אם הנקב נחלק לשנים ע"י הרשת – הדבר יהיה תלוי בחקירה היסודית בגדר עציץ
 נקוב:
 אם הוא מצד היניקה – הרי שיש שיעור יניקה חשוב בצירוף שני חלקי הנקב.
 ואם הוא מצד ביטול הכלי – הרי שגם הרשת וגם העציץ הנקוב אינם כלים, ואינם
 מנתקים את גוש העפר שבו הצמח מקרקע העולם. אך אם מדובר בעציץ המוגבה מן
 הקרקע לא יועיל ביטול הכלי להחשיבו למחובר⁶⁶.

פרק ז' – הובלת השתילים

הקדמה

עד כה עסקנו בדינו של עציץ נקוב הנמצא במשתלה: באלו תנאים נראה אותו
 כמחובר לקרקע באופן המאפשר למנות לו את שנות הערלה. אך עדיין ישנה בעיה קשה
 הדורשת התייחסות, והיא: הובלת העציצים למטע.

64. בחוברת "גידול עצי פרי וגפן בכלים למניעת ערלה", בהוצאת מועצת הפירות תשמ"א. ראה נספח.

65. בשיחה עם צוות המכון.

66. ראה פרק ב' הע' 46 ופרק ד' הע' 2.

הובלת העציצים מתבצעת במשאיות שקרקעיתן אטומה, כך שהם מנותקים לגמרי מן האדמה בזמן הנסיעה. ואף אם המשאית נקובה בתחתיתה עדיין קיימות שתי בעיות: א. יתכן שהכביש מהווה משטח מנתק. ב. עצם התנועה של העציצים, יתכן והיא מחשיבה אותם כמנותקים מהקרקע. והשאלה הנשאלת היא, א"כ, האם ניתוק זמני של העציץ מהקרקע מחייב מנין שנות ערלה מחדש?

1. ניתוק מהקרקע לזמן – בהלכות שבת

נאמר בגמרא (שבת פ"א ע"ב): "אמר ר"ל: צרור שעלו בו עשבים – מותר לקנח בה (מפני כבוד הבריות). אמר אביי: פרפיסא... היה מונח ע"ג קרקע והניחו ע"ג יתדות – מחייב משום תולש".

אביי עוסק בהנחת הפרפיסא על היתדות באופן קבוע¹ ור"ל עוסק בהגבהה זמנית של הצרור. האם יש הבדל בין המקרים? בשאלה זו נחלקו הראשונים: לדעת רש"י², תוס'³ והגהות אשר"י⁴ – אין הבדל בין הנחה קבועה לזמנית, ובשני המקרים האיסור הוא מדרבנן, אלא שאיסור זה הותר מפני כבוד הבריות. לדעת הריב"א⁵ – יש הבדל בין הנחה זמנית להנחה קבועה, אך הוא מסייג הבחנה זו לצמח שאינו מחובר היטב לאדמה.

הרמב"ם⁶ מביא את דברי אביי להלכה ומסביר שיש בכך איסור תורה. את דברי ר"ל אין הוא מביא להלכה, ונחלקו האחרונים במשמעות הדבר: לדעת המג"מ⁶ והב"י⁷ – הרמב"ם דחה למעשה את דברי ר"ל מההלכה, מפני שיש בכך איסור תורה, לדעתו.

לדעת "מרכבת המשנה"⁶ והגר"ש ישראל⁸ – הרמב"ם מבחין בין הגבהה קבועה, האסורה מן התורה לבין הגבהה זמנית האסורה מדרבנן והותרה מפני כבוד הבריות. לדעה זו, הרמב"ם אינו דוחה את דברי ר"ל מההלכה.

בירושלמי (שבת פ"ז ה"ב) ישנו דיון דומה: "הנותן עציץ נקוב ע"ג עציץ נקובה – חייב עליה משום קוצר ומשום זורע".

מדברי הירושלמי לא ברור היכן היה העציץ העליון לפני שהונח על התחתון. האם הוא היה מחובר לקרקע או מנותק ממנה?

1. עי' חז"א א', ט"ז אות י', שהקשה: הלא עצם מצב התנועה שבין העקירה להנחה מהווה ניתוק אליבא דר' יהודה שהלכה כמותו (ראה פרק ד' סעי' ז)! ותיירץ: א. לענין שבת אין התנועה מהווה ניתוק. ב. תנועה איטית אינה מהווה ניתוק. מהעובדה שלא תירץ שהגבהה זמנית אינה ניתוק מוכח שלענין שבת אינו סובר כריב"א ומרה"מ.
2. שבת פ"א ע"ב ד"ה חייב משום תולש.
3. שם ד"ה והניחו; גיטין ז' ע"ב ד"ה דילמא.
4. שבת פרק ח' סי' ב'.
5. מובא באו"ז הלכות שבת סי' נ"ו.
6. שבת פ"ח ה"ד.
7. או"ח סי' ש"ב ד"ה צרור.
8. ברקאי א' עמ' 89-90.

לדעת המאירי⁹ והפנ"מ¹⁰ – מדובר בעציץ מחובר. וקמ"ל שהגבהתו הזמנית נחשבת לקצירה והנחתו מחדש נחשבת לזריעה, שלא כאביי¹¹ המחייב רק בהנחה ע"ג יתדות ולא בהחזרה לקרקע. ומכאן שהגבהה זמנית נחשבת לניתוק. לדעת הי"מ שהובאה במאירי⁹ וקרבן העדה¹⁰ – מדובר בעציץ מנותק וקמ"ל שבהנחתו הוא נחשב "קוצר" לצמחים שבעציץ התחתון. לדעה זו הגבהה זמנית אינה נחשבת לניתוק.

למסקנה נחלקו האחרונים בהלכות שבת:
לדעת ה"תהלה לדוד"¹² ו"קצות השלחן"¹³ – הגבהה זמנית אינה נחשבת לניתוק. ולדעת "שביתת השבת"¹⁴ – הגבהה זמנית נחשבת לניתוק, כדברי המאירי.

האם ניתן ללמוד ממחלוקת זו לדין הובלת העציצים בערלה?
מכמה סיבות אין הכרח להשוות בין הנושאים:
א. לענין שבת, הגדרת "קוצר" ו"זורע" כוללת, מלבד אב המלאכה, גם את תולדותיו, משא"כ בערלה.
ב. לענין שבת "מלאכת מחשבת אסרה תורה" והמלאכה נבחנת מנקודת ראותו של העושה, בעוד שבערלה הגדרת הנטיעה היא מצד האילן עצמו, וכל זמן שאין תוצאות העקירה ניכרות בו – אינו נחשב לעקור¹⁵.
ג. יש הסוברים שגם מצע מנותק לגמרי, מוגבה ונייד חייב בערלה¹⁶, משא"כ בשבת.

2. עקירה לזמן – לענין ערלה

נאמר במשנה¹⁷ (ערלה פ"א מ"ג): "אילן שנעקר והסלע עמו, שטפו נהר והסלע עמו, אם יכול לחיות – פטור ואם לאו – חייב"¹⁸.
המשנה עוסקת, באופן פשוט, בדינו של אילן שהועבר ממקומו ע"י הטבע, בדיעבד. והדבר מעורר מספר שאלות שתתבררנה לקמן:
מה הדין באילן שנעקר וניטע מחדש ע"י אדם? בשאלה זו נחלקו הפוסקים:
לדעת ה"נאות דשא"¹⁹ וה"אמונת יוסף"²⁰ – מדובר בהעברה ע"י הטבע, אבל העברת אילן בידי אדם מחייבת למנות את שנות הערלה מחדש.

9. שבת פ"א ע"ב ד"ה זה.
10. בפירושו לירושלמי.
11. עי' מרה"פ שם.
12. סי' של"ו ס"ק ו'. וכן ב"מנחת שבת" ו"מנחת פתים".
13. סי' קמ"ב, בדה"ש ס"ק ה'.
14. זורע אות ז'.
15. הגר"ש ישראל, ברקאי א' עמ' 89-90.
16. שו"ת ציץ אליעזר ח"א סי' י"ט סעי' ל"ט ס"ק ט'.
17. וכך משמע מסוגיית הגמ' ב"מ ק"א ע"א.
18. וכך נפסק להלכה בשו"ע, יו"ד סי' רצ"ד סעי' י"ט.
19. סי' ל"ב.
20. ערלה פ"א ה"א ד"ה ר' יאשיה.

ולדעת ה"חכמת אדם"²¹, "פרח מטה אהרון"²², "שיבת ציון"²³ וה"ציץ אליעזר"²⁴ — אין הבדל בין העברת אילן ע"י אדם להעברתו ע"י הטבע. האם המשנה מתירה העברת אילן בגוש גם לכתחילה? לדעת ה"לבושי שרד"²⁵ — הדבר אסור לכתחילה, והותר רק בדיעבד. ולדעת ערוה"ש²⁶, הרב קוק²⁷, הגרצ"פ פראנק²⁸ וה"ציץ אליעזר"²⁴ הוא מותר אף לכתחילה.

בפשטות נראה שהמדובר באילן הנמצא, בין עקירתו לנטיעתו מחדש, במצב בו הוא מוגבה מהקרקע ובתנועה. כך שלרוב הפוסקים הוא נחשב למנותק²⁹, ואעפ"י כן, רואים אנו כאן שאין צורך למנות לו שנות ערלה מחדש. מכאן למדו רבים מפוסקי דורנו שניתוק זמני מהקרקע אינו מפסיק את מנין שנות הערלה: הגרצ"פ פראנק³⁰, החזו"א³¹, הגרש"ז אויערבך³² והגר"ש ישראל³³. בטעם הדבר נאמרו שני כיוונים:

א. ניתוק לזמן קצר אינו מבטל את הנטיעה, כפי שראינו בהלכות שבת לדעת הריב"א וסיעתו³⁴. בדרך זו הלכו הגר"ש ישראל³³ והגרש"ז אויערבך³².
ב. די בכך שהאילן התחיל את גידולו כשהוא מחובר לקרקע כדי למנות לו שנות ערלה מאז. בדרך זו הלך הגרש"ה ואזנר³⁵ ויתכן שזוהי גם דעת החזו"א³¹.
וה"ציץ אליעזר"¹⁶ הוסיף שניתן לצרף, לענין זה, את האפשרות שכל מצע מנותק חייב בערלה מן התורה.
יש הסוברים שלכתחילה יש להעביר את העציצים בעגלה מנוקבת³⁶: הגר"ע יוסף³⁷,

21. שער משפטי הארץ פ"ו הי"א.
22. ח"א סי' ע"ה.
23. סי' מ"ט.
24. ח"א סי' י"ט סעי' י"ב י"ד. ועי' שם סעי' כ"ח ל"ח, שדן בהעברת אילן בתוך שנות הערלה, והכריע דלא שנא.
25. סי' ק"ה. מובא בפת"ש יו"ד רצ"ד ס"ק י"ג.
26. יו"ד סי' רצ"ד סעי' ל"ה.
27. משפט כהן סי' ח' עמ' י"ז י"ח.
28. כרם ציון הר צבי עמ' מ"ג, מ"ד, נ'.
29. ראה פרק ד' סעי' 1, 13. ועי' דברי יחזקאל סי' ב' ס"ק י', שדבר שאין דרכו לנוע נחשב כנייח לענין זה, ולכן הוא מחובר. ועי' מנחת שלמה עמ' ת"ד, שאף לסוברים שעציץ מוגבה ונייד נחשב למחובר, מדרבנן יש להחשיבו כמנותק, לחומרא.
30. כרם ציון הר צבי עמ' מ"א.
31. ערלה ב', י"ג; דיני ערלה סעי' ל"ב.
32. מנחת שלמה עמ' ת"ד י"ה; מפרי הארץ ערלה עמ' מ"ז.
33. ברקאי א' עמ' 90.
34. ראה הע' 5, 7, 9, 10, 11, 13, 14.
35. מפרי הארץ ערלה עמ' נ"ד. עיי"ש שהציע להעביר את השתילים בעגלה מנוקבת ונמוכה למטה מ"ט. ראה פרק ד' סעי' 14.
36. דרך זו מועילה לדעת הסוברים שהלכה כחכמים, שספינה גוששת נחשבת למחוברת אעפ"י שהיא בתנועה (ראה פרק ד' סעי' 1). כן מסתמך פתרון זה על כך שהכביש אינו מנתק למרות שחירותו של האספלט למים ולשורשים היא נמוכה (ראה פרק ג' סעי' 3). ולמרות שהעציצים מוגבהים ואינם מונחים ישירות על הכביש (ראה פרק ג' סעי' 13).
37. מפרי הארץ ערלה עמ' ס"ג.

הגר"ש גורן³⁸, הגרש"ה ואזנר³⁵ והרב קלמן כהנא³⁹. וכך נאמר בהנחיות שפרסמה הרבנות הראשית לישראל בשנת תשמ"א ובשנת תשמ"ה⁴⁰.

3. שיעור "יכול לחיות"

נאמר במשנה (ערלה פ"א מ"ג): "אילן שנעקר וסלע עמו... אם יכול לחיות – פטור, ואם לאו – חייב".

מהו שיעור "יכול לחיות" המוזכר במשנה? כמה זמן? באיזו איכות של חיים? הרשב"א⁴¹ בתשובה דן בשאלה זו ואומר שדי בכך שהאילן יכול לחיות מן הגוש תקופה קצרה. בסוף תשובתו הוא מעלה ספק אולי צריך שיוכל לחיות שלש שנים. בחידושו לש"ס⁴² מוסיף הרשב"א שגם אם האילן אינו יכול להוציא פירות מגוש קטן זה, אך יכול להמשיך לחיות – די בכך לפטרו מערלה. הרא"ש⁴³ והטור⁴⁴ מביאים את המשנה להלכה ולא מזכירים שיש צורך בגוש שיכול לחיות ממנו שלש שנים. מסתימת דבריהם משמע שדי בזמן קצר יותר⁴⁵.

להלכה נחלקו הפוסקים:

לדעת הברכ"י⁴⁶ "פרח מטה אהרון"²², "תורת הארץ"⁴⁷ והגרצ"פ פראנק⁴⁸ – צריך שהאילן יוכל לחיות שלש שנים מהגוש שנעקר עמו. לדעת ערוה"ש⁴⁹, החזו"א⁵⁰, ה"ציץ אליעזר"⁵¹, הגרש"ז אויערבך⁵² והגר"ש גורן⁵³ – די בכך שיוכל לחיות, עד שיקלט, מבלי להראות סימני כמישה. לדעת ה"שיבת ציון"²³ – בחו"ל די בזמן מועט, ובא"י צריך שלש שנים. לדעת הגרש"ה ואזנר⁵⁴ יש להקל באילן מבוגר, אך באילן צעיר, שעוד לא עברו עליו

38. תחומין א' עמ' 157.

39. מפרי הארץ ערלה עמ' ע"א. לדעתו אף בדעבר אין להקל.

40. בחוברת "גידול עצי פרי וגפן בכלים למניעת ערלה", בהוצאת מועצת הפירות תשמ"א עמ' 20. ראה נספח.

41. שו"ת הרשב"א ח"ג סי' רכ"ה.

42. מובא בשטמ"ק ב"מ דף ק"א ע"א ד"ה הא דקאמר.

43. הלכות קטנות, ערלה סי' ד'.

44. יו"ד סי' רצ"ד.

45. משפט כהן סי' ח'; חזו"א ערלה ב', י"א; מנחת שלמה סי' ס"ט סוף סעי' א'. ועי' דברי חמודות על הרא"ש ס"ק ח'.

46. יו"ד סי' רצ"ד ס"ק י"א.

47. פרק ט' אות כ"ח.

48. כרם ציון הר צבי עמ' נ"א.

49. יו"ד סי' רצ"ד סעי' ל"ד.

50. ערלה ב', י"י"ב; דיני ערלה סעי' י"ח.

51. ח"א סי' י"ט סעי' כ"ה וסעי' ל"ט ס"ק א"ב.

52. מנחת שלמה סי' ט'. שם סי' ע' עמ' ת". לדעת הגרש"ז אויערבך, זמן הקליטה באילן הנמצא בגוש הוא פחות משבועיים. והוסיף שגם אם העובדה שהאילן יכול לחיות מגוש זה זמן קצר תלויה בטיפולים מלאכותיים, נחשב הוא "יכול לחיות".

53. תחומין א' עמ' 155-7.

54. מפרי הארץ ערלה עמ' נ"ב.

שנות הערלה, צריך גוש שיוכל לחיות ממנו שלש שנים. לדעת הרב קוק⁵⁵, לכתחילה יש להחמיר ולהצריך גוש שיוכל לחיות ממנו שלש שנים, ובשעת הדחק ניתן להסתפק בגוש שיוכל לחיות ממנו עד שיקלט. אם השתילים נמצאים בשקיות או בעציצים המועברים בשלמותם למטע – מסתבר שהצמח יכול לחיות מהם זמן רב ולכן אין בכך בעיה. על כל פנים, בשעת העברת השתילים צריך להשגיח על שני דברים:

א. ניתוק השרשים שיצאו מהעציץ וחדרו לקרקע⁵⁶, הגורם נזק לשתיל.

ב. התפוררות הגוש בשעת ההעברה והנטיעה.

55. משפט כהן סי' ח"י, תחומין א' עמ' 160.

56. הגרא"ז מלצר, כרם ציון אבן האזל עמ' צ"ד.

הרבנות הראשית לישראל

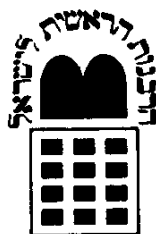
הוראות למשתלכות

בענין הכנת שתיכי גפן ונשירים למטרת מניעת פירות ערלה

(על-פי פסקי הלכה שפירסמו הרבנים הראשיים לישראל הרב שלמה גורן שליט"א והרב עובדיה יוסף שליט"א):

1. השתילים יוכנו בשקיות פלסטיות או פחים מנוקבים בתחתיותיהם או למטה בצד.
2. שיעור הנקב בשקיות הוא 2.5×2.5 ס"מ.
3. כאשר השתיל ניטע בגוש מוצק, מונין שנות הערלה מזמן זריעת הגרעין באותם הכלים. כל שתיכ צריך להיות מסוגל להתקיים י"ד ימים בתוך גוש עפר שבו הוא ניטע מלכתחילה שבין העקירה ממקומו במשתלה ועד לנטיעתו במקום החדש והסופי; אז תיחשב הנטיעה רק כהמשך הנטיעה הראשונה שלא נפסקה, והשתיל כאילו לא נעקר.
4. את הכלים יש להעמיד במשך כל תקופת הגידול של השתילים ע"ג משטח בלתי חדיר, משטח פלסטיק או בטון.
5. יש לנקב את היריעה בכמה מקומות ולפזר עליה עפר, ועליהם להעמיד השתילים, ע"י כך ייחשב העפר שע"ג היריעה כמחובר לקרקע שתחת היריעה.
6. בשעת העברת השתילים למטע יש להזהר לא לזעזע את השקיות, שלא יתפורר העפר שבשקיות עם השתילים, כי אז קיים חשש להפסקת הצמיחה של השתילים.
- לשם כך יש לדאוג, כי העפר שבתוך השקיות יהיה מהודק ומוצק די הצורך וזאת אפשר להשיג ע"י הרטבת הגוש יום לפני העמסת הכלים.
7. כאשר להובלת השתילים, אפשר להעביר את השתילים ע"ג משאית פתוחה מן הצדדים או שיהיו בתחתית פתחי אויר.
- דרך אחרת להעברה במשאית היא להעמיד את השתילים ע"ג משטח מוגבה או מיכל מנוקב, כי אז דינם כנוף שבאוויר.

ט"ז

מדינת ישראל
הכנסת
הרעננה

הרבנות הראשית לישראל

לכבוד

מועצת הפירות

רח' החשמונאים 119

תל-אביב

שלום וישע רב,

הנדון: מגין שנות ערלה - שתיקה בגוש

בתשובה לשאלתכם הריני להשיב שבאופן עקרוני אני מסכים שיש לחשב מגין שנות הערלה מעת זריעת השתיל בשקיות, בתנאי:

א. ששקיות הפלסטיק יהיו מחוררות בחורים בקוטר של שני סנטימטרים.

ב. כן להזהר בזמן העברת השתילים למטע שלא כזעזע את השקיות כדי שהעפר מסביב לשתיל שבשקיות לא יתפורר וישאר גושי.

ג. את העברת השתילים מהמשתלות למטע צריך להעביר במשאיות שתחתיהם ישנם פתחי או במיכלים גדולים שתחתיתם מרושתת, כלומר שיהיה רצוף אויר מהתחתית עד לשתילים.

תשובה מפורטת וברור הלכתי יבוא בהמשך.

בכבוד רב,

עובדיה יוסף

ראשון לציון הרב הראשי לישראל

על פי החוק אשר
יחיד יערוססס
אשר יאשרו
העשר

הרכבות הראשית לישראל

הוראות למשתלבות - למניעת בעיות ערלה

1. השתילים יוכנו בשקיות פלסטיות או פחים מנוקבים בתחתית. החור יהיה לפחות בקוטר של 2.5 ס"מ. עדיף להשתמש בשקיות פלסטיק.
- בזמן האחרון מיצרים שקיות פלסטיק ששתי קצוותיהן גזורות לפי הדוגמא: שקיות אלה עונות על ניקוז טוב וגם על הדרישות ההלכתיות.
2. את הפחים או השקיות יש להעמיד על הקרקע, אולם באם השתכן מחליט להעמידם על משטח עם כיסוי פלסטיק, יש לנקב את היריעה בכמה מקומות ועליהם להעמיד את השתילים, ע"י זה תיחשב היריעה כמחוברת לקרקע שתחתיה.
3. במידה והשתכן ירצה לגדל את השתילים על מתקנים מוגבהים, יש להקפיד על כך שהשקיות יעמדו על רשתות או חומר מחורר דומה היוצר קשר בין האדמה ובין השתילים.
4. הרכב החומר בתוך השקית חייב להבטיח אי התפוררות העפר בזמן העברת השתיל ונטיעתו.
5. יש לשתול את השתילים בכל שנה עד ט"ו באב.
6. תאריך השתילה צריך להיות רשום בצמוד לכל שקית.
7. השתילים צריכים להיות מסוגלים להתקיים לפחות ארבעה עשר יום מיום העברתם מהמשתלה עד לנטיעה.
8. דרך ההעברה - לכתחילה רצוי להעביר את השתילים במשאית המחוררת מלמטה.
- ואם אי אפשר, אזי אפשר להעבירם במשאית רגילה.

מדדכי אליהו

אברהם כהנא שפירא

ראשון לציון

הרב הראשי לישראל

הרב הראשי לישראל

הצעה להפרשת תרומות ומעשרות בנוסח פשוט

ראשי פרקים:

א. מבוא

1. הצגת הבעיה

2. האם מותר לשנות מן הנוסח המקובל

3. נטילה ממש או סימון מקום

ב. התיחסות מוקדמת למאית של תרומת מעשר

1. הסרת המאית משאר הפירות

2. בעל הבית מפריש תרומת מעשר

ג. קריאת שם חולין למאית בתחילת נוסח ההפרשה

1. הצגת הבעיה

2. הבעיה בירושלמי (דמאי פ"ה/סוף ה"ב)

3. הסברים אחרים להזכרת המאית חולין

4. סכום קריאת שם חולין למאית

ד. קריאת שם לתרומה גדולה

1. פתיחה

2. הנוסחאות

3. "תרומה גדולה על הכל"

4. הגדרת התרומה

5. ציון מקומו הגיאוגרפי של התרומה

ה. קריאת שם למעשר

1. קריאת שם מעשר למאית אשר בצד

2. קריאת שם מעשר לתשע עשירות הנותרות

3. קריאת שם למעשר שני או עני

4. ציון מקום גיאוגרפי למעשר ראשון ושני

5. מסקנות

- ו. תרומת מעשר – באומד או במידה
 1. הקדמה
 2. מחלוקת תנאים
 3. הסבר משנה דמאי פרק ה' מ"ב
 4. "ר"ג אומר: אל תרבה לעשר אומדות" – אבות פ"א/ט"ז
 5. מעשר חל על החלק הראוי לו
 6. "המרבה במעשרות ... מעשרותיו מקולקלין"
 7. רדב"ז: בזה"ז אין מפרישים במידה
 8. פתרונות נסוחיים
 9. סכום
 10. מסקנות
 11. נספח: הנסחאות האחרות
- ז. הערות נוספות
- ח. הצעת הנוסח ותקציר

א. מבוא

1. הצגת הבעיה

בשנות הניתוק הארוך מארץ הקודש, נדחקה המודעות לנושא הפרשת תרומות ומעשרות לשולי התודעה הלאומית. עם שוב האומה לארצה, אנו עדים להתעוררות הולכת ונרחבת למצוה חשובה זו. יותר ויותר משפחות מבקשות לאכול פירות וירקות "מתוקנים כדין".

דא עקא, רבים בצבור הרחב מתקשים להבין את הנוסח הנדפס, וממילא את המעשה אשר עושים. אומר הגרצ"פ פראנק¹: "המפריש תרו"מ, ראוי ונכון שידע ויבין את אשר הוא עושה, ולא יאמר נוסח ההפרשה כמצות אנשים מלומדה". הגרש"ז אויערבך שליט"א טוען יותר מכך. הוא חושש שבמצב כזה ההפרשה לא הועילה, והפירות נשארו בטבלן²!

על כן התעוררנו להציע נוסח פשוט וברור יותר, שיהיה מובן עד כמה שאפשר לכל יהודי באשר הוא.

לצורך משימה זו, יש לבדוק היטב את כל האספקטים ההלכתיים המשפיעים על נוסח ההפרשה. זאת במקביל לעיון בנוסחאות השונות של הראשונים והאחרונים, והסקת מסקנות מדון.

ההצעה כשמה כן היא, ונשמח לקבל הערות והצעות אחרות.

2. האם מותר לשנות מן הנוסח המקובל

מקובל בידנו הכלל שאין לשנות ממטבע שטבעו חכמים. האם מותר לשנות את הנוסחאות המקובלות בידנו?

עיון בנוסחאות השונות במשך הדורות יראה שאין נוסח אחד מקובל, אלא אדרבא, ברצונו שינויים, ואפילו בנוסח המוצע במשנה.

על נוסחו של השו"ע (של"א/כ"א) כותב הט"ז (ס"ק י"ד):

"...וצריך לעשות דווקא בסדר הזה, דהא צריך להפריש תחילה תרומה

גדולה, ואח"כ מעשר, ואח"כ תרומת מעשר".

מלשון הט"ז מדויק שהוא מקפיד על סדר ההפרשות, דבר המקובל על כל הפוסקים.

1. כרם ציון תרומות ח"ב עמ' ק"א.

2. "נראה, שכל המפריש תרו"מ צריך לדעת שתרומה ותרומת מעשר הן קודש, וממון כהן, ומה שמאבדין אותן הוא רק מפני שבזה"ז אסור לאוכלן (כי כולנו טמאי מתים — שם עמ' ק"ד). וכן מעשר ראשון שייך ללוי, ומעשר עני לעניים, ואז אמרין שפיר שאף אם מפריש שלא ע"מ ליתן, מ"מ הפירות שפיר מתוקנים מאיסור טבל. אבל מי שאומר רק נוסח הפרשה מבלי לדעת כלל מכל הנ"ל, אלא רק יודע שצריכים להפריש מעט יותר מאחד ממאה ולומר איזה נוסח ולהפסידו כערלה וכלאי הכרם וכל השאר נוטל לעצמו — נמצא שהלויים והעניים לא זכו כלל בהך קריאת שם אם ניכר הדבר שאינו מעלה כלל על דעתו שבאמירה זו הוא מחלק חמישית מפירותיו לאחרים. וכיוון שכן חושבני דאין זו הפרשה והפירות נשארים בטבלן וכמו שהזהירו הפוסקים לענין ביטול חמץ. שהאומר כל חמירא ואינו יודע שמבטל ומפקיר בכך את חמצו, דלאו כלום הוא. וה"ע גם כאן". דברי הגרש"א, כר"צ שם עמ' קפ"ט.

והיה ונשמור על סדר זה, אין משמע מדברי הט"ז מניעה לומר בכל נוסח שיועיל.

בחזו"א ישנם דברים מפורשים בענין זה:

"וזהנה שינה רבנו (הרמב"ם) מלשון המשנה, ולא איתפרש טעמא. מיהו לעיקר הדין ודאי אין נפקותא בסידור לשונו, ובלבד שיהא מכוון כהוגן" (דמאי י"ב/א' סד"ה ר"מ).

"ואף שאינו אומר בלשון המשנה, משמע דאין קפידא בדבר, שהרי הר"מ ג"כ שינה לשון המשנה, ולפי קטנות השגתו נוח לנו הנוסח האמור מלשון המשנה הרמוז בהלכות רבות, אשר לפי הנראה לא עמדנו עליהם" (שם יב/ב אד"ה ויש).

ובמקום אחר החזו"א מרחיק לכת עד כדי לוותר כליל על נוסח מסודר, ולהסתפק בהכרזה שהכל יחול כמו שצריך מן הדין (שם ט"ו/ו).

נימה אחרת בדברי הרב טוקצינסקי (ספר א"י עמ' קט"ו/הע' ו). לדעתו נכון שניתן להציע נוסח אחר משל המשנה, אך רצוי לא לשנות נוסח ש"ממקום קודש יהלך, הנאמר במשנה וברמב"ם וטוש"ע". (כנראה שהשינויים בין נוסח המשנה הרמב"ם והשו"ע אינם נחשבים לשינויים משמעותיים). ברם, הנוסח שהוא עצמו מציע שם בעמוד הבא שונה רבות מהנוסח הקדום!

לסיכום: אין שום מניעה לשנות לנוסחים אחרים, בתנאי שנשמור על סדר נכון של הפרשות, ועל הגבלות הלכתיות המתבקשות. לדעת הרב טוקצינסקי, רצוי יותר להשאר במסגרת הנוסח הקדום.

3. נטילה ממש או סימון מקום

תרומה ותרומת מעשר אסורים באכילה לזרים גם היום. על כן, חייבים להפרישם ולהסירם מהפירות. השאלה היא: האם יש להבדילם מהפירות עוד לפני אמירת נוסח ההפרשה, או שניתן להפרישם גם אחרי קריאת השם.

במשניות בדמאי (פ"ה/א-ב) העוסקות בהפרשת תרו"מ, נאמר כך:

"נוטל כדי תרומת מעשר וחלה ואומר".

"נוטל אחר משלשים ושלש ושלש ואומר".

מפשט הלשון משמע שיש לחתוך וליטול בפועל. אך לא כך פירש הרמב"ם (סד"ה ודע):

"ולא יפריש מה שפירש מן הכיכר, אבל יניחהו מחובר ויאמר... אחר כן

יפריש מה שפירש מן הככר תחילה".

דעת הרמב"ם היא בעייתית, שכן במשנה תורה (הלכות מעשר פ"ט/ה"ה) כתב אחרת:

"כיצד מעשרין את הדמאי? מפריש כדי תרומת מעשר, שהוא אחד ממאה

מן הכל ומניחה בצד הפירות ואומר..."

מישב את הסתירה הרב קפאח במהדורתו למשניות. לדעתו, מכיוון שהרמב"ם מדבר

בהלכותיו על פירות, שהם גופים מחולקים, שייך לומר לשון "מפריש". אך במשניות

מדובר על ככר לחם (מדובר שם גם על הפרשה בו זמנית של חלה), שאין חובה להפריש

מהתחלה ע"י שיפרוס חלק מהככר.

פאת השלחן (דמאי י"ד/ ס"ק י"א) מסביר שלא התכוון הרמב"ם בהלכותיו להפרשה

ממש, אלא רק לקביעה וקריאת שם.

תוספות אנשי שם על המשנה מוכיחים ממשנה לקמן (פ"ז/מ"ב) שאין צורך להפריש דווקא, שכן שם מדובר שאומר: "מה שאני עתיד לשיר בשולי הכוס הרי הוא מעשר!" ברם בד"ה הקודם אומר התוס' אנשי שם ש"ירשום ויאמר", וזה מעין פשרה בין קריאת שם לנתוק גמור.

גם בעל תפארת ישראל (יכין אות ב) מפרש בדרך זו, שכוונת המשנה רק לסימון מקום ולא להפרשה ממש. לדעתו אם יפריש ממש הרי שהדבר יפגום ב"מוקף" בשעה שיבא אח"כ להפריש תרומת מעשר מן המעשר³. ועוד: זה יחשב שהפריש תרומת מעשר לפני מעשר, דבר שלא יתכן.

לעקרון אי-ההפרדה מסכים גם המהר"א פולדא⁴: "ולא שיפריש מן הכבר שלקח, אלא קובע להם מקום ומניחם מחוברין במקומן". לא מוכח מדבריו שיש לרשום. הרב טוקצינסקי⁵ דורש גם כן סימון. דרישתו מתיחסת לסימון המאית של תרומת המעשר. אם מראש הפריש הצידה תרומה גדולה ותרומת מעשר ביחד — יש לסמן את המאית בתוכה. גם מי שמפריש תחילה תרומה גדולה, ורק אח"כ מפריש תרומת מעשר יש לו לסמן. שכן תמיד יפריש קצת יותר ממאית, ליתר בטחון. מה עוד שקשה מאד לדקדק. ממילא עליו עכשיו לסמן ולהבדיל בין המאית לבין התוספת שהצטרפה. דבריו צ"ע. הוא עצמו הוכיח בעמוד הקודם שניתן להפריש תרומת מעשר באומד, כל עוד לא מרבה במעשר עצמו, או בתרומת מעשר עצמה, אלא נותן את התוספת כמתנה. ועוד: אמרינן שתמיד התכוון לתת השעור הראוי. ועיין לקמן פרק ו'.

לעומת פוסקים אלו ישנם אחרונים אשר נוטים לפשט דברי הרמב"ם בהלכותיו, שצריך תחילה להפריש ממש. כך משמע מהר"ש סיריליאן על משנה א'. זו דעת התוס' יו"ט, דעת משנה ראשונה⁶ ודעת הרב טוקצינסקי⁷.

וכך כותב החזו"א (שם):

"ומיהו אם רושם ואינו מפריש קשה אח"כ לכוון בשעת פרישה — דלמא מניח מן התרומה אצל החולין, אם לא שיתנה: מה שאני עתיד להפריש, וע"י ברירה. ולכן נראה שיפריש ויקרב זה שהפריש אל החולין" (כדי לפתור את ההתלבטות לגבי מוקף).

למעשה, מקובל היום להפריש ממש את הכמות המיועדת לתרומה ולתרומת מעשר, ולא להסתפק בקביעת מקום וגם לא ברישום.

לגבי מעשר ראשון ומעשר עני, לכאורה תלוי הדבר אם מדובר שיתנם למקבליהם, שאז לכאורה עליו להפרישם מראש וכו"ל; או שבגלל ספקות לא מתכוונן לתתם — שאז בפשטות אין סיבה להפרישם כלל. יש לציין, שהסיבות לחיתוך או סימון מראש של התרומות (עיין פרק ב' קטע ו) שייכות גם במעשרות. חוסכים בברכות, ומקלים בטורח החיתוך. מצד שני במשניות ובאחרונים לא דובר כלל על הפרשה מראש של מעשרות. כל הדיון היה לגבי תרומות וחלה. לכן נראה שבכל מקרה אין צורך להפרישם

3. שיקול דומה מובא בחזו"א דמאי י"ב ד"ה וכתב.

4. למשנה א' ד"ה הנחתומים.

5. ספר א"י עמ' קי"ז הע' 1.

6. מ"ב, סד"ה אחד: "צריך שיפרישם מן הכרי לגמרי ויניחם בצד הפירות כפ' הרמב"ם בחיבורו".

7. ספר א"י עמ' קט"ו.

מראש, לולא הבעיה שמעלה החזו"א של "דלמא יניח מן התרומה אצל החולין". בעיה זו פחות חריפה מבחינת תוקף האיסור כשמדובר על מעשרות (עיין בנושא תנאי ב"ד לקמן פרק ו' קטע 6).

ב. התיחסות מוקדמת למאית של תרומת מעשר

1. הסרת המאית משאר הפירות

נהוג היום להסיר (או לסמן – עיי"ל) את תרומת המעשר בכמות של מאית, יחד עם התרומה גדולה, כבר בתחילת ההפרשה. מדוע לנהוג כך, בשעה שאת קריאת השם לתרומת מעשר יעשה רק מאוחר יותר?
מנהג זה מקורו עוד מימי התנאים, והיא מוזכרת במשנה (דמאי פ"ה מ"ב): "הרוצה להפריש תרומה ותרומת מעשר כאחת".
מה יכול להביא אותו לרצות בכך?

א. מסביר הפני משה (ירושלמי שם סוד"ה מתני'), שיש כאן עצה פרקטית, ולא חובה על התורם. שלא יטרח בהפרשתן זו אחר זו. כלומר: יעשה חיתוך בפרי רק פעם אחת. כמובן שזה מתאים לשיטה הסוברת שיש לחתוך בפועל, אם כי ניתן גם לומר שיש טורח בסימון מיוחד ומדויק כל פעם מחדש.

דומה לכך מופיע בפרוש הניר לירושלמי דמאי (מודפס בירוש' תבונה, עמ' ק"פ): דהרוויח טרחתו שלא למוד שנית לאחר שהפריש תרומה גדולה, אם יפריש תחילה תרומה גדולה, יצטרך לשם כך למוד את הכרי, אפילו כדי להפריש באומד. צריך הערכה קרובה למציאות. אח"כ לצורך הפרשת תרומת מעשר יצטרך למוד שנית את הכרי, עכשיו שמפריש שניהם יחדיו⁸, חוסך טרחה זו. די לו במדידה מדויקת אחת של הכרי⁹.
כך גם מסביר החזו"א¹¹: המטרה היא להקל על התורם. אם יפריש כל תרומה בנפרד, יקשה עליו לדייק, ובמיוחד בתרומת מעשר הדורשת דקדוק. הוא יאלץ לעשות תנאי שאם מותר על הכמות המדויקת של תרומת מעשר, הרי שבצפון התרומ"ע יהיה תרומ"ע על דרומו, כדי לחסוך זאת, הוא מפריש הכל יחד, ועושה חלוקה פנימית המאפשרת דיוק בתרומת מעשר¹¹.

ב. ע"י הפרשה בו זמנית זו מצמצמים את מספר הברכות שמברכים.
בירושלמי (דמאי פ"ה ה"ב – י"ז ע"א) ישנה מחלוקת אם יש לברך על כל סוג של הפרשה בנפרד, או על כולם יחד. בתוספתא ברכות (פ"ו) משמע לכאורה שמברכים על כולם יחד¹². כך הבין בכסף משנה (על הרמב"ם לקמן). אך אינו מוכרח (ועיין באור תוספתא כפשוטה – עמ' 116).

8. ואומר נוסח מסוים מאד – עיין להלן פרק ג' קטע 2 שיטת הניר בענין זה.
9. ואולי לפי הגר"א (עיין שם) גם זה לא, שכן את מה ששם בצד, שם באומד, ואין צורך במדידה מדויקת דווקא.
10. דמאי י"ב/ב ד"ה פ"ה מ"ב.
11. וכפי שיבואר לקמן בפרק ג'.
12. כשהוא מפרישן אומר: "ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו להפריש תרומות ומעשרות".

הרמב"ם (מעשר פ"א/הט"ז) פוסק לך:

"המפריש מעשר זה מברך תחלה כדרך שמברכים על המצוות וכן מברך על מעשר שני ועל מעשר עני ועל מעשר מן המעשר מברך על כל אחד בפני עצמו. ואם הפריש הכל זה אחר זה מיד, ולא סח ביניהם — כוללן בברכה אחת ומברך להפריש תרומות ומעשרות".

באופן זהה פוסק השו"ע (של"א/ע"ח). ומכאן החשיבות לא לדבר מתחילת ההפרשה עד סופה. כך פסק הרדב"ז (ח"ב/תשל"א), ספר א"י (עמ' קי"ד) ועוד. הפרדת תרומת המעשר מלכתחילה איננה הכרחית לענין זה, אך בהחלט תורמת לרצף ההפרשה, ומאפשרת לברך ברכה אחת על הכל. יש לציין כאן, שבציץ אליעזר (חי"א/עמ' קע"ג) מזכיר נוסח קדום בירושלים, בו הפרישו תרומ"ג ותרומת מעשר בנפרד מחשש שלא יוציא שעור הראוי, עיי"ש.

2. בעל הבית מפריש תרומת מעשר

כמובן, עצם האפשרות לבעה"ב להפריש תרומת מעשר היא חידוש. אבא אלעזר בן גמלא דרש זאת מהפסוק: "כשם שיש לו רשות לבעה"ב לתרום תרומה גדולה, כך יש לו רשות לבעה"ב לתרום תרומת מעשר" (גיטין ל' ע"ב — ל"א ע"א). י"א שהמשנה בדמאי היא אליביה¹³, ודעתו זו גם נפסקה להלכה¹⁴. למרות שלגבי דרשות אחרות שלמד מפסוק זה ישנה מחלוקת בפסיקה, הלכה זו היתה מוסכמת מאז ומעולם¹⁵.

13. עי' למשל ר"ש למשנה ב', אד"ה זה שעשיתי. ובענין העמדת המשנה בדמאי כרבנן או כאב"ג — עיין לקמן פרק ו, קטע 3.

14. רמב"ם פ"ג תרומות הי"ב; שו"ע של"א/כ"ח.

15. עיין רדב"ז לרמב"ם שם. ויש לעיין קצת מדוע המחבר לא ציין זאת במפורש בהלכה כ', ורק ביסס ע"ז הלכה בהלכה כ"ח.

ג. קריאת שם חולין למאית בתחילת נוסח ההפרשה

הצגת הבעיה

אחד ההבדלים הגדולים שבין סוגי הנוסחאות השונים, הוא בנקודה זו: האם להתייחס כבר בתחילת נוסח ההפרשה למאית העתידה להיות תרומת מעשר, ולקרא לה בינתיים בשם "חולין" או "טבל"¹⁶.

מאית זו עוברת מספר גלגולים. לפי המשנה בדמאי (שם) אומר תחילה:

"אחד ממאה שיש כאן הר"ז בצד זה חולין".

בשלב מאוחר יותר הופכים אותה למעשר:

"מאה חולין שיש כאן הרי זה בצד זה מעשר".

רק לבסוף מגיעה המאית ליעודה הסופי:

"זה שעשיתי מעשר עשוי תרומת מעשר עליו".

מהלך ענינים זה נראה תמוה. מובן מדוע יש לקרא תחילה לחלק זה מעשר, שהרי תרומת מעשר ניטלת מן המעשר, ולא מחלקים אחרים. אך מדוע לקרא לו בתחילה בשם חולין? האין כאן סרבול מיותר?

ואכן יש מנסחים באחרונים שהשמיטו משפט זה. עיין בנוסחאות השונות. וכך אומר

החזו"א (דמאי י"ב / ב אד"ה ויש):

"בפשוטו אין צורך לומר שיהא חולין ואח"כ לקרות עליו שם, אלא אפשר

לומר: יותר מאחד ממאה תרומה. ובוודאי יש כאן מה שיש ללמוד מזה,

אבל מ"מ לא קבע התנא הדבר חובה על התורם".

ברם, הרמב"ם (תרומות פ"ג/הכ"ד) פותח את נוסח ההפרשה כך:

"אחד ממאה שיש כאן הרי הוא בצד זה שהפרשתי והרי הוא חולין".

כך גם בשולחן ערוך (יו"ד, של"א/כ"ח), ובשו"ת מטה יוסף ח"ב¹⁷. בכרם ציון¹⁸ באחת

הנוסחאות, מוסיף את המילה "עכשיו": "...והרי הוא עכשיו חולין".

הרב טוקצינסקי בספר א"י (עמ' קט"ו) מנסח:

"החלק האחד ממאה שיש בידי (או מונח לפני) שבצד פלוני, עודנו חולין

כמו שהיה".

ובציץ אליעזר (חי"א/ס"ו):

"החלק אחד ממאה שבידי עודנו טבל".

ונוסחת הראשל"צ הרב מרדכי אליהו שליט"א:

"אחד ממאה שבידי ישאר טבל"¹⁸.

ננסה א"כ להבין מה שיש ללמוד מזה, ומדוע נוסחו הדברים כך בנוסחאות הקדומות

של המשנה, התוספתא, רמב"ם ושו"ע.

16. בענין חולין או טבל: עיין רע"ב לדמאי פ"ה/מ"ב שהמשנה קוראת לזה חולין, אך הכוונה לטבל —

"ישאר חולין כמו שהוא עתה בטבלו", וכן בר"ש שם, ועי' ירושלמי שם: "הרי הן בצד זה חולין טבל".

ועי' תוספתא כפשוטה פ"ה באור ארוך הע' 13 שבכת"י מדויק ליתא למלה טבל. ועיי"ש שגי'

תוספתא "הרי זה בצד זה מעשר" והכוונה לציון מקום עתידי בלבד ולא לקריאת שם אחרת נמצא

מקדים. בנוסחאות השונות מופיע חולין, ולפעמים טבל. להלן נתייחס רק לנוסח של "חולין".

17. מובא ציץ אליעזר חי"א, נוסחה ה'.

18. תרומות ח"ב, הלכות פסוקות פי"ט/י"ד.

2. הבעיה בירושלמי (דמאי פ"ה/סוף ה"ב).

מתברר, שההתלבטות בענין משפט הפתיחה של המשנה לנוסח ההפרשה, עלתה לדיון כבר בתלמוד ירושלמי:

"הרי הוא בצד זה חולין טבל — ויאמר: הרי הוא בצד זה מעשר?

— נמצא מקדים.

ויאמר: הרי הוא בצד זה תרומה?

— נמצא או פוחת על התרומה או מוסיף על התרומה. מתוך שהוא אומר:

הרי הוא בצד זה חולין טבל, או פוחת מן התרומה או מוסיף על התרומה —

אין בכך כלום."

שתי הצעות לגמרא, חליפות למשפט הפתיחה. הראשונה: לקרא למאית בשם מעשר. זה נדחה, שכן נמצא מקדים מעשר לתרומה. על הסדר מוכרחים לשמור. ההצעה השניה היא המעניינת אותנו. היא מתיחסת כנראה לאותו חלק ממה שנטל הצידה, המיועד לתרומה גדולה. ל-1/50 המונח, יחד עם המאית, בצד. ושואל הירושלמי: מדוע לא להתחיל את נוסח ההפרשה מיד בהפרשת תרומה גדולה?

1. הפני משה מסביר את תשובת הגמרא כך.

החשש הוא מפני שבוס בהפרשת תרומת המעשר. תרומה גדולה אפשר להפריש גם לא בשעור הראוי — "באומד", אך תרומת מעשר חייבת להיות בכמות מדויקת, "במידה"²⁰. נזכור שמראש נטל הצידה כמות של 1/50 ועוד 1/100.

מעתה החשבון של הפני משה הוא כך: אם תחילה יפריש או יקרא שם לתרומה גדולה (2 יחידות, 1/50), הרי שנשארו עכשיו בכרי כמות של 98 יחידות. מאית מזה זה תרומת מעשר. כלומר: 0.98 יחידות. זו הכמות המדויקת, ואם יפריש את המאית ששם קודם בצד (יחידה אחת) — נמצא שמפריש תרומת מעשר באומד!

על כן, עוד בשלב הראשון כשיש עדיין מאה יחידות, מיוחד מאית מזה לחולין. אין הוא יכול כמובן לקרא לזה כבר בשם תרומת מעשר, שנמצא מקדים. אך לפחות את הכמות הזו "משריין" לתרו"מ. באופן זה, מוטל עליו להפריש יחידה שלמה לתרומת מעשר, ולא 0.98, וזה יותר קל לו לעשות. את שאר החלק שנטל הצידה, מיוחד לתרומה גדולה, וגם אם לא נשארה בצד כמות מדויקת של 1/50, אין בכך כלום שכן תרומה גדולה ניטלת באומד.

פרוש הפני משה צריך עיון.

משמע שכל הבעיה היא טכנית — איך להפריש במידה 0.98 יחידות. אך אם כך הדבר, מדוע בעיה זו מתעוררת רק כשבא להפריש תחילה תרומה גדולה? וכי אם יש לו לדוגמא 23.689 ק"ג חיטה קל לו להפריש מזה מאית, אפילו אם אומר תחילה שהמאית תהיה חולין?

ועוד: איך קריאת שם של חולין תחילה פותרת את בעית הדיוק? הרי בכל מקרה קריאת שם סופי לתרומת מעשר נעשית לאחר הפרשת תרומה גדולה, וחיובו להפריש 0.98 יחידות נשארה בעינה, עם כל הקושי שבזה! מדוע "שריין" ה-1/100 לפני הפרשת תרומה גדולה לגיטימית?

19. עיין הערה 16 לעיל בענין חולין או טבל.

20. עיין בענין זה בפרק ו' שם הרחבנו בשאלה אם תרומת מעשר מופרשת באומד או במידה.

2. **הרידב"ז** (לירושלמי שם), בעקבות הגר"א²¹ הוא מסביר שבעיתנו עולה בירושלמי. לדעתו בעיה זו בקשר למשפט הפתיחה מופיעה בעמוד הקודם. כך היא גירסת הגר"א. אף לדידו, החשש הוא מפני שבוס בהפרשת תרומת המעשר, וכך גורס הגר"א במפורש בגמרא²². וזה לשון הרידב"ז:

"הא דינא דתרומה דנוטל מן האומד, ושמא לא יכוון ויטול פחות או יותר, ולא ישאר שעור אחד ממאה בצמצום על תרומת מעשר."

שוב: בעיה טכנית. מונח לו בצד 1/50 ועוד 1/100. מכיוון שתרומה גדולה ניטלת באומד, עלול לקחת יותר מדי, יותר מ-1/50, וזה יבוא על חשבון ה-1/100 של תרומת המעשר. לחילופין: עלול לקחת פחות מ-1/50 וישאר יותר מדי לתרומת מעשר. נמצא לא מפריש תרומת מעשר במידה²³. והפתרון:

"ע"כ מגביל חלק אחד ממאה לבד והשאר לתרומה, כדי שיהיה תרומה רק השאר מאחד ממאה, וע"כ כשעושה אח"כ תרו"מ, הוא עושה השיעור מצומצם לאחד ממאה."

ע"י שמיחד מראש מאית לתרומת מעשר, קובע מראש גודל זה, ותרומה גדולה זה השאר המונח בצד. לא התייחס הרידב"ז לבעיה שהעלה הפני משה בענין הדיוק של פחות ממאית²⁴.

המהר"א פולדא מסביר בצורה דומה את הירושלמי: ע"י שמפריש תרומה גדולה באומד גורם לפחת או תוספת בתרומת מעשר. המהר"א פולדא מדגיש, שמדובר בקביעה בפה, "הפרשה" בפה של התרומה גדולה, ולא הפרשה בפועל של התרומה הגדולה מהתרומת מעשר.

ומוסיף המהר"א פולדא ביאור. מדוע בעיה זו מתעוררת רק כאשר הפריש בהתחלה את שתי התרומות יחדיו כמקרה במשנה בדמאי? מדוע אין בעיה כזו באדם המפריש בהתחלה תרומה גדולה בפני עצמה? מדוע הוא לא צריך לומר קודם שמאית תהיה חולין?

עונה הוא כך: שם, אם פוחת או מוסיף בתרומה גדולה – יחזור לכרי, ואח"כ מהכרי ימדוד וימנה וישקול ויפריש מעשרות. משא"כ כאן – העודף על התרומ"ג נשאר בצד, ולא נמנה במידה יחד עם כל תרומת המעשר.

קשיים בשיטתם

גם הבעיה שהם העלו לא נפתרה. אם צריך להפריד משם את התרומה הגדולה, באומד בלי למדוד, איך יצליח להותיר שם בדיוק מאית? הרי צריך להפרידה לפני

21. ביאורי הגר"א כת"י א', ובשנות אליהו למשנה.

22. "נמצא או פוחת על תרומת מעשר או מוסיף על תרומת מעשר".

23. אגב: רואים שלדעתו גם אם הפריש מראש מספיק לתרומה גדולה ותרומת מעשר ביחד, ככוונת המשנה והברייתא, בכ"ז נוטל אח"כ את התרומה גדולה בנפרד. עקב כך מתעוררת הבעיה.

24. ועיין בירושלמי תבונה, עם פירוש תולדות יצחק וביאורי הגר"א (עמ' 49), שם הביא הגה"ה לביאור הגר"א, שדברי ר' יוסי על תנאי ב"ד בהמשך הגמרא באים לפתור את בעית ההפרשה בפחות ממאית המתעוררת כשמפריש תחילה תרומה גדולה ורק אח"כ תרומת מעשר. ועוד עיין שם עמ' 29 בהערות לתולדות יצחק הע' ב' שהבין את הסבר הגר"א והרידב"ז ביחס לשבוס בהפרשת מעשר! וט"ס, שכן בהוצאה זו עצמה הדפיסו תרומת מעשר בגר"א.

שקורא שם סופי של תרומת מעשר למאית. מה עזר בזה שקרא למאית שם? ואם מסתמך על כך שהמאית כבר מסומנת, הרי יוצא שמפריש תרומה גדולה בשעור מדויק של $1/50$, וזה אסור כי מפריש במידה!

ואם אין צורך להפריד בפועל, כפי שאומר המהר"א פולדא – אז כל הבעיה לא מתחילה כלל, כי בקריאת שם אין בעיה לקרא שם תרומה גדולה לכמות באומד, ולקרא שם אח"כ במידה למאית שתהווה תרומת מעשר. ממילא החלוקה הפנימית ביניהם אינה מתבצעת בפועל. אין סיבה להתחיל בקריאת שם חולין למאית.

אם נחזור לעיין בדברי הגר"א עצמו נמצא פתרון לתמיהות אלו. מעיון גם בדברי הגר"א בשנות אליהו (פירוש הארוך) ניתן להבין שהבעיה בדיוק בהפרשת תרומת מעשר נובעת מכך שבהתחלה הפריש באומד את ה- $1/50$ ועוד $1/100$. לא כמו שהבנו קודם שהפריש כמות מדויקת של שתי התרומות. ממילא, אם יפריש תחילה כמות של $1/50$ לתרומה גדולה, מלבד הבעיה שמפריש במידה, עוד יוצר מצב שאינני בטוח שנשאר בצד בדיוק $1/100$. הרי ההפרשה הראשונית היתה באומד. שוב אין כאן הפרשת תרומת מעשר במידה.

בעיה זו נפתרת בכך שמפריש תחילה $1/100$ כחולין וכמות של "השאר" לתרומה גדולה.

וכך לשון הגר"א בביאורו לירושלמי:

"אבל השתא כשאומר א' ממאה יהיה חולין טבל, והשאר תרומה, ואח"כ עושה אותו הא' ממאה תרומת מעשר – א"כ התרומת מעשר ודאי מצומצם הוא. ומה שפיחת או הוסיף כשסיים הא' מל"ג ושליש, הוא בתרומה גדולה שנטלת באומד דווקא, ושם אין לחוש אם פחת או הוסיף". כל האומד שהיה בהפרשה הראשונית, תתבטא רק בתרומה גדולה²⁵. תרומת המעשר תהיה במידה.

על ידי זה נפתרו בעצם גם הבעיות האחרות שהועלו לעיל; הבעיה שהעלה הרידב"ז – שהפרשת תרומ"ג תפגע בתרומת מעשר, וגם הקושיה שהקשינו על דבריו – שהפגיעה בתרומת מעשר תשאר גם לאחר הפתרון לקרא שם חולין בהתחלה. הענין הוא כך:

אם מדובר על הפרשה וחתוך בפועל (או עשיית רושם כפי שגר"א עצמו אומר שם) – ע"י היפוך סדר הרישום מצליח לרשום בדיוק $1/100$ חולין, וכל הנשאר, בכמות בלתי מדויקת, יהיה תרומת גדולה. שלא כמו אצל הרידב"ז ומהר"א פולדא, הפרשת תרומה גדולה באומד איננה פוגעת כאן בתרומת מעשר, כי יש "עודף" של האומד מההפרשה הראשונית. וכך יוצא, שיכול להתבסס ולהסתמך על הרישום הראשוני בו הגדיר את ה- $1/100$, ועל סמך רישום זה להפריש תרומה גדולה, ואעפ"כ מפריש הוא תרומה גדולה באומד, כדינה. בכך התגברנו על המכשול שהיה בפירוש הרידב"ז²⁶. כמובן, אם די רק לקרא שם לתרומ"ג ותרומ"מ (לאחר שהפריש את שתי הכמויות יחד בהפרשה הראשונית), שוב אין משמעות לכל הבעיות האלו. יקרא שם תחילה לתרומ"ג באומד ("כמות כ"ש יהיה תרומ"ג" או "כמות בערך של $1/50$ יהיה תרומ"ג") ואח"כ יקרא

25. בכך נפתרה הבעיה שהעלה הניר – לקמן.

26. והגר"א בשנות אליהו אינו מודאג מבעיה טכנית לדייק בכמויות קטנות, כפי שהופיע בפני משה.

שם ל-1/100 בתור תרומת מעשר. כפי שהקשינו במהר"א פולדא. אין שום טעם לקרא שם חולין למאית.

כנראה, החזו"א (דמאי יב/א סד"ה עוד) למד בצורה זו את הירושלמי: "ובירו' אמרו, דלכך אינו אומר אחד מנ' תרומה ברישא, דדלמא הפריש מעט יותר מג' סאה; ותרומה לא אכפת לן אי מוסיף, אבל תרומ"ע א"א להוסיף. ומבואר דמתני' דלא כא"א ב"ג" (המתיר תרומ"ע באומד)²⁷. (החזו"א עצמו, בנוסח שלו, מוותר כליל על משפט הפתיחה, ואכמ"ל).

3. שיטת הניר (דמאי פ"ה, ריש ה"ב עמ' קעט בירו' תבונה).

אם בקריאת שם בלבד עסקינן אז: "מה לי אם אומר: כל הנמצא בכאן חוץ מאחד ממאה הרי היא תרומה, מאם אומר: אחד מחמשים הנמצא בה הרי היא תרומה? מכרי יש בזו שלשה חלקי אחד למאה, וכשאומר: השאר, מה שיהיו נשאר אחר שיוציא ממנה אחד ממאה, היינו תרי חלקי מאה! ואמאי קרית לה מאומד כה"ג טפי, מאם אמר: אחד מחמשים הנמצא בה הרי היא תרומה גדולה?"

כלומר: לא הרווחת כלום בשינויי הלשון ובקריאות השם חולין קודם, לפחות לגבי התרומה גדולה. גם אם תתחיל ב-1/50 וגם אם תתחיל במאית – התוצאה זהה: תרומה גדולה במידה. וכל זה נובע מכך שהפריש בהתחלה כמות מדויקת של שלש מאיות לצורך שתי התרומות.

הניר מציע שם פתרון מה: יתכן שעצם השתמשות בלשון "והשאר תרומה" מהווה הפרשה "באומד", יותר מאשר כשאומר: "אחד מחמשים הוא תרומה". ועוד חזר לומר שכל עוד לא מפריש בפועל, אין המלים שאומר נחשבים במידה: "כל שאינו מודד ממש במידה, אפילו אי אומר: אחד מחמשים תרומה, מותר, ואין כאן משום תורם במידה".

בסופו של דבר, מציע הניר הסבר אחר בירושלמי. אם מדובר רק בדיון על קריאת שם חולין או שם תרומה קודם, הרי שלירושלמי פשוט שא"א להתחיל לקרא שם תרומה תחילה. ולא בגלל שאז יצא שהפרשת תרומה גדולה במידה. שכן בעיה זו באמת אין לה פתרון בזה שאתה קורא שם חולין תחילה. לא הרווחת כלום וכנ"ל. אלא שיש בעיה אחרת ביחס לתרומה גדולה. אם יתחיל בקריאת שם תרומה ל-1/50 – הרי רוצה שיחול על ה-1/50 שבתוך מה שנטל הצידה. ברם, "אין שייריה ניכרין". התרומה הזאת מעורבת עם השיירים (שאר מה שנטל הצידה). אם כך – התרומה אינה חלה.

לכן פשוט לירושלמי, שאם מדובר בקריאת שם, חייב לומר תחילה שהאחד ממאה שבצר יהיה חולין. או אז כשיבא אח"כ לקרא שם תרומה גדולה ל-1/50 שיש שם, היא אינה חלה על המאית הנוספת שיש בצד, רק על כלל הפירות בכרי, ולכן שפיר נחשב ש"שייריה ניכרין".

טוען הניר בעקבות כל זאת, שהירושלמי לא מתעסק עם קריאת שם בלבד. הצעת הירושלמי היא שאת התרומ"ג יפריש בפועל לעצמה הצידה, ולא רק יקרא לו שם,

27. וע"ע שם קטע ב' סד"ה ויש.

ויפרישו באומד, מתוך אותו חלק ששם בצד. בכך חזר לדרך הרידב"ז לעיל, שהבעיה שמעלה הירושלמי היא, כנגד הצעה זו, שאם יש בצד כמות מדויקת של $1/50 + 1/100$, ומפריש מזה $1/50$ באומד, לא יצליח להפריש אח"כ $1/100$ במידה לתרומת מעשר. ובגלל בעיה זו אומר הירושלמי שא"א להתחיל בהפרשה בפועל של התרומ"ג, אלא יש קודם לקרא שם חולין למאית שיש שם.

כמובן, שממילא הקשיים בשיטת הרידב"ז, קשים גם עליו.

ועוד מוסיף הניר (עמ' ק"פ), שאם באמת יפריש תחילה תרומה גדולה, יצטרך לחזור ולמוד את הכרי כדי לדעת כמה לקחת עבור תרומת מעשר. הדרך היחידה לחסוך שתי מדידות, היא ש"אמר אחד ממאה שיש כאן הרי היא חולין, ונמצא אע"פ שאינו מורד הכרי בפועל ממש פעם שני, יוצא ידי תרומת מעשר" בהפרשה האחת שהפריש בתחילה את שלש המאיות מהכרי.

לסיכום שיטת הניר:

- א"א לקרא שם תרומ"ג תחילה — כי אין שייריה ניכרין.
- א"א להפריש בפועל תרומ"ג תחילה — כי ישבש את הפרשת תרומ"ע.
- וכנ"ל ברידב"ז.
- עוד סיבה לא להפריש בפועל — כדי לחסוך שתי מדידות.
- הפתרון: לקרא שם חולין למאית תחילה.

סיכום לבעיה בירושלמי, ופתרונה

- הבעיה: 1. פני משה: איך לדייק בהפרשת כמויות לא שלמות של תרומת מעשר — 0.98 יחידות מתוך 100 יחידות).
- 2. רידב"ז: איך להפריש תרומה גדולה באומד, מבלי שיפגע בדיוק של תרומת המעשר, שהרי הניח בצד כמות מדויקת המספיקה בדיוק לשתי התרומות (הנחת יסוד המונחת ברקע פירושו).
- כך גם פרוש הניר, המוסיף בעיה נוספת: צריך לאפשר לו לחסוך מדידות²⁸. ועוד: אם מדובר בקריאת שם, הרי שכשמפריש הצידה שלש מאיות, אך מתחיל בקריאת שם תרומה ל- $1/50$ בלבד, נמצא מפריש תרומה שאין שייריה ניכרין, ואין התרומה הזו חלה.
- 3. הגר"א: איך להפריש תרומה גדולה $1/50$, מבלי שיפגע בדיוק של תרומת מעשר, שהרי הניח בצד כמות לא מדויקת, באומדנא, וכשמורידים כמות מדויקת מכמות לא מדויקת — נשארת כמות לא מדויקת²⁹.
- הפתרון: לסמן וליחד כמות של $1/100$ מראש כחולין, ומכאן והלאה להתחיל בהפרשה גופא כאשר מתיחסים לתרומה גדולה בתור מה שנשאר לאחר סימון המאית כחולין. חלק אומרים שיפריש אח"כ בפועל את התרומה גדולה (כנראה הניר). חלק אומרים שירשום מקום (הגר"א) וחלק מסתפקים בקריאת שם לתרומה גדולה באומד, בתוך מה שהפריש הצידה (מהר"א פולדא).

28. גם החזו"א רמז להסבר כזה בפסקה ב'.

29. והסבר דומה לחזו"א בירושלמי בפסקא א'.

הקשיים: המשותף לכל ההסברים הנ"ל, שמנסים ליצור מצב שאת התרומה גדולה מפרישים באומד, ואת תרומת המעשר במידה. על כך יש להעיר מספר הערות:

(א) כשמפרישים מראש הצידה כמות הכוללת תרומת מעשר ותרומה גדולה, הרי שמנהגנו להסתפק בקריאת שם לתרומה גדולה ולתרומת המעשר. אין אנו מסמנים, ובוודאי לא עושים הפרדה ממש, בחלוקה פנימית בין התרומה גדולה לתרומת מעשר. כפי שצינו בגוף הדברים, במצב כזה בדבור פיו ניתן "להפריש במידה" או "באומד" ללא בעיה. כל עוד יש בצד כמות מספיקה, הרי שהחלוקה הפנימית תתבצע אוטומטית בקריאת שם. אין שום קשיים טכניים בדבר.

(ב) הרב טוקצינסקי מוכיח³⁰ שמכיוון שאף פעם א"א לדרוש דיוק מוחלט בהפרשות, הרי שמוכרחים לומר ש"כל בסתמא דעתו שיהא... כשעור הדרוש למעשר" אפילו שבפועל הפריש קצת יותר. עוד ניתן לומר, שהמעשר חל רק על השעור הדרוש, והעודף יהיה מתנה. ועוד ניתן לדבר על תנאי בית דין בענין זה. הוא מוכיח טענות אלה. גישה זו לכאורה נוגדת את העולה מהירושלמי לעיל ומפרשניו. אין צורך להתאמץ כל כך כדי שתרומת המעשר תהיה בדיוק מאית³¹.

(ג) בנוסף על הכל יש לזכור שהיום אין אנו מפרישים כלל תרומה גדולה בשעור 1/50. אנו מפרישים רק כל שהוא. אין כאן לא אומד ולא מידה. אמנם זה לא פוטר אותנו מלדייק במאית של תרומת מעשר, כאן יש נקודה נוספת. התרומות היום אינן נאכלות ע"י כהן. הן בעצם הולכות לאיבוד. אומר הציץ אליעזר כך (חי"א/עמ' ק"ע):

"...בזמנינו שמפרישים לתרו"ג כל שהוא ואין הכהן אוכל אותה, ואע"פ שירבה במעשרות לית לן בה, דהא לקלקלה אזיל. ויעוין בשו"ת רדב"ז ח"ב סי' תשל"א שמבאר שבוזה"ז שתרומת מעשר עומד לשריפה ואין הכהן אוכל אותה, אע"פ שירבה במעשרות לית לן בה דהא לקלקלה אזיל עיי"ש, ויש להאריך."

המסקנה העולה היא, שהטעם שהיה בזמן המשנה להקדים ולקרא למאית "חולין", על מנת לאפשר הפרשת תרומה גדולה באומד והפרשת תרומת מעשר במידה, והפרשתן בסדר הנכון — איננו רלוונטי כל עוד אין לנו דיני טהרה כתיקונם. ועיין בכל זה לקמן פרק ו' קטעים 8 — 4, ועוד שם שי"א שהמשנה כאב"ג, הסובר שתרו"מ"ע ניטלת באומד.

לפ"ז ברור שיש לתור אחר הסבר אחר לכך שפוחחים בהתיחסות למאית כחולין.

3. הסברים אחרים להזכרת המאית חולין

עד כאן ראינו את התיחסות הירושלמי לבעית הזכרת המאית כחולין בתחילת הנוסח. ההסברים נסבו סביב לענין דיוק בהפרשת התרומות. באחרונים נמצאים גם הסברים אחרים, ללא קשר לירושלמי.

30. ספר א"י עמ' קט"ו הע' 1.

31. וע"ע באריכות בענין זה בפרק ו' תרומת מעשר באומד או במידה.

היכרא

אומר תפארת ישראל (יכין, דמאי פ"ה/אות י"ד):
 "ונ"ל, דדוקא צריך לומר כן. דאם לא כן, מדמפריש תרומה גדולה ותרומת מעשר יחד, חיישינן שמא יקדים תרומת מעשר לתרומה גדולה. להכי יאמר כן להיכרא. וזה כל מה דקמ"ל במתניתין דהכא".
 ההחלטה להסיר הצידה מראש את התרומה הגדולה ותרומת המעשר, יוצרת בעיה צדדית. שתי התרומות מונחות ביחד, ועלול המפריש לקרא שם תחילה לתרומת מעשר לפני התרומה גדולה, דבר המנוגד לסדר הנכון. כך גם מבין הרב טוקצינסקי³².
 "והטעם שאמרו לציין תחילה את מקום החלק ממאה שלע"ע חולין, משום שאחרי שהוא מרים את החלק ממאה במחשבה שיהא מהמעשר ולתרומת המעשר, חיישינן שמא יקדים תחלה שם מעשר או שם תרומת מעשר לתרומה גדולה".
 ובציץ אליעזר (ח"א עמ' קע"ז) מפרש מספר שו"ת מטה יוסף, שהסיבה שאומר תחילה שזה חולין, כדי שלא תתפרש עצם הלקיחה של הקצת יותר מאחוז, כמפריש כבר תרומת מעשר ביחד עם התרומה גדולה. לכן מקדים ומדגיש שאין לו שום כוונה לכך, והמאית נשארת בינתיים חולין, ואין לו שם תרומת מעשר.
 הוא עצמו (שם עמ' ק"ע) דוחה את חששו של התפארת ישראל, וטוען שאין סיבה לחשוש שיקדים.

ראשית

כיוון אחר נמצא במשנה ראשונה³³.
 מכיוון שתרומת המעשר נקראת "ראשית", יש מצוה להקדים הפרשתה לשאר המעשר.
 "אלא שבהפרשה זו א"א לקרות להם שם, שעדיין לא הפריש המעשר, אינו יכול לקרות שם תרומת מעשר... אבל מצוה לייחד להם מקום תחלה... שתי הפרשות יש: האחת מיד בלא קריאת שם, שמייחדן שיקדשם אח"כ בקריאת שם, וזה מותר אף שלא הפריש המעשר. והפרשה השניה היינו שקורא להן שם, וזה א"א אלא אחר המעשר".
 במקום לקרא ממש שם לתרומת מעשר, אנו לפחות מיחדים אותה וקוראים לה חולין ובכך מקיימים את ה"ראשית".
 לכאורה יש לומר, שאת ענין ה"ראשית" ניתן לבצע בעצם ההפרשה הראשונית של תרומה ותרומת מעשר, עוד לפני אמירת הנוסח. אין הכרח בגלל זה לומר שהמאית היא חולין.

4. סיכום קריאת שם חולין למאית

שתי גישות כלליות ראינו להסביר את משפט הפתיחה בנוסח ההפרשה, המגדיר את המאית בצד כחולין:

32. ספר א"י, עמ' קט"ז הערה 1.

33. פ"ה/משנה א', ד"ה ואומר א' ממאה.

- (1) כפתרון לבעיית הפרשת תרומה גדולה באומדן ותרומת מעשר במידה. יתכן שסיבה זו אינה רלוונטית בתנאים של היום.
- (2) מסיבות של "היכרא" ו"ראשית". אלו יותר הסברים למשנה מאשר סיבות מכריחות. משפט פתיחה זה מופיע במשנה, ברמב"ם, בשו"ע, וכן בנוסח אחד בכרם ציון (הלכות פסוקות עמ' ק"ז) ובנוסח הראשל"צ הרב מרדכי אליהו שליט"א. לעומת זאת הרב קוק (עולת ראיה שנ"א), החזו"א (דמאי י"ב/ה') והפוסקים בעקבותיו, וכרם ציון (שם) משמיטים.
- הרב טוקצינסקי מביא כמו השו"ע, אך מודה שהנוסח האחר הוא לגיטימי ומועיל. כך גם משמע מהציץ אליעזר.
- המסקנה העולה, שאם רצוננו לקצר ולפשט עד כמה שניתן, הרי שכאן יש בהחלט אפשרות לוותר על המשפט הפותח: "אחד ממאה שיש כאן עודנו חולין".

ד. קריאת שם לתרומה גדולה

1. פתיחה

דנו עד עתה באריכות אם יש לפתוח את נוסח ההפרשות במשפט הקדמה המגדיר מאית ממה שבצד כחולין. עכשיו עלינו לבדוק את הגדרת התרומה גדולה. תחילה נציג את רוב הנוסחאות הקיימות, חלקם בעלי משפט פתיחה, וחלקם בלעדיו. כל הנוסחאות מניחות שלפני אמירת נוסח ההפרשה, הוסרו תחילה הצידה כמות של פרי שנועדה לתרומה גדולה ותרומת מעשר.

2. הנוסחאות

עם משפט פתיחה:

משנה: "אחד ממאה שיש כאן הרי זה בצד זה חולין, והשאר תרומה על הכל".

רמב"ם: "א' ממאה שיש כאן הרי הוא בצד זה שהפרשתי, והרי הוא חולין, והנשאר מזה שהפרשתי הוא תרומה על הכל".

שו"ע: "א' ממאה שיש כאן הרי הוא בצד זה שהפרשתי, והרי הוא חולין, והנשאר מזה שהפרשתי, שהוא המעט היתר על א' ממאה, הוא תרומה על הכל".

כר"צ 2: "אחד ממאה שיש כאן הרי הוא בצד זה שהפרשתי, והרי הוא עכשיו חולין, והנשאר מזה שהפרשתי, שהוא המעט היתר מאחד ממאה, הוא תרומה גדולה על הכל".

ספר א"י: "החלק האחד ממאה שיש בידי, (או שמונח לפני) שבצד פלוני, עודנו חולין כמו שהיה,

והיותר מחלק האחד ממאה שבידי, שבצד אלמוני, הרי הוא תרומ"ג על כל הפירות שבכר, וגם על החלק ממאה שיש בידי".

נוסח ציץ אליעזר 1, ראשל"צ אליהו: "החלק אחד ממאה שבידי עודנו טבל, היתר על אחד ממאה שבידי בצד צפון, הרי הוא תרומה גדולה על הכל".
 שו"ת מטה יוסף: "אחד ממאה שיש כאן, הרי הוא בצד זה שהפרשתי, והרי הוא חולין,
 מה שהוא המעט היתר על אחד ממאה, הרי הוא תרומ"ג על כל זה שלפני".

ללא משפט פתיחה:

חזו"א: "יותר מאחד ממאה שיש כאן, הרי הוא תרומה גדולה בצפון".
 ציץ אליעזר 2: "יותר מאחד ממאה שבידי, הרי הוא תרומה גדולה בצפון".
 כר"צ 1: "יותר מאחד ממאה שיש כאן, הרי הוא תרומה גדולה בצד צפון, כל מין על מינו.
 עולת ראיה: "מה שהוא יותר מאחד ממאה מן הכל שיש כאן, הרי זה תרומה גדולה בצפון".
 כר"צ 3: "היתר על אחד ממאה בצפון של חלק זה המונח בצד, יהא תרומה גדולה על הכל".

3. "תרומה גדולה על הכל"

הבדל ניכר בין שתי הקבוצות הוא, שכשיש משפט פתיחה, מתווסף לבסוף ציון העובדה שהתרומה הגדולה היא על הכל. מה שלא נמצא כשאין משפט פתיחה³⁴.
 מסתבר שההסבר לכך הוא פשוט. מי שהגדיר מראש חלק ממה שהונח בצד כחולין, מוכרח להדגיש שהתרומה גדולה מופרשת גם עבורה. "על הכל". מי שפותח מיד בקריאת שם לתרומה גדולה אינו זקוק לזה. ההנחה הפשוטה היא שתרומה גדולה מופרשת עבור כל שאר הכרי, כמו שמעשר הוא מעשר מהכל וכן כולם³⁵.

34. חוץ מבכר"צ 3, שהיא נוסחה מפורטת מאד יחסית.
 35. ועיין בהמשך בפרק ו' על תרומת מעשר, קטע 11, שיש גם שם תופעה של "תרומת מעשר על הכל".
 רוב הנוסחאות שמשמיטות תוספת זו כאן, משמיטות גם שם, ויתכן שיש קשר בין הדברים. ההשוואה צריכה להתבצע בעיקר כלפי הנוסחאות שבשני המקומות מזכירים את "על הכל" וכדו'. מי שאומר בתרומת מעשר שזה "על המעשר", זו הדגשה מסוג אחר.

תרומת מעשר	תרומה	
עליו	על הכל	משנה:
על הכל	על הכל	רמב"ם:
על הכל	על הכל	שו"ע:
על הכל	על הכל	כר"צ 2:
על המעשר	על הכל	צ"א 1:
על המעשר	על הכל	כר"צ 3:
על כל זה שלפני	על כל זה שלפני	מטה יוסף:
על כל המעשר	על כל הפירות שבכרי	ספר א"י:
	על הכל	הראשל"צ:
על המעשר		צ"א 2:
		חזו"א:
		עולת ראיה
		כר"צ 1:

4. הגדרת התרומה

אם משמיטים את משפט הפתיחה, הרי שיש צורך להגדיר איזה חלק ממה שהונח בצד יהיה מעתה תרומה גדולה.

הנוסח של "יותר מאחד ממאה" עלול להטעות את הציבור. משמע מזה שכמות התרומה הגדולה היא יותר ממאת, כאשר בפועל היום הכמות היא מינימלית – כל שהוא. ועוד: בד"כ בהנחיות כתוב לקחת יותר מאחד ממאה בידו או לשים בצד. ועכשיו יוצא שאת זה בדיוק עושה לתרומה גדולה. כך משמע מנסוח זה. אין זה ברור שהכוונה לתוספת שמעבר למאת.

גם כשאומרים "היותר מאחד ממאה" אין המשמעות ברורה לכולם. לגבי הנוסחאות שיש בהם הציון שהתרומה היא "בידי": אין זה כל כך מעשי, שכן אם יש לו פירות רבים לא יוכל לקחת אותם בידו, וברגע שיניחם בצד – הנוסח כבר לא חל עליהם!

הצעתנו היא לומר: "הקצה העליון של המונח בצד".
וזה מוביל אותנו לדיון על הגדרת המיקום הגיאוגרפי של התרומה הגדולה.

5. ציון מקומו הגיאוגרפי של התרומה

הנחתנו היא שמסירים לפני ההפרשה כמות מסוימת הצידה, שתשמש אח"כ לתרומה גדולה ותרומת מעשר. האם חובה לציין את מקומו המדויק של התרומה הגדולה בתוך מה שיש בצד?

נעיין תחילה בנוסחאות שלפנינו. ברובם יש ציון מפורש היכן נמצאת התרומה – בצד צפון או צד פלוגי. אך לא בכולם. בנוסחאות הקדומות יותר אין ציון מדויק, ומסתפקים בנתינת כיוון כללית שהחולין הוא "בצד זה" ו"הנשאר" הוא תרומה, וממילא נמצא באותו צד של הכר. אין הגדרה היכן בצד ההוא זה נמצא – אם בצפון או בדרום וכד'. מצד שני, יתכן שכשאומרים "בצד זה", ומצביעים על הצד³⁶ מצביעים גם על מקומו המדויק באותו צד, וממילא התרומה הגדולה היא בצד הנגדי. כך כנראה הבין בשו"ת בית זבול לרב חרל"פ (ח"ג/מ"ד). הוא נשאל בענין מנהג שלא לסיים מקום התרומה הגדולה, והשיב שמעולם לא ראה אדם שאינו עושה כן:

"...ותמיד ראיתי מסיימים את מקום התרומה הגדולה, וכך אומרים: מה

שיותר ממאה בצפון או בדרום, וכלשון המשנה: א' ממאה שיש כאן הרי

זה בצד זה חולין והשאר תרומה, הרי שהצריכו לציין בצד זה".

אפשר להסיק, שצריך לציין את מקומה של התרומה הגדולה. הרב חרל"פ ממשיך להתייחס לשאלה, איך "בצפון" נחשב להגדרה מספקת, הרי לא ברור היכן מסתיים הצפון ומתחיל הדרום³⁷?

36. עיין חזו"א דמאי י"ב/א ד"ה וגי' הר"מ, שכותב: "וצריך לפרש הרי זה – שמראה על מה שהפריש".

37. ובשלמא לנוסחאות הפותחות בהתייחסות לחולין – כל מה שאינו חולין, כל הנשאר, מהווה תרומה גדולה בצד מסוים. הבעיה היא לנוסחאות ללא משפט פתיחה.

"רבנן ס"ל דבעינן שנכיר את התרומה לבדה... לענין זה שתהיה התרומה ניכרת אם רק ניכר לפנינו חיטה אחת — די... ועל כן כשאומר בצפוננו או בדרומו, לו יהא שאין כל התרומה ניכרת באיזה מקום מסתיימת... בכ"ז הלא עכ"פ חיטה אחת שבצפון הצפון היא ניכרת — וזה מספיק להיכר התרומה, משא"כ באומר: בתוכו... כל כה"ג אין זה חשיב שהתרומה ניכרת, וזה נכון מאד"³⁸.

לסיכום: ציון הכיוון של התרומה הגדולה נדרש. הצורה הנפוצה של "בצפוננו" לפי נסיוננו מבלבל. יש המרגישים שזקוקים לידיעת כוונת השמיים על מנת להפריש תרומות ומעשרות. ברור שאפשר במקום זה להגיד בימינו וכדו'.

הצעתנו היא: הקצה העליון של המונח בצד, יהיה תרומה גדולה. ועיין לקמן סוף פרק ד' איך משתלב מינוח זה עם קריאת השם למעשר אשר בצד.

ה. קריאת שם למעשר

1. קריאת שם מעשר למאית אשר בצד

בשלב השלישי של נוסח ההפרשה, קוראים שם למעשר ראשון. עד לשלב זה כבר הספקנו להסיר הצידה כמות מסוימת של פרי, שמיועדת לתרומה גדולה ותרומת מעשר. בימינו — קצת יותר מאחוז אחד של כלל הפירות. בנוסף על כך, קראנו שם לתרומה גדולה, לא לפני שקראנו שם חולין לאחוז אשר בצד, לפי חלק מהנוסחאות. מובן מאליו שיש לקרא שם למעשר ראשון לפני שקוראים שם לתרומת מעשר. הרי תרומת מעשר נקראת בתורה (במדבר ט"ז/י"ט): "מעשר מן המעשר". אפשר לתת תרומת מעשר רק מאותם פירות אשר הוגדרו תחילה כמעשר³⁹. מסיבה זו נמצא בחלק מהנוסחאות התייחסות פרטנית למאית שהוסרה הצידה. הנוסחאות ידגישו שחלק זה הוא מעתה מעשר ראשון. זאת כדי לאפשר הפיכתו אח"כ לתרומת מעשר. מובן, שאין די בכך, ויש לקרא שם מעשר ראשון לתשע מאיות נוספות, שיחד עם המאית שבצד יהיו עשירית. וכך אנו מוצאים נוסח בחזו"א (דמאי י"ב/ב בשם יש אומרים): "אותו אחד ממאה שיש כאן, ועוד תשעה חלקים כמותו הרי הוא מעשר ראשון בתחתון של הפירות"⁴⁰. בואריאציה נוספת בכרם ציון נמצא כך:

"ומה שאני חייב לתת מעשר מכל המאה של חולין אלו, הרי הן בכרי הגדול בצד זה שהפרשתי ממנו, יחד עם האחד ממאה הנ"ל".

גם נוסח המשנה (דמאי פ"ה/מ"ב) התייחס בנפרד למאית המונחת בצד:

"ומאה חולין (נ"א ומהחולין) שיש כאן הרי זה בצד זה מעשר, ושאר מעשר סמוך לו".

38. תעוד עיין בענין שייריה ניכרין בניר לירו' דמאי פ"ה/ה"ב ובשיטתו שהבאנו בפרק ג' קטע 2 וברב חרל"פ הנ"ל בהרחבה גדולה.

39. ר"י בן מלכי צדק לדמאי פ"ה מ"א ד"ה: עשוי תרומת מעשר עליו; פני משה ירושלמי שם הל' א' סד"ה: "מתני'" ועוד.

40. נוסח דומה בעולת ראייה שמ' שנ"ב, כר"צ תרומות, הלכות פסוקות עמ' ק"ז, ספר א"י עמ' קט"ו, שו"ת מטה יוסף ח"ב, ציץ אליעזר חי"א/ס"ו, הגר"מ אליהו שליט"א, ועוד.

לעומת זאת, עיין ברמב"ם (תרומות פ"ג/כ"ד) מגלה, שהוא השמיט את הרישא, וכתב כך: "והמעשר שראוי להיות למאה חולין אלו, הרי הוא בצד זה שהפרשתי". בעקבותיו פסק השו"ע (של"א/כ"ח). קשה: איך לשיטתם הפכה המאית אשר בצד למעשר? והרי ללא שלב זה א"א לעשותו תרומת מעשר, ומשמע לכאורה בנוסח שלהם, שכל המעשר נמצא בכרי עצמו! עונה החזו"א (דמאי י"ב/א'), שכשאומר: "למאה חולין אלו", בהכרח שכלל במאה גם את האחד ממאה שנמצא בצד. לסיכום: כשאנו באים לנסח קריאת שם למעשר ראשון, האילוף הראשון הוא, שיש להקפיד לכלול גם את המאית שהונח קודם בצד. יש להעיר, שאם יש מצב שבו אין מסירים מראש הצידה מאית המיועדת לתרומת מעשר, נוסח קריאת שם מעשר יוכל להתייחס לכל המעשר ביחד באופן פשוט יותר.

2. קריאת שם מעשר לתשע עשירות הנותרות

דאגנו לקרא שם מעשר למאית אשר בצד, אשר מהווה עשירות מהמעשר. נשארו לנו עוד תשע מאיות של טבל, שצריך לקרא להם שם מעשר, ובכך להשלים את הכמות הדרושה.

בנוסחאות רבים נכתב בדומה לסגנון הבא:

"...ועוד תשעה חלקים כמותו שהם בצד העליון של הכרי הרי הם מעשר

ראשון" (ספר א"י עמ' קט"ו).

גם כשיש שינויים (לדוגמא: "...עם עוד שעור טבל בצפוננו של הסל, שביחד הם אחד מעשרה מהטבל, יהא מעשר ראשון" — כר"צ עמ' ק"ח), הרי שהמכנה המשותף לכל הנוסחאות האלה הוא, שיש הגדרה כמותית מדויקת של המעשר כחלק אחד ועוד תשעה חלקים, או עשירות מכלל הטבל וכדו'.

ברם, כשבדקים בנוסחאות הקדומים יותר, אנו מוצאים נוסח כללי יותר. נציג בזה אחר זה את נוסח המשנה, ואת נוסח הרמב"ם והשו"ע:

"ומאה חולין (נ"א: ומהחולין) שיש כאן הרי זה בצד זה מעשר ושאר מעשר סמוך לו".

"והמעשר שראוי להיות למאה חולין אלו, הרי הוא בצד זה שהפרשתי".

יש להבין, מדוע לא צוין כאן כמות מדויקת של מעשר ראשון? ובכלל, יש להבין מדוע בכל הנוסחאות לא קוראים שם לכל המעשר בבת אחת, אלא מתייחסים בנפרד למאית בצד ולשאר המעשר?

משנה א' בפ"ה בדמאי עוסקת בהפרשת תרו"מ מדמאי. הנוסח שם דומה לנ"ל, ומספר פרשנים מתייחסים לבעיה שהעלנו. גישתם היא, שמכיוון שבדמאי אין נותנים את המעשר ללוי (המוציא מחברו עליו הראיה), לא רצו להגדיר במדויק את כמות המעשר. יש טעם לפגם בקריאת שם לכמות מוגדרת של פרי ואח"כ המנעות מלתתו ללוי. זה גם מיותר לקבוע מקום סתם. וכך אומר התוספות יו"ט (אד"ה ושאר מעשר):

"ולפי שההפרשה היא לתרומת מעשר בלבד, אבל המעשר אין צריך להפרישו... הלכך קובע מקום ומסיים לאחד ממאה, ולא לכל המעשר, דהיינו לעשרה חלקים ממאה, לפי שאח"כ יצטרך להפריש עוד אחד מהעשרה, ושתי קביעות מקום לשתי שיעורים למה לי? אלא קובע לשיעור

אחד ממאה — שזה יפריש אח"כ, ואומר ששאר מעשר סמוך לו, בלא שעור, רק קובע בסתם: שאר מעשר סמוך לו".

אומר התפארת ישראל (יכין אות ד):

"זהו כדי למעט בירור המעשר — שלא יתנה ללוי — בכל מה שיכול, ולא יראה כאוכל מעשרותיו להדיא!"

דרך אגב הם גם ענו על הבעיה השניה של התיחסות נפרדת למאית בצד. זהו אותו חלק שבפועל נותנים, בנגוד לשאר המעשר.

הרדב"ז על הרמב"ם (מעשר פ"ט ד') כותב אף הוא בסגנון דומה:

"ואם תשאל: טורח זה למה? יקרא שם למעשר, ואח"כ יפריש מעשר מן המעשר...? וי"ל, שאם יפריש מעשר או יקרא שם למעשר, היה מחויב ליתנו ללוי, שהרי הוא כאילו הודה שאינו מעושר! לפיכך מפריש תחילה אחד ממאה ומניחו בצד הפירות, ואומר: זה מעשר, כלומר: זה ודאי אני צריך ליתן. ואומר: ושאר המעשר סמוך, כלומר: אם אני חייב בו... כלל מלתא: כיון שאינו נותן המעשר, למה יקרא לו שם?"

הסברים אלו לכאורה אינם מספקים. תוספות רעק"א למשנה מקשה שאפשר להבין, כל עוד מדובר בדמאי. אך במשנה ב' מוזכר נוסח זהה של "ושאר מעשר סמוך לו", ושם עוסקים בטבל וודאי! מעשר ראשון מטבל וודאי חייבים לתת ללוי, אם כן מדוע לא לציינו בבירור?

קושיית רעק"א אינה קשה כל כך על הסבר הרדב"ז ברמב"ם. יתכן שבדיוק מסיבה זו, שינה הרמב"ם בהלכות תרומות מנוסח המשנה. שם (פ"ג/כ"ד) עסק בטבל וודאי, ודבריו הבאנו לעיל. במקום לומר: "ושאר מעשר" אמר הרמב"ם: "המעשר שראוי להיות למאה חולין אלו". יש כאן קצת יותר דיוק מאשר במשנה.

בתפארת ישראל יש הסבר אחר במשנה ב' (יכין אות י"ח). לדעתו, לאחר שהפריש וקרא שם לתרומה גדולה, א"א יותר לדבר על תשע מאיות שלמות למעשר. אין כאן יותר כמות של מאה. ממילא, הכמות הנדרשת למעשר היא פחות מעשרה חלקים, ואם כבר ייחד מאית (חלק אחד) בצד למעשר, אין צורך בתשעה חלקים שלמים נוספים. הפתרון הוא לומר "ושאר מעשר", בצורה כללית, והכוונה לכמות הראויה.

אולי רמז לדרך זו הר"ש, כשכתב (מ"ב): "והשאר — כלומר, תשעה חסר מעט שצריך להפריש לשם מעשר, סמוך לזה השליש יהיו". וכן בפני משה: "והשאר מעשר הראוי לכרי זה אחרי שנפרשה התרומה"ג יהיה סמוך לו".

הערה: לדעת החזו"א⁴¹ אם אומרים נוסח של "ושאר מעשר סמוך לו" יש לקרב את המאית שבצד לשאר הפרות, כדי שאכן יהיה סמוך. דרישה כזו עלולה להכשיל את הציבור הרחב, שאם לא יקרב, לא הפריש מעשר כראוי. אולי זו אחת הסיבות שהביא נוסח אחר, שאינו נזקק לציין מקום המעשר בסמיכות למאית בצד, אלא ע"י ציון גיאוגרפי של צפון, דרום, ימין וכדו'.

לסיכום: מעיון בנוסחאות הקדמות עולה, שיש כאן נסיון מכוון "לטשטש" את כמות המעשר ראשון. אם מדובר בדמאי — הסיבה היא בגלל שאין נותנים את המעשר ללוי. אם מדובר בוודאי — הסיבה היא שאין כאן כמות של עשרה חלקים שלמים.

41. דמאי י"ב/ב ד"ה וכתב רע"ב.

שני הטעמים האלו אקטואליים גם היום. גם אם מפרישים כמות כל שהיא לתרומה גדולה, עדיין זה מפחית מהכמות למעשר. ובענין נתינה ללוי, הרי שבמקרים רבים מאד עקרת הבית נמצאת בספק האם כבר הפרישו לפניה, והאם הפירות חייבים בוודאות בתרו"מ (חלקי א"י וכו'), ובמצב זה אין חובת נתינה ללוי. בנוסף על כך יש הסוברים שיש חובת הוכחה על הלוי שהוא אכן לוי, ועד אז פטורים מלתת. כך אנו חוזרים למצב הדומה למצב של "דמאי", ולטעמים שהובאו לעיל.

יוצא לנו א"כ אילוץ נוסף, בבואנו לנסח קריאת שם למעשר. עלינו להמנע מלהגדיר במדויק את כמות המעשר, זאת בנגוד למקובל בנוסחאות של האחרונים. עוד יש לציין, שבדיקת הנוסחאות במשנה ובשו"ע מראה, שאין צורך לקרא למעשר ראשון בשם זה. די לומר: "מעשר".

3. קריאת שם למעשר שני או עני

בנוסחאות הקדומות קריאת שם למעשר שני או עני היא בכלליות: "ומעשר שני בצפונה או בדרומו, ומחולל על המעות". (משנה דמאי פ"ה/א"ב, רמב"ם מעשר פ"ט/ו').

גם רבים מהאחרונים אינם מציינים את כמות המעשר שני. (עולת ראיה, כר"צ 1, מטה יוסף ועוד).

ברם, אחרים מפרטים את הכמות. למשל, ספר א"י: "חלק עשירי מכל שאר הפירות, הנמצא בצד תחתון של הכרי, יהיה מעשר שני". ובדרך דומה גם בכר"צ 3, נוסחאות בציץ אליעזר, ועוד. גם הם אינם אומרים בדיוק בכמה מדובר.

לכך מתייחס הציץ אליעזר (חי"א/ עמ' קע"א וקע"ו). יש בעיה לדייק בהפרשת מעשר שני או עני. צריך לתת עשירית ממה שנשאר לאחר שהופרשו כל שאר המתנות. לא קל לחשב את זה. ומכיוון שלפחות לגבי מעשר שני מדובר בקריאת שם בלבד, ללא הפרשה בפועל, הרי שיש שהעדיפו לשון סתמית על פני פרוט שאינו מדייק לגמרי. (בסופו של דבר, גם במעשר עני לא תצא תקלה, אם יתן יותר מדי, על חשבון פרותיו השייכים לו). גם אנו העדפנו להסתמך על המביאים לשון סתמית, בשל הפשטות שמתקבלת. עוד יש לומר כאן, שעדיף לקבוע מראש בנוסח את הברירה בין מעשר שני ומעשר עני, שכן רובא דעלמא אינם בקיאים בפרטי חלופי שנות המעשר, ובאיתור מקור הפרי ובאיזה שנה הוא גדל.

4. ציון מקום גיאוגרפי למעשר ראשון ושני.

כמו כן ברור, שיש להגדיר את מיקום המעשר. במיוחד היום שרבים אינם נוהגים להפריש בפועל גם את המעשר הראשון, ולא רק מעשר שני. שניהם נשארים בכרי, וצריך להבחין ביניהם, על מנת שלא יקרא שם למעשר שני במקום שכבר נקרא בשם מעשר ראשון.

ברמב"ם (פ"ט מעשר ה"ז) מגדיר שהמעשר "סמוך לו" (למה שהוסר הצידה) וה"מעשר שני בצפונה או בדרומה". לכאורה מתעוררת כאן בעיה, שכן מה קורה אם ה"סמוך לו" הוא בצפונה? מקור הבעיה בעצם במשניות בדמאי (פ"ה/ מ"א"ב), שם נוסח כמעט זהה.

המהר"י קורקוס (לרמב"ם שם) מסתפק בהסקת המסקנה ש"מלשון רבנו והוא לשון המשנה אתה למד, שהקורא שם צריך לסיים מקום, שכן אמרו כאן לצפוננו או לדרומו, ולא סגי כשאומר שהמעשר בתוכו". אין הוא מתיחס לבעיה שהעלינו. לעומת זאת בכל נוסחאות האחרונים יש הקפדה כמעט מוחלטת על ציון מקומות נגדיים למעשר ראשון ומעשר עני.

בענין עצם ההגדרה של "בסמוך לו" כהגדרת מקום, אומר המשנה ראשונה (למשנה א'): "משמע דסמוך לו סתם הוי קביעות מקום, אע"פ שאינו מסיים סמוך לו בצד מזרחו או מערב".

לגבי מעשר שני, הפתרון לכאורה הרבה יותר פשוט. אם בכל הנוסחא דברנו על הצד שהפריש לשם את התרומות, ועל "בסמוך לו", הרי שדי אם נאמר שהמעשר השני נמצא בצד השני⁴²!

שלוש הגדרת המעשר ראשון שבצד עם התרומה הגדולה

כשצינו שהתרומה הגדולה היא "בקצה העליון של המונח בצד" הסתמכנו בין השאר על הרב חרל"פ, שאין העובדה שלא ברור היכן מסתיים הצפון מעכבת (לעיל פרק ד' קטע 5). יש להוסיף כאן, שבפשטות, אין "הקצה העליון" כולל יותר מאשר 15 – 10 אחוזים עליונים של המונח בצד. מה עוד שאם סומך בסתמא על ב"ד, חלה התרומה על הקצה העליון ממש.

המעשר הוא "החלק התחתון". הוא יהפוך אח"כ לתרומת מעשר. כפי שנוכיח להלן, אין צורך שיהיה בדיוק נמרץ מאית. ממילא יוצא, שדי לנו להגדיר את המעשר כ"חלק התחתון של המונח בצד".

יתכן אמנם, שעל פי דעת המפריש, נשאר באמצע חלק ממה שהונח בצד, אשר אינו לא "קצה עליון" ולא "חלק תחתון". במצב כזה הוא "מרבבה במעשרות", אך עיין פרק ו' שלית לן בה.

לדעתנו סביר לומר, שכשמניח בצד כנהוג, כמות שהיא קצת מעל למאית, שה"קצה העליון" מתיחס לתוספת על המאית, וכל השאר זה "החלק התחתון".

בנוסח המרצע, נמנעו הטעויות הנובעות משמוש במונחים של "אחד ממאה" ו"היותר מאחד ממאה".

5. מסקנות

- לפנינו שלשה אילוצים, המנחים את הנסוח שלנו לקריאת שם למעשר ראשון:
- א. במקרה שהוסרה תחילה הצידה מאית – יש לדאוג לכוללה בקריאת שם המעשר, על מנת לאפשר הפיכתה אח"כ לתרומת מעשר.
 - ב. יש להמנע מלהגדיר במדויק את כמות המעשר.
 - ג. יש לציין את מקום המעשר.

42. החזו"א דמאי ט"ו/ו דין בענין הנוסח המקוצר של "תהא חלה ההפרשה הכל כמו שצריך". בסוף דבריו מעלה את השאלה איך בדרך זו יש ציון מקום לכל מתנה? ולכאורה הכל מעורבב! ואמנם מישב שם, אך בסוף נשאר בצ"ע.

הצעתנו: מאית, המונחת בצד בחלקו התחתון, יהיה מעשר, ושאר מעשר סמוך לו כל מין על מינו.
או: החלק התחתון של המונח בצד, יהיה מעשר, ושאר מעשר סמוך לו כל מין על מינו.
או אם רוצים לחשוש לחזו"א בענין הבעיה של סמיכות חלקי המעשר זה לזה ולא להזדקק לזה:
מאית, המונחת בצד בחלקו התחתון, בתוספת כמות מתאימה מצד ימין, יהיה מעשר (כל מין על מינו).
ולאחר קריאת שם לתרומת מעשר יאמר:
ומעשר שני או עני בצד השני.

ו. תרומת מעשר – באומר או במידה

1. הקדמה

שאלה יסודית במסגרת הדיון שלנו היא, האם יש להפריש תרומת מעשר בשעור מדוקדק, או שמא אפשר באומד. גם בימינו חובה להפריש תרומת מעשר. רובא דעלמא של המפרישים, אינם מסירים כמות מדויקת של מאית. האם הפרשתם כשרה? לתוצאות הדיון השלכה על נוסח ההפרשה, שכן אם עלינו לדייק בפעולת ההפרשה, עלינו גם לדייק בקריאת השם של תרומת מעשר.

2. מחלוקת תנאים

במסכת גיטין (ל' ע"ב – ל"א ע"א) נחלקו תנאים בענין הפרשת תרומת מעשר:
"דתניא: אבא אלעזר בן גמלא אומר: ונחשב לכם תרומתכם – בשתי תרומות הכתוב מדבר, אחת תרומה גדולה, ואחת תרומת מעשר. כשם שתרומה גדולה ניטלת באומד ובמחשבה, כך תרומת מעשר ניטלת באומד ובמחשבה."

רש"י: "אף תרומת מעשר: אע"פ ששיעורה קצוב מן התורה – מעשר מן המעשר – ניטלת באומד".

הרמב"ן⁴³ מביא מפרשים בדברי אב"ג שמסבירים שתרומת מעשר ניטלת רק באומד. לעומת זאת לדעת הרמב"ן, אבב"ג סובר שבתרומת מעשר יש אפשרות לבחור ולהפריש באומד או שלא באומד.

תוספות (שם ד"ה כשם) מעירים, שלא לכל הדברים מסוגל אב"ג להשוות תרומת מעשר לתרומה גדולה. מן התורה חיטה אחת פוטרת את הכרי לתרומה גדולה, אך בתרומת מעשר נאמר במפורש "מעשר מן המעשר". אי אפשר להפחית מכמות זו. מה שאב"ג לומד הוא, שאם מוסיף על העשירית, ואפילו במתכוון, זה מועיל לתרומת

43. שם אד"ה נטלת באומד.

מעשר, כי היא ניטלת באומד. אין שעור עליון לתרומת מעשר, כמו שאין שעור עליון בתרומה גדולה (עד לגבול מסוים, ואכמ"ל).

רבנן חולקים, וסוברים שיש להפריש תרומת מעשר במדויק. בניגוד לתרומה גדולה הניטלת דווקא באומד. דעתם באה לידי ביטוי במשנה (תרומות פ"ד/מ"ז) האומרת ש: "המונה משובח, והמודד משובח ממנו, והשוקל משובח משלשתן".

בירושלמי (תרומות פ"א/ה' ד) מעמיתים משנה זו עם משנה בפרק קמא (משנה ז) האומרת ש"אין תורמים לא במדה ולא במשקל ולא במנין". רבי יהושע בן לוי מעמיד את המשנה בפרק א' בתרומה גדולה, הניטלת דווקא באומד, ואת המשנה בפרק ד' בתרומת מעשר, הניטלת במידה וכו'.

מכאן ברור שמשנה ד' היא דעת רבנן, החולקים על אב"ג⁴⁴.
הרמב"ם פסק כסתם משנה, ורבנן (תרומות פ"ג/י), וכן בשו"ע (של"א/כ"ד):
"תרומת מעשר אין מפרישים אותה באומד, אלא מדקדקים בשעורה".
לאור מחלוקת בסיסית זו, נבחן מעתה מספר מימרות של תנאים.

3. הסבר משנה דמאי פרק ה' מ"ב

במשנה זו בדמאי העוסקת בהפרשה מטבל וודאי, נוסח הפרשת תרומת מעשר הוא כזה:

"זה שעשיתי מעשר עשוי תרומת מעשר עליו".

הכוונה למאית שהוסר הצידה בתחילת ההפרשה.

לעיל, בפרק "קריאת שם חולין למאית בתחילת נוסח ההפרשה" עסקנו בהרחבה בשאלה מדוע במשנה אומרים תחילה אחד ממאה שיש כאן הר"ז בצד זה חולין. על סמך הירושלמי פרשו הפרשנים, שמשפט זה בא לפתור בעיות המתעוררות בהפרשת תרומת המעשר בדיוק. מובן א"כ, שהנחת היסוד של הירושלמי היא, שמשנתנו כרבנן (חזו"א דמאי י"ב/א סד"ה ועוד).

ברם, יש המעמידים משנתנו כאבא אלעזר בן גמלא. הר"ש (ד"ה והשאר) ורע"ב (ד"ה זה שעשיתי מעשר). זה ההסבר, לדעתם, לכך שמדובר על הפרשת מאית, למרות שלמעשה אחרי הפרשת תרומה גדולה, יש להפריש פחות ממאית. בכך מוסבר גם איך יתכן שבעל הבית הישראלי מפריש תרומת מעשר. לפי אב"ג מותר לו⁴⁵.

לרדב"ז (רמב"ם תרומות פ"ג/כ"ד) אין זה נראה סביר להעמיד סתם משנה כאב"ג, ועוד לפסוק כמותו ברמב"ם ושו"ע בנקודה בה חולק על רבנן. לכן הוא (ואחרים) סובר שמשנתנו כרבנן⁴⁶. חוסר הדיוק בהפרשת תרומת מעשר ניתן להסביר באפשרות גם לרבנן להפריש

44. תוס' גיטין שם אר"ה ניטלת, רמב"ן שם, וע"ע תוס' שם קשיים הנובעים מירושלמי תרומות פ"ד/הלכה ה', שם דנים אם המשנה של "המונה משובח" היא אליבא דאב"ג או רבנן, ושיטתן המיוחדת של תוס' העולה מהקשיים, והבאנוה בסמוך בקטע 4.

45. ועי' בפרק "התייחסות מוקדמת למאית של תרומת מעשר", קטע 2 שדין זה האחרון מוסכם לכו"ע, ולכן אין זה סיבה להעמיד דווקא כאב"ג.

46. עיין לדוגמא ניר ריש ה"ב, הטוען שלאב"ג מותר להפריש תרומת מעשר באומד, אך המעשר עצמו צריך להיות במידה. כאן במשנה יוצא שגם המעשר אינו במידה וממילא א"א להעמיד משנתנו כאב"ג.

"בעין יפה". כל עוד מדובר בהפרשים מזעריים של בין 0.98 ל-0.1, גם לרבנן אין זה נקרא הפרשה באומד (ק"ו היום שמפרישים רק כל שהוא לתרומה גדולה – ההשפעה על כמות התרומת מעשר היא זניחה).

כמובן שלפי הירושלמי ומפרשיו, הוספת משפט הפתיחה המגדירה את המאית המיועדת לתרומת מעשר כחולין, פותרת את בעית חוסר הדיוק שבתרומת מעשר⁴⁷. עלינו לקחת ענין זה בחשבון בנוסחאות אשר מחסירות את משפט הפתיחה הזה, ולבחון האם בכל זאת מוכרחים לדייק לחלוטין בהפרשת התרומת מעשר.

4. "רבן גמליאל אומר: אל תרבה לעשר אומדות" – אבות פ"א / ט"ז

מה סובר רבן גמליאל במשנה שם, בקשר לווכוח על הפרשת תרומת מעשר? המהר"ל בפרושו דרך חיים⁴⁸ סובר שרבן גמליאל במשנתו בשיטת אבא אלעזר בן גמלא. תרומת מעשר ניטלת באומד. ואם תרומת מעשר, שיש לה שעור בתורה, ניטלת באומד, אין מניעה שגם המעשר עצמו ינטל באומד. לפ"ז פרוש דברי ר"ג הוא כך: "מ"מ, אל תרבה לעשר אומדות, רק כאשר צריך ואין לו פנאי. אז מותר. אבל להרבות, שכך יעשה קביעות לעשר באומדנא – אל יעשה כך. אף כי האומדנא הוא קרוב לוודאי, אף מזה יסתלק. כי אין ראוי לאדם רק שיהיו כל מעשיו ברורים מסולקים מן הספק".

מותר מצד הדין ליטול באומד, אך ראוי להתרגל להפריש מדויק. תוספות יו"ט מביא כנגדו את הר"ש לתרומות פ"ז/א, ואת תוס' גיטין⁴⁹ הסוברים לדעתו שר"ג באבות אינו תואם לדעת אבא אלעזר בן גמלא. ונראה שלא דק, שכן ר"ש ותוס' עוסקים בגמ' מנחות (נ"ד ע"ב) המזכירה את התוספתא ש"המרבה במעשרות – מעשרותיו מקולקלים", ולא הוזכר שם דבר ממשנה זו באבות.

אמנם לגופו של ענין נכון הוא, שפשט המשנה הזו באבות היא כרבנן, הנמנעים מכל צורה של אומד, חוץ מבתרומה גדולה, שם מצוה היא ע"מ שיתרום בעין יפה. אלא שאם באנו לתוס' ור"ש, הרי שבעקבות קושי על ירושלמי לתרומות שם, מסבירים הם את דעת רבנן אחרת. "רבנן מודו דמאומד הוי תרומה. אבל אין מצוה לעשות מאומד. ולא חשיב מרבה במעשרות במתכוין לאומד יפה, אלא במתכוון להרבות ומרבה במתכוון".

זו אפשרות בר"ש שנדחת, אך זו מסקנת תוס' בגיטין⁵⁰. לפי זה מחלוקת רבנן ואב"ג היא כזאת: לרבנן: מותר לעשר באומד בתנאי שאינו מתכוון להרבות. אך לדעתם אין בזה מצוה וזה לא רצוי.

לאב"ג: מצוה לעשר באומד, ואף מותר להרבות בכוונה. ברור שיש כאן אפשרות להסביר את המשנה באבות אליבא דרבנן.

47. עיין לקמן קטע 8.

48. מביאו גם תוי"ט על אתר.

49. ל"א ע"א ד"ה כשם.

50. ד"ה ניטלת. וכן מלאכת שלמה למשנה ב' אד"ה עוד בפ"י ר"ע.

לעומת זאת לרמב"ם⁵¹ הסובר שלרבנן אסור כלל לעשר באומד, וכן מסקנת הר"ש, מתעוררת השאלה: כמי משנה באבות? אם כאב"ג – הרי אין מניעה לעשר אומדות. ואם כרבנן, מדוע נקטה המשנה לשון עצה, ולא איסור מוחלט?

אומר בענין זה ר"י ן' שושן (בתוי"ט למשנה אבות):
 "תימה בעיני: למה לא אסר בהחלט מכל וכל שלא לעשר אלא במדה, ולימא: ואל תעשר אומדות. מאי: ואל תרבה?
 ולכן אני אומר, שהכוונה שאפילו שתתכוון להרבות במעשרות ולתת יותר מן השעור – שמא תטעה באומדן דעתך".

לכאורה חזר כאן לדעת אב"ג!
 מסבירו הרב טוקצינסקי⁵² נכון שרבנן אוסרים לעשר מאומד. יש לעשר בדיוק את הכמות הדרושה. אך עם זאת, אין מניעה להוסיף על הכמות המדויקת הזאת עוד כמות, שתהיה מתנה לכהן או ללוי. אין זה רצוי, אך מותר לעשות כן. האיסור הוא רק כאשר מתכוון להרבות בשעור המעשר. אליבא דר"י ן' שושן, גם אם מפריש בפועל יותר מהכמות הדרושה, כל עוד מתכוון לתת שעור מעשר כראוי, הרי שהמעשר חל אוטומטית על הכמות המתאימה, והשאר מהווה מתנה.
 לדעת הגרימ"ט, זהו ההסבר הנכון בדעת תוס' הנ"ל, הסוברים שלרבנן מותר לעשר באומד.

בהמשך נביא הוכחות נוספות שמעשר חל אוטומטית על אותו חלק הראוי לו מתוך מה שהפריש.

לסיכום: רבן גמליאל המליץ לא להרבות בעשור אומדות. לדעת המהר"ל הוא סובר כאב"ג, וממליץ לא לעשר מאומד הרבה פעמים, אע"פ שמותר. לדעת התוס' גיטין, רבנן מתירים לעשר באומד יפה, בתנאי שאינו מוסיף כמויות בכוונה. לפי זה רבן גמליאל כרבנן. לדעת ר"י ן' שושן רבנן מתירים להפריש כמות גדולה, בתנאי שכוונתו שהמעשר שבתוך הכמות תהיה בשעור הראוי. העודף הופך למתנה.

5. מעשר חל על החלק הראוי לו

כהמשך לשיטת הר"י ן' שושן, ניתן להראות ממקורות נוספים שגם אם מפריש כמות גדולה מדי, המעשר חל על אותו חלק בתוכו שמתאים לכך. רק כמות זו הופכת למעשר. הגמרא בעירובין (דף נ"א) ובקידושין (נ"א ע"א) מסיקה שמעשר ניתן להפריש "לחצאין" וממילא ניתן להפריש בבת אחת. כוונת הגמרא להפרשה "בבת אחת" היא, שמפריש כמות גדולה מדי, ואעפ"כ הפירות מתוקנים ונחשב שהפריש מעשר. או שהמעשר חל על הכמות הראויה מתוך כל מה שהפריש, או שהמעשר חל על חלק מתוך כל גרגיר וגרגיר שהפריש, ובסה"כ יוצא שחל על הכמות הראויה (עיין רש"י שם).
 כמובן שיש בעיה עם העודף, שהוא טבל למעשר שני או עני. ההפרשות הבאות לא

51. תרומות פ"ג/י, מעשר פי"א/י"ד.

52. ספר א"י עמ' קט"ז בהערה, עיר הקודש והמקדש ח"ג עמ' ס"ז.

יחולו עליו כי הוא כבר בצד. בבעיה זו נטפל בקטע 6. בכל אופן מוכח מהגמרא, שיש מושג של מעשר שחל אוטומאטית על כמות ראויה, למרות שבפועל הפריש כמות גדולה מדי. אולי נוכל ליישם עקרון זה גם לגבי תרומת מעשר.

לדעת הרב טוקצינסקי⁵³ הדברים מוכרחים לא יתכן לדרוש מאדם דיוק מתמטי בהפרשת מעשר ותרומת מעשר. א"א לדייק עד הסוף. ואם לא ירצה לפחות מן המידה, בוודאי יוסף על המידה.

ובמשנה שהבאנו לרבנן לעיל בקטע 1, בה כתוב ש"השוקל משובח משלשתן" (משנה תרומות פ"ד/ו) משמע לדעתו שבנוסף על מודד, מונה ושוקל – גם אומד הוא לגיטימי, רק שהאחרים משובחים ממנו. ואפילו לרבנן! נזכיר שהגמרא העמידה את המשנה הזאת בתרומת מעשר⁵⁴ ועוד: גם אם נאמר שמוכרחים דווקא למדוד, למנות או לשקול – וכי כששוקלים, וק"ו כשמונים – ניתן לאמר שהחלוקה היא מדויקת? לדוגמא, אם מונה גדולים מול קטנים.

6. "המרבה במעשרות... מעשרותיו מקולקלין"

גירסת התוספתא (דמאי פ"ח/י) היא כזאת:

"המרבה במעשרות מעשרותיו מתוקנין ופרותיו מקולקלין. הממעט

במעשרות מעשרותיו מקולקלין ופרותיו מתוקנים".

לעומת זאת, הגירסה גם בתלמוד הבבלי⁵⁵, וגם בתלמוד הירושלמי⁵⁶ אומר הפוך: שמי שמרבה במעשר, פרותיו מתוקנים אך מעשרותיו מקולקלין. מי שממעט במעשר, פירותיו מקולקלין ומעשרותיו מתוקנים⁵⁷. זו גם הגירסה ההגיונית יותר.

הקלקול במי שמפחית מהכמות הנכונה של מעשר ברור. אם לא הפריש מספיק, מה שהפריש הוא מעשר, ושייך ללוי, אך הפרות עומדים עדיין וממתינים שיתן את שאר הכמות שחייב, ועד אז – פרותיו מקולקלים.

לכאורה הפתרון הוא לתת יותר מהשעור, וכפי שהבאנו מקורות רבים בפרקים הקודמים. אך מה לעשות לגבי העודף? הרי אמנם פרותיו מתוקנים, אך מעשרותיו מקולקלים! המעשר שני או עני שיופרש מהכרי, לא יחול על אותו עודף שכבר הפריש בתוספת למעשר, וישאר לו בצד טבל (מהר"א פולד"א). יותר מכך: אותו עודף שבצד יהיה טבול גם למעשר ראשון, שהרי אינו מפריש עליו מעשר ראשון אלא רק על מה שנשאר בכרי (עיר הקדש ח"ג עמ"ס"ז).

תנאי בית דין

בירושלמי שם מציע רבי יוסי: "בסמוך על תנאי בית דין... עד מקום שהדעת נוטה". בגבול הסביר, ניתן לסמוך על הפקר בית דין הפקר. הרי אין המעשר אסור לזרים⁵⁸. אם

53. ספר א"י, ועיר הקודש והמקדש שם.

54. ועיין ירושלמי וגר"א שנות אליהו שם. אמנם, יש שגורס שם בירושלמי "משובח בשלשתן", וממילא אין משם שום ראיה להצדיק לרבנן הפרשה באומר. ועיין תוס' גיטין ל"א ע"א ד"ה ניטלת, ולעיל קטע 2.

55. קדושין נ"א ע"א, ערובין נ' ע"א מנחות נ"ד ע"ב.

56. דמאי פ"ה ה"ב.

57. תוספתא כפשוטה באמת הופך את הגירסה.

ירבה במעשר, כנראה יפקירו בית הדין את העודף ויקנו אותו ללוויים. בכך הפך רשמית למעשר. מסתבר שגם הפוך: אם יפריש פחות מדי מעשר, יפקיעו בית הדין את הנותר המגיע ללוויים, ופרותיו מתוקנים.

לפני משה (שם) פשוט שא"א לומר תנאי בי"ד בתרומת מעשר. הרי יש בו עוון מיתה לזרים.

ברם, י"ל שזהו שיקול נכון כשמדובר על הפוחת בתרומת מעשר. אך מי שמרבה בתרומת מעשר — מה בכך שנתן מדי הרבה לכהן? נאמר הפקר בי"ד הפקר, ובית הדין יפקיעו מידי הישראל את העודף, ויקנו אותו כמתנה לכהן. הוא יהפוך להיות תרומת מעשר, וממילא לא יהיה טבול למעשר שני. מעשרותיו מתוקנים⁵⁹.

אפשרות עוד יותר פשוטה מביא הכסף משנה (תרומות פ"ג/ה"ד), בקשר לתרומה גדולה: "וצ"ל דלב ב"ד מתנה שאם יהיה בו תוספת, שיהיה אותו תוספת הפקר, וההפקר פטור מתרומות ומעשרות"⁶⁰. ניישם ענין זה גם בתרומת מעשר. וכך באמת מסביר המהר"א פולדא את התנאי בי"ד של רבי יוסי. לדעתו, רבי יוסי חולק על התוספתא. צריך להשתדל לדייק בהפרשת מעשר ותרומת מעשר, אך עד בכדי שהדעת טועה, לא קלקל כולם. כך גם בנדר (ד"ה אר"י בסמוך על תב"ד), הסובר ש"הא דאל תרבה לעשר אומדות לרבי יוסי אינו רק בעין רעה שמצמצם באומד. אבל מי שנותן בעין יפה בכדי שהדעת טועה — מותר" (בדיעבד).

גם בפרוש הגר"א לירושלמי כתב יד א', מביא שבמקום שלא יכול לומר נוסח שיפתור את בעית הדיקוק של תרומת מעשר, רשאי לסמוך על תנאי בי"ד, ואפילו אם יצא שהפריש פחות מדי. הגר"א מגיה אף את התוספתא, ומוסיף שם את דעת רבי יוסי שסומך על תנאי בית דין.

איך מועיל תנאי בי"ד בפוחת? מסביר החזו"א (דמאי י"א/י):

"ונראה דהתנאי הוא, שיהיה מעשר הנחסר בצפוננו או בעוקצו, ותרומת מעשר יהיה במעשר שהפריש. ואם נותן לכהן פירי שלם שיש בו מותר כדי תרומ"ע שפיחת, יהיה תרומת מעשר גם המותר, על פי תנאי בית דין. ואם לאו, יחול תרומת מעשר במעשר אשר בידו, ויתבטל בק"א — אם זה שפיחת הוא חלק פחות מעשירית. אי נמי, זה שפיחת יהיה צפון צפוננו תרומ"ע, ויתבטל בכל הכרי"⁶¹.

לסיכום: לפי רבי יוסי בירושלמי, יש מושג של תנאי בי"ד, המועיל למי שמשתדל לנהוג כרבנן ולהפריש מעשר ותרומת מעשר במידה, אך טועה בגבול הסביר. לפי בית הדין, הועילה הפרשתו, לפחות למקרה שהפריש כמות גדולה מדי. לא ברור אם הפוסקים כרבנן שיש להפריש מעשר ותרומת מעשר במידה חולקים על כך שיש תנאי

58. פני משה סוף ה"ב, אר"ה או מוסיף על התרומה.

59. הד לרעיון זה בחזו"א לקמן בקטע זה.

60. עיין חידושים וביאורים לרב משה פיינשטיין על ירושלמי כאן, המתאר שלפי הכס"מ התנאי הוא שאם יעשר באופן זה יתברר למפרע שהיה הפקר עוד קודם שנתמרח. ודוחק.

61. וע"ע חזו"א שם ט, ור"ט/ו ד"ה והנה.

בי"ד. ראינו שתנאי בי"ד הוזכר בכספ"מ לענין תרומה, והרב טוקצינסקי⁶² אכן טוען שהרמב"ם ואחרים שפוסקים כרבנן, ס"ל כר' יוסי בירושלמי שהוא מתנאי בי"ד. בספרו עיר הקודש והמקדש (ח"ג, עמ' ס"ח) אומר קצת אחרת. שם אומר שהפוסקים שמועיל הפרשת אומד בדיעבד – סומכים על רבי יוסי, כי באמת קשה לדקדק. הרמב"ם אשר בבירור אינו מאשר אפילו בדיעבד הפרשה באומד ("והשוקל משובח משניהם" ולא משלשתן, תרומות פ"ג/י"א) מסכים לפחות לרבי יוסי בנקודה זו: מכיוון שסוף סוף א"א לומר על מונה שזהו דיוק אבסלוטי, מוכרחים כשמונה או שוקל לסמוך על תנאי בי"ד.

7. רדב"ז: בזה"ז אין מפרישים במידה

יש לציין כאן במיוחד את שיטת הרדב"ז (ח"ב/תשל"א) אשר מפקיע מאתנו את כל הדיון בדיוק בהפרשת תרומת מעשר. לדעתו: בזמן הזה אין שום חובה וטעם לדייק בהפרשה. "עוד דע, כי מה שאמרו המרבה במעשרות מעשרותיו מקולקלין – הטעם הוא מפני שהטבל מעורב בו, ונמצא הכהן או הלוי אוכל טבלים. אבל השתא שהתרומת מעשר עומד לשרפה, ואין הכהן אוכל אותה, אע"פ שירבה במעשרות – לית לן בה, דהא לקלקלה אזיל". לפי הרדב"ז, נראה שרצוי להפריש בהערכה יותר מהכמות הדרושה, ואין עם זה היום שום בעיה.

יש לעיין בדעתו, מה דין מי שנותן היום מעשר ראשון ללוי, ומרבה במעשרותיו, שנמצא מאכיל ללוי מעשר הטבול למעשר שני או עני!

8. פתרונות נסוחיים

עד עכשיו הבאנו מקורות המתירים במידה זו או אחרת, לא לגמרי לדייק בהפרשת תרומת מעשר. אם זה לפי אב"ג, או אפילו לפי רבנן. נזכיר עתה פתרונות המניחים שיש להפריש תרומת מעשר בדיוק מכסימלי, אך הנותנים דרך לעשות כן בעזרת נסוח נכון של נוסח ההפרשה.

א. אחד ממאה יהיה חולין

בפרק על "קריאת שם חולין למאית בתחילת נוסח הפרשה" עסקנו בהרחבה במשפט הפתיחה שבמשנה. מטרתה לפי הירושלמי ומפרשיו, היא לפתור את בעית חוסר בדיוק בהפרשת תרומת מעשר. אדם שיפריש הצידה כמות המספיקה לתרומה גדולה ולתרומת מעשר, ויאמר את הנוסח הזה – הפריש כראוי.

ב. ומהחולין שיש כאן הרי זה בצד זה מעשר

המהר"א פולדא למשנה (דמאי פ"ה/מ"ב) מדייק במשנה, שאינו אומר "המאית שיש כאן בצד" וכד', אלא נוסח ממעט וכוללני: "מהחולין שיש כאן". זה בגלל שאין כאן כמות מדויקת של מאית לאחר שהפריש תרומה גדולה, ובנוסף זה די כדי להתייחס לכמות משוערת של תרומת מעשר שיש בצד.

62. ספר א"י עמ' קט"ז בהערה.

רעיון זה נמצא בר"ש (אד"ה והשאר): "והשתא אין כאן שליש שלם, שהרי חסר מעט, לפי שאין כאן ק' שלשים, דשנים מהן נעשו תרומה גדולה. ולכך קתני: מהחולין, ולא קתני: חולין, לפי שאין כל השליש קדוש לתרומת מעשר דחסר ממנו אחד מק' שבשני שלשים".

ג. היותר מאחד ממאה... אותו אחד ממאה

נוסח של האחרונים, המוכר לציבור הרחב, והפותר אף הוא את בעית הדיוק בתרומת מעשר. כשהפריש הצידה כמות מסוימת, ומגדיר שכל מה שמעבר למאית הרי היא תרומה גדולה. הערכה גסה כזאת יכולה להועיל רק בימינו שמפרישים כל שהוא לתרומה גדולה. בכך מיחדים בדיוק מאית לתרומת מעשר, ואליו מתיחסים בהמשך כ"אותו אחד ממאה".

בענין זה נביא את דברי הקרית מלך רב⁶³:

"דע, ששאלתי לחכמי ירושלים ת"ו, איך מפרישים תרומת מעשר מאומד, הלא פסק הרמב"ם ז"ל בפ"ג דתרומות דאין מפרישים תרומת מעשר באומד, אלא מדקדק בשיעורה אפילו בזמן הזה, שהרי שיעורו מפורש בתורה, וכן פסק מרן בשו"ע של"א/כ"ד. והשיבו לי שהם מוציאים יותר ואומרים שהיתר על א' מעשרה(!) יהיה תרומה גדולה, והאחד מעשרה דווקא יהיה תרומת מעשר".

ד. תנאי

החזו"א (דמאי י"ב/ב) מביא שאם מפריש תרומה גדולה ותרומת מעשר בנפרד, יש צורך בתנאי כדי למנוע אי דיוקים בהפרשת תרומת המעשר: "בתרומ"ע שצריך דקדוק, צריך להתנות שאם יש כאן יותר ממעשר מן המעשר, יהיה תרומ"ע בצפוננו גם על המותר שבדרומו". אך אם מפריש יחד את שתי התרומות בהתחלה, שפיר יכול לומר את הנוסח שבפסקה ג'.

9. סיכום

נסכם עתה את הגישות השונות בקשר לדיוק בהפרשת תרומת מעשר ומעשר. התנאים נחלקו אם מפרישים תרומ"ע באומד או במידה. הר"ש ורע"ב העמידו משנה בדמאי המביאה את נוסח הפרשת תרו"מ כאבא אלעזר בן גמלא, ומשמע כנראה שפסקו כמותו. מותר ואולי אף מצוה להפריש מעשרות באומד. המהר"ל העמיד את המשנה באבות "אל תרבה לעשר אומדות" כאב"ג. הירושלמי ומפרשיו העמידו המשנה בדמאי כרבנן, וכן פסקו הרמב"ם והשו"ע. תרומת מעשר מפרישים במידה במשקל או במנין. זהו גם פשט התוספתא שהמרבה במעשרות מעשרותיו מקולקלן.

63. ח"ב/ט, מצוטט ציץ אליעזר חי"א עמ' קע"א.

כדי להתגבר על בעית הדיוק בהפרשת תרומת מעשר, נמצאים מספר נסוחים:
במשנה: "אחד ממאה הרי זה חולין". הירושלמי רואה בזה פתרון.
שם: "ומהחולין שיש כאן הרי זה בצד זה מעשר" – נסוח כוללני.
באחרונים: "היותר מאחד ממאה וכו'". הפרשה סימולטנית של תרומה גדולה ותרומת מעשר, תוך כדי הגדרה שמית למאית שבתוכן כתרומת מעשר.
בחזו"א: תנאי, מראש, לסדר את חוסר הדיוק.
מכיוון אחר לגמרי ראינו שלמרות שפוסקים כרבנן, ישנם טעמים רבים להתיר הפרשה שאינה מדויקת לחלוטין. לדעת הרב טוקצינסקי מוכרחים לומר כן, שכן א"א לדרוש מאדם דיוק אבסולוטי בהפרשת תרו"מ. הטעמים הם:
רדב"ז (ברמב"ם): בהפרשים מזעריים נחשב עדיין "בעין יפה" ולא אומד.
תוספות: לרבנן אין מצוה להפריש באומד, אך מותר לעשות כן, בתנאי שאינו מתכוון להרבות. וכן מוכיח רב טוקצינסקי ממשנה בתרומות ועוד.
ר"ן שושן: לרבנן מותר להרבות, בתנאי שבכוונתו לתת שעור הראוי. העודף יחשב כמתנה. האיסור הוא רק להתכוון להרבות בשעור המעשר. מוכח ממקורות נוספים, שאכן קיים מושג של מעשר החל אוטומטית על חלק ממה שהפריש לצורך כך.
ר' יוסי בירושלמי: יש תנאי בית דין המאפשר לאדם לטעות בגבול הסביר בזמן ההפרשה, בתנאי שהשתדל לדייק עד כמה שיכול בהפרשת מעשרותיו.
רדב"ז (בשו"ת): בזמן הזה שתרומה גדולה לקלקלה אזיל, אין שום טעם להקפיד לדייק בהפרשתו. אין קלקול כשמשרבה במעשרותיו.

10. מסקנות

מתברר מתוך הדיון, שיש להשתדל לדייק בהפרשת מעשר ותרומת מעשר. אך בגבול הסביר יש מקום להערכה. ביותר יש להקפיד לא להפריש פחות מדי.
כך גם בנוסח ההפרשה. כבר ראינו בפרק הקודם שיש ענין לא להגדיר במדויק את המעשר.

הצעתנו לענין תרומת מעשר

המאית שעשיתי מעשר, יהיה תרומת מעשר.
או:

החלק התחתון של המונח בצד יהפוך לתרומת מעשר.

11. נספח: הנוסחאות האחרות:

נציג כאן את הנוסחאות העיקריות הקיימות לקריאת שם לתרומת מעשר. כמובן שרצוי לעיין גם בכל נוסח בכלל, ולראות איך קריאת שם לתרומת מעשר משתלבת בשאר המשפטים.

כללים:

משנה (דמאי פ"ה/מ"ב): "זה שעשיתי מעשר, עשוי תרומת מעשר עליו".

רמב"ם (תרומות פ"ג/כ"ד) ושו"ע: "וזה הנשאר יתר על התרומה ממה שהפרשתי, הרי הוא תרומת מעשר על הכל".

מציינים את הכמות:

עולת ראי"ה (שנ"ב), חזו"א (רמאי י"ב/ב) ועוד: "אותו אחד ממאה שעשיתיו מעשר (ראשון) עשוי/הרי זה תרומת מעשר".

כרם ציון 1 (תרומות ח"ב, הלכות פסוקות פי"ט): אותו אחד ממאה שעשיתיו מעשר, עשוי תרומת מעשר כל מין על מינו".

כרם ציון 2: "והאחד ממאה שהפרשתי הרי הוא תרומת מעשר על הכל".

שו"ת מטה יוסף (ח"ב בסופו): והאחד ממאה שהפרשתי הרי הוא תרומת מעשר על כל זה שלפני".

מוסיפים את המיקום:

ספר א"י (עמ' קט"ו): ואותו החלק האחד ממאה שבידי, שהוא ממעשר ראשון, הרי הוא תרומת מעשר על כל המעשר".

הראשל"צ הגר"מ אליהו: "אותו אחד ממאה שבידי, שעשיתיו מעשר ראשון, יהא תרומת מעשר".

ציץ אליעזר 1 (חי"א/ס"ו): "האחד ממאה הזה שבידי, הרי הוא עשוי תרומת מעשר על המעשר".

ציץ אליעזר 2: "האחד ממאה הזה שבידי, שעשיתי מעשר ראשון, הרי הוא עשוי תרומת מעשר על המעשר".

כרם ציון 3: "אחד מעשרה מכל המעשר ראשון, שהוא בצד דרום של המונח "בצד", יהא תרומת מעשר על המעשר".

מסקנות:

1. הגדרת כמות/מיקום. כל הנוסחאות באחרונים מגדירים את ה"אחד ממאה" עליו מדברים. כנראה על מנת להבחין בין קטע זה של מעשר, ושאר המעשר. (אם כי "אותו אחד ממאה שעשיתי מעשר" אינו מגדיר עדיין לחלוטין). גם ברמב"ם ובשו"ע הכמות בעצם מוגדרת, אם כי בצורה שונה. מה קורה במשנה? שם נאמר רק "זה שעשיתי מעשר"! י"ל שכנראה כוונת המשנה שכשאומר "זה" — מצביע למה הוא מתכוון³⁶ ובכך מגדיר את כוונתו. על כן טוב עשו המנסחים המאוחרים יותר, שהכניסו לנוסח עצמו הגדרה מדויקת. וכך גם בהצעתנו הנ"ל. חלק אף הוסיפו שזה "בידי" לתוספת דיוק. (וכבר כתבנו בפרק ד' קטע 4, שיש חסרון באמירת "בידי", שכן אדם אשר יפריש וישים בצד, ולא יחזיק בידו, לא חלה הפרשתו. ולפעמים אף בלתי אפשרי להחזיק כמות גדולה של פירות בידו.)

2. למה מתיחס המעשר. חלק מהנוסחאות מציינים שתרומת המעשר הוא "על הכל", או "על המעשר" וכדו'. אולם אחרים השמיטו, וכנראה סמכו על עצם קריאת השם "תרומת מעשר" שמדברת בעד עצמה, וכן מסתבר.

מעשר סמוך לו זה שעשיתי מעשר
עשר תרומת מעשר עליו והשאר
חלה מעשר שני בצפון ובדרום
ומחולל על המעות ב' הדוכה
להפריש תרומת ותרומת מעשר
באחת נטל אחד משלש ושלושה
ושלוש ואומר אחד ממאה ממד
שני כן הרי זה בצד זה חולין ושאר
תרומה על הכל מה חולין שיש כן
הרי זה בצד זה מעשר ושאר מעשר
סמוך לו זה שעשיתי מעשר עשר
תרומת מעשר עליו מעשר שני
בצפון ובדרום מחולל על המעות

מתקן: משנה כת' קאריאן.

משנה מסכת ברכות פ"ה / נ"ה

ב

הרוצה להפריש תרומה ותרומת מעשר באחת נטל א'
אחד משלש ושלוש ושליש ואו אחד ממאה במה שיש
באן הרי זה בצד זה חולין והשאר תרומ על הכל ומאה
חולין שיש באן הרי זה בצד זה מעשר ושאר מעשר ס'
סמוך לו זה שעשיתי מעשר עשר תרומת מעשר עליו
והשאר חלה ומעשר שני בצפון או בדרום ומחולל על
המעות

מתקן: משנה דפוס ראשון נפלאי רנ"ה.

רמ"ס האלות ותחתיות, פ"ב הא' כ"ג

כד על לאו זה הרוצה להפריש תרומה גדולה ותרומת בעשר באחד מפריש אחד משלשה ושלשים ושליש ואומר אחד ממאה שיש כאן הרי הוא בצד זה שהפרשתי והרי הוא חולין והנשאר מזה שהפרשתי הוא תרומה על הכל והמעשר שראוי להיות למאה חולין לו הרי הוא בצד זה שהפרשתי חה הנשאר יתר על התרומה ממה שהפרשתי והרי הוא מעשר על הכל

מתוך: רמ"ס, דקלס רותי ר"מ.

שלא

חלכות תרומות ומעשרות

כח ברונה להפריש תרומה ותרומת מעשר כאלו מפריש אחד ממאה ומעט נתי ואומר אחד ממאה שיש כאן הרי הוא כגד זה שהפרשתי והרי הוא חולין והנשאר מזה שהפרשתי מהוא המעט היתר על אחד ממאה הוא תרומה על הכל והמעשר שראוי להיות למאה חולין אלנו הרי הוא כגד זה שהפרשתי וזה הנשאר יתר על התרומה ממה שהפרשתי הרי הוא תרומת מעשר על הכל:

ש"צ י"ז ש"א / ס"ז כ"ח
מתוך: ש"אן צ"ח קראקא, ש"ח - ש"ח.

ז. הערות נוספות

א. נטע רבעי ופחות משווה פרוטה

לא הזכרנו בנוסח נושא של נטע רבעי, שהוא יחסית נדיר, ומסרב לא את הנוסח. מאותה הסיבה, לא הבאנו נוסח מיוחד לפחות משווה פרוטה. במחירים של היום (אייר תשמ"ט) ערך הפרוטה פחות מ-2 אגורות. מחיר ממוצע של פרות או ירקות הוא לפחות 2 שקלים. כדי שיהיה מעשר שני השווה פחות מפרוטה, צריך לקנות פירות אשר סך שווים פחות מ-20 אגורות. במלים אחרות, פחות ממאה גרם פרות או ירקות.

ב. נתינת מעשר ללוי

חוץ ממצות הפרשה, יש מצוה נוספת של נתינה. מעשר ראשון יש לתת ללוי. כך הוא מנהג ירושלים (עיין למשל ספר ארץ ישראל עמ' קכ"ז). בתנאי שמפריש מטבל וודאי, מפירות ישראל שגדלו בארץ ישראל ושנתמרחו בא"י בידי ישראל. בציץ אליעזר (חי"א עמ' קע"ה) ממליץ להגיע להסכם עם הלוי: להלוות לו כסף, ולקזז כל פעם מהחוב את ערך המעשר ראשון⁶⁴.

החזו"א לעומת זאת (שביעית ה"י"ב) טוען שאין ללויים היום חזקה שהם לויים, וממילא אין חיוב נתינה ללוי (המוציא מחברו עליו הראיה). וכן בספר הארץ ומצוותיה (מהד' ב"עמ' י'). וכן ר' יוסף צבי הלוי בספר עשר תעשר⁶⁵ שלדעתו אין לברך על הפרשת תרו"מ כי אין נתינה ללוי.

64. תע"ע שם עמ' קע"ט, וספר א"י עמ' קכ"ו על חיוב נתינת תרומות לכהן. וכבר נהגו המפרישים בבית להניחן עד שירקבו או לקבור או לזרוק ללא בזיון. ועיין שו"ת רדב"ז ח"ב/תשל"א: "האידנא שכולם טמאים אין נותנים להם תרומה, לא טמאה ולא טהורה, שמא יבא לידי תקלה. ושורפין אותה או משליכה לאיבוד במקום שלא יבואו לידי תקלה".

65. מובא יחודה דעת ח"ו נ"ט.

ח. הצעת הנוסח ותקציר

- א. יש להפריש תרומות ומעשרות מכל מאכל הגדל בארץ ישראל (פירות, ירקות, קטניות ודגנים).
- ב. בשנים א,ב,ד,ה לשמיטה מפרישים מעשר שני; בשנים ג,ו לשמיטה, מפרישים מעשר עני.
- ג. אין לדבר בזמן ההפרשה¹.

1. פעולת ההפרשה: יטול² מהגידולים שלפניו מעט יותר מאחוז אחד, ויניחנו בצד. (לדוגמא: מקילו אחד, יניח בצד מעט יותר מ־10 גרם.)

2. ברכת ההפרשה: יברך רק אם ישנם גידולים אשר חייבים בתרומות ומעשרות בוודאות. בכל מקרה של ספק – לא יברך.
ברוך אתה ה' אלוקנו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וציונו להפריש תרומות ומעשרות.)
יאמר את הנוסח להלן. אם מפריש על כמה מינים בו זמנית, יוסיף גם את הכתוב בסוגריים.

3. קריאת שם לתרומה גדולה:
הקצה העליון של המונח בצד⁵ יהיה תרומה גדולה (כל מין על מינו).

4. קריאת שם למעשר ראשון:
החלק התחתון של המונח בצד⁶ יהיה מעשר, ושאר מעשר סמוך לו⁷ (כל מין על מינו).

5. קריאת שם לתרומות מעשר:
החלק התחתון של המונח בצד⁸, יהפוך לתרומת מעשר (כל מין על מינו).

1. אין לדבר. אחרת יצטרך לברך על כל הפרשה בפני עצמה. עיין פרק ב' על התיחסות מוקדמת למאית של תרומת מעשר, קטע ו-ב.
2. מפרישים ממש ולא רק מסמנים את המקום. עיין במבוא, בקטע 3. קראנו בשם "גידולים" במקום "פירות" כמקובל, כי מנסיוננו היום לא מובן לכל אחד שהמילה פירות כוללת גם ירקות ודגנים וכו'.
3. כדי שיהיה מן המוקף. ועיין במבוא קטע 3 בענין נטילה ממש או סימון מקום שהדיון קשור לנקודה זו. להלן בנוסח מתיחסים לזה כ"מה שמונח בצד".
4. משפט הפתיחה של "האחד ממאה ישאר חולין" הושמט. עיין בפרק ג' על קריאת שם חולין למאית בתחילת נוסח ההפרשה.
5. הגדרה זו יותר ברורה מהשגור "היותר מאחד ממאה". ציון מקומו הגיאוגרפי הכרחי. הושמט הציון שהתרומה היא "על הכל". עיין כל זה בפרק ד' על קריאת שם לתרומה גדולה.
6. בשל העובדה שחלק מהפרי הונח בצד, יש הכרח לכלול חלק זה בקריאת שם למעשר. עיין בפרק ה' על קריאת שם למעשר, קטע 1.
7. יש כאן נוסח כוללני ומעורפל בכוונה. עיין בפרק ה"ל קטע 2. ועוד שם לגבי ציון מקומו של המעשר.
8. אין צורך לדייק באופן אבסלוטי בהגדרת תרומת מעשר. עיין הוכחות לכך בפרק ו' על תרומת מעשר באומד או במידה.

6. קריאת שם למעשר שני או עני:

ומעשר שני או עני בצד השני⁹ (כל מיץ על מינו).

7. ברכת חלול מעשר שני: אם הגידולים חייבים במעשר שני בוודאות – יברך על החילול; ובספק – יחלל בלא ברכה.

ברוך אתה ה' אלוֹקֵנוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוּנוּ עַל פְּדִיּוֹן מַעֲשֵׂר שָׁנִי.

8. חלול מעשר שני: אחר כך יקח מטבע ויאמר:

את זה שקבעתי למעשר שני, בתוספת של חמישית, אני מחלל בפרוטה אחת מתוך מטבע זה¹⁰.

9. נתינה:

א. התרומות שייכות לכהן. בימינו, כשהכהן אינו יכול לאכלם בטהרה – יש לעטוף אותן היטב ולזרקן בלא בזיון¹¹.

ב. מעשר ראשון שייך ללוי. יש הנוהגים לתת ללוי, ויש הנמנעים מכך¹² ואוכלים בעצמם.

ג. מעשר שני לאחר שחולל – רשאי כל אחד לאכול.

ד. מעשר עני יש לתת לעני. בספק – אין נותנים.

ה. את מטבע החלול יש לשמור, כי יש בה קדושה.

9. עיין פרק על קריאת שם למעשר, קטע 3 המתייחס למעשר שני. וכן שם קטע 4 לענין קביעת מקומו.

10. עיין פרק ז' על השמטת התיחסות לנטע רבעי ולמעשר שני פחות משוה פרוטה.

11. עיין שם בהערות על נתינת תרומות לכהן.

12. שם על נתינת מעשר ללוי.

כשאנו מקימים עתה מצות תרומה ומעשר, גם בשעה שאין לנו כל היסודות הממשיים שמצות אלו בנויות עליהן, "לא כהן בעבודתו ולא לוי בדוכנו", הנה החזיון מתיצב לפנינו והננו מתמלאים רוח שירה רוממה בתעופת נשרים, לעומת האורה של הימים המאושרים המחכים לאומתנו על אדמתנו הברוכה.

הנה המקדש על מכונו לגאון ולכבוד לכל הגוים והממלכות, והנה אנו נושאים ברנה אלומות ארץ חמדתנו, באים ברוח מלא חפש אמתי ובטחה טהורה אל הגרן והיקב המלאים בר ויין ולבנו שמח על טוב ארץ המדה, והנה לפנינו מופיעים כהנים אנשי קדש משרתי מקדש ד' אלהי ישראל, לבם מלא אהבה וחסד, רוח הקדש שפוך על פניהם, וזוכרים אנו את כל רוממות רגשי הקדש אשר מלאנו בעת ראינו את פניהם בעלותנו לרגל, בראותנו אותם בעמדם לשרת בתוך מקדשנו גאון עוזנו ומחמד עינינו.

כמה נהדרים ונעימים הם לנו, ועתה הנה גרננו המלא ברכת ד' מארץ חמדה זאת אשר הנחלנו מאבותינו, וחלקי האנשים הללו, אנשי הרוח, אתנו הם. מאושרים אנו לתן להם את תרומתם בשמחה, מוצאים אנחנו בקרבנו רגש מרומם ועולים יחד עם התרומה אל אותו הגבה הרוחני ששם אנשי קדש הללו מתעלים, ונפשנו רוויה ממגד שמים. והנה הלויים, אלה הטובים והענוגים אשר לקחו לבבנו בנועם זמרתם בקדש בהתקדש חג, כאשר עלינו לראות בהדרת כבוד מקדש אל בירושלים לראות את פני האדון ד' אלהי ישראל.

פניהם הצוהלים ועדינים מזכירים לנו את זמרתם קדש, ואנחנו מתעדנים בנחלי עדנים רוחניים ונותנים להם בלב מלא שמחה ואושר את חלקם את המעשר. עוד נתראה בהר ד' במועד הקרוב, ומה ירהב לבבנו לראות אלה כהני ד' וליוו בעבודת קדשם ובשירת עוזם.

אשרי העם שכבה לו אשרי העם שד' אלהיו.

הראייה קוק זצ"ל אורות התחיה ה'

